

Калініченко В.В., Воронянський О.В.,
Калініченко В.В.

Історія України

від найдавніших часів
до сьогодення

Харків 2016

Оберіг

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4 Укр) я 73
В 58

Рекомендовано міністерством освіти і науки України (пр. N 1_11_1726 від 02.03.2011р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Наумов С.О., професор кафедри історії України
Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

доктор історичних наук, професор Скляр В.М., зав.кафедри історії науки і техніки НТУ
«ХПІ».

Автори:

Калініченко Володимир Вікторович, Воронянський Олександр Володимирович,
Калініченко В'ячеслав Володимирович.

Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. — Харків: Оберіг, 2016. — 440 с.

ISBN 978-966-2272-08-6

Посібник складено відповідно до програми з історії України для студентів вищих навчальних закладів. У цьому виданні зібрані теоретичні та практичні матеріали, які охоплюють весь обов'язковий обсяг навчального курсу з історії України з найдавніших часів до сьогодення. Видання спрямоване на полегшення підготовки до навчання в рамках кредитно-модульної системи.

В 58 © Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В., 2016
© Лоточук М. М. (диз. обкл.), 2016

ISBN 978-966-2272-08-6
©Оберіг, 2016

Вступ

Історія України — одна зі складових історичної науки, що досліджує генезис і закономірності становлення та розвитку українського народу.

Предметом вивчення вузівського курсу історії України є складний процес формування та розвитку українського народу, його діяльності в соціально-економічній, духовній, політичній і державній сферах з давніх часів до сьогодення. Разом з тим історія України має розглядатися в тісному взаємозв'язку з глобальними історичними процесами, з історією її найближчих сусідів, з якими у різні часи українці перебували у складі різних держав.

Вивчення історії сприяє формуванню історичної свідомості народу, в якій органічно поєднуються знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток. Закріплена в традиціях, обрядах, художніх образах та теоріях, історична свідомість дає змогу людству узагальнити історичний досвід.

Історія допомагає зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого. Історичне мислення є важливою складовою соціально-філософського освоєння дійсності. Принцип історизму — один з найважливіших в науковій методології. Він дає змогу з'ясувати передумови та джерела зародження певних явищ, виявити закономірності сучасного стану суспільства, спрогнозувати майбутнє. Знання історії розвитку культури певного народу дає змогу прогнозувати перспективи нововведень, економічних та соціально-політичних реформ, організувати ефективну систему керування соціальними процесами, налагодити виховання нового покоління відповідно до традицій цього етносу.

Водночас історичне мислення є важливим чинником соціальної активності, виховання патріотизму, консолідації народних мас, інтеграції та їхньої мобілізації задля вирішення певних соціальних завдань. Знання історії є умовою ефективної участі людини в суспільному житті.

Історична наука спирається на такі основні методологічні принципи:

1. Принцип об'єктивності. Він виходить передусім з цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Зобов'язує історика і кожного, хто вивчає історію, знаходити історичну закономірність суспільного розвитку, його зумовленість насамперед матеріальними й духовними чинниками. Водночас цей принцип вимагає спиратися на факти у їхньому правдивому вигляді, без перекручувань, підгонки під наперед задані схеми.

2. Принцип історизму. Він передбачає, по-перше, розгляд кожного явища з точки зору того, як воно виникло, які основні етапи пройшло в своєму розвитку. По-друге, вимагає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з іншими, визначалось його місце в системі суспільних відносин, щоб чітко простежувались взаємовплив, взаємозумовленість історичних явищ. По-третє, він передбачає розгляд кожного явища крізь призму конкретного досвіду історії за умови збереження причинних зв'язків між різними явищами і подіями. Історизм дає можливість увійти в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, з'ясувати їхнє значення.

Ці принципи реалізуються через сукупність наукових дослідницьких методів — теоретично обґрунтованих способів пізнання. Історія України як галузь історичної науки використовує загальнонаукові методи, серед яких — історичний і логічний. Застосування першого дає змогу простежувати історичні явища на всіх етапах розвитку з урахуванням специфічності перебігу в конкретних умовах місця і часу. Логічний метод відкриває можливості для аналізу історичних подій, явищ на кінцевій стадії їх розвитку, коли всі їх основні властивості набули завершеного вигляду. Історичний і логічний методи пізнання взаємно переплітаються, доповнюють один одного.

При вивченні історії України також використовуються міждисциплінарні методи: метод конкретних соціальних досліджень, математичні методи, методи математичної статистики та ін.

Джерелами історії України є матеріальні носії історичної інформації, що безпосередньо відображають той чи інший бік діяльності людей.

Сукупність історичних джерел класифікують на п'ять основних типів:

1) речові джерела — пам'ятки матеріальної культури, тобто археологічні знахідки: засоби виробництва, предмети побуту, монети та архітектурні пам'ятки;

2) етнографічні джерела — пам'ятки, які містять дані про особливості буття, культури, звичаї певного народу;

3) лінгвістичні джерела — дані з історії розвитку мови;

4) усні джерела — народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, народні прислів'я, приказки та ін.;

5) писемні джерела — літописи, документи тощо, які є основою історичних знань.

Писемні джерела поділяють на дві основні групи: актові матеріали (джерела, які є результатом діяльності різних установ, організацій та офіційних осіб: грамоти, договори, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми тощо) та розповідаючі джерела (літописи, спогади, щоденники, листи, нотатки, публіцистичні, економічні, літературні тощо).

§ 1. Стародавня історія України

Періодизація стародавньої історії України

Стародавня історія України охоплює період від появи на території країни перших людських співтовариств до виникнення перших східнослов'янських державних утворень у Середньому Подніпров'ї. Загальна періодизація стародавньої історії в кожному регіоні світу має свої особливості. Оскільки історичний розвиток населення окремих територій відбувався нерівномірно, деякі періоди різних епох могли існувати одночасно. Наприклад, на півночі України в IV і III тисячоріччя до н.е. продовжувався неоліт, а на півдні в цей час склався вже мідний вік. Збігаються за часом скіфо-сарматський період і епоха поширення античної цивілізації в Північному Причорномор'ї.

Для території України досить усталеною є наступна періодизація стародавньої історії:

I. Кам'яний вік:

— *палеоліт (стародавній кам'яний вік, розділяється на ранній, середній і пізній) — від появи людини до X тисячоріччя до н.е.;*

— *мезоліт (середньокам'яний вік) — IX—VI тисячоріччя до н.е.;*

— *неоліт (новий кам'яний вік) — VI—III тисячоріччя до н.е.;*

II. Мідно-бронзовий вік:

— *енеоліт (мідний вік) — IV—III тисячоріччя до н.е.*

— *бронзовий вік — II — початок I тисячоріччя до н.е.;*

III. Ранній залізний вік (скіфо-сарматська епоха й античність) — IX ст. до н.е.—IV ст. н.е.:

— *доскіфський період — IX—VII ст. до н.е.;*

— *скіфський період — VII—III ст. до н.е.;*

— *сарматський період — III ст. до н.е. — III ст. н.е.;*

— *антична епоха в Причорномор'ї — VII ст. до н.е. — IV ст. н.е.;*

IV. Ранньослов'янський період і епоха великого переселення народів — III—IX ст. н.е.

Освоєння людьми території сучасної України: стоянки, соціальна організація

В епоху *палеоліту*, близько мільйона років тому, на територію сучасної України проникають перші стародавні люди (архантропи). У цю епоху відбулося чотири заледеніння.

Перший льодовиковий період (600—500 тис. років тому) не торкнувся території сучасної України.

Другий льодовик (470—430 тис. років тому) досяг району сучасного Луцька.

Третій льодовик (230—180 тис. років тому) дійшов до лінії Самбор — Кременчук — Білгород-Дністровський.

Четвертий льодовиковий період (110—12 тис. років тому) лише торкнувся північного краю України, після чого в черговий раз почалося підвищення температури.

Через зміну періодів похолодання і потепління стародавні людські співтовариства постійно переміщалися з місця на місце. Найбільш давні стоянки первісної людини періоду раннього палеоліту знайдені на Закарпатті (с. Королево), уздовж середнього плину Дністра (Лука-Врублевецька), на Донбасі (Амвросіївка), на Харківщині (Ізюм) і в Криму (Шари). У них виявлені кам'яні шкребки, рубила та гостроконечники.

У *середньому палеоліті*, близько 150 тис. років тому, з'явилися люди нового антропологічного типу — палеоантропи (*неандертальці*). Вони користувались кременевими знаряддями, *будували примітивні житла і користувалися вогнем, носили одяг зі шкір, колективно полювали* на великих звірів. Намітився *розподіл праці між чоловіками і жінками*.

У *середньому палеоліті* виникла соціальна організація у вигляді *родового ладу*. *Кілька родин склали рід. Родинні зв'язки велися тільки по материнській лінії*.

У неандертальців існували *елементи абстрактного мислення*: подоба рахунку, перші ознаки мистецтва. Поховання неандертальців свідчать про наявність у них вірувань у відродження померлих.

У період *пізнього палеоліту* з'явився тип сучасної людини — неантроп (*кроманьонець*).

Максимального розвитку досягли мисливський промисел і рибальство. Приблизно 15 тис. років тому *почали застосовуватися лук і стріли*. З'явилася нова форма соціальної організації — *племена, що*

склалися з декількох родів. У родову общину об'єднувалися кровні родичі по материнській лінії. На чолі племені стояла рада старійшин (глав родів), усі важливі питання вирішувалися зборами членів племені.

Кремінні знаряддя стали меншими, більш функціональними (*мікроліти*).

Неолітична революція

Неолітична революція — перехід у період неоліту від збирання їжі і примітивного полювання до відтворюючих видів діяльності, тобто до обробки землі і розведення домашніх тварин.

Основні риси:

- перехід від оббивання і сколювання у виготовленні кам'яних знарядь до шліфування, свердління і пиляння; виготовлення керамічного посуду; винахід прядіння і прясельного колеса;
- перехід до осілого способу життя через більшу продуктивність нових видів діяльності — землеробства і скотарства;
- поява соціальної структури суспільства (унаслідок появи надлишків продовольства виділяються прошарки воїнів, управлінців та жерців, які самі безпосередньо не приймали участі у добуванні їжі);
- різке збільшення кількості населення.

Енеоліт

Енеоліт (мідний, або мідно-кам'яний вік) — перехід від кам'яного періоду до епохи металу, остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого типу господарства. **В енеоліті відбувся перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства.**

На зміну примітивному, мотичному землеробству неолітичної епохи прийшло більш продуктивне **землеробство з використанням рала і биків як тягової сили**. У цей час отримали розвиток **видобуток і обробка міді**. Землероби вели осілий спосіб життя, будували укріплені поселення. Скотарі мешкали у постійних або тимчасових поселеннях, винайшли колісний транспорт, удосконалили зброю, приручили коня.

Провідну роль серед енеолітичних племен лісостепової зони сучасної території України відігравали землеробські племена трипільської археологічної культури (див. нижче), а в степовій зоні — скотарські племена середньостогівської культури.

Бронзовий вік

Бронзовий вік, який продовжувався майже тисячу років, одержав свою назву від першого отриманого людьми **штучного сплаву міді з оловом, свинцем або миш'яком**. Бронза була значно **міцніша за мідь і мала меншу температуру плавлення**, що дозволяло виплавляти її у примітивних печах і на звичайних вогнищах). Ці переваги сприяли поширенню і утвердженню бронзи як основного матеріалу для виготовлення знарядь праці, зброї і прикрас. Однак цілком витиснути мідні і кам'яні вироби вона так і не змогла. **Перші бронзові вироби**, виготовлені на Кавказі і Балканах, почали поширюватися **на території України вже на початку II тис. до н.е. У Донецькому басейні сформувався центр металургії, а в Карпатсько-Дунайському регіоні — центр металообробки.**

Основні риси бронзового віку на території сучасної України:

- поглиблення першого суспільного поділу праці: у лісостеповій зоні розвивається орне землеробство, у степовій — пастуше скотарство;
- перехід від матрилокальної родової організації до патрилокальної, де родинні зв'язки встановлюються по батьківській лінії. Відбувається подальше виділення з роду парної сім'ї (усе частіше будуються невеликі житла для однієї родини). Це свідчить про виділення із власності роду власності окремих сімей, що стає передумовою майнової нерівності;
- зростання мобільності населення завдяки вдосконаленню способів пересування водою і суходолом;
- заміна родового принципу організації громади сусідським, де члени громади вже не пов'язані спільним походженням і кровно родинними зв'язками;
- виникнення великих етнокультурних утворень. Союзи племен — військово-політичні об'єднання кількох племен — за певних умов у подальшому ставали зародками державної організації.

Ранній залізний вік

У цей період люди навчилися виплавляти залізо, що спричинило появу значно міцніших і гостріших знарядь порівняно з тими, які раніше виготовлялися з каменю, міді чи бронзи. Використання заліза зумовило різке зростання продуктивності праці; людина стала виробляти більше, ніж споживала.

В період раннього залізного віку відбувся другий суспільний поділ праці: ремесло відокремилося від землеробства. Виникло виробництво товарів безпосередньо для обміну, а також продажу. Торгівля вийшла за межі окремих племен. Розвиток землеробства, ремесла і торгівлі сприяв поглибленню майнового розшарування, став передумовою до виникнення нових суспільних відносин.

Виникнення землеробства, скотарства і ремесел

У період неоліту зародилася землеробська цивілізація, яка панувала в Європі аж до виникнення і широкої будівлі міст.

Землеробство виникло зі збирання, яким займалися жінки. *На території України воно стало орним на початку V тисячоріччя до н.е.*

Розведення домашніх тварин – *кіз, овець і свиней* – почало розвиватися ще наприкінці мезоліту з полювання, котре була заняттям чоловіків. У період неоліту *скотарство не було кочовим* і носило осілий характер.

Глиняний посуд епохи неоліту був грубим, недовговічним, із загостреним або округленим дном, тому що його ставили між каменів або встромляли в землю біля багаття. Посуд із плоским дном з'явився разом з появою постійного житла з підлогою і столом. *Посуд ліпили без використання гончарного кола*, випалюючи його у вогні. Орнаментация кераміки в неоліті стала одним з видів прикладного мистецтва. Кожне плем'я мало визначену форму гончарних виробів, спосіб їхнього виготовлення, своєрідний орнамент.

Зародження перших релігійних уявлень і мистецтва

Уже в епоху пізнього палеоліту в похованнях і пам'ятках мистецтва (наскальний живопис і т.д.) відбите зародження культу тварин і мисливського чаклунства. *Звичай ховати померлих зі знаряддями праці і прикрасами свідчить про зародження уявлень про посмертне існування* – про «світ мертвих» і душу, яка продовжує жити після смерті тіла. Аналогічні уявлення і супутні їм обряди збереглися аж до нашого часу.

У первісних релігійних віруваннях відбита фантастична усвідомлення людьми їхньої залежності від природних сил. Не відокремлюючи себе від природи, людина переносила на неї ті відносини, які склалися в первісній громаді. Історично найбільш ранніми проявами релігії були:

– первісна *магія (віра в можливість впливу на природу і її явища, а також на події, що відбуваються чи мають відбутися);*

– *тотемізм (культ предків);*

– *анімізм* (наділення душою всіх предметів і явищ – дух дерева, дух грози, дух перемоги і т.д.).

Більш пізніми формами стародавньої релігії стали таємні союзи, культ вождів і ін. *По мірі соціального розшарування суспільства складалася ієрархія й у світі «духів».* Так, у неоліті з'явився культ черепів, пов'язаний із вшануванням предків.

З розвитком землеробства усе більш важливу роль стали грати «духи» рослинного світу, культ богів, які умирають і воскресають, ритуали, пов'язані з сезонними явищами в природі (проводи зими тощо). Початок поширення стародавніх землеробських культів також пов'язаний із періодом неоліту.

Зв'язаним з релігійними віруваннями було і мистецтво, що носило в основному ритуальний характер. Так, зображення тварин і мисливців у печерах, виконані замішаною на жировій основі червоною і чорною охрою, покликані були забезпечити вдале полювання. Танці і пісні, прикраси й орнамент на побутових виробах так само носили обрядовий характер.

Поняття суспільних відносин і особливості їх організації

Суспільними називаються економічні, політичні, ідеологічні та інші види відносини, котрі виникають у суспільстві в процесі його функціонування.

Основою суспільних відносин є:

— спосіб організації отримання необхідних для існування суспільства матеріальних і духовних благ (т. зв. спосіб суспільного присвоєння чи виробництва);

— місце, яке займають у даному способі присвоєння окремі соціальні групи (т. зв. виробничі відносини);

— порядок доступу окремих членів суспільства та соціальних груп в цілому до матеріальних і духовних благ, які знаходяться у розпорядженні даного суспільства (що становить основу соціальної ієрархії);

— розподіл серед окремих членів суспільства чи серед соціальних груп ресурсів здійснення влади— матеріальних, духовних, силових, інформаційних (концентрація політичної влади).

Звичайно концентрація власності в руках однієї з частин суспільства означає на практиці і концентрацію ресурсів здійснення влади («владних ресурсів») над іншою його частиною.

У залежності від способу суспільного присвоєння, рівня розвитку виробничих відносин на кожному конкретно-історичному етапі розвитку даного суспільства складаються конкретні суспільні відносини. Так, у соціально однорідному суспільстві не існує концентрації влади в руках якоїсь частини суспільства, відносини між його членами регулюються без участі спеціального апарату управління і примусу.

Еволюція соціальної організації

У первісному суспільстві, при повному достатку благ, які дане суспільство споживало, проблема порядку доступу до них не була першочерговою. Крім того, необхідність колективного ведення господарства через відносно примітивність існуючих на той час знарядь присвоєння та виробництва диктувала суспільну власність на основні засоби виробництва. Монополізація будь-якою із тогочасних соціальних груп ресурсів влади була неможливою, оскільки не відбувалася концентрація власності через відсутність постійних надлишків продукції. Все це сприяло збереженню в суспільстві соціальної однорідності.

До розподілу суспільства на соціально неоднорідні частини (так зване первісне суспільство) теж існувала необхідність забезпечити його цілісність, єдність, керованість. Цю роль виконували існуючі у ньому органи соціальної влади. Але ця влада і ці органи (наприклад, збори роду, племені, старійшини роду чи племені, воєначальники та ін.) не мали політичного характеру, були явищами неполітичними.

Рід (або первісна родова община) об'єднував людей на основі кровного споріднення, спільної колективної праці, спільної власності на знаряддя праці і продукти виробництва. Звідси - рівність соціального становища, єдність інтересів і згуртованість членів роду. В управлінні брали участь усі дорослі члени роду - як чоловіки, так і жінки. Вищим органом влади були загальні збори, на яких вирішувалися питання, що стосувалися всього роду. Збори обирали військових вождів, мисливських та рибальських ватажків. Для вирішення поточних справ збиралася рада старійшин, вождів, влада яких базувалася виключно на їхньому авторитеті. Порядок у внутрішньородових відносинах забезпечували звичаї, які не розділялися на моральні, релігійні і правові норми і носили злитий (синкретичний) характер споконвічних установлень (т.зв. «мононорми»). Примушення було порівняно рідкісним і полягало, як правило, у накладенні покарання за провину. Крайньою формою покарання було вигнання з роду. Рід захищав своїх членів від зовнішніх ворогів як військовою силою, так і глибоко вкоріненим звичаєм кровної помсти. Всі ці функції не вимагали існування окремого апарату управління і примусу, вони виконувалися самими членами роду (т.зв. первісна демократія, яка не знала ні майнових, ні соціальних відмінностей, ні державно-політичних форм).

На пізніх стадіях родоплеменного ладу відбувалося відокремлення нових родових общин від початкової. Зв'язок між ними зберігався у вигляді більш великих утворень — братрій (братств) і племен. Розвиток племенних об'єднань збігається з початком розкладу первісно-общинного ладу. Племя, як правило, мало свою територію, своє особливе ім'я, мову або діалект, загальні релігійні та побутові обряди. Організація влади в племені ґрунтувалася на родовій демократії. Племенний рада складався з верховних вождів (старійшин) родів, що входили до складу племені. Обирався військовий вождь племені. У міру подальшого розвитку функції влади і регулювання поступово все більше переміщалися від родових до племенних органів.

Перехід від кочового до осілого способу життя племенних об'єднань призвів до розвитку нових форм діяльності людини і першого “розподілу праці” (землеробство і скотарство). Удосконалювання знарядь праці викликало формування ремісництва (другий “розподіл праці”). Спеціалізація в кожному з цих напрямків сприяла підвищенню продуктивності праці й утворенню так званого “надлишкового продукту”, коли виробник створює більше продукту, ніж може спожити. Надлишковий продукт став використовуватися для обміну між виробниками, що привело до формування нового виду діяльності — торгівлі (третій “розподіл праці”). Зросла ефективність праці. Джерела споживання набули стабільного, постійного характеру, залежність людини від навколишнього природного середовища ослабла, і це зразу відбилося на суспільній організації. На зміну кровноспорідненій прийшла сусідська громада, де індивідів пов'язували не стільки кровні зв'язки, скільки територія проживання. Загальна, колективна власність роду поступово трансформувалася в приватну власність окремих сімей. Земля закріпилася за сусідською громадою, а потім була перерозподілена між окремими патріархальними родинами. Спільна праця поступилася місцем праці окремих сімей. У приватно-сімейному володінні, крім землі, опинилася худоба, реманент, будівлі, пізніше — раби.

На основі регулярного обміну як між окремими суспільствами, так і всередині окремої громади відбувалося накопичення багатства. Із нагромадженням надлишків виробництва з'явилася можливість концентрації ресурсів здійснення влади, що дало поштовх до експлуатації людини людиною і, відповідно, поділу суспільства на соціально-економічні класи—експлуататорів і експлуатованих. Соціальна структура суспільства істотно ускладнилася. В умовах присвоюючого господарювання громада була єдиною сім'єю, яка колективно протистояла зовнішнім загрозам. Нове господарство виробничого типу вело до громадського розподілу праці, соціальної, в тому числі класової диференціації, майнового розшарування населення, поділу на багатих і бідних, рабів і панів, нерівноправні касти. Людина почала усвідомлювати власні (сімейні) інтереси і потреби, відокремлюючи їх від загальногрупових інтересів громади як єдиного цілого. Звичайними стали гострі, перш за все майнові конфлікти в середині самої громади, врегулювати які методами громадського самоврядування було вже неможливо

Втрачаючи соціальну однорідність, суспільство розділилося на частини, які відрізняються місцем і роллю в системі суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ, способом життя, духовною культурою, соціальним і майновим станом тощо. У кожній з таких суспільних груп, крім однакових спільних інтересів, постали інтереси специфічні.

Надлишок продукту створював також можливість залучення додаткової робочої сили, необхідної для утримання худоби та обробітку полів. Таку робочу силу доставляла війна. Саме зростання значення воєн і воєнної організації у багатьох племен стало одним з факторів, які прискорили перехід від родового ладу до держави. *Військова організація поступово перетворювалася в систему «військової демократії» (коли вирішення найважливіших питань стає прерогативою військових зборів, які представляють всіх чоловіків, що приймають участь у військових діях). Військовий побут сприяв об'єднанню споріднених племен в єдиний народ.*

Виділилися групи людей, що не брали участь в матеріальному виробництві, а на професійній основі виконували військові, судові, управлінські, ритуальні й поліцейські функції.

Поступово формувалася особливий загін озброєних людей — дружина. Це вело до зміцнення одноосібної влади військових вождів, які претендували на передачу своєї влади в спадщину, до домінування влади військового вождя над владою зборів племені, які перетворилися на збори військової дружини. Іноді в руках військового вождя зосереджувалися функції верховного жерця і верховного судді. *Процес концентрації багатства, його накопичення у вузькому привілейованому шарі супроводжувався злиттям багатства і влади. На відміну від первісної епохи, влада тепер давала значні переваги і привілеї, перш за все, в плані збагачення. Все це призвело до прагнення передачі громадських посад у спадок, закріплення їх за представниками окремих сімейств. Основна частина общинників поступово усувалися від участі в управлінні суспільством.*

Соціально-економічні протиріччя у соціально неоднорідному суспільстві, суттю яких стала боротьба за власність та пільговий доступ до ресурсів, призвели до заміни старої самоврядної— племінної та общинної організації суспільства новою, політичною організацією—державою. Потреба в регулюванні відносин між різними частинами суспільства викликала створення специфічної організації, основним призначенням якої є забезпечення єдності, цілісності суспільства. Такою владною організацією є держава, котра виступає як форма об'єднання всього суспільства, але діє передусім в інтересах домінуючої соціальної групи та економічно пануючого класу і здатна на основі примусу і насильства забезпечити існування суспільства з його антагоністичними протиріччями як єдиної структури. Згодом пануюча частина суспільства, що володіє реальною публічною владою, сформувала власну структуру владних органів, реалізуючи в ній, перш за все, свої політичні та економічні інтереси, які не завжди співпадають з інтересами суспільства в цілому.

Поняття археологічної культури

Археологічна культура — це стійка сукупність ознак, властивих матеріальним пам'яткам, які відносяться до однієї території і епохи. Їх знахідки свідчать про певний спосіб життя людей, які залишили ті чи інші пам'ятники минулого Сюди входять:

- певний обряд поховання;
- повторювані форми прикрас;
- приналежності одягу;
- характерні типи знарядь, зброї, побутового інвентаря;
- специфічні особливості у облаштуванні жител і поселень;
- форми кераміки.

Термін «археологічна культура» є основним при описі доісторичної епохи, про яку немає письмових джерел. Археологія виходить з положення, що *окремі етнічні утворення розрізняються між собою не тільки мовою, а й культурою*, яка створюється в результаті розвитку окремого суспільства. Однак *матеріальні пам'ятки, якими характеризується археологічна культура, не обов'язково належать єдиному суспільству*, а різний набір матеріальних пам'яток — різним спільнотам людей. Механізми поширення археологічної культури можуть бути різними. Теорія дифузійнізму розглядає, наприклад, такі варіанти, як розселення носіїв культури або передача технології при торгівлі. Іноді при розкопках в одному і тому ж місці знаходять ознаки, характерні для різних культур, що може означати зіткнення або співіснування їх носіїв, а може — еволюцію однієї культури в іншу.

Зазвичай *археологічну культуру іменують за якоюсь характерною ознакою, якою вона відрізняється від інших*: за формою або орнаментом кераміки й прикрас (наприклад, культура подвійних сокир), обрядом поховання (наприклад, катакомбна культура) тощо або за назвою місцевості, де були вперше знайдені найбільш типові пам'ятники даної культури (наприклад, дніпро-донецька культура).

Трипільська культура

Трипільська археологічна культура (яка є локальним варіантом т.зв. культури Кукутені, розташованої в основному на території сучасної Румунії) існувала в період енеоліту, в той час, коли в Єгипті будувалися знамениті піраміди. *Сформувалася вона, очевидно, шляхом злиття культур племен, які прийшли зі східного Середземномор'я та Балкан із елементами місцевих культур.* Вона проіснувала біля двох тисячоріч (*V – початок III тисячоріччя до н.е.*), у період свого розквіту *охопивши територію* в лісостеповій смузі, яка на заході тягнулася до Румунського Прикарпаття, а на сході — *до ріки Псел на Сумщині*. На пізньому етапі вона обіймала територію у 200 тис. км² і сягала Північного Причорномор'я на півдні. Елементи цієї культури знайшов при розкопках 1893–1906 рр. археолог Вікентій Хвойка, а свою назву вона отримала від села Трипілья під Києвом.

Основу господарства складало орне землеробство і скотарство. Вирощували пшеницю, ячмінь, горох. Землеробство було екстенсивним, переложним: один раз на 50—70 років ділянки і поселення переносилися на нові місця. Основу стада складала велика рогата худоба. Дрібну рогату худобу і свиней розводили на м'ясо.

Відомо понад 3 тис. поселень та 200 поховальних пам'яток, що відносяться до трипільської культури. На території України виявлено близько тисячі трипільських поселень. Трипільці жили в глинобитних одно- або двоповерхових будинках, причому на першому поверсі звичайно зберігали реманент, продовольство, тут знаходилася піч, а другий поверх призначався для житла. Будинки стояли впритул один до іншого і з'єднувалися переходами. На ранніх етапах культури поселення були невеликими, складалися із 7—14 жител на площі в 1—2 гектари. Вони розташовані на берегах річок, схилах долин. *На пізніх етапах* (наприкінці V — у першій половині IV тис. до н. е.) *трипільські населені пункти розташовувалися на великій площі – до 400 гектарів, у них проживало від трьох до дванадцяти тис. жителів.* Усього відомо близько 20 поселень площею понад 100 гектарів. Вони отримали назву «протоміста». Найбільшим із них вважається Таллянки, де на площі в 450 гектарів розміщувалося 2800 будівель, у яких проживало до 14 тис. осіб. Однак вони не розвилися в справжні міста, оскільки в трипільців існував звичай, переселяючись через кожні 50–100 років на нові ділянки (у зв'язку з виснаженням ґрунту), спалювати свої поселення.

Трипільські племена швидко поширювалися по нових територіях: у V тисячоріччя до н.е. освоєна ними площа складала близько 50 тис. кв. км, у IV – 150 тис. кв. км. Жодна з європейських розвинутих землеробських культур епохи енеоліту не могла зрівнятися з трипільською культурою ні за площі, ні за темпами поширення. Сприятливі природні умови і розвиток різних галузей господарства обумовили значне збільшення населення. *Якщо наприкінці першого етапу існування трипільської культури населення складало близько 30 тис. чол., то наприкінці середнього етапу воно досягло вже 410 тис.*

Племена, що були носіями трипільської культури, *займалися в основному вирощуванням зернових, розводили велику і дрібну худобу.* Землю обробляли роговими мотиками. Жали злаки кістяним серпом із кременними вкладишами. Працюючи таким серпом, хлібороб міг одержати до 10 кг. зерна зі знятого за день врожаю. На місцях поселень виявлено багато зернотерок, на яких зерно перетирали в борошно і крупу.

Менше використовувалися вироби з міді, яка завозилася з Балкан і Карпат. Мідь кували, але могли вже і плавити. Знали витяжку, рубання і пробивання отворів у металевих виробах.

У трипільців було досить *розвинуте прядіння і ткацтво*, про що свідчать знахідки глиняних прясець до веретен і гирьок від примітивного ткацького верстата. У спеціальних гончарних печах трипільці виготовляли керамічний посуд – кухонний, столовий і культовий. Він, як правило, розписувався чорною, темно-червоною, білою та жовтою фарбами складним орнаментом, котрий відображав язичницькі та космогонічні погляди жителів.

У трипільців *існував культ богині родючості.* У центрі населених пунктів споруджувалися родоплемінні культові храми, де приносилися жертви, у тому числі людські.

Трипільське суспільство об'єднувала конфедерація племінних протосоюзів. Основним його осередком була велика родина, яка включала в себе декілька сімей близьких родичів, які проживали в одному будинку і вели спільне господарство.

Деякі історики вважали трипільські племена найдавнішими предками сучасних українців. Цілий ряд рис трипільської культури дають підставу порушувати питання про її роль у формуванні східнослов'янських землеробських культур, а саме: високий розвиток землеробської культури; розміщення трипільських поселень в районах традиційних українських сіл; велика піч як обов'язковий елемент житла; звичай розписувати печі і стіни; поширеність геометричного орнаменту. В той же час величезний часовий проміжок у кілька тисяч років від розпаду трипільської культури до виникнення племен, які твердо можна назвати слов'янськими, не дозволяє говорити про пряму спадкоємність між ними.

Питання про етнічну приналежність стародавніх трипільців залишається дискусійним. *Однак антропологічно трипільці близькі до арменійського середземноморського типу (а не до індоевропейського, до якого відносяться сучасні українці).* Антропологічний тип трипільців мав такі риси: дуже темна пігментація, великий горбатий ніс, скошене чоло, кругла голова, грацильна (витончена) будова тіла.

Трипільська культура була споріднена енеолітичним землеробським культурам Дунайського басейну, Балканського півострова і Малої Азії, але в процесі поширення на нові східні території включала в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних і енеолітичних культур.

У першій половині III тис. до н. е. трипільська культура розпалася на окремі локальні групи.

Її зникнення могли сприяти і порушення екологічного балансу в результаті екстенсивного ведення господарства, і деяке похолодання клімату одночасно з підсиханням степів (які колись були більш вологими), і натиск степових кочових племен, що прийшли зі сходу і північного сходу. Частина трипільців могла бути асимільована землеробськими племенами лісостепової зони.

Кіммерійці

Кіммерійці (IX – перша половина VII ст. до н.е.) згадуються в «Одісеї» Гомера, у працях «батька історії» Геродота, в ассирійських клинописах. Вони *займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови*. На час проникнення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Етнічна приналежність кіммерійців неясна, однак більшість дослідників схильні бачити в них племена *давньоіранського походження*, споріднені скіфам.

Згідно з археологічними даними, кіммерійці були *скотарями-кочівниками*, а також *виплаляли залізо з болотної руди*. Необхідність у нових пасовищах у сполученні з наявністю залізної зброї (більш ефективної порівняно з розповсюдженою тоді бронзовою) привела до *широкомасштабних походів кіммерійців у Малу Азію*. Там вони успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Контакти з цими передовими для того часу країнами сприяли державотворчим процесам у кіммерійському суспільстві. Однак *утворити повноцінну державу їм так і не удалось*.

У VII ст. до н.е. могутня хвиля численних скіфських племен витиснула кіммерійців із Причорномор'я, унаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців оселилася в Південному Причорномор'ї, частина мігрувала на Близький Схід. Історики вважають, що деяка частина кіммерійців залишилася в Криму під назвою таврів. Деякі кіммерійські племена, очевидно, були асимільовані скіфами.

Скіфи

Скіфи (VII ст. до н.е. — III ст. н.е.) проникали в Північне Причорномор'я декількома хвилями. *У другій половині VII ст. до н.е. у скіфів склався союз племен — Велика Скіфія, який проіснував до III ст. до н.е.*

Усе населення Скіфії, за свідченням Геродота, поділялося на дві основні групи:

— *кочові племена* (скіфи-кочівники, що населяли степові райони на схід від Дніпра, і царські скіфи, що кочували по Приазов'ю і степовому Криму), основним *заняттям яких було кочове скотарство і грабіжницькі військові походи;*

— *осілі племена* (еллінізовані скіфи або калліпіди, що жили поблизу Ольвії; скіфи-хлібороби, зосереджені на Лівобережжі Дніпра; скіфи-орачі, що розташовувалися на захід від Дніпра), які *займалися зерновим землеробством.*

Пануюче положення в країні належало царським скіфам, що вважали інше населення своїми рабами.

Уже з VI ст. до н.е. відомі перші спроби об'єднання скіфських племен. *На рубежі V—IV ст. до н.е.* поряд із залишками родових відносин у скіфів *розвивається рабовласництво і виникає ранньокласова держава на чолі з царями*. Влада царя не була абсолютною й обмежувалася радою вождів скіфських племен і народними зборами усіх воїнів.

Найбільшого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н.е., під час правління царя Атея, котрий розширив її територію по всьому Північному Причорномор'ю від Дунаю до степового Криму включно. Держава стала централізованою, почалося карбування скіфської монети.

Однак *із III ст. до н.е. на Скіфське царство почався постійний натиск з боку сарматів* (савроматів) — споріднених скіфам кочових племен, що жили в степах басейнів Волги і Дону. У руках скіфів залишилися лише Нижнє Подніпров'я і Крим, де *виникла нова держава — Мала Скіфія* зі столицею в Неаполі Скіфському (поблизу сучасного Сімферополя), яка *проіснувала до початку III ст. н.е.*

Сармати

Сармати (савромати) (III ст. до н.е. — III ст. н.е.) — союз споріднених скіфам племен.

Межіріччя Дніпра і Дунаю *сарматські племінні союзи захоплювали трьома хвилями:*

— у III ст. до н.е. — на чолі з т.зв. *царськими сарматами і язигами;*

— у II ст. до н.е. — на чолі з *роксоланами;*

— у II ст. н.е. — на чолі з *аланами*

Сарматське суспільство переживало перехідний етап від родоплемінних відносин до ранньокласових, залишаючись своєрідною конфедерацією племінних союзів. Особливістю суспільного ладу сарматів була *наявність значних пережитків матриархату.* *Сарматські «царі» і «цариці» були або виборними військовими ватажками* (хоча і з необмеженими під час воєнних дій повноваженнями), *або племінними вождями.* *Вища влада у сарматів належала зборам членів племені, які одночасно складали і військо і тому могли підкорити своїй колективній волі кожного з «царів».*

Сармати застосували нову для того часу *клинову атаку важкоозброєної кінноти з довгими списами (катафрактаріїв)*, проти якої не могли вистояти навіть римські легіони.

У 372 р. н.е. домінуючі у сарматській племінній конфедерації алани були розбиті гунами, що привело до втрати сарматами пануючого положення в Північному Причорномор'ї.

Значна частина залишилася в межиріччі Дону і Сіверського Дінця, потрапивши згодом у залежність від Хазарського каганату (носії т.зв. салтівської археологічної культури). Останні фігурують у руських середньовічних джерелах під іменем «яси» (щоправда, руські літописи не виділяють їх із загального конгломерату тих аланських племен, що декількома хвилями переселялися наприкінці I тис. н.е. на територію лісостепу із Прикавказзя та Приволжжя). Вони залишалися в лісостеповій зоні сучасної України до XIV ст., входячи в протодержавні об'єднання печенігів, половців та інших кочовиків; частина їх була включена до складу населення руських князівств. За припущенням ряду вітчизняних дослідників яси частково були асимільовані східнослов'янським населенням, ставши одним із субстратів, з котрих у подальшому формувався український етнос.

Античні міста-колонії в Північному Причорномор'ї: виникнення, населення, політичний устрій

У VII ст. почався процес виникнення грецьких міст у Північному Причорномор'ї. Як правило, *нове місто («колонія») засновувалося вихідцями з якогось одного поліса* (міста-держави) Греції і зберігало тісні зв'язки зі своєю «метрополією», хоча і було незалежним від неї. Греки створювали свої колонії *в заселених місцях, де вони могли одержати від місцевого населення (котре вони називали варварами) рабів і продовольство, знайти ринок збуту для грецьких товарів. Найбільш великими містами-колоніями в Північному Причорномор'ї з VII—VI ст. до н.е. були Тіра (в гирлі Дністра), Ольвія (в гирлі Південного Бугу), Пантікапей (нині Керч), Феодосія, Херсонес (на території нинішнього Севастополя).* Навколо заснованого в першій половині VI ст. до н.е. *Пантікапея* (нині — Керч) виникла *Боспорська держава, яка спочатку була об'єднанням самостійних міст, розташованих по обох сторонах Керченської протоки.*

Грецькі поліси були, як правило, *демократичними рабовласницькими республіками, що мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії і магістрати) і судову владу.* Політичними правами користувалися лише громадяни міста і його метрополії. *Правила містом* обрана на народних зборах *колегія архонтів* у складі 5—6 чол. на чолі з першим архонтом. *За виконанням законів стежила колегія номофілаків, колегія стратегів здійснювала військову владу.* До складу ради міста входив також *головний жрець міста — базилевс*, що відав релігійними культурами.

Вищим органом влади в містах були народні збори, у яких могли брати участь лише вільні громадяни.

Традиційна для греків *полісна організація включала саме місто* (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі і культури) *і хору* (прилягаючу сільськогосподарську округу). Греки вели торгівлю і займалися ремеслами, маючи також і земельні наділи. *Раби були основною продуктивною силою як у ремеслі, так і в сільському господарстві.*

Час існування античних міст-держав у Північному Причорномор'ї розділяють на два періоди.

I — *грецький (друга половина VII — середина I ст. до н.е.)* — виникнення міст-держав та Боспорського царства і їх *стабільний економічний розвиток* за рахунок посередницької торгівлі між місцевими варварами і Грецією.

II — *римський (середина I ст. до н.е. — IV ст. н.е.)*, що почався з воєн понтійського **царя** Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89—63 рр.). Поліси попадають у залежність від Римської держави (Тіра, Ольвія і Херсонес увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія). Після вторгнень готів у III ст. і гунів у IV ст. уціліли лише Пантікапей і Херсонес, котрі згодом потрапили під владу Візантійської імперії.

Походження і розселення слов'ян

Археологічні культури, котрі деякі дослідники XX ст. пов'язували із протослов'янським конгломератом (Середньостогівська кінця IV — першої половини III тис. до н.е., Трипільська 3 тис. до н.е., Фат'янівська 2 тис. до н.е. та ін.) не показують прямих зв'язків із більш пізніми предками слов'ян. Скоріш за все, вони мали полі етнічний характер і здійснили вплив на подальше формування ряду етнічних утворень, у тому числі, можливо, й слов'янства. *Більшість сучасних дослідників виводять походження слов'ян від племен I тисячоріччя до н.е., які створили археологічні культури:*

- культуру шнурової кераміки, розповсюджену від нинішньої Німеччини до Західної України (кінець III — перша половина II тис. до н.е.); вона є спільною для германців, балтів і слов'ян;
- тшинецько-комарівську (XV—XI ст. до н.е.), поширену в південно-східній частині сучасної Польщі, а також в українському Лісостепу, Поліссі, носіїв якої вважаються попередниками як східних, так і західних слов'ян;
- білогородівську (XI—IX ст. до н.е.), що сформувалася на території сучасної України;

- чорноліську (IX—VII ст. до н. е.), яка займала лісостепову зону Правобережної України між Дністром і Дніпром);

— зарубинецьку (кінець III ст. до н. е. — II ст. н. е.) культуру землеробів українського Лісостепу. Пряма наступність між чорноліською та зарубинецькими археологічними культурами не прослідковується, і період VII—III ст. до н. е. є невизначеним для етногенезу слов'ян. Тому у вітчизняній літературі прийнято вважати нащадками праслов'ян-чорнолісців т. зв. скіфів-орачів, і скіфів-хліборобів, яких давньогрецький історик Геродот називав серед народів Великої Скіфії, що заселяли Лісостеп.

Зарубинецька культура раннього залізного віку отримала свою назву від с. Зарубинці на Київщині, яке в 1899 р. відкрив В. Хвойка. Була поширена на території Середнього і Верхнього Подніпров'я, охоплюючи площу близько 500 тис. км². Відомі заплавні та мисові поселення цієї культури, іноді захищені валами та ровами. Селища розташовувалися гніздами, віддаленими одне від одного. Кожне гніздо складалося з 10—15 поселень, які належали одному племені. Носії зарубинецької культури мали розвинуте металообробне виробництво. Із заліза виготовляли знаряддя праці та зброю. Гончарам зарубинецької культури був відомий ручний гончарний круг. Нині археологами відкрито близько 500 поселень і 1000 поховань. Етнічна приналежність носіїв зарубинецької культури визначається як слов'янська. Археологічні знахідки свідчать, що зарубинці підтримували регулярні торговельні зв'язки з античними містами-колоніями Північного Причорномор'я. Вони займалися орним землеробством, присадибним скотарством, мисливством і рибальством.

Від другої половини I ст. н. е. території, заселені зарубинцями, опинилися в зоні експансії сарматів. Це змусило основну масу носіїв культури залишити освоєні землі й відійти у Верхнє Подніпров'я і Південне Побужжя.

Вважається, що на рубежі нашої ери слов'яни вже сформувалися як велика етнічна спільність. У цей період вони розселялися між Віслою і Дніпром.

Наприкінці II — напочатку III ст. у Надчорномор'ї поширилася черняхівська культура, яка включає слов'янські, готські, фракійські та сарматські елементи. Загалом вона відповідає протодержавному утворенню готів — т. зв. «імперії» Германаріха, яка найімовірніше була об'єднанням союзів різних за етнічним походженням племен на чолі з готами.

В останній третині IV ст. черняхівська культура занепадає внаслідок навали гунів. Більшість готів переселилася на Середній Дунай. Слов'яни визнали владу гунів і почали освоєння нових територій, звільнених від готів.

У V ст. прослідковується виникнення трьох нових слов'янських культур — пеньківської (її носії ототожнюються з антами, про яких візантійський автор Прокопій Кесарійський писав, що вони в VI ст. заселяли лісостепові землі між Сіверським Дунаєм та Дунаєм), празько-корчацької (яка ототожнюється зі склавинами, що за повідомленням Йордана проживали у межиріччі Дністра і Дунаю до верхів'їв Вісли), та колочинської у північному Подніпров'ї (про носіїв якої у візантійських джерелах не згадується). Венедів, які проживали північніше верхів'їв р. Вісли, значна частина вітчизняних істориків вважала слов'янами, однак із кінця XX ст. їх прийнято вважати предками балтських племен.

Таким чином, у другій половині I тисячоріччя н. е. слов'яни займали велику територію, що простиралася між Ельбою на заході, межиріччям Волги і Оки на північному сході, озером Ільмень на півночі і Північному Причорномор'ї на півдні.

У VI ст. слов'яни неодноразово виступали у військові походи проти найбільшої держави того часу — Візантії. Такі походи могли здійснюватися тільки великими племінними союзами. Від цього часу до нас дійшов ряд творів візантійських авторів, що містять своєрідні військові настанови по боротьбі зі слов'янами.

Так, візантієць Прокопій Кесарійський у книзі «Війна з готами» писав: «Ці племена, слов'яни й анти, не керуються одною людиною, але віддавна живуть у народоправстві (демократії), і тому в них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною. Вони вважають, що один лише бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди. У тих і других та сама мова. І колись навіть найменування в слов'ян і антив було одне й те ж».

Після 500 р. анти і склавини масово переходять Дунай і вступають у володіння Візантії. Широко розселившись по землях Східно-Римської імперії, особливо *на Балканському півострові і навіть у Малій Азії, по узбережжю Егейського й Адріатичного морів*, слов'яни незабаром стали тут основною масою населення, частково витиснувши місцеві еллінізовані народи.

У VI—VIII ст. слов'яни заселили землі за р. Ельба, подекуди дійшовши до Рейну. Також у VI ст. слов'яни розселялися у верхів'ях Дунаю. Звідси слов'янські поселенці зайняли басейн Ельби, злившись із іншим потоком слов'ян-колоністів, що направлявся від вісло-одерського межиріччя. Так у VI—VIII ст. виникла своєрідна культура слов'ян-ободритів і лужицьких сербів, поселення яких проіснували в межиріччі Одеру й Ельби до XIII ст. *У цей же час слов'яни Середнього Подніпров'я просувалися на північ по Дніпру і Десні і на схід на Сіверський Донець та Дон. На північному сході вони вийшли до верхів'їв і в межиріччя Волги й Оки, до берегів Ладозького озера.*

У другій половині I тисячоріччя н. е. завершилося розселення слов'ян. У результаті 150-літнього розселення вони зайняли половину Європейського континенту і стали значною військовою і політичною силою. На цей час *зі спільнослов'янського масиву племен виділилися три гілки: східна, західна і південна. Старі назви (венеди, анти) зникли.*

АНТИ

Племінний союз антив більшість українських істориків вважають слов'янським. В той же час деякі автори, як вітчизняні, так і зарубіжні, відносять антив до іраномовного етнічного субстрату. *Автори VI ст.* (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег) *повідомляють, що анти за мовою і походженням подібні до склавинів і в минулому складали з ними єдиний народ.* Це дало змогу історикам ідентифікувати антив із

предками східних слов'ян. За повідомленнями візантійського історика Прокопія Кесарійського і готського історика Йордана, алана за походженням, **племінний союз антів**, який займав територію між Дністром, Дніпром і на схід від Дніпра, мав досить сильну соціальну і військову організацію, характерну для кінцевого етапу розкладу старого родового ладу і зародження класового суспільства. **На зміну родовій общині прийшла нова, територіальна сільська громада, у якій виділялися окремі заможні родини, що володіли визначеною власністю.** Таким чином, перші відомості про слов'янські протодержавні утворення, що існували у вигляді союзів племен, відносяться до VI ст.

Автори VI ст. відзначають, що «племена слов'ян і антів подібні за своїм способом життя, за своєю вдачею, за своєю любов'ю до волі», «віддавна живуть у народоправстві (демократії)», відрізняються витривалістю, хоробрістю, згуртованістю, гостинністю, язичницьким багатобожжям і обрядами. У них багато «різноманітної худоби», вони обробляють хлібні злаки, особливо пшеницю і просо. У своєму господарстві вони використовували працю «рабів-військовополонених», але не тримали їх у безстроковому рабстві, а по закінченню деякого часу відпускали «за відомий викуп» або «пропонували залишитися на положенні вільних і друзів». На чолі антів стояли вожді, яких називали «рексами». Візантійці пишуть про численність і силу антів, називають імена їхніх вождів: Ідара і його сина Межамира, Хвалібуда, Доброгаста. З ними рахувалися, їх запрошували на військову службу до Візантії, укладали угоди.

У Йордана є згадка про антського вождя Боза (Буса), найближче оточення якого складали 70 «вельмож» – рада союзу племен. В цей час анти підтримували союзні стосунки з сусідніми племенами гунів. **У 385 р. готський король Вінітар (Вітімар) прагнув підкорити антів своїй владі, але потерпів поразку. Пізніше йому обманом вдалося захопити в полон Боза і стратити його разом із синами і «вельможами».**

Але все ж і на початку VI ст. анти разом із іншими слов'янськими племенами вели наступ на балканські володіння Візантії. Ці події вплинули і на соціально-економічний розвиток слов'ян, сприяли нагромадженню багатств в руках антських вождів. Посилася їх військова і політична влада. Усе це прискорило майнову і соціальну диференціацію слов'янського суспільства, формування в ньому класових відносин.

Однак **розвиткові держави в антів перешкодило вторгнення аварів.** Розгромивши в 558 р. аланів Північного Кавказу, вони протягом десяти років наносили поразки племенам Північного Причорномор'я. Авари прорвалися до Дунаю й у Трансільванії заснували Аварський каганат. Поневоливши склавинів, вони почали боротьбу і з антами. Уклавши союз з Візантією, анти довгий час успішно протистояли аварам на Нижньому Дунаю. Але відірвана від свого основного етнічного масиву частина антів не змогла вистояти проти переважаючих сил кочівників. Боротьба з аварами підірвала сили антського союзу. **З VII ст. термін «анти» не фігурує вже в письмових джерелах.** У них з VI–VII ст. поширюються такі найменування, як «слов'яни», «склавини», «склавени».

Початок великого переселення народів. Давньогерманські племена на території сучасної України. Гуни. Авари

У III–IV ст. прагерманські племена готів, що займали Балтійське узбережжя, опанували територією між Бугом і Дунаєм (вестготи), а також між Дніпром і Кубанню (остготи). Частина готів оселилася в Приазов'ї серед залишків сарматських племен, які значною мірою їх асимілювали. Наприкінці IV ст. готський племінний союз був розбитий тюркомовними племенами гунів, що прийшли з Центральної Азії. На стороні гунів у війні з готами виступили анти. Готський вождь Вінітар обманом захопив у полон антського вождя Божжа разом із синами і наближеними, обезглавивши антський племінний союз. У відповідь на це гунський вождь Баламбер повів свою армію на готів і цілком розгромив їх. Одна частина готів відійшла в Крим (державу готів у Криму, переживши хазарське панування, проіснувала до 1475р.), інша відступила до Дунаю. Їх переслідували гуни.

Осівши в Придунайській рівнині, гуни тривалий час вели спустошливі війни із сусідніми державами. Після смерті гунського царя Аттилі в 453 р. гунський племінний союз розпався, а його племена розсіялися серед місцевих народів.

У середині VI ст. у Північне Причорномор'я, Подунав'я і на Балкани вторглися тюркомовні племена аварів, котрих руські літописи називають обрами. Вони були авангардом великої групи племен, що просунулися з Центральної Азії і склали основу Західно-тюркського каганату.

У 50–60-х рр. VI ст. у Паннонії (території частини сучасних Угорщини, Югославії та Австрії) був утворений Аварський каганат — племінне об'єднання типу «варварських імперій». Однак каганат тримався лише на військовому підкоренні та підкупі племінної верхівки різних племен. Власна економічна база його була вкрай слабкою й обмежувалася екстенсивним кочовим скотарством. У середині VII ст. після ряду поразок від візантійців і слов'ян авари були витиснуті з Північного Причорномор'я.

У прикаспійських степах у середині VI ст. утворилися дві тюркських держави — Велика Болгарія і Хазарський каганат, який поширив свою владу на значну територію.

Тестові вправи

1. Скідська держава (Велика Скідія) на території майбутньої України існувала в:

- а) VII до н.е. — III ст. до н.е.;
- б) V ст. до н.е. — I ст. н.е.;
- в) IV ст. до н.е. — II ст. н.е.

2. Вставте пропущені слова:

Трипільські племена займалися в основному вирощуванням..., розводили... У трипільців було досить розвинуте ..., про що свідчать знахідки глиняних прясельць та веретен.

3. Відновіть хронологічну послідовність заселення території України різними народами:

- а) кіммерійці;
- б) скіфи;
- в) греки;
- г) сармати;
- д) гуни;
- е) слов'яни

4. Встановіть відповідність основних періодів історії України:

а) від часу заселення людиною території України — до X тис. до н.е.;	1) мезоліт;
б) IX тис. до н.е. — VI тис. до н.е.;	2) неоліт;
в) VI тис. до н.е. — IV тис. до н.е.;	3) енеоліт;
г) IV тис. до н.е. — III тис. до н.е.;	4) палеоліт;
д) II тис. до н.е. — початок I тис. до н.е.;	5) ранній залізний вік;
е) IX ст. до н.е. — IV ст. н.е.	6) бронзовий вік;

5. Про які племена стародавні історики писали:

Вони «віддавна живуть у народоправстві (демократії)», відрізняються витривалістю, хоробрістю, згуртованістю, гостинністю, язичницьким багатобожжям і обрядами. У них багато «різноманітної худоби», вони обробляють хлібні злаки, особливо пшеницю і просо. У своєму господарстві вони використовували працю «рабів-військовополонених», але не тримали їх у безстроковому рабстві, а по закінченню деякого часу відпускали «за відомий викуп» або «пропонували залишитися на положенні вільних і друзів».

Відповіді на Тестові вправи до теми 1

- 1. VII ст. до н.е. — III ст. н.е.
- 2. зернові, велика і дрібна худоба, прядіння та ткацтво.
- 3. б, а, г, в, д, е.
- 4. а — 4; б — 1; в — 2; г — 3; д — 6; е — 5.
- 5. слов'яни.

§ 2. Київська Русь

Виникнення перших державних утворень у Середньому Подніпров'ї. Союзи племен

У середині I тисячоріччя почалося посилення слов'янських племен і одночасне виділення з єдиної слов'янської спільноти східнослов'янських племен. Вищим ступнем розвитку родового ладу були *союзи племен*, що у *IV–VIII ст. стали зародками розвитку держави*.

Першим етапом зародження державності у східних слов'ян вважають виникнення в VI – першій половині IX ст. протодержавних утворень – полянського племінного союзу з центром у Києві, дулібо-волинського союзу та ін. *Союзи племен поступово переростали в утворення більш високого рівня – племінні князівства*.

Про розвиток східних слов'ян напередодні утворення держави в IX столітті говориться в початковому руському літопису *«Повість минулих років»*, основним укладачем якої був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, що жив *наприкінці XI – на початку XII ст.*

Згідно літопису, *на правобережжі середньої течії Дніпра жили* поляни, племінним центром яких був Київ; на північ і захід від полян, *між ріками Россою і Прип'яттю, жили древляни* з центром у Іскоростені; північніше полян і древлян *на лівобережжі Прип'яті жили дреговичі*; на заході від полян, *по верхній течії Південного Буга – бужани і волиняни*; південніше полян у *Південному Подніпров'ї – уличі*, а ще далі на південний захід, у *басейні Дністра – тіверці*; у *Закарпатті – білі хорвати*; на *лівому березі Дніпра, у басейні рік Сула, Сейм, Десна, доходючи на сході до Сіверського Дінця, жили сіверяни*; на північ від сіверян, *між верхньою течією Дніпра і Сожа – радимичі*; на північ від радимичів, у *верхів'ях Волги, Дніпра і Двіни – кривичі*, з центром Смоленську; у *басейні Західної Двіни по річці Полоті – полочани*; у *районі озера Ільмень – словени*; нарешті, на самому сході регіону розміщення східних слов'ян жили *вятичі, що займали басейн верхньої і середньої течії Оки і Москва-ріки*.

Територія кожного з цих *східнослов'янських племінних союзів* була значною і дорівнювала декільком сучасним областям. Союзи *об'єднували до десятка племен*, назви яких до нас не дійшли. Збереглася тільки загальна назва союзу, котра, як вважають дослідники, могла одночасно бути назвою одного з племен, що входили у союз. Кожне окреме плем'я, у свою чергу, складалося з великої кількості родів.

У *союзах племен*, які утворювалися, насамперед для ведення бойових дій, *великого значення набував військовий ватажок – князь*. Його оточувала родова знать із глав родів – «нарочиті люди», «лучші мужі». *Найважливіші питання в житті союзів племен вирішувалися на народних зборах – вічових сходах*.

Під час війни збиралося загальплемінне ополчення – «полк», або «тисяча», розділена на «сотні». На чолі їх стояли тисяцькі і сотські. *Військову силу ополчення складали всі боєздатні чоловіки. Крім цього, частина воїнів складала постійну військову організацію – дружину*. Дружина була спаяною не родовими зв'язками, а спільністю військових і майнових інтересів і вірністю своєму ватажкові. Вона розподілялася на старшу, з якої формувалися послі і князівські управителі, та молодшу. Старших дружинників називали боярами, вони мали свою землю і жили у власних дворах. Молодших дружинників називали гриднями, вони жили при князі й обслуговували його двір і господарство. *Ватажок дружини (князь) і його наблизнені дружинники (бояри) забирали собі більшу і кращу частину військової здобичі*. При цьому, однак, ще довгий час *зберігалися первісні демократичні установи – народні збори (віче) і рада старійшин*. Однак *військовий ватажок, підтримуваний дружиною, усі частіше нав'язував свою волю народним зборам, здобуваючи усе більший вплив і владу за рахунок інших старійшин*. Опора на дружину дозволяла князеві порушувати племінні традиції управління і суду. Таким чином, йшов процес перетворення органів громадського самоврядування в державні органи. *Військова демократія поступово переростала у військово-ієрархічне правління – княжіння*. У княжіннях *панування князя вже підтримувалося за допомогою військової сили його дружини*, котра збирала данину (полюддя) з рядових членів племінного союзу.

До IX ст. процес розкладу родоплемінного ладу завершився. Племінні князювання то об'єднувалися разом, то знову перегруповувалися в залежності від конкретних умов. В устрою цих політичних об'єднань були присутні риси ранньофеодальної державності.

Одним з таких об'єднань був союз племен, розташований в околицях нинішнього м. Києва (відомий з VI ст.), що став у IX ст. ядром давньоруської держави. На Волині наприкінці VI–VII ст. існувала, відповідно до візантійських і арабських джерел, «державна волинян», яка була союзницею Візантії. Новгородський літопис повідомляє про старійшину Гостомисла, що очолював у IX ст. слов'янське об'єднання навколо Новгорода. Східні джерела дозволяють припустити існування напередодні утворення давньоруської держави *трьох великих слов'янських об'єднань: Куяби, Славії й Артанії*. На думку більшості сучасних українських істориків, Куяба (або Куява) локалізувалася навколо Києва. Славія могла займати територію в районі озера Ільмень, таким чином її центром могли бути Стара Ладога або Новгород. Місце розташування третього великого об'єднання слов'ян – Артанії різними дослідниками визначається неоднаково (Рязань, Чернігів, Таманський півострів і т.д.).

Заснування і розвиток Києва

Величезну роль в об'єднанні східнослов'янських племінних союзів відіграло місто Київ, яке завдяки вдалому географічному розташуванню на перетині важливих торгових шляхів набуло значення політичного центра східних слов'ян.

Відповідно до легенди, наведеної у «Повісті минулих років», засновником Києва був князь Кий зі своїми братами Щеком, Хоривом і сестрою Либіддю. За цією ж легендою з ім'ям Кия пов'язана назва старовинного перевозу через Дніпро, що сполучав торгові шляхи на правому та лівому берегах. На Старокиївській горі виявлені залишки т.зв. поселення V–VI ст., укріпленого ровом і земляним валом з частоколом. Всередині укріплень розміщались храм і житла – напівземлянки, господарські будівлі. Це поселення умовно було назване археологами «градом Кия», проте ніяких наукових даних, що підтверджують існування самого Кия як реальної людини, на даний час немає.

В той же час топонім «Київ» не обов'язково може бути пов'язаний із особовим іменем. Так, у ранньому середньовіччі на землях сучасної Польщі між середньою течією р. Вісли і верхньою течією р. Нотець проживало плем'я кувявів (Kujawiaczy, Kujawianie), яке у X ст. увійшло до складу єдиної польської народності, і топонім Києв, Києвець є досить характерним для ряду польських територій.

Виникнення Київської держави

У VIII – середині IX ст. у Середньому Подніпров'ї сформувалося державне об'єднання з центром у Києві. Родоплемінна знать, котра швидко збагачувалася, мала потребу в підтримці свого панування над народом і заміні обчинного самоуправління державною політичною організацією. Процес формування державності, який йшов відповідно до розвитку класових відносин від союзів племен до племінних князювань і інших політичних об'єднань більш високого рівня, завершився утворенням Київської держави в IX ст. Принаймні вже за часів правління Олега ця держава мала самоназву Руська земля, а її слов'янське населення називало себе руськими людьми (в Україні ця самоназва протрималась аж до початку XIX ст.) У XIX ст. *східнослов'янська держава з центром у Києві була умовно названа істориками Київською Руссю.* В істориків XVIII–XIX ст. це східнослов'янське державне об'єднання, найбільш значним центром якого був Київ, отримала умовну назву «Київська Русь». Однак дане поняття не тотожне поняттю «Київська держава». Київська Русь була не єдиною державою, а постійно змінюють свої політичні форми конгломератом східнослов'янських державних утворень. Ряд князів і земель (Галицьке, Чернігівське) навіть в останній третині X–XI ст. мали лише номінальне підпорядкування Києву, а Полоцька земля завжди зберігала принаймні формальну незалежність.

Ранньофеодальний характер цієї держави зумовлений тим, що князівська влада накладувалась в ній на традиційне вічове самоуправління слов'янських племен. Апарат управління державою на той час ще не склався, територією держави могли вважатися ті землі, які в даний час контролювалися княжою дружиною (тобто фактично це були лише сфери впливу без визначених кордонів). Після реформ Ольги, в ході яких було встановлено постійне оподаткування населення підконтрольних Києву земель і введений інститут намісництва, виникли зачатки апарату управління і фінансової системи.

Компетенція і *влада князя* були необмеженими і залежали від його авторитету та реальної сили, на яку він спирався. Перш за все, князь був воєначальником, йому належала ініціатива військових походів і їх організація. Князь очолював адміністрацію й суд, признаючи у підкорені землі своїх намісників – військових (воєводи) та цивільних (посадники, тіуни, волостелі). За військову службу князь міг наділяти старших дружинників – бояр землею. Крім того, він мав право приймати нові закони, змінювати старі. Так, Ярославичі вирішили скасувати кровну помсту, замінивши її штрафом. Князь збирав податки з населення, судові збори і кримінальні штрафи. Князь Київський мав вплив на церковні справи. З літописів відомо, що Ярослав і Ізяслав II наказували скликати собор єпископів і обирати митрополита.

Необхідно відзначити, що сама правляча еліта розглядала Русь не як державу в сучасному розумінні, а як колективне володіння всього княжого роду Рюриковичів. Старший над князями одержував титул великого князя. Влада, таким чином, була прерогативою не сім'ї монарха, а всього роду і передавалася не сину великого князя, а старшому в роді. У свою чергу, великий князь автоматично ставав главою роду. З родового принципу походив і звичай розподілу власності великого князя між його синами-спадкоємцями (уділи), а також боротьба між синами і їх сім'ями за старшинство в роду.

Боярська рада, початково – рада дружини князя – була невід'ємною частиною механізму влади. Радитися з дружиною, а пізніше – з боярами було моральним обов'язком князя. У своєму «Повчанні...» Володимир Мономах указував на наради з боярами як на постійні, щоденні. Не дивлячись на це, боярські ради не стали державним органом з чітко окресленим складом, компетенцією та функціями.

Віче було органом влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. Із зростанням влади князя віче втрачає своє значення, і з'являється на історичній арені лише в ті періоди, коли, коли влада київських князів з якихось причин різко йде на спад. У Києві першу звітку про віче літопис надає під 1024 р., коли кияни на віче не дали перемоги Ярослава Володимировича, Мстиславу Чернігівському, зайняти київський престол.

Віче мало право обирати князя або відмовляти йому в княжінні. Обраний населенням князь повинен був укласти з віче договір – «ряд». Зміст таких «рядів» до нас не дійшов. Швидше за все, в цьому договорі указувалися обов'язки князя перед населенням.

Віче в Київській землі не прийняло такі форми, як у Новгороді або Пскові. Воно не мало окресленої компетенції, порядку скликання. Іноді віче скликав князь, частіше воно збиралося без його волі. Не ясно, як проходили вічові збори, хто на них головував. На віче голосів не підраховували, перемагала та ідея, яку підтримувала явна більшість. Участь у віче брали глави сімей вільних людей. Ні боярська рада, ні віче в Київській Русі не еволюціонували до парламентської форми і не перетворилися на постійні державні органи.

Чітко визначених органів управління в Київській Русі не було. Тривалий час існувала десятинна система (тисяцькі, сотські, десятники), яка збереглася від військової демократії і виконувала адміністративні, фінансові та інші функції. З часом її витіснила палацово-вотчинна система управління.

Розділення князівств на адміністративні одиниці не було чітким. Літописи згадують про волость та погост. Місцеве управління в містах князі здійснювали через посадників, які були представниками князя. Адміністративні і судові функції в містах виконували також княжі тіуни, вірники, мечники і отроки. Вони не отримували платні від князя, натомість їм надавалось право «кормління», тобто повного утримання за рахунок підлеглого населення. Органом місцевого самоуправління була верв – сільська територіальна громада.

Влада князя і його адміністрації розповсюджувалася на міста і населення земель, які не були власністю бояр. Боярська вотчина поступово отримувала імунітет і звільнялася від княжої юрисдикції. Населення цієї вотчини стало повністю підвладним боярам-власникам.

Прибуток *ранньофеодальної держави* тоді ще багато в чому складала данина з підлеглих племен (полюддя). Перед молодою державою стояли великі зовнішньополітичні задачі, зв'язані з захистом її меж. Серед них – відбиття набігів кочівників – печенігів, боротьба з експансією Візантії, Хазарського каганату, Волзької Болгарії. Саме з цих позицій варто розглядати внутрішню і зовнішню політику перших київських великих князів.

Руські літописці початку XII ст., намагаючись пояснити появу давньоруської держави, включили в літопис новгородську *легенду про закликання на новгородське князівство трьох варягів – братів Рюрика, Синеуса і Трувора, котрі дали, нібито, початок князівської династії*.

Після смерті Рюрика інший варязький князь Олег, що захопив владу в Новгороді, об'єднав у 882 р. Новгородську і Київську землі. Так склалася, на думку літописця, держава Русь

Літописна розповідь про закликання варягів послужила підставою для появи так званої норманської теорії виникнення давньоруської держави. *Уперше вона була сформульована німецькими вченими Байєром, Шльоцером і Міллером, запрошеними для роботи в Росію в XVIII ст. Сам факт перебування варязьких дружин на службі в слов'янських князів не викликає сумніву, як і постійні взаємні зв'язки між варягами і Руссю. Проте в цілому Київська держава утворилася не в результаті запозичення скандинавської державної практики, а стала закономірним завершенням тривалого процесу формування феодальних відносин у східних слов'ян.*

Князі Аскольд і Дір

Більшість сучасних українських істориків називають Аскольда і Діра, які у шістдесяті роки IX ст. вчинили вдалий похід проти Візантії, останніми князями з династії Кия. Однак достовірних відомостей про їх існування та діяльність майже немає. Вважається, що *Аскольд став київським князем у середині IX ст., а Дір був його співправителем* (деякі автори вважають, що могло існувати щонайменше два князі з іменем Аскольд, які правили Києвом в період з розривом у кілька десятиліть, а Дір княжив у 40-ві рр. IX ст. перед останнім з них). У третій редакції «Повісті минулих років» ці князі названі варягами, боярами Рюрика, котрі на чолі власних дружин захопили Київ і стали там правити. Однак ця частина літопису вважається пізнішою фальсифікацією.

При Аскольді Русь домоглася вигідних угод з Візантією, поширила свій вплив на землі кривичів і полочан. Дружини Аскольда здійснювали *походи проти болгар і на південний берег Каспію. Можливо, що за правління цих князів у Києві відбулася перша спроба прийняття християнства на державному рівні.*

Держава за часів Олега (882—912 рр.)

Після смерті Рюрика *Олег*, будучи ватажком одного з варязьких загонів, *захопив владу в Новгороді*, звідкіля на чолі дружини *по Дніпру спустився в Київ*. Представившись купцями, воїни Олега обманом захопили і вбили місцевих князів Аскольда і Діра та захопили місто (882 р.). *Київ став центром об'єднаної держави*, якій підкорялися також Новгородські землі. При цьому *Олегові довелося заново завойовувати слов'янські племена, раніше підвладні Києву*. Літопис повідомляє, що в 885 р. він обклав даниною полян, древлян, сіверян і радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати.

Олег здійснив *два переможних походи на Константинополь – у 907 р. і 911 р.* Похід 907 р. деякі історики вважають легендою, оскільки документальні його підтвердження невідомі.

У результаті походу 911 р. був укладений договір із греками, складений, як записав літописець, у двох екземплярах – на руській і грецькій мовах. Список руською мовою підтверджує, що руська писемність з'явилася задовго до прийняття християнства, а також те, що ще до появи «Руської Правди» складалося законодавство (у договорі з греками згадувалося про «закон руський»), по якому судили жителів Київської Русі).

Відповідно до договору, російські купці мали право місяць жити за рахунок греків у Константинополі, але зобов'язані були ходити по місту без зброї. При цьому купці повинні були мати при собі письмові документи і заздалегідь попереджати константинопольського імператора про свій приїзд. *Договір Олега з греками передбачав сплату Візантією значної контрибуції (48 тис. гривень золотом), безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі, а головне – забезпечував можливість вивозу данини, що збиралася на Русі, і продажу її на ринках Візантії.* Відповідно до арабських джерел, Олег також здійснив *кілька походів проти Арабського халіфату* на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з них (912 р.) він загинув

Князь Ігор

Князь Ігор (912–945 рр.), до якого після смерті Олега перейшла князівська влада в Києві, за офіційною версією *вважається сином Рюрика* (під час його неповноліття Олег відігравав роль регента). Князювання Ігоря почалося з традиційного для князів цього періоду придушення повстань підкорених раніше племен древлян і уличів.

За часів Ігоря на південних кордонах Русі з'явилися нові тюркомовні кочівники – печеніги. У 915 р. Ігорю удалось укласти з ними мирну угоду, але вже 930 р. печеніги, підкуплені Візантією, знову напали на Русь.

Ігор здійснив *кілька походів на Візантію*. Під час першого *в 941 р.* його *флот був спалений «грецьким вогнем»* (сумішню горючих речовин на основі сирової нафти, що під тиском випускалися з бронзових труб, поставлених на візантійських судах). Другий *похід 943 р. закінчився мирним договором* з візантійським імператором, який вирішив за краще без бою відкупитися від варварів.

Підписаний у 944 р. договір Ігоря з Візантією був менш вигідним для Русі, ніж договір 911 р. Він підтверджував тільки основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, але руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі в Константинополі, а руські воїни зобов'язувалися обороняти кримські володіння Візантії від кочівників.

Антивізантійську спрямованість мав і похід Ігоря 944 р. проти союзника Константинополя, вождя прикаспійських горців Марзубана, у ході якого були узяті великі торговельні міста Дербент, Ширван і столиця Кавказької Албанії місто Бердаа.

Військові походи потребували від князя значних витрат, які покривалися за рахунок *збільшення данини із залежних від Києва слов'янських племінних князів*.

Це викликало описане в літописі *повстання древлян у 945 р.* Князівська дружина, незадоволена недостатніми розмірами зібраної данини, змусила князя з невеликим загоном повернутися назад, для повторного збору. Древляни зібралися на віче, яке вирішило: «Унадиться вовк до овець, то перетаскає всіх, якщо не убити його». Загін Ігоря перебили, а князя стратили.

Княгиня Ольга і її реформи (945—964 рр.)

Після смерті Ігоря його дружина **Ольга знищила столицю древлян Іскоростень**.

Однак повстання древлян змусило Ольгу здійснити реформи управління:

а) упорядкування збору данини. Практично нерегульоване «полюддя» часів Ігоря було *замінено «уроками» — заздалегідь установленим розміром данини, яка збиралася на встановлених княгинею місцях збору — «погостах»;*

б) спроба зміцнення князівської влади шляхом уведення християнства — спочатку з Візантії, потім з Рима. Однак в той час християнство не було прийнято, місіонери були вигнані з Києва.

У 946 р. і 957 р. Ольга здійснила *два дипломатичних візити в Константинополь, де уклала ряд союзницьких угод, намагалася домогтися визнання Русі як повноправної держави шляхом її християнізації* (сама княгиня також прийняла християнство в Константинополі). Однак Візантія розглядала Русь лише як можливого васала, усіяко перешкоджаючи її зміцненню. Це викликало переорієнтацію Ольги на Священну Римську імперію німецького народу, з імператором якої вона встановила дипломатичні стосунки.

Правління князя Святослава

Князювання Святослава (964—972 рр.) — сина Ольги й Ігоря — було спрямовано в основному на розширення кордонів Русі і збройну боротьбу із сусідами.

Протягом *964—966 рр. Святослав* у результаті численних походів *приєднав землі вятичів, завдав поразки Волзькій Болгарії, підкорив мордовські племена, розгромив Хазарський каганат, успішно воював на Північному Кавказі й Азовському узбережжі, відбив натиск печенігів.* Однак розгром Хазарського каганату відкрив шлях на Русь кочовим народам Сходу, у першу чергу печенігам.

Крім цього, *успішні завойовницькі походи Святослава стривожили Константинополь*, який побоювався посилення Русі. У 968 р. візантійський імператор запросив Святослава для боротьби з болгарами, зіштовхнувши між собою дві небезпечних для імперії слов'янські держави — Русь і Дунайську Болгарію. Але після того, як Святослав наніс болгарам ряд великих поразок і укріпився в Подунав'ї, наміряючись навіть перенести туди свою столицю, Константинополь виступив на боці болгар і підштовхнув печенігів до набігу на Київ. Перервавши воєнні дії, Святослав у 968 р. на короткий час повернувся до Києва, але вже в 969 р. розпочав другий похід на Балкани. Однак боротьба з Візантією закінчилася невдало: після ряду тактичних перемог Святослав був оточений сотисячним грецьким військом. З величезними втратами йому удалося відійти на Подніпров'я.

Під час повернення в Київ Святослав у 972 р. потрапив у засідку, влаштовану печенігами біля дніпровських порогів за вказівкою Візантії. Він був убитий.

Київська Русь за Володимира Великого (980—1015 рр.)

Князювання Володимира стало початком періоду розквіту Київської Русі.

Володимир у 981—993 рр. підкорив вятичів і хорватів, а також литовське плем'я ятвягів. Саме в цей час *остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, у складі якої об'єдналися всі землі східних слов'ян*. На півночі вони доходили до Чудського і Ладозького озер, на півдні — до лінії Південний Буг-Рось-Дон, на сході — до межиріччя Оки і Волги, на Заході — до Дністра, Карпат, Німану і Західної Двіни. Давньоруська держава стала найбільшою країною тогочасної Європи.

В зовнішній політиці метою Володимира було, з одного боку, зміцнення південних і східних кордонів Русі, на яких проходила постійна боротьба з кочівниками, а з іншого боку — зміцнення її становища серед християнських держав Європи. Володимир вів активну дипломатичну гру, закріплюючи політичні союзи за допомогою династичних шлюбів. Велике політичне значення мало також офіційне прийняття християнства як державної релігії. Після хрещення Русі розширилися її відносини з Візантією і Священною Римською імперією, з якою у 1013 р. було укладено дипломатичний договір.

При правлінні Володимира відбулося зміцнення держави. Князівські сини і старші дружинники отримали в управлінні найбільші центри — колишні племенні княжіння. Таким чином, *на зміну старій родовій знаті остаточно прийшов клас феодалів, що знаходився у васальній залежності від великого князя Київського і зосередив у своїх руках велику земельну власність*. При цьому родоплеменний розподіл східнослов'янських земель змінився територіальним, що означувало остаточне складання держави, яка управлялася призначуваними великим князем намісниками і удільними князями. У результаті цієї реформи всі найбільші феодальні володіння Русі і усі вищі ступні феодальної ієрархії зосередилися в руках одного князівського роду — Рюриковичів.

Ще одною реформою Володимира стало впровадження зводу законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земельним», який згодом став основою першої на Русі писаної збірки юридичних норм «Правди Ярослава» (1016 р.).

В останні роки правління Володимира загострилися його відносини із синами — Святополком і Ярославом, що почали виявляти прагнення до самостійності і виходу з-під влади великого князя. Під час підготовки до військового походу на Новгород у 1015 р. проти Ярослава, який відмовився платити данину Києву, Володимир помер.

Запровадження християнства і його значення

Зміцнення централізованої держави вимагало ідеологічного підкріплення шляхом уведення державної релігії з пануванням головного божества, що уособлювало великокнязівську владу.

Першою спробою релігійного реформування стало створення Володимиром єдиного пантеону богів підкорених племен на чолі з «князівським» богом — громовержцем Перуном. Однак спроба Володимира створити державну релігію на основі язичництва потерпіла крах.

У 988—989 рр. Володимир провів другу релігійну реформу. У якості нової державної релігії було прийняте християнство православного (грецького) зразка. Поширення християнства зустрічало протест простого народу, що вклонявся своїм язичницьким богам. Християнство утверджувалося повільно, і на окраїнних землях Київської Русі воно установилося набагато пізніше, ніж у Києві.

Прийняття християнства зміцнювало державну владу і територіальну єдність Київської Русі. Русь, відкинувши «примітивне» язичництво, ставала тепер рівною іншим християнським країнам, зв'язки

з якими значно розширилися. Нарешті, прийняття християнства зіграло велику роль у розвитку давньоруської культури.

З прийняттям християнства на Русі виникла церква як особлива релігійна організація. На чолі руської православної церкви був поставлений митрополит, призначуваний константинопольським патріархом, окремі області Русі очолювали єпископи, яким підкорялися священики в містах і селах. Усе населення країни було зобов'язано платити податок на користь церкви — «десятину».

Піднесення Київської держави за Ярослава Мудрого

Після смерті Володимира у результаті чотирирічної боротьби за великокнязівський престол загинули сини Володимира Борис, Гліб, Святополк, Святослав. У **1019 р. Києвом заволодів Ярослав**. Однак влада його над руськими землями була не повною, оскільки вже в **1024 р. він поніс поразку в битві під містом Лиственном від свого брата, чернігівського князя Мстислава**.

Після цього **Русь була розділена між двома князями по Дніпру — Правобережжя з центром у Києві управлялося Ярославом, а Лівобережжя з центром у Чернігові — Мстиславом**. Брати спільно вирішували основні державні питання, що торкалися всієї Русі, спільно здійснювали військові походи. **Тільки після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав зміг об'єднати у своїх руках оба князівства**.

При Ярославі (1019—1054 р.) Київська Русь досягла свого найбільшого розквіту. У **1036 р. Ярослав здобув вирішальну перемогу над печенігами, після чого останні змушені були відкочувати за Дунай**. Їхнє місце в степу зайняли менш войовничі торки. На честь перемоги над печенігами був побудований собор святої Софії — перлина давньоруської архітектури

В зовнішньополітичній діяльності Ярослав продовжив лінію Володимира Святославича на зміцнення міжнародного становища Русі, насамперед — у християнській Європі. Важливе місце при цьому приділялося так званій «сімейній дипломатії», тобто **укладенню вигідних союзів і угод шляхом династичних шлюбів**.

Продовжуючи лінію Володимира на активну християнізацію Русі, Ярослав не тільки зводив численні монастирі і храми, але і **вперше вивів російську православну церкву з-під впливу Візантії**. У 1051 р. князь самостійно призначив її главою митрополита Іларіона без повідомлення про це константинопольського патріарха.

Держава за Ярославичів

Ярослав поділив свою державу між синами і племінниками. Найбільш значні княжіння одержали старші сини. **Ізяслав Ярославич одержав Київ, Святослав Ярославич — Чернігів, Всеволод Ярославич — Переяславль Південний**. Намагаючись перший час усіляко зберегти єдність Русі і діючи спочатку заодно, Ярославичі не змогли запобігти феодального розпаду держави. Становище ускладнилося натиском половців, у битві з якими Ярославичі потерпіли поразку. Народне ополчення зажадало зброї для опору ворогові. Відмова князя призвела до повстання 1068 р. у Києві. Ізяслав утік у Польщу до свого тестя короля Болеслава. Повсталі кияни на віче проголосили великим князем полоцького князя Всеслава Брячиславича, якого Ізяслав у наступному 1069 р. вигнав з Києва за допомогою польських військ. Незабаром серед трьох Ярославичів виникли чвари, які призвели до повторної втечі Ізяслава в Польщу у 1073 р. Він повернувся в Київ тільки після смерті Святослава в 1076 р., але вже у 1078 р. був убитий у бою. Всеволод Ярославич, що став київським князем, (княжив у 1078—1093 рр.) не зміг стримати процес розпаду єдиної держави. Лише під впливом навал половців (1093—1101 і 1101—1103 рр.) було створено тимчасове об'єднання князів навколо київського князя для відбиття спільної небезпеки. У найбільших центрах Русі в цей час княжили: Святополк Ізяславич у Києві, Олег Святославич у Чернігові, у Переяславлі — син Всеволода Ярославича — Володимир Мономах.

Володимир Мономах

Володимир Всеволодович Мономах, правлячи прикордонним Переяславським князівством, був найбільш активним прихильником об'єднання князів для боротьби з половцями. Скликаний ним для цього з'їзди князів себе не виправдали (**Любечський з'їзд 1097 р., Долобський з'їзд 1103 р.**). Після смерті Святополка (1113) у Києві спалахнуло повстання. Мономах, запрошений на київське князювання, видав на поступку повсталим компромісний закон, що полегшував положення боржників, потім він підсилив свої позиції, утихомиривши новгородців.

Володимир Всеволодович активно боровся за відновлення державної єдності Русі. Він *зміг об'єднати навколо Києва майже три чверті земель Київської Русі: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську і Мінську землі. При Мономаху Київ на якийсь час знову став політичним центром великої держави.* Великий князь майже єдиновладно розпоряджався усіма військовими силами Русі, направляв їх не лише проти половців, але і проти непокірних васалів і сусідів. У результаті половецька небезпека була тимчасово ліквідована.

Після встановлення свого правління в Києві Володимир Всеволодович уніс ряд змін і доповнень у законодавство — «Руську правду». Так званий *«Статут Володимира Мономаха» мав на меті усунути причини народних повстань. Він значно обмежував безконтрольну діяльність намісників і волостелей, що призводила до зубожіння міст і сіл. Цей документ полегшував також становище боржників, обмеживши лихварські відсотки а також права бояр у відношенні закупів (звернених в особисту залежність боржників).* Це обмежувало перетворення вільних людей у рабів. У результаті народні виступи проти князівської влади на тривалий час припинилися.

Але, незважаючи на зусилля Мономаха, цілком об'єднати Київську Русь не удалось. *Син Мономаха Мстислав Володимирович* (що княжив у 1125—1132 рр.) зміг ще перемогти половців і вислати їхніх князів у Візантію (1129 р.), а також підтримувати відносну єдність держави. Однак після смерті Мстислава у 1132 р. Київська Русь розпалася на ряд самостійних князівств.

Період феодалної роздробленості Русі (XI—XIII ст.)

Цей період характерний безперервною міжусобною боротьбою князів з нападами кочових племен. Сепаратизм став однією з головних причин розпаду єдності Київської Русі, виникнення безлічі політично незалежних князівств. Утвердження нових феодалних відносин, зростання виробництва в сільському господарстві і ремеслі економічно зміцнювали окремі землі, що були слабо пов'язані між собою. У той же час продовжувався процес зміцнення феодалної власності на землю. Старші дружинники-бояри, що склали опору київського князя, ставши землевласниками — вотчинниками, переймалися власними інтересами, борючись за незалежний від центральної влади статус своїх володінь.

Відповідно до норм руського феодалного права всі князі Київської Русі як нащадки великого київського князя мали права на спадщину предка, що обумовлювало міжусобну феодалну боротьбу, оскільки кожен князь, вважаючи себе юридично рівним з іншими, намагався і фактично зрівнятися з тими, хто мав більші або багатші володіння. З другої половини XI ст. боротьба між різними князівськими родами призвела до того, що старша гілка династії Ярославичів взагалі зійшла з політичної арени.

Прагнення удільних князівств відокремитися від Києва і створити власні держави закріпив з'їзд князів у Любечі в 1097 р., на якому було прийнято рішення «кожен нехай тримає вотчину свою». Реальна державна влада перейшла до земель-князівств, що відмовилися визнавати владу великого Київського князя.

Київська Русь поступово перетворилася в державу з багатьма центрами, зв'язаними релігійними, культурними, династичними традиціями. Київ залишився столицею, керованою найбільш сильним князем, який спирався на силу своєї дружини і союзників. Найважливіші питання зовнішньої і внутрішньої політики вирішували з'їзди князів.

Усього в середині XII ст. було 15 князівств, а на початку XIII ст. (напередодні навали Батия) їх нараховувалося вже близько 50. Київ у другій половині XII ст. перестав відігравати роль політичного центру. У 1169 р. ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський, користуючись правом старшинства, заволодів Києвом, але відмовився оселитися в ньому, а обрав центром свого князювання місто Володимир-на-Клязьмі. Розорення Києва монголо-татарами в 1240 р. ознаменувало собою кінець Київського періоду Стародавньої Русі.

Боротьба проти монгольських завойовників

У 1223 р. до південно-східних рубежів Русі підійшов передовий загін монголо-татар під командуванням Субудая. У монголо-татар було добре організоване військо, яке мало на озброєнні ефективні китайські облогові знаряддя. Найбільша чисельність війська досягала 120—140 тис. воїнів, основною ударною силою його була кіннота.

31 травня 1223 р. монголо-татари розбили союзні сили половецьких ханів і руських князів у приазовських степах на ріці Калці. Це був останній великий спільний військовий виступ князів Русі напередодні навали Батия.

Вторгнення на Русь почалося восени 1237 р., коли основні сили монголо-татар, перейшовши ріку Воронеж, рушили на руські землі. Династична боротьба між князівськими родами перешкодила об'єднати сили для відсічі ворогові. Після розгрому Північно-Східної Русі монголо-татарське військо рушило на Новгород, однак, одержавши відсіч під Торжком, повернуло на південний захід. У 1239 р. монголо-татари на чолі з Менгу-ханом захопили і зруйнували Переяслав і Чернігів.

Восени 1240 р. об'єднані війська Менгу-хана і Батия зруйнували Київ, а в 1241 р. Захопили Галицько-Волинську землю. Загарбники зберегли систему феодальних відносин на Русі. Батий і його спадкоємці зробили своїми васалами місцевих князів, їх руками збираючи непосильні данини і повинності з населення і придушуючи його повстання проти ординських поневолювачів. Золотоординська верхівка вміло грала на протиріччях між князями, на їхньому страху втратити свої привілеї і багатства.

Тестові вправи

1. Оберіть правильну відповідь на запитання: Хто такі варяги?:

- а) слов'яни, що обрали своїм заняттям військову справу і служили в дружинах руських князів;
- б) жителі Скандинавії, відомі в Європі під іменем «нормани», воїни-моряки, що вчиняли грабіжницькі походи, в тому числі в Руську землю;
- в) жителі Візантії, Ромеї, воїни та грабіжники, які часто наймалися на службу до руських князів.

2. Доповніть текст, вибравши необхідне із запропонованого у дужках (поляни, сіверяни, словени, в'ятичі, кривичі, древліани. Аскольд, Рюрик, Дір, Трувор, Щек, Синеус, Кий).

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — Русь. Сказали русі чудь, ... і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами». І вибалися троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до ..., і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший (брат) ..., а другий, ... — на Білім озері, а третій, ... — в (городі) Ізборську. І од тих варягів дістала (свою) назву Руська земля.

3. Встановіть хронологічну послідовність князіння:

- а) Олег;
- б) Ярослав Мудрий;
- в) Ольга;
- г) Ігор;
- д) Святослав;
- е) Володимир Великий.

4. Визначте відповідність авторів та їх творів:

а) «Слово про закон і благодать»;	1) Нестор;
б) «Повчання синам»;	2) Іларіон;
в) «Слово о полку Ігоревім»;	3) Володимир Мономах;
г) «Житіє Бориса та Гліба».	4) Невідомий автор.

5. Як називався за часів Ярослава Мудрого загально руський кодекс юридичних норм?

Відповіді на Тестові вправи до теми 2

- 1: б.
- 2: словени, кривичі; словен; Рюрик, Синеус, Трувор.
- 3: а, г, в, д, е, б.
- 4: а — 2, б — 3, в — 4, г — 1.
- 5: Руська Правда.

§ 3. Галицько-Волинська держава

Виникнення Галицько-Волинського князівства, його соціально-економічний і політичний розвиток

Галицько-Волинське князівство займало північно-східні схили Карпат, а на південь від них – територію між ріками Дністер і Прут, тобто охоплювало всю сучасну Холмищину, Підляшшя, Берестейську і Белзьку землі, частину Лемківщини і Закарпаття. Тут були родючі землі в широких річкових долинах, а також великі лісові масиви і значні поклади кам'яної солі, яку вивозили в усі сусідні країни. На території Галицько-Волинської землі виникли великі міста: Галич, Володимир-Волинський, Перемишль, Львів і т.д. Зручне географічне положення (сусідство з Угорщиною, Польщею, Чехією) дозволяло вести активну зовнішню торгівлю. Крім того, землі князівства знаходилися у відносній безпеці від кочівників. Ще до завоювання цих земель Володимиром Великим слов'янські племена дулібів, бужан, волинян, тиверців і білих хорватів, які їх населяли, створили тут досить міцні племінні князівства, з великими містами і досить розвинутою економікою. Значний економічний підйом був основою могутності місцевих бояр, які вели постійну боротьбу за обмеження влади місцевих князівських династій і за незалежність від Київського великого князя. Територію тиверців, розташовану в басейні Дністра і Пруту, приєднав до Київської держави Святослав Ігорович, а басейни рік Сяну і Бугу та Закарпаття – Володимир Святославович, котрий заснував м. Володимир. Після смерті Ярослава Мудрого Волинь закріпилася за його нащадками з династій Мономаховичів та Ізяславичів, а Галичина – за династією Ростиславичів. З ослабленням Київської Русі в 1141 р. виникло Галицьке, а в 1146р. – Волинське князівства. Перше досягло найвищої могутності при Ярославі Осмомислі (1152–1187рр.), друге – при Романі Мстиславовичі (1170–1205рр.).

Об'єднання Галицького і Волинського князівств відбулося при волинському князі Романі Мстиславовичі (1170–1205 рр.). Після монголо-татарської навали, яка зруйнувала Русь, Галицько-Волинська держава, використовуючи своє вигідне стратегічне положення на шляху між Чорним і Балтійським морями, продовжувала боротьбу з татарами, домогшись широкого міжнародного визнання і ставши одним з найбільших центрів об'єднання давньоруських земель. Таким чином, вона ще майже протягом століття зберігала державні і культурні традиції Київської Русі.

Державний лад Галицько-Волинської землі, хоча і мав ряд своєрідних рис, в головному був схожий з державним ладом інших князівств і земель Південно-Західної Русі. *Верховна влада в Галицько-Волинській державі належала князеві (іменованому князем усієї Русі, королем, принцем), який спирався на бояр і місцеву знать.* Князі Галицько-Волинської землі мали судові повноваження. Вони очолювали також усю військову організацію князівства. Князеві належало право збору податків, карбування монет і розпорядження скарбницею, визначення розміру і порядку стягування митних зборів. Атрибутами влади князів були корона, герб, печатка, прапор.

Великі князі прагнули здійснювати вплив і на церковну організацію, використовуючи її у своїх інтересах. *Єпископи призначалися за згодою великого князя*, і лише потім вони висвячувалися в сан митрополитом.

Прерогативою великокнязівської влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими державами. Князівство домоглося широкого міжнародного визнання, установило зв'язки з Польщею, Угорщиною, Римом, Німеччиною й іншими країнами Європи. Важливим кроком у розвитку державної самостійності князівства стало визнання константинопольським патріархатом галицької митрополії.

Однак *влада князя (короля) була не безмежною.* Важливу роль грали боярська рада, князівські з'їзди, що вирішували питання миру, війни, укладали договори.

Хоча князь у Галицько-Волинській землі, принаймні в окремі періоди, вважався «самодержцем», тобто необмеженим правителем, *фактично він залежав від боярства, яке усіма засобами прагнуло обмежити його владу, використовуючи в той же час князя як знаряддя для охорони власних інтересів.* Бояри, будучи великими землевласниками, підтримували князівську владу остільки, оскільки вона була виразницею інтересів феодалів у боротьбі з поневолею ними населенням, захисницею їхніх земельних володінь. В окремі періоди існування Галицько-Волинської Русі значення князівської влади настільки знижувалося, що князі практично не могли започаткувати ні однієї великої політичної акції без згоди і підтримки бояр. Як постійний державний інститут *боярська рада діяла в Галицько-Волинській землі вже в першій половині XIV ст.* У її склад входили знатні і великі бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воеводи і намісники. Боярська рада скликалася з ініціативи самого боярства, але іноді і за бажанням князя. Однак князь не мав права скликати боярську раду лише з власної ініціативи, не враховуючи думки бояр. Очолювалася рада самими впливовими боярами, котрі прагнули направляти діяльність князя. Формально не будучи вищим органом влади в Галицько-Волинській землі, боярська рада, проте, відігравала велику роль у політичному житті цієї землі, у справі керування нею. Позиції боярської ради посилювала також та обставина, що значна частина бояр займала першорядні посади в системі управління Галицько-Волинської землі.

Система місцевого управління була досить розвинутою. *Містами керували тисяцькі і посадники, яких призначав князь.* Вони зосереджували в своїй особі адміністративну, військову і судову владу, а також мали право збору з населення данини та різного мита – важливої частини князівських доходів. *Округами-воєводствами управляли воєводи*, котрі мали не тільки військово-адміністративні, але і судові повноваження.

Територія Галицько-Волинської землі розділялася на волості, якими управляли призначені князем волостелі. Волостелі в межах своєї компетенції мали адміністративні, військові і судові повноваження.

Для ведення судових розглядів по незначних справах, виконання деяких поліцейських *функцій у межах сільської громади обиралися старости.* Вони цілком підкорялися місцевій князівській адміністрації, вищі посади в якій займали в більшості випадків бояри. Однак зберігалися і елементи племінної демократії. Так, для обговорення найбільш важливих питань іноді збиралося народне віче.

Таким чином, у політичній історії Галицько-Волинських земель існували *дві тенденції: з одного боку, великі князі прагнули до максимального зосередження влади у своїх руках, а з іншого боку – боярство і знать постійно намагалися обмежити цю владу, активно брали участь у династичній боротьбі за великокнязівський престол.* Це послабляло Галицько-Волинське князівство і стало однією з причин його занепаду.

Роман Мстиславович

В 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович, скориставшись тим, що останній з князів династії Ростиславичів, яка правила у Галицькому князівстві, помер не залишивши нащадків, *захопив Галицьку землю й утворив Галицько-Волинське князівство.* Заснована ним династія Романовичів правила цим князівством аж до 1340 рр. *У 1203 р. Роман Мстиславович захопив Київ і прийняв титул великого князя. Утворена ним держава стала однією з найбільших у Європі. У 1204 р. папа римський Інокентій III навіть пропонував Роману Мстиславовичу прийняти королівський титул.* Роман Мстиславович вів завзяту боротьбу з місцевим боярством, завершивши її перемогою – встановленням сильної великокнязівської влади. Він успішно воював із польськими феодалами, половцями, вів активну боротьбу за верховенство над давньоруськими землями. Після загибелі князя Романа під час військового походу на Віслу в 1205 р. його синам Данилові було всього чотири роки, а Васильку – два. Галицькі бояри вигнали їх разом з їхньою матір'ю княгинею Ганною, розпочавши між собою боротьбу за владу.

Після смерті Романа Галицько-Волинське князівство розпалося на ряд дрібних князівств, частину його земель захопили угорські і польські феодалі, запрошені боярами для допомоги в боротьбі з конкурентами за владу. Феодалні чвари, засилля бояр, навала іноземців викликали народні повстання. Закликаний у 1219 р. городянами новгородський князь Мстислав Мстиславович Удалий вигнав у 1221 р. з Галичини угорських феодалів.

Данило Галицький

Данило Романович Галицький (правив у 1221–1264 рр.) – син Романа Мстиславича, за допомогою Мстислава Удалого прийшов до влади на Волині в 1221 р. і в 1229 р. завершив об'єднання Волинського князівства. Після смерті Мстислава Удалого в 1228 р. він став також і князем галицьким (остаточно підкорив собі князівство після боротьби з угорськими феодалами і боярами в 1238 р.). Столицею Галицько-Волинської землі, що продовжила традицію державності Київської Русі, Данило обрав місто Холм (нині Хелм – центр польського воєводства), де побудував могутню фортецю, церкви, заклав великий парк.

Піклуючись про посилення боездатності збройних сил і прагнучи послабити залежність від великих феодалів при формуванні війська, Данило Галицький у середині 40-х років XIII ст. організував регулярну піхоту («піщці») і переозброїв кінноту. До складу регулярної піхоти, а імовірно, і кінноти Галицько-Волинського князівства, входили умовні власники земельних наділів-феодів, служили дрібні і середні бояри, а також залежні від них селяни.

У 1239 р. Данило Романович заволодів Києвом і після запеклої боротьби з іншими князями, Угорщиною, Польщею і галицькими боярами об'єднав під своєю владою всю Південно-Західну Русь (1245 р.). Однак повному об'єднанню земель Київської Русі в єдиній державі перешкоджало монголо-татарське завоювання. Данило Галицький *проводив обережну політику стосовно Золотої Орди, у 1245 р. визнавши себе номінально її васалом.* Він використовував переговори з представниками римського папи Інокентія IV для стабілізації положення на західних кордонах свого князівства, але зумів відмовитися від церковної унії. *У 1254 р. Данило Романович прийняв від Ватикану королівський титул і вів переговори про церковну унію в обмін на обіцянку папи організувати хрестовий похід проти монголо-татар.* У 1264 році Данило Галицький помер у Холмі.

При князі Данилі Галицькому Галицько-Волинське князівство стало центром державного об'єднання земель Київської Русі. Татари перешкодили Данилові зміцнити державу, що відроджувалася, однак у завзятій військовій і дипломатичній боротьбі він не дав їм її знищити.

Війни з Угорщиною і Польщею

Данило Галицький протягом п'яти років воював із сином князя Михайла Чернігівського Ростиславом, претензії якого на Галичину підтримував король Угорщини Бела IV. У 1245 р. війська Данила Романовича здобули перемогу над Ростиславом Михайловичем, союзниками якого були Польща й Угорщина. Галицько-волинські дружини вступили на територію Польщі. Влада Данила Романовича поширилася на всю Холмську і Белзьку землі, а в 1243 р. він навіть зайняв Люблін.

Монголо-татарська навала. Відносини з Золотою Ордою

На початку 1241 р. монгольські війська Бату-хана (Батия, онука Чингізхана) під час відсутності Данила Галицького, що був у цей час в Угорщині, узяли штурмом ряд міст на Волині, причому частина населення добровільно визнала владу монголо-татар. Після повернення з Угорщини, Данило Романович і його сини восени цього ж року знищили сім міст по ріках Бугу і Случі, жителі яких стали монгольськими підданими.

Посилення Галицько-Волинського князівства стурбувало Бату-хана, і він наказав Данилові Галицькому офіційно визнати себе васалом Золотої Орди. У 1245 – на початку 1246 рр. Данило Галицький відвідав столицю Золотої Орди м. Сарай і ціною визнання сюзеренітету хана зберіг за собою князівську посаду. Більше того, Бату-хан надав Галицько-Волинському князівству офіційний статус союзницької території.

У той же час Данило Галицький виношував плани звільнення від монгольської залежності, орієнтуючись як на союз з іншими князями Русі, так і на підтримку государів Західної Європи. Однак римський папа і європейські держави не виконали своїх обіцянок, і Данилові Галицькому довелося розраховувати тільки на власні сили. Данило Галицький уклав таємний військово-політичний союз із братом Олександра Невського Андрієм – Володимиро-Суздальським князем. Але спроба збройного виступу проти Золотої Орди закінчилася важкою невдачею. У 1258 р. військо монгольського воєначальника Бурундая змусило Данила знищити на своїй землі усі фортеці, щоб тим самим продемонструвати мирні наміри. Свої фортечні стіни зберіг тільки Холм.

Після цього військо Галицько-Волинського князівства неодноразово залучалися монголами до боротьби з Великим князівством Литовським і Польщею. Спираючись на підтримку Золотої Орди, Данило Галицький відновив свою владу над Новгородською, Слонимською і Волковиською землями.

Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича. Занепад князівства

Після смерті Данила у 1264 р. Галицько-Волинська держава розпалася на 4 удільні князівства, які номінально підкорялися великому князеві. *Великими князями послідовно були: Шварн Данилович (правив у 1264–1269 рр.), Лев Данилович (1269–1301 рр.), Юрій Левович (1301–1308 рр.), Андрій і Лев Юрійовичі (1308–1323 рр.).*

Шварн (Шварно) Данилович допоміг синові загиблого великого князя литовського Міндовга Войшелку помститися за убивство батька. На подяку за це в 1267р. Войшелк передав йому литовський великокнязівський престол (сам він ще за життя Міндовга прийняв чернецтво). Таким чином, Галицько-Волинське князівство приєднало до себе і ті давньоруські землі, які були включені до складу Литви.

Однак після смерті Шварна його брат Лев Данилович зруйнував союз між Галицько-Волинським і Литовським князівствами. Призвавши на допомогу монголо-татар, він вторгся в Литву й убив Войшелка (за свідченням літопису, із задрості, що литовський престол був заповіданий не йому). У 1275 р. і 1277 рр. галицькі, волинські і монгольські війська зробили два успішних походи на Литву, після яких Леву вдалося приєднати до своїх володінь Закарпаття з центром у Мукачеві та Люблинську землю.

Лев Данилович продовжував виплачувати щорічну данину Золотій Орді. У князівстві не припинялися усобиці, тому до початку XIV ст. воно перестало бути єдиним. Об'єднав знову Галичину і Волинь онук Данила Галицького Юрій I Левович (1301–1315 рр.), що прийняв титул короля Русі. Його сини Андрій і Лев (1315–1323 рр.) були останніми представниками династії Романовичів, котрі мали титул князів усієї Русі.

Лев II і Андрій орієнтувалися на союз з Тевтонським орденом, щоб протистояти натискові Литви. У свою чергу, орденіві вони обіцяли допомагати у боротьбі із Золотою Ордою.

Сили Галицько-Волинської землі суттєво підірвала ворожнеча між боярством і князівською владою. У результаті володарем князівства в 1324 р. став запрошений боярами син мазовецького князя, 14-річний Болеслав, що прийняв ім'я Юрій II. Після його загибелі у квітні 1340 р. бояри на чолі з Дмитром Дедько (Детько) запросили на волинський престол литовського князя Любарта Гедіміновича. Себе ж Дедько проголосив «управителем землі Руської», тобто Галичини. Таким чином, Галицько-Волинське князівство фактично виявилось включеним до складу Великого князівства Литовського.

У тому ж році польсько-угорські загони спробували завоювати Галичину, але боярин Д. Дедько звернувся по допомогу до монголів. Перемігши польську армію, монголо-литовсько-галицькі дружини ввійшли на територію південної Польщі. Однак на захист польського короля Казимира III виступили війська з Угорщини, Богемії, Німеччини, Франції, Данії, тому бої продовжувалися аж до 1345 р. Домігшись нейтралітету Золотої Орди і хрестоносців, Польща в серпні-вересні 1349 р. захопила Волинь і Галичину, витиснувши звідти литовського князя Любарта Гедіміновича. Деякий час (1370–1387 рр.) Галичиною володіла Угорщина, пізніше – Польща. Волинські землі опинилися під владою Литви.

Культурні досягнення

До XII – першої половини XIII ст. відноситься культурний підйом Галицько-Волинської держави. Значне поширення отримали книжкова справа й особливо літописання.

Центрами культури й освіти в Галицько-волинському князівстві були церква і монастирі. У князівських і єпископських канцеляріях велася жвава переписка з країнами Європи, що викликало необхідність у знанні багатьох іноземних мов. Писемність була поширена і серед городян, і серед рядових дружинників. Книги цінувалися високо. Князь Володимир Василькович, при дворі якого була велика книгописна майстерня, підніс церквам і єпископським кафедрам як коштовні дарунки 36 книг.

У Галицько-Волинських землях ще з початку XI ст. відоме місцеве літописання. У XIII ст. був створений Галицько-Волинський літопис – найбільший літописний пам'ятник України цього періоду, котрий дає уявлення

про давньоукраїнську розмовну мову і фольклор. Літопис складається з двох частин: перша присвячена життю і діяльності Данила Галицького, друга – історії Волині. Вона створювалася як літературний твір, і лише пізніше була доповнена хронологією подій («літами»).

Широкий розвиток у князівстві одержали містобудування й архітектура (у першу чергу – храмова). Якщо звичайні будинки будували, в основному, з дерева, то палаци і церкви – з білого тесаного каменю з різьбленими орнаментами. У 1157 р. був побудований найбільший храм князівства – Успенський собор у Володимир-Волинському. Князі активно залучали до містобудування німецьких майстрів. Храми прикрашалися іконами. Збереглися ікони богоматері – Одігирії XIII ст. з Покровської церкви Луцька, святого Юрія-Зміборця XVI ст. зі Львова. Популярна в Польщі ікона Ченстоховської божої матері також була створена в Галицько-Волинському князівстві.

Культура Галицько-Волинської землі стала одним з основних факторів, що дали поштовх формуванню культури українського народу.

Тестові вправи

1. Галицьку та Волинську землі в єдину державу вперше об'єднав:

- а) Ярослав Осмомисл;
- б) Роман Мстиславович;
- в) Мстислав Удалой.

2. Вставте в уривок із «Слова о полку Ігоревім» ім'я князя, про якого оповів літописець:

«Галицький ...! Високо сидиш ти на своїм золотокованім столі, підпер гори угорської своїми залізними полками, заступив королеві путь, зачинив Дунаю ворота, мечеш тягарі через хмари, суди рядиш до Дунаю. Грозьби твої по землях течуть, одчиняєш ти Києву ворота, стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями».

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Прийняття титулу великого князя Київського Романом Мстиславовичем;
- б) Об'єднання Данилом Галицьким під своєю владою Південно-Західної Русі;
- в) Похід Бату-хана на Галицько-Волинські землі;
- г) Прийняття Данилом Галицьким королівського титулу.

4. Встановіть відповідність періодів правління галицько-волинських князів:

а) 1199—1205 рр.;	1. Шварн Данилович;
б) 1221—1264 рр.;	2. Лев Данилович;
в) 1264—1269 рр.;	3. Данило Романович;
г) 1269—1301 рр.;	4. Роман Мстиславович;
д) 1301—1308 рр.;	5. Юрій Левович;
е) 1308—1323 рр.	6. Андрій і Лев Юрійовичі.

5. Вкажіть, в якому році, на думку істориків, перестала існувати Галицько-Волинська держава.

Відповіді на Тестові вправи до теми 3

- 1: б.
- 2: Ярослав Осмомисл.
- 3: а, в, б, г.
- 4: а — 4, б — 3, в — 1, г — 2, д — 5, е — 6.
- 5: 1349 р.

§ 4. Українські землі в XIV—XV ст.

Входження Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини і Переяславщини до складу Литовської держави

У XIV ст. землі Подніпров'я зазнавали постійних грабунків з боку монголо-татар, а Галицько-Волинські землі крім того — постійних нападів з боку Угорщини і Польщі. *Прагнучи одержати захист від зовнішніх ворогів, багато руських земель почали встановлювати союзницькі стосунки або переходити у васальну залежність від нового державного утворення — Литовського князівства.*

Литовський князь Гедімін (1316—1341 рр.) направив на захоплення руських земель основні зусилля, приєднавши до свого князівства Берестейську і Пінську землі. У 1340 р. після смерті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава волинські бояри запросили на престол сина Гедіміна — Любарта, об'єднавши Волинь із Литвою на принципах особистої унії.

Наступник Любарта його брат Ольгерд Гедімович (1345—1377 рр.) намагався об'єднати у своїй державі всі землі колишньої Київської Русі. Скориставшись розпадом Золотої Орди, у 1355—1356 рр. він підкорив Чернігово-Сіверські землі, а в 1361—1362 рр. його влада поширилася на Київ, усю Київську землю і Переяславщину.

Підкоривши собі українські землі, Ольгерд розділив їх на удільні князівства, роздавши своїм синам і племінникам. Київське князівство разом з лівобережною Переяславщиною одержав син Ольгерда Володимир. Чернігівське і Новгород-Сіверське — другий син, Корибут-Дмитрой. На Поділлі почали правити племінники Ольгерда брати Коріатовичі.

Характер Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського в XIV ст.

Протягом XIV ст. Литовське князівство стало однією з найбільших європейських держав, простираючись від Балтійського моря до Чорного. Його офіційна назва — Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське (Жемайтія, або Жмудь — етнографічна область Литви). Столицею Литовсько-руської держави спочатку було білоруське місто Новогрудок, а починаючи з правління Гедіміна — Вільно (сучасний Вільнюс).

Із самого початку це князівство *складалась як литовсько-руська держава*. Руські князі і бояри часто переходили на службу до литовських князів, оскільки литовське панування було для них прийнятніше, ніж влада Золотої Орди. *Дев'яносто відсотків території цієї держави складали руські — українські і білоруські землі. Основне населення складалося з «руських людей», як ще з часів Київської Русі називали себе прямі предки українців і білорусів.* Більш висока культура руських земель відбилася на соціально-економічному, політичному і культурному розвитку Литовської держави. Самі литовські князі розглядали свої завоювання як «збирання руських земель», переймаючи державотворчі і політико-правові традиції Київської Русі («старовини не порушуємо і новизни не вводимо»).

Це обумовило *переважно руський характер Великого князівства в XIV—на початку XV ст. Воно стало як би спадкоємцем Київської Русі. Його державною мовою стала давньоруська мова, в основу державного права лягла «Руська правда». Православ'я, поряд із язичництвом литовських племен, стало державною релігією. Українські землі зберегли автономію, а руські князі і бояри стали васалами великих литовських князів.*

У початковий період литовсько-руської держави васальна залежність удільних князів обмежувалася вимогою вірної служби, сплатою щорічної данини і військовою допомогою у випадку війни. Удільні князі, крім того, складали великокнязівську раду — дорадчий орган при великому князі. Великий князь був верховним володарем земель князівства. Він роздавав землю як нагороду за несення служби і мав право відібрати її. Це охороняло князівство від розпаду.

У внутрішніх справах окремих князівств суверенітет удільних князів практично не порушувався. Різні землі самі вирішували місцеві господарські, церковні і судові справи.

Однак згодом литовські великі князі почали проводити політику повного підпорядкування удільних князівств, заміняючи руських князів своїми спадкоємцями і намісниками і зміцнюючи залежний від великокнязівської влади військово-служилий стан — боярство.

Поставлені на князювання в руські землі сини литовських великих князів, як правило, були похрещені по православному обряду, а їх матерями були князівни місцевих руських династій, що забезпечувало законність династичних прав на князювання. Це обумовило *досить швидку українізацію литовських князівських родів на Україні. Ставши на чолі російських удільних князівств, вони почали претендувати на повну незалежність від влади Литви.* Так, київський князь Володимир Ольгердович рішуче підтримав прагнення місцевого боярства до самостійності і все частіше відмовлявся підкорятися великому князеві, проводячи незалежну фінансову і зовнішню політику. Тільки після приходу до влади у Вільно нового великого князя Вітовта Володимир Ольгердович у 1394 р. був зміщений з Київського князівського столу. Однак синові Володимира Олелькові

Київське князівство було повернуто, і заснована ним династія київських князів Олельковичів стала основним провідником ідей самостійності українських земель.

Таким чином, Велике князівство Литовське було багатонаціональною литовсько–руською державою, де основну масу населення становили «руські люди», а правляча династія була литовською. При цьому складовими частинами його вважалися не етнічні території, а удільні князівства, у переважній частині яких правила нащадки литовської династії, що обрусіли. Оскільки українські землі на той час ще не виділилися остаточно в єдине державне утворення, етнічні відмінності всередині руського населення князівства не набули на той час характеру національних. У той же час локально-діалектні мовні та культурні особливості на територіях майбутньої України та Білорусії вже сформувалися.

Остаточне встановлення польської влади в Галичині і ліквідація галицької автономії в складі Польщі

У 1349 р. польський король Казимир III захопив Львів і Галич, а також Холм, Белз та Володимир. Боротьба проти польського панування набула характеру народної війни. Галичина і Холмщина залишилися в руках поляків. Любарт, князь Волинський, став васалом Польщі. Польський король проголосив себе «правителем Королівства Русі».

У 1387 р. польські магнати через два роки остаточно приєднали цей край до Польщі.

Спочатку Галичина зберегла деяку автономію. Разом з тим, *прагнути зменшити роль місцевого боярства, нові правителі активно роздавали землі іноземцям, сприяли німецькій колонізації, надаючи німецьким і польським купцям різні привілеї. Українське міське населення витіснялося прийшлим польським, німецьким, вірменським і єврейським.*

У релігійній сфері нові правителі *прагнули впроваджувати католицизм.* Однак православна церква ще зберегла свої позиції і переслідувань православної віри не було.

У XV ст., зміцнивши свій вплив у Галичині, поляки приступають до посиленої колонізації краю, ліквідувавши його автономію. У 1434 р. на території Галичини було утворено Руське воєводство з центром у Львові. Львівська, Перемишльська, Галицька, Сяноцька та Холмська землі (округи) були поділені на повіти. Одночасно на їх території було запроваджено і польське судочинство.

Кревська унія 1385 р.

14 серпня 1385 р. у м. Крево була підписана Кревська унія — угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею. Великий князь литовський Ягайло, вступивши в шлюб з польською королевою Ядвігою, ставав польським королем, а Велике князівство Литовське входило до складу Польщі.

При цьому Ягайло брав на себе зобов'язання:

- перейти в католицизм і навести до нього «своїх братів, бояр і весь народ»;
- прийняти всі можливі заходи, щоб повернути втрачені Польщею і Литвою землі;
- повернути Польщі захоплені у неї будь-ким території;
- звільнити польських полонених;
- приєднати литовські і руські землі до Корони Польської;
- виплатити колишньому нареченому Ядвіги Вільгельму Австрійському 200 тис. флоринів як компенсацію за порушення шлюбної угоди.

Результатом підписання Кревської унії було остаточне приєднання до Польщі Галичини і посилення впливу польських магнатів на території Великого князівства Литовського, основу якого складали українські і білоруські землі

Політичний стан українських земель після Кревської унії

Незадоволені умовами угоди з Польщею руські і литовські князі обрали великим князем Литовським Вітовта (1392—1430 рр.) і спробували під його керівництвом домогтися ліквідації унії. За Городельською угодою 1413 р. Польща змушена була визнати автономію Литовського князівства на правах васальної залежності від польського короля. У той же час *Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на*

території України (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське), передавши владу на цих землях своїм намісникам.

Після смерті Вітовта литовські і руські князі обрали великим князем Литовським Свидригайла Ольгердовича, активного супротивника унії з Польщею, котрий орієнтувався на руських православних феодалів. У тому ж 1430 р. поляки розпочали війну проти нього, захопивши Волинь і Поділля. Незадоволені політикою Свидригайла литовські магнати в 1432 р. обрали великим князем литовським Сигізмунда (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею. У той же час, намагаючись позбавити Свидригайла опори серед православних феодалів, Сигізмунд своїм привілеєм від 15 жовтня 1432 р. зрівняв останніх у правах з литовськими феодалами-католиками. Це надало можливість Сигізмунду 1 вересня 1435 р. під Вількомиром остаточно розгромити Свидригайла і його прихильників. Руські князі в 1440 р. організували змову й убили Сигізмунда. Після цього на білоруських і українських землях спалахнуло повстання проти Литви. Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем Казимиром IV Ягайловичем (1440—1492 рр.) придушили повстання, але були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Були відновлені Київське і Волинське удільні князівства, їм була надана автономія. Київським князем став Олелько Володимирович, а на Волині князем залишався Свидригайло.

Однак, поступки православним феодалам Волині і Київщини були тимчасовими. Спираючись на підтримку польських магнатів, литовський уряд уже на початку 50-х рр. почав остаточно ліквідацію залишків автономії українських земель. *У 1452 р. після смерті Свидригайла Волинське князівство припинило своє існування, а в 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича було ліквідовано і Київське князівство. Волинь і Київщина були перетворені у воєводства, очолювані намісниками-воєводами, які підлягали безпосередньо владі великого князя.*

Соціальний устрій

Вищий прошарок українського суспільства XIV—XV ст. складали великі землевласники — магнати з литовсько-руських князівських, а також знатних боярських родів. Цей прошарок найбільше був розповсюджений на Волині.

Другу групу складали служилі бояри, що під впливом польського законодавства перетворились на шляхту. Найближчою до селянства за походженням і способом життя була дрібна шляхта — як правило, нащадки тих, хто ніс військову службу. У литовській державі, на відміну від польської, шляхта не мала тих політичних прав, котрі мали магнати, що засідали у великокнязівській раді (пани-рада) і були звільнені від податків.

Окремий суспільний шар складало духівництво, до якого зараховувалися і члени родин священників. Оскільки православна церква в цей період ще не втратила цілком положення державної, духівництво було численним і мало великий вплив.

Селяни зберігали право на володіння землею. Вони жили окремими дворищами, що склалися з 5—10 хат (димів). Дворища об'єднувалися в громаду, яку очолював староста (тівун, отаман). Селяни мали свої, т.зв. копні суди, що діяли на засадах «Руської правди». Досить значним був прошарок вільного селянства.

Міське населення поділялося на:

- нечисленну (40-50 чол.) міську верхівку, котра монополізувала не тільки владу в міському й цеховому управлінні, але і виключне право самостійно займатися ремеслом і торгівлею;
- середній стан (поспільство) — члени ремісничих і торгових цехів, які працювали на цехову верхівку;
- міський плебс, що не мав ніяких прав, але складав більшість населення міста.

У великих містах почали переважати іммігранти — німці, євреї, поляки, вірмени, греки, — запрошені литовськими і польськими правителями для розвитку міст на Україні. Після приєднання до Польщі Галичини, а згодом і інших регіонів України, серед міського населення активно велася мовна і культурна колонізація, насаджувалося католицтво.

Магдебурзьке право

Деякі великі українські міста одержали право місцевого самоврядування (Магдебурзьке право). У 1356 р. таке право одержав Львів, у 1374 р. — Кам'янець-Подільський, у 1432 р. — Луцьк, у 1497 р. — Київ. Цими містами керували виборні магістрати, до яких входили: бургомістр або війт (міський голова), радники-«райці» (члени міської управи), лавники (судові засідателі), писар.

Однак Магдебурзьке право поширювалося тільки на католиків, православні міщани не мали права на участь у керуванні містом і ремісничими цехами. Таким чином, провідна політична і господарська роль в містах, що мали Магдебурзьке право, переходила до переселенців — поляків і німців. Православні

українці повинні були селитися в ізольованих кварталах, їм заборонялося влаштовувати релігійні процесії і навіть бити в дзвони під час похоронів.

Господарське життя в Україні в XIV—XV ст.

Основою економіки були землеробство і промисли: полювання, бортництво, рибальство. Натуральний характер господарства не сприяв розвитку обміну і торгівлі. Ремесла, які після татаро-монгольської навали пережили період упадку, відігравали менш помітну роль. Розповсюдженими були найбільше життєво необхідні ремісничі спеціальності, обсяг ремісничого виробництва був незначний.

У XV ст. в Європі значно зросли ціни на худобу, унаслідок чого на українських землях (особливо на Поділлі) поширилося скотарство. Великого значення набула відгодівля волів, яких щорічно більше 20 тис голів переганяли в Західну Європу.

У другій половині XV ст. з українських земель розпочався вивіз зерна, спочатку — у Голландію, потім — у Францію й Англію. Це викликало досить швидкий перехід від натурального господарства до товарного.

Початок процесу закріпачення

Для виробництва сільськогосподарської продукції на продаж магнати, а потім і шляхта почали створювати фільварки — великі поміщицькі господарства, зганяючи з цих земель селян і переводячи останніх з оброчної залежності на панщину. Спочатку фільварки створювалися в Галичині, на Волині і Поділлі. У Центральній і Східній Україні в цей період їх не було. У фільварках уся земля, разом із селянами, вважалася панською.

Крім панщини, селяни повинні були виплачувати грошові податки (чинш). У 1450 р. у Галичині селяни давали з одного лана землі (16—21 га) від 30 до 48 польських грошів, велику міру вівса, що звалася «колодою», і відпрацьовували 14 днів панщини на рік. Через 100 років лан був розділений уже на 2 півлани, від кожного з яких потрібно було здати від 4 до 8 «колод» вівса, а панщина складала 2—3 дні на тиждень.

Разом із заміною натурального оброку на панщину селяни втратили значну частину своїх прав. В українських землях, що належали Польщі, селяни втратили право на самоврядування і копний суд, перейшовши під юрисдикцію поміщика.

Польське право визнавало право землеволодіння тільки за королем, шляхтою і церквою. Селяни не мали права володіти землею і бути вільними.

Наступним обмеженням прав селян була заборона переселятися, кидаючи господарство на землі свого пана. У густонаселених регіонах Галичини і Волині селяни вже на кінець XV ст. були зведені до положення рабів. У рідконаселених районах Карпат і Подніпров'я, у яких відчувалася нестача робочої сили, поміщики йшли на деякі поступки для залучення селян на свої землі, звільняючи їх від ряду повинностей.

Національні і соціальні рухи

Процеси ополячення, покатоличення, закріпачення змушували українське населення боротися за свої права. У 1490—1492 рр. Буковину і Галичину охопило селянське повстання під керівництвом Мухи і Борулі, яке перекинулося і на Молдавію. Повсталі селяни зуміли захопити не тільки села і невеликі містечка, але і міста-фортеці: Снятин, Коломию, Галич. Польська шляхта змушена була просити захисту в короля. Хоча повстанців було близько 10 тис. чол., однак слабка організованість, недосвідчене керівництво, нестача військової виучки дали можливість шляхті нанести їм вирішальний удар при переправі через Дністер. Незабаром був схоплений Андрій Боруля. Муха намагався продовжити боротьбу, але був схоплений і помер у в'язниці.

Це повстання було першим у серії тривалих повстань, у ході яких український народ боровся за свої національні і соціальні права.

Тестові справи

1. Українські землі (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина та Переяславщина) ввійшли до складу Литовського князівства:

а) XIII ст.;

- б) XIV ст.;
- в) XV ст.

2. Вставте пропущені слова:

В Великому Князівстві Литовському державною мовою стала ... мова, а в основу державного права була покладена ... Ярослава Мудрого. Поряд із язичництвом державною релігією Литовського Князівства стало

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) битва на Синіх Водах та розгром монголо-татар;
- б) включення Буковини до складу Молдавського князівства;
- в) установа польської влади в Галіції;
- г) Кревська унія.

4. Встановіть відповідність:

- а) Проголошення Вітовта королем Литовським та Руським; 1. 1439 р.;
- б) Грюнвальдська битва; 2. 1410 р.;
- в) Укладення Флорентійської церковної унії. 3. 1398 р.

5. В якому році з єдиної митрополії часів Київської Русі утворилися дві окремі — Київська та Московська Митрополії?

Відповіді на Тестові вправи до теми 4

- 1: б.
- 2: руська, Руська Правда, православ'я.
- 3: в, б, а, г.
- 4: а — 3, б — 2, в — 1.
- 5: 1458 р.

§ 5. Українські землі у складі Речі Посполитої

Люблінський сейм 1569 р.

Причинами проведення Люблінського сейму 1569 р. стали:

- невдачі Литви в Лівонській війні з Росією, розорення і втрата значної частини її території, а також постійні набіги татар, що змусило литовську шляхту шукати захисту у більш сильної Польщі;
- бажання литовської шляхти, права якої постійно порушувалися місцевими магнатами (сплата особливого податку на користь магнатів — «серебщини», постійні «наїзди» магнатів на шляхетські маєтки тощо), одержати привілеї, якими користувалася шляхта польська;
- прагнення польських магнатів, скориставшись важким становищем Литви, захопити приналежні їй українські землі.

Литовська шляхта, а потім шляхта Волині і Підляшшя (яка найбільше страждала від татарських набігів) через голову і попри волю своїх магнатів звернулася з петицією до польського короля Сигізмунда II Августа з вимогою укладення унії між Литвою і Польщею. У січні 1569 р. у м. Любліні був скликаний польсько-литовський сейм для розгляду цього питання. Литовські магнати, які не змогли добитися від короля підтримки своїх вимог щодо широкої автономії Литви, залишили сейм. Однак, після того, як поляки вирішили прийняти на сеймі постанову про приєднання до Польщі Волині і Підляшшя, а також про підготовку війни з Литвою, литовські представники повернулися на сейм.

Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії

1 серпня 1569 р. у м. Любліні між Великим князівством Литовським і Руським, з одного боку, і Польщею — з іншого була підписана унія, у результаті якої *утворилася нова держава — єдина Річ Посполита*. Вищим органом держави ставав великий вальний сейм — з'їзд шляхти, на якому кожен шляхтич, незалежно від свого майнового статусу і знатності мав право вето. Шляхта мала права місцевого самоуправління, власного станового суду та повного суверенітету в своїх маєтках. *Главою держави був король, який обирався спільно польською та литовською шляхтою (і одночасно був великим князем литовським)*. У Польщі і Литві *зберігалися роздільні уряди, місцева адміністрація, армія, фінанси, державні герби і печатки*. У Великому князівстві Литовському як державна мова зберігалася руська, а як чинне законодавство — Литовський Статут. Спеціальними привілеями литовсько-українська шляхта зрівнювалася в правах із польською, звільняючись від сплати податків.

При цьому *велика частина українських земель — Волинь, Поділля, Київщина, частина Лівобережжя — виводилися зі складу Литви і передавалися Польщі* (Галичина, Холмщина і Підляшшя потрапили під польське панування ще з кінця XIV ст.). Українські землі були розділені на сім воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське і Чернігівське (територія останнього незабаром відійшла до Росії).

Вже в 1569 р. поляки провели ревізії новопрیدбаних земель і почали їхню роздачу власним магнатам. До початку XVI ст. у руках польських і українських магнатів сконцентрувалися величезні земельні володіння. *Основним видом поміщицького господарства став фільварок — велике земельне володіння, землі якого оброблялися кріпаками*. Фільварки виробляли хліб на продаж — в першу чергу, до Німеччини (розвиток мануфактурного господарства в Західній Європі в цей час викликав величезний попит на товарне зерно). Для збільшення посівних площ селян зганяли з земель, замінюючи традиційний оброк панщиною. *Польські конституції, литовські правові збірники «Устави на волоки» 1557 р. і Третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпачували селянство. Відповідно до польського феодального права, усі хто не відносився до шляхти або духовенства, зобов'язані були належати або феодалові, або королеві. Таким чином, вільні українські стани — міщани, козацтво, вільні селяни — повинні були перейти у кріпосну залежність. У Польщі поміщики над своїми «підданими» (кріпаками) мали необмежену владу, аж до права страти.*

Великі міста належали державі («королівські міста»), а інші — феодалам. У містах, що належали магнатам або церкві, міські жителі так само, як і селяни, вважалися підданими феодалів, платили повинності і відробляли панщину.

Основні результати Люблінської унії:

- Україна остаточно втратила залишки державної автономії, яку вона зберігала в складі Великого князівства Литовського і Руського з часів Київської Русі і Галицько-Волинської держави;
- відбулося остаточно закріпачення селянства, на українські землі поширилося польське феодальне право, набагато більш жорстке, ніж русько-литовське;
- *почалося посилене ополячення і покатоличення населення, що привело до досить швидкої колонізації верхівки українського суспільства — магнатів, єпископів, більшої частини шляхти і заможних міщан.*

Становище української православної церкви

Після Флорентійського церковного собору 1439 р., який прийняв рішення про об'єднання православної і католицької церков під керівництвом папи римського формально єдина колишнє руська митрополія остаточно розпалася на Московську і Київську. У 1489 р. був проголошений Московський патріархат, глава якого одержав титул патріарха всія Русі. *Київська митрополія потрапила в повну залежність від великих литовських князів і польських королів-католиків, котрі роздавали митрополіччю і єпископські посади як винагороду за службу.* Крім того, *був поширений «патронат» магнатів над православними церквами, розташованими на підвладній їм території, в результаті якого церкви фактично перетворювалися на власність магнатів. Традиційна для України виборність православних священиків замінилася практикою призначення їх «патронами».* За спеціальними привілеями, які доповнювали Люблінську унію, православні повинні були дістати рівні права з католиками. Однак, реально на території Речі Посполитої православна церква ніколи не мала рівності з католицькою. Польські феодали прагнули ополячити українське населення за допомогою католицької церкви. Крім того, запрошені в Польщу для боротьби з релігійною Реформацією єзуїти розглядали православ'я як ересь («схизму»). Поступово *єзуїти домоглися від польського уряду того, що він перестав визнавати офіційний статус православної церкви.*

Братства

Особливістю громадського життя в українських містах (зокрема тих, що одержали самоврядування за Магдебурзьким правом) було *засилля польських і німецьких цехових організацій при повному відстороненні від участі в міському самоврядуванні православних українців.* У цей період особливу вагу здобули організації православних церковних громад — братства. Спочатку діяльність братств зводилася до опіки над церквою і взаємодопомоги членів громади — «братчиків».

Однак, уже з *другої половини XVI ст., братства стали організаціями, які захищали права українських міщан.* Найбільшого розвитку досягло братство у Львові — найбільшому на той час місті України, у якому литовські князі скасували посаду єпископа православної єпархії.

1 січня 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким, що прибув у Львів, затвердив статут Львівського Успенського братства і надав йому право верховенства над іншими братствами, а в 1587 р. константинопольський патріарх Ієремія визнав за Львівським братством право ставропігії (підпорядкування не місцевому єпископові, а безпосередньо патріархові), а також дозволив контролювати діяльність єпископа. Надалі подібні права від східних патріархів одержали також Київське і Луцьке братства.

У 1615 р. виникло Київське Богоявленське братство, статут якого був у 1620 р. підтверджений ієрусалимським патріархом Феофаном. У 1620 р. до братства записався гетьман П. Сагайдачний «із усім Військом Запорізьким».

У 1617 р. було засновано Луцьке братство. У його організації взяла участь частина православної шляхти Волині і міщан Луцька. Це братство займалося суспільно-просвітительською і благодійною діяльністю, протистояло поширенню католицизму й унії на Волині.

У 20—30-х рр. XVII ст. братства виникли й у містах Наддніпрянської України — Немирові, Вінниці, Лубнах.

Провідними в діяльності братств були ідеї відновлення православної церкви. Вони самі обирали священиків з числа мирян — членів братств, намагалися брати участь у виборах єпископів, наполягали на праві громад керувати церковними справами, видавати книги, утримувати школи. У другій половині XVII ст. під тиском церковних ієрархів і шляхти діяльність Київського і Луцького братств поступово занепала, а незабаром вони взагалі припинили своє існування. Львівське ж і ряд інших братств на західноукраїнських землях і в другій половині XVII—XVIII ст. продовжували відігравати важливу роль у суспільно-політичному і культурному житті своїх міст.

Церковні собори в Бересті в 1569 р.

Наприкінці XVII ст. вище православне духівництво почало переговори з польським королем Сигізмундом III про об'єднання православної і католицької церков.

У 1595 р. православні єпископи Кирило Терлецький і Іпатій Потій домовилися у Римі з папою Климентієм VIII про основні принципи церковної унії. *Для оформлення унії в 1596 р. Сигізмунд III скликав у м. Бересті церковний собор.*

Собор відразу ж розколовся на два окремих собори — православний і уніатський.

В уніатському брали участь: київський митрополит Михайло Рогоза, п'ять єпископів, три архімандрити (настоятелі монастирів), три католицькі єпископи (посланці папи), чимало магнатів і шляхта. 8 (18) жовтня 1596 р. у католицькому костюлі М. Рогоза і єпископи на чолі з І. Потієм підписали угоду про унію і присягнули на вірність папі римському. *Уніати визнали своїм главою папу і прийняли основні догмати католицької церкви. Але в уніатській церкві, котра отримала назву греко-католицької, була збережена слов'янська мова і православні обряди.*

На православному соборі, що пройшов у будинку князя Костянтина Острозького, були присутні два єпископи, белградський митрополит Лука, дев'ять архімандритів (у тому числі киево-печерський), два представники східних патріархів, більше 200 православних священників. *Собор відкинув унію й оголосив ієрархів-відступників позбавленими духовної влади.* Учасники православного собору підписали протест проти унії і направили його з делегацією до короля. Однак, Сигізмунд III затвердив рішення уніатського собору.

Становлення уніатської церкви

Рішенням короля уніатським єпископам були обіцяні місця в сенаті, а все уніатське духівництво звільнялося від податків. Українські шляхтичі, які прийняли унію, отримували право обіймати державні посади нарівні з католиками, а міщани — доступ до участі в міському самоврядуванні.

Усіх православних, котрі не визнали унії, уряд оголосив єретиками. Таким чином, православна церква опинилася поза законом. Почалося переслідування прихильників православ'я.

Насадження уніатської церкви викликало протест у багатьох верствах українського народу — від шляхти і нижчого духовенства до селян і міщанства. Для них *православна віра стала символом боротьби проти іноземного поневолення, знаряддям якого був католицизм.*

Уніатська церква всі православні храми і монастирі вважала своїми, захоплюючи їх за допомогою поляків. Після тривалої боротьби на сеймах і погроз узятися за зброю православна шляхта домоглася в 1607 р. рішення сейму про повернення православної церкві її «стародавніх прав». Однак, рішення це так і не було реалізовано.

З іншого боку, хоча Річ Посполита і надавала уніатському духівництву певну підтримку в боротьбі проти Української православної церкви, воно так і не отримало обіцяних рівних прав з католицьким духівництвом.

Митрополитами уніатської церкви в цей період були послідовно Михайло Рогоза, Іпатій Потій і Йосиф-Вельямін Рутський. Місцем перебування митрополитів (незважаючи на титул «Київський») була столиця Литви Вільно, оскільки до Києва їх не пускали козаки.

У 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан, який прибув до Києва під охороною козаків, таємно висвятив (звів у сан) нових православних митрополита і єпископів. Королівська влада їх не визнавала, однак, поновлення православної церковної ієрархії практично закрило доступ уніатам на територію Наддніпрянської України.

Петро Могила

У 1632 р. Петро Могила став митрополитом Київським і Галицьким. З його ім'ям пов'язаний ряд реформ, основними з яких стали:

- 1) обмеження прав магнатів — «патронів» на втручання в церковні справи, введення твердої дисципліни серед духовенства;
- 2) введення богослужіння українською мовою замість церковнослов'янської;
- 3) реформування церковної освіти. У 1632 р. під керівництвом Петра Могили був створений найбільший центр освіти в тодішній Україні — Київська Братська колегія (названа згодом на його честь Києво-Могилянською академією), широко розвивалося церковне друкарство.

У 1632 році Петро Могила, спираючись на широкий народний рух проти унії, домігся від новообраного короля Владислава IV визнання незалежного від уніатів існування православної церкви.

Король підписав «Статті для заспокоєння руського народу», які легалізували становище православної церкви в Речі Посполитій і повернули їй частину храмів, монастирів і земель, присвоєних раніше уніатами.

Тестові вправи

1. Люблінська унія між Королівством Польським та Великим князівством Литовським була укладена:

- а) 1 липня 1513 р.;
- б) 1 липня 1569 р.;
- в) 1 липня 1586 р.

2. Вставте пропущені слова — назви міст, де були засновані перші братства:

У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив устав ... Успенського братства.

У 1615 р. виникло ... Богоявленське братство, устав якого був у 1620 р. підтверджений ієрусалимським патріархом Феофаном.

У 1617 р. було засновано ... братство, в організації якого прийняла участь частина православної шляхти Волині.

3. Розмістіть події в хронологічній послідовності:

- а) Берестейська унія;
- б) Люблінська унія;
- в) Церковні реформи П.Могили;
- г) Відновлення ієрархії Руської православної церкви зусиллями П.Сагайдачного.

4. Встановіть відповідність:

а) Привілей Казимира IV,
який розширював права феодалів щодо селян;	1. 1588 р.;
б) «Устав на волоки»;	2. 1557 р.;
в) Литовський статут.	3. 1447 р.

5. Про кого йдеться мова в наведеному нижче уривку з біографії?

Виходець із знатного молдавського роду, навчався у Львівській братській школі та університетах Західної Європи. Став митрополитом Київським і Галицьким, провів ряд реформ та добився незалежного від уніатів існування української православної церкви.

Відповіді на Тестові вправи до теми 5

- 1: б.
- 2: Львівське, Київське, Луцьке.
- 3: б, а, г, в.
- 4: а — 3, б — 2, в — 1.
- 5: Петро Могила.

§ 6. Виникнення українського козацтва. Запорізька січ.

Українська колонізація Подніпров'я та Запорожжя

Умови Люблінської унії відкрили дорогу польській колонізації Наддніпрянської України. Становище народу погіршувалося ще і тим, що *польські магнати і шляхта почували себе в Україні ще більш незалежними від королівської влади, ніж на власне польській території*. За польськими законами *недворяни (хлопи) не мали права володіти землею*. Королівська влада своїми актами підтверджувала право земельної власності винятково за феодалами, котрі, захоплюючи землі селян, посилалися на відсутність у останніх «юридичного» права власності. *Магнати, литовське й українське панство силоміць захоплювали землі селян, міщан, дрібної шляхти, перетворюючи їх на фільварки. Збільшення панщини (до 5 днів на тиждень), наступ католицької церкви стали причиною масової втечі селян* із Галичини, Західного Поділля й Волині. Відстоюючи свою волю, вони змушені були переселятися *на неосвоєні землі Подніпров'я і Побужжя, що межували з Диким Полем (стеновою територією, яку контролювали татари), куди поки не поширювалася влада польської шляхти*. Цей край приваблював м'яким кліматом, найбагатшим рослинним і тваринним світом, родючим чорноземом. *У другій половині XVI ст. тут виникло безліч нових слобод і хуторів, населення яких називало себе козаками* (від тюркського слова, котре означає вільну, непідвладну нікому людину). Однак, *як тільки нові землі*

освоювалися українськими переселенцями, їх відразу ж захоплювали магнати, що викликало подальшу втечу селян і нову хвилю колонізації Дикого Поля.

Для залучення нової робочої сили на ці землі феодали заселяли їх вихідцями з Волині, Поділля, Полісся, Північної Київщини, надавали переселенцям пільги, звільняли їх від виконання різних повинностей терміном на 20–40 років. Поселення, вільні від повинностей, називалися слободами. *Вже в 20–30-ті рр. XVII ст. минув термін привілеїв, наданих переселенцям на землі Подніпров'я та Запорожжя, тут повсюдно стала насаджуватися панщина*, збільшувалося число податків.

Джерела і причини виникнення українського козацтва

Населення новоосвоєних земель, яке звикло до волі, гостро реагувало навіть на незначні утиски. Найпоширенішою формою протесту став відхід у козаки. На початку XVII ст. козацтво перетворилося на досить численну верству суспільства, вплив якої на політичну обстановку в країні швидко зростав.

Перші згадки про українських козаків відносяться до кінця XV ст., хоча саме їхнє виникнення відбулося в більш ранній період. Ще *за часів Київської Русі літописи згадують* про існування на кордоні руських земель і кочового Степу *бродників і берладників* – вільних людей, котрі не підкорялися князівській владі і жили, зокрема, за рахунок здобичі від набігів на половців і візантійські володіння, а також контролювали броди й переправи на торгових шляхах. Це населення, скоріш за все, було не суто словянським, а полетнічним. Зокрема, ще в XVI ст. контроль над водними переправами був звичним зайняттям нащадків сармато-аланського населення лісостепового Лівобережжя, яке іменувало себе асами (деякі дослідники вважають, що саме з ними пов'язаний етнонім черкаси, який пізніше був перенесений на всіх українських козаків). Однак вважається, що надалі це традиційне для місцевого населення заняття було перервано татаро-монгольською навалою. Саме слово «козак», яке має тюркське походження і означає невідкладну, вільну людину, початково відносилось до невідкладних мурзам татар, що займалися мисливством та здобиччю рабів.

Наприкінці XV – у першій половині XVI ст. на литовсько-татарському прикордонні знаходилися й т.зв. *бояри-лицарі (дрібні шляхтичі)*, які очолювали загони, що боролися з татарськими наїздами. До другої половини XVI ст. існувала також аморфна прикордонна військово-промислова спільнота *бояр-козаків і бояр-шляхтичів*. До початку XVII ст. усі три спільноти ввійшли до козацького стану.

Однак справжню масовість у формуванні українського козацтва викликав процес закріпачення, пов'язаний із переходом українських земель безпосередньо під владу Польщі. Втеча від феодального гноблення характерна і для відповідного періоду історії інших народів. Проте якщо в Європі селяни тікали до міст, що і сприяло їх зростанню і розвитку, то в Речі Посполитій більшість міст належала окремим феодалам і населення цих міст було так само феодально залежним, як і селяни, відробляючи навіть панщину.

Натомість тут перед втікачами відкривалися такі можливості, яких не знала Західна Європа: можливість освоєння величезних просторів на т.зв. «українних» землях, що межували з Диким Полем. У другій половині XV — на початку XVI століть у верів'ях Південного Бугу, на Росі, Тясміні, а також на лівому березі Дніпра — по Трубежу, Сулі, Пелу тощо — з'явилося чимало слобід і хуторів. Їхнє населення вважало себе козаками. Невдовзі козацькі селища зайняли значну порубіжну територію від Дністра до Дніпровського лівобережжя. В подальшому саме ці території отримали назву Україна, в той час як основна маса земель колишньої Київської Русі аж до початку XIX ст. зберігала назву руська земля, Русь. Крім того, землі, що знаходилися під владою панів і польської адміністрації, руське населення іменувало традиційною назвою — «волость».

На нових місцях соціальна нерівність серед козацтва не тільки зберігалась, а й надалі поглиблювалась. Користуючись економічною неспроможністю незаможних, багаті експлуатували їх у своїх господарствах. Однак ця форма господарювання принципово відрізнялась від феодальної, оскільки у козацьких господарствах використовувалася наймана праця.

Селяни, які заселяли українні (українські) землі, через постійну загрозу як з боку татар, так і з боку польської шляхти, вимушені були об'єднуватися у військові загони. Крім того, вихідці як із вільних сел та хуторів, так і з панських сіл та міст на «волості» періодично відривалися від своїх основних занять і займалися відхідництвом (рибальством, полюванням у степу) і набігами на татарські улуси. Ідучи в степ, вони об'єднувалися в невеликі загони – ватаги і обирали зі свого середовища ватажка – отамана.

Через небезпеку постійних татарських набігів козаки змушені були групуватися навколо прикордонних фортець – «містечок». *Старости прикордонних земель використовували їх для захисту кордонів, формуючи з козаків бойові загони.* За це козаки звільнялися від феодальних повинностей, одержували право «законно» володіти освоєною ними ж землею. На відміну від найманців, що вимагали постійної оплати, козацькі загони, котрі захищали свої поселення, були практично безкоштовною військовою силою (хоча деякі магнати, наприклад князь Василь-Костянтин Острозький, утримували полки найманих «надвірних» козаків).

Феодали прагнули привласнити вже освоєні козаками землі, посилаючи в них озброєні загони своїх слуг і найманців (які часто іменувалися надвірними козаками). Ті вдиралися в козацькі слободи, грабували

населення, вбивали тих, хто чинив опір. Наприкінці XV — початку XVI століть панам вдалося привласнити значну частину -козацьких земель на Поділлі, Брацлавщині, Київщині. Щоб закріпити за собою захоплені землі і перетворити їх на свою власність, вони випрошували в уряду т.зв. надавчі листи. В різні часи такі листи були надані королем і великим князем магнатам Язловецьким, Острозьким, Вишневецьким, Струсям, Претвичам. Точні межі закріплених за панством земель не визначались: їм надавалося право ці межі визначати зброєю.

Частина козацтва, що не визнавала панської влади, була помалу відтиснута на південь, до пониззя дніпровських приток — Тясмина, Росі і т. д. Саме в цей час на початку XVI ст. починає помітно збільшуватись козацьке населення навіть на південно-східних кордонах України, головним чином в околицях Канева і Черкас. Місцевості біля Канева і Черкас спочатку належали до одного староства. У Каневі і Черкасах — невеликих на той час містечках — стояли замки, де перебувала адміністрація староства. Вони повинні були перепиняти татарам дорогу в Литву. Насправді ж замки не могли бути надійною перепорою татарам. Литовський і польський уряди, які завжди відчували потребу в коштах, не мали ні грошей, ні зацікавленості дбати про охорону й укріплення фортець. Замки були страшенно занедбані, не мали належної залоги, відповідних гармат, зарядів тощо.

Тому прикордонні старости, які були представниками багатих магнатських родів, вербували загони для оборони своїх земель (як від татар, так і від т.зв. «гулящих козаків»). Намагаючись закріпачити вільне населення козацьких місцевостей, вони одночасно вимушені були звертатися за допомогою до козацтва, надаючи його верхівці деякі пільги і інколи навіть ситуативно визнаючи статус козаків як вільних людей.

Таким чином, причинами виникнення українського козацтва були:

- посилення польського феодалного гніту, що викликало масове переселення українців на території, які межували із Диким Полем;
- необхідність створення військової організації життя переселенців через постійну загрозу з боку кримських татар;
- підтримка військової організації козацтва місцевими старостами, зацікавленими в дешевих козацьких загонах для захисту кордонів;
- традиційна необхідність захисту території України від набігів степових народів.

Все це створило умови, при яких козацтво, котре швидко перетворилося на значну військову силу, уже напочатку XVII ст. стало найважливішим чинником захисту України від татарсько-турецької і польсько-католицької загрози.

Поява перших Січей

Вибір місця для створення військово-політичного центру козацтва *обумовлювався природними умовами – як необхідністю його успішної оборони, так і прив'язкою до Дніпра – головного шляху морських походів проти Туреччини і Кримського ханства*. Вважається, що *спочатку розрізнені невеликі січі-засіки* (невеликі дерев'яні укріплення) *існували в різних місцях, і лише згодом були об'єднані в єдину Запорозьку Січ*. За однією з версій, *перша Січ була побудована на острові Хортиця, недалеко від переправи Кіскач, через яку татари проникали в Україну*. Житлові приміщення в ній розміщались на скелі, з півдня і заходу їх захищав рів глибиною більше 20 метрів. Ця Січ існувала із середини XV до першої половини XVI ст. Її будівництвом керував гетьман Предслав Лянцкоронський. За іншими даними, перша Січ за назвою Комарівська, сформувалася ще в XIV ст. на Середньому Подніпров'ї – на території нинішнього Переяслав-Хмельницького району Київської області.

З 1554 до 1557 рр. на острові Мала Хортиця площею близько 500 гектарів виникла Січ, будівництвом якої керував князь Дмитро Вишневецький. Вона захищалася валами і редутами, висота яких навіть через 400 років становила 12 метрів.

Усього зафіксовано вісім Запорізьких Січей, у тому числі п'ять – на території Нікопольського району нинішньої Дніпропетровської області. Усі Січі були фортецями, оточеними земляними валами, ровами і частокколами з дерев'яними вежами. Усередині фортеці розміщувалися площа з православною церквою, курені (козацькі казарми), ремісничі майстерні, торговельні крамниці тощо.

Перші гетьмани

Посада гетьмана як головнокомандуючого військовими силами з'явилася з 1497 р. у Великому князівстві Литовському. Першим таким гетьманом (1497–1530 рр.) був відомий воєначальник і політичний діяч, *волинський князь Костянтин Іванович Острозький*. Надалі це звання приймали польські та литовські магнати та прикордонні старости, які набирали козацькі загони для оборони своїх володінь від татарських набігів. У 1508 р. організував козацькі загони для боротьби з татарами *київський городничий і ключник Семен Федорович Полоз*. У першій половині XVI ст. на чолі козацьких загонів боролися з татарами *черкаський староста Остафій Дашкевич, хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, князь Дмитро Вишневецький, князі Ружинські – Кирик, Микола і Богдан*. Усіх їх пізніша літописна традиція називає «гетьманами».

У 70-х рр. XVI ст. згадується *козацький гетьман Іван Підкова, який ненадовго став молдавським господарем (князем)* і очолював боротьбу молдавського народу з Туреччиною. Усі згадані гетьмани не обиралися на козацьких радах, а очолювали загони козаків, які вони самі вербували для конкретних військових кампаній.

Після того, як у 1572 р. польський королівський уряд визнав козацтво як самостійну військову одиницю і запровадив реєстр, на чолі реєстрових козаків ставилися призначені королем «старші», яких самі козаки іменували гетьманами. З 1572 по 1590 рр. це були шляхтичі Ян Бадовський, Ян Оришовський і Ярош (Войтех) Чоновицький. Усі троє носили офіційне звання «старшого низових козаків» і підкорялися місцевій прикордонній адміністрації.

На Запорозькій Січі, котра не підлягала владі «старшого», сформувалася власна військова структура на чолі з обраним на козацькій раді постійним отаманом, якого козаки нерідко титулували «гетьманом». Першим отаманом, якого тодішні документи називають «гетьманом Війська Запорозького», був згадуваний у документах 1586 р. Кулага Богдан Микошинський.

Першим не призначеним, а виборним гетьманом реєстрового козацтва, якого визнав польський уряд, став у 1591 р. Криштоф Косинський. Після його загибелі звання «гетьман» остаточно закріпилося за виборними отаманами козацького війська – як реєстрового, так і Запорозького.

Дмитро Вишневецький

Дмитро Вишневецький – князь з литовської династії Гедиміновичів, який зіграв видатну роль в об'єднанні козацтва і перетворенні його на значну політичну силу. Будучи старостою прикордонних з Диким Полем Черкаського і Канівського староств, він *створив під своїм керівництвом загони козаків для боротьби з турецько-татарською загрозою.* Улітку 1556 р. після вдалого походу на татарські фортеці Очаків і Іслам-Кермен очолюваний ним загін разом із загонами отаманів Єськовича і Млинського *побудував на острові Мала Хортиця «містечко» – укріплення, оточене ровом, валом, дерев'яними вежами і звідним мостом.* Багато істориків унаслідок цього *вважають його засновником першої Січі, однак немає ніяких даних про перебування у війську Вишневецького саме запорозьких козаків.* В той же час самі запорожці у подальшому вважали себе спадкоємцями справи Дмитра Вишневецького, про що свідчить прийняття ними прапора Вишневецьких—малинового полотнища з хрестом, місяцем та зіркою.

Згодом, незадоволений угодовською політикою польського короля у відношенні до Криму, Вишневецький перейшов на службу до російського царя Івана Грозного і продовжував боротьбу з татарами. Стурбований посиленням козацтва, кримський хан Девлет-Гірей привів війська під Хортицю. Після її 24-денної облоги татари змушені були відступити, і лише одержавши підтримку турецьких і молдавських військ, змогли взяти козацьку фортецю. *Д. Вишневецький неодноразово водив загони козаків і російських стрільців у Крим, розгромив татар під Азовом.* Однак, не одержавши необхідної підтримки від Івана Грозного в боротьбі з татарами, Д. Вишневецький повернувся в Литву, звідки продовжував боротьбу з Кримом. Під час чергового походу він потрапив у полон до турків і *був страчений у Стамбулі.* Деякі вітчизняні історики вважають, що саме *Д. Вишневецького оспівано в народній думі про Байду.*

Територія Запорозжя, чисельність, заняття, побут та звичаї його населення

Землі козацьких вільностей були визнані за запорожцями ще в XVI ст. польськими королями Сигізмундом I і Стефаном Баторієм. Пізніше автономний статус цих земель підтвердив гетьманський універсал Богдан Хмельницький. У 1711 р. російський цар Петро I змушений був визнати цю територію Областю Війська Запорозького, а після повернення запорожців під протекторат Росії і заснування Нової Січі в 1734 р. їхні «вольності» були підкріплені указом імператриці Анни Іоанівни.

Центр січових земель розташовувався в області Великого Лугу (нинішній Нікопольський район Дніпропетровської області). На протязі сторіч Січ із різних причин змінювала місця свого розташування. Перша Січ була розташована на острові Мала Хортиця, з кінця 60-х рр. XVI ст. вона була перенесена на острів Томаківка, з 1593 р. – на острів у гирлі ріки Базавлук. З 1638 по 1652 рр. Січ розташовувалася на Микитинському Розі (сучасний Нікополь), а в 1652–1709 рр. – у гирлі ріки Чортомлик. Нова Січ у 1734–1775 рр. розташовувалася на ріці Підпільній. *У XVIII ст. Область Війська Запорозького охоплювала понад третину сучасної території України, доходючи на заході до Побужжя, на півночі – до р. Орель, на сході упираючись у землі Області Війська Донського, а на півдні – у татарські землі. Ця територія поділялася на вісім основних округів – паланок (три правобережних – Бугогардівська, Кодацька та Інгульська, чотири лівобережних – Протовчанська, Орільська, Самарська та Кальміуська, і одна в гирлі Дніпра – Прогноївська). Сама Січ була укріпленням центром цих земель, населення якого у своїй основі не було постійним – улітку козаки збиралися на Січ, узимку поверталися в села і міста («на волость») та на хутори-зимівники. Постійно на Січі проживало декілька тисяч козаків.* Тут можна було зустріти людей різних національностей, серед яких безумовно переважали українці. *Жінки і діти на Січ не допускалися.* Завдяки своєму демократичному устрою Запорозьке козацтво досить довго уникало гострих соціальних конфліктів в своєму середовищі (вони проявилися пізніше, у другій половині XVII ст. і значно послабили Січ).

Важливу роль у заняттях козацтва відігравала оборона українських земель від турецько-татарської агресії (з 1479 року Кримське ханство стало васалом Оттоманської Порти – Туреччини), а також захист українського населення від католицької експансії, допомога братам. Важливу роль у житті козацтва грали військові походи

– у першу чергу морські, які організовувалися для грабунку багатих турецьких і татарських міст. Запорізький *флот складався з чайок* – великих човнів довжиною до 20 м. і місткістю 50–70 чол., на яких козаки спускалися по Дніпру виходили в Чорне море. Чайки ходили як під вітрилами, так і на веслах, оснащувалися гарматами – фальконетами. *Основу козацького війська складала піхота, Запорозька артилерія була на той час однією з кращих у Європі. Кінних загонів практично не було*, козацька кавалерія як рід військ з'явилася лише за Богдана Хмельницького.

Козаки займалися землеробством і тваринництвом. Важливе місце в господарській діяльності належало відхідництву і посередницькій торгівлі (у тому числі кримською сіллю), а також супроводові купецьких артілей через Дике поле. З початку XVI ст. з'явилися козацькі скотарські хутори — зимівники. Наприкінці XVII ст. на козацьких землях в районі річки Бритаї масово розвивалося конярство. Козаки, що жили на волості, займалися землеробством, скотарством та торгівлею, однак основним їхнім заняттям вважалася військова служба.

Кріпосного права на новоосвоюваних землях Запорожжя *не було*. Кожен козак мав право брати участь у раді, користуватися землею, ловити рибу, полювати на спільних землях, які належали Війську. Однак, *козацтво з самого початку свого формування не було однорідним*, оскільки воно поповнювалося не тільки за рахунок селян, але і міщан, дрібних священнослужителів, зубожілої шляхти. Тому *були козаки бідні (голова), заможні і багаті (дуки)*. Багаті експлуатували голоту, надаючи їй зброю, спорядження, знаряддя праці і забирали за це половину військової здобичі, частину продукції відхідництва або збраного врожаю. Бідняки також наймитували в господарствах багатих козаків. *Переважає типом землеволодіння на запорізьких землях було фермерське*. Однак, наприкінці існування Запорозької Січі соціальне розшарування серед козацтва різко посилювалося, що стало основною причиною загибелі козацької державності.

Військово-політична організація Запорозької Січі

На новоосвоєних землях колишнього Дикого Поля *козацтво створило власну військово-політичну організацію, демократичну за своїм характером*. За місцем свого розташування за порогами Дніпра, у його низов'ях, вона одержала найменування «*Військо Запорозьке Низове*».

Усі життєво важливі питання козаки вирішували на загальних радах, які іменувалися також «козацьке коло». Збиралася Військова Рада тоді, коли для вирішення того або іншого питання необхідна була воля всього товариства, але двічі в рік – 1 січня і 1 жовтня – вона збиралася обов'язково. Ради, які збиралися з ініціативи козацької голоти, називалися «чорними».

На чолі січового війська (коша) стояв кошовий отаман разом із військовою (генеральною) старшиною, котра обиралася на військовій раді. Оскільки Запорозька Січ визнавалася всіма українцями як центр козацтва, у виборах старшини мали право брати участь усі козаки, а не лише ті з них, хто постійно проживав на території Січі. Часто, щоб підкреслити, що Кіш представляє всіх українських козаків, запорожці ще при обранні іменували цих отаманів гетьманами (так, гетьманами на Запорожжі були обрані Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький). Гетьмани, обрані без участі запорожців, ними не визнавалися і не вважалися легітимними (тобто такими, що мали законні права на керівництво українським козацтвом). Гетьмани або кошові отамани володіли на Запорожжі практично необмеженою владою. Однак, якщо вони використовували свою владу всупереч інтересам козаків або виявлялися поганими керівниками, їх відразу могли позбавити влади на новоскликаній раді. Повноваження отаманів обмежувалися річним терміном перебування на посаді, після чого вони повинні були звітувати про свою діяльність перед Військовою Радою і проходити обов'язкову процедуру переобрання.

Тут же *терміном на один рік обиралося козацьке керівництво – старшина*. Старшину складали *військовий писар* (який завідував військовою канцелярією і зовнішніми зносинами), *військовий обозний* (начальник артилерії), *військовий скарбник, військовий суддя, два військових осавули* (котрі підтримували правопорядок на території Січі), хорунжий, бунчужний тощо. У мирний час військова старшина виконувала адміністративні і судові функції, а під час військових походів очолювала Запорозьке Військо, передаючи свої «мирні» повноваження наказній старшині (хоча нерідко військо в поході очолював наказний отаман).

На Січі козаки – вихідці з однієї і тієї ж місцевості жили у певних куренях (їхне число доходило до 38), які очолювалися курінними отаманами. В подальшому, із зростанням підпорядкованої Січі території, вона була розділена на паланки – округи. Січовики, приписані до одного з куренів, замість платні отримували в одній із паланок землю для ведення господарства або право на промисел. Козаки по чергово несли прикордонну та гарнізонну службу. На рівні куренів і паланок існували власні ради, на яких обиралась місцева старшина.

Курені та паланки були не військовими, а адміністративно-господарськими одиницями. *Для походів і бойових дій на базі куренів формувалися військові команди, полки і сотні, для керівництва якими обиралася старшина відповідного рівня*. Курінні отамани, котрі обиралися як господарники, а не як військові ватажки, не очолювали створені на базі своїх куренів походні одиниці.

З числа колишніх військових старшин і полковників, не переобраних на наступний термін, формувалося «військове товариство», яке було фактичним кадровим резервом війська при заміщенні командних посад під час воєнних дій. Таким чином, верхівка козацтва не була постійною, однак в своїй сукупності вона створювала періодично відновлюваний орган адміністративно-військової влади. З часом на цей вищий орган військової, адміністративної і судової влади на території Запорожжя було перенесено назву Кіш, котра спочатку стосувалася всього Запорозького козацького товариства.

Козацька символіка

Козацька символіка (клейноди) існувала окремо у запорізьких і реєстрових козаків. Запорозьці мали свою символіку: *корогви* – *бойові прапори* малинового або червоного кольору із зображенням святого архангела Михаїла на одній стороні полотнища і білим хрестом – на іншій, *бунчуки* – дерев'яні тичини з прикріпленими до них кінським хвостом і металевим наверхшам. Серед кольорів прапорів і корогв реєстрових полків переважали зелений, жовтий, блакитний і різні відтінки червоного. Крім прапорів і корогв, до числа клейнодів входили *військова печатка, литаври, артилерія*. На печатці Війська Запорозького був зображений козак з мушкетом. Символом влади кошового отамана або гетьмана була *булава*, символом влади полковника – *пернач*.

Козацтво як явище світової історії

Козацтво виникло і сформувалося в другій половині XV – XVI ст. як форма протесту українського народу проти зростаючого соціального і національно-релігійного гноблення, посилення кріпосництва.

На нових землях козацтво створило своєрідні форми організації й управління. Козаки, подібно до мешканців міст, що мали право на самоврядування, об'єднувалися в громади, якими керували виборні особи. Ці громади були самостійними в управлінні військовими організаціями, які мали свій суд, фінанси та військо, в якому служило все доросле населення. Козацька громада, незважаючи на соціальну диференціацію її членів, в цілому була демократичною організацією, яка протиставила себе феодальній державі. Кожний, хто прибув на козацькі землі, вважався вільною людиною і здобував право користуватися господарськими угіддями на рівні з усіма і брати участь в самоуправлінні, в тому числі в обранні старшини — отаманів, суддів, писарів. Водночас кожен повинен був зі зброєю в руках охороняти поселення, виступати в похід тощо.

Козацтво взяло на себе справу боротьби проти татар. Найбільш видатним явищем в історії козацтва було утворення в середині XVI ст. Запорозької Січі, яка стала центром боротьби не тільки проти зовнішніх ворогів України – Турецької (Османської) імперії і Кримського ханства, але і проти експансії польської шляхти і католицької церкви. *Січ стала зародком нової української державності, створивши органи влади (Кіш) і територіального управління (паланки), військо і морський флот, установивши дипломатичні відносини з багатьма державами – Австрією, Ватиканом, Росією, Швецією, Молдавією*. Видатний філософ, соціолог і економіст XIX ст. Карл Маркс, ознайомившись із матеріалами з історії Запорозької Січі, охарактеризував її як *«демократичну християнську козацьку республіку»*.

Виникнення реєстрового козацтва

Польський уряд намагався використовувати козаків для захисту кордонів і боротьби з татарськими набігами. Універсалом від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август доручив польському коронному гетьманові (головнокомандуючому) Язловецькому створити загін із 300 козаків, встановивши їм плату по 2,5 злотих на квартал і сукно на жупан. *Прийнятих на королівську службу козаків вносили до спеціального списку – реєстру (звідки походить їх назва – реєстрові козаки, реєстровці)*. Старшим над ними був поставлений шляхтич Ян Бадовський, завданням якого було за допомогою реєстровців «приборкати свавілля» запорізьких козаків. Перший козацький реєстровий загін проіснував недовго, але вже в 1578 р. король Стефан Баторій створив полк у складі 500 реєстровців (козацька делегація була запрошена і на його коронацію).

Старшим реєстру був призначений шляхтич Ян Оришовський. *У володіння козакам передавалося м. Трахтемирів неподалік від м. Канева разом із розташованим у ньому монастирем*. У місті повинен був розміститися арсенал, а в монастирі – козацький шпиталь. Реєстровому війську надали кілька гармат, королівський прапор, бунчук, булаву і литаври. Крім того, король надав православним майстрам привілей постачати козацтво шаблями угорсько-польського типу.

На реєстрове козацтво покладалося завдання охороняти кордони Речі Посполитої з Диким Полем, і боротися зі «свавільям» нереєстрових, т.зв. низових козаків, аж до застосування проти них військової сили.

Чисельність реєстру не була постійною: у воєнний час вона збільшувалася, у мирний – скорочувалася. Іноді козацтво за допомогою повстань змушувало уряд збільшувати реєстр. Наприкінці XVI ст. козацький реєстр зріс до 1 тис. чол.

Офіційна *назва реєстрового козацького війська – «Військо Запорозьке Низове»* – збігалася із назвою Запорозької Січі, оскільки реєстровці несли свою службу за дніпровськими порогами, в безпосередній близькості від Січі (яку вони повинні були контролювати). До реєстру записували «кращих» козаків, тобто заможних, оскільки вони повинні були служити за власний рахунок (жалування виплачувалося нерегулярно). Справжнім козаком вважався лише той, хто потрапляв до цього списку. Інша величезна невизнана більшість потрапляла в становище незаконного, «самовільного козацтва».

Реєстр як самостійний стан користувався певними правами й обов'язками і мав обмежену автономію. На чолі реєстру стояв старший (самі козаки називали його гетьманом), що обирався (в окремих випадках призначався) на загальновійськовій раді. Разом з ним обиралася військова старшина: наказний старший (під час походу, у разі відсутності старшого), 4 осавули, обозний – начальник артилерії, писар, полковники і сотники. Польський уряд прагнув висувати на старшинські посади своїх кандидатів, щоб забезпечити контроль над реєстром.

Козаки, що вступили до реєстру, одержували ряд привілеїв: вони цілком переходили під юрисдикцію Війська, звільнялися від податків і повинностей, одержували право на володіння землею. Однак, їхні права і привілеї часто порушувалися магнатами і місцевою адміністрацією.

Таким чином, на початку XVII ст. існувало три категорії козаків:

- реєстрові;
- запорозькі або низові, що жили за межами «волості» і не визнавалися польською адміністрацією;
- волосні і городові, які жили «на волості», але також не мали офіційного статусу.

Нездоланної межі між різними категоріями козацтва не було. Сини багатих козаків ішли на Низ, а розбагатілі запорожці вступали до реєстру. Але всі козаки прагнули набути законного статусу і разом з ним – свободу від зловживань місцевої влади та економічного гніту.

Боротьба козаків з нападами ординців

Перші відомості про походи українських козаків датуються 80-ми роками XV ст. *У 1489 р. козаки брали участь у поході польського війська проти татар. На початку 90-х рр. XV ст. козацькі загони, очолювані отаманами Богданом, Голубцем і Жилою, билися з татарами біля Таванської переправи на Дніпрі.* Улітку ватаги козаків відправлялися на Сіверський Донець і Оскол, де займалися промислами і разом з донськими козаками ходили на ногайських татар. *У 90-х рр. XV ст. козаки завдали татарам ряд поразок на Дніпрі. У 1512 р. козацькі загони під проводом П. Ляницького та О. Дашкевича відбили грабіжницький напад кримських татар на південноукраїнські землі. У 1516 та 1528 рр. козаки на чолі з П. Ляницьким розбили татарські орди під Очаковим, у 1531р. на чолі з О. Дашкевичем відбили напад ординців на м. Черкаси.*

Для захисту від козаків татари навіть змушені були побудувати в гирлі Дніпра і на Перекопі систему оборонних укріплень. Однак, козаки нападали не тільки на татарські укріплення, але і на турецькі фортеці. *У XVI ст. вони здійснили ряд успішних походів – як морських, так і сухопутних, які неодноразово завершувалися взяттям великих турецьких фортець – Очакова і Білгорода (Акермана). У 1575 р. козаки на чолі з Богданом Ружинським здійснили похід на Кримське ханство, розгромивши м. Кафу, де містився один з найбільших невольничих ринків. У XVII ст. активно борючись з Кримським ханством кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, який провів проти татар близько 60 успішних боїв і декілька разів розорявав татарські улуси.*

Французький інженер Гійом де Боплан відзначав, що 100 козаків витримували бій проти 1000 татар, сховавшись у таборі зі скованих ланцюгами возів, поставлених у кілька рядів. Козацьке військо відзначалося суворою дисципліною. Під час походів влада старшого була необмеженою.

Морські походи козаків

На початку XVII ст. козаки здійснили ряд успішних морських походів проти турків і татар, величезну роль в організації яких зіграв гетьман Петро Сагайдачний.

У 1606 р. під керівництвом П. Сагайдачного запорожці з моря взяли неприступну турецьку фортецю Варну, перед цим оточивши і знищивши флот з десяти галер.

У 1608 р. Сагайдачний пройшов морем уздовж узбережжя Криму, розгромивши турецький флот і зруйнувавши татарське місто Ахтіяр (яке розташовувалося на території нинішнього Севастополя).

У 1614 р. козацький флот перетнув Чорне море і захопив турецькі міста Синоп і Трапезунд.

У 1616 р. козаки вночі напали на турецьку столицю, і на очах у султана, що рибалив, спалили гавані Константинополя (Стамбула). У цьому ж році козаки захопили м. Кафу (нинішня Феодосія), у якому знаходився найбільший у Європі невольничий ринок, звільнили тисячі полонених, а саме місто спалили.

У 1621 р. у Хотинській війні козаки під керівництвом гетьмана П. Сагайдачного допомогли польському війську уникнути повної поразки і розгромили 150-тисячну турецько-татарську армію. Ця перемога розвіяла міф про непереможність Туреччини, врятувала від поневолення українців і поляків, надихнула на визвольну боротьбу балканські народи. Однак, під тиском Туреччини польський уряд заборонив козакам подальші морські походи.

Петро Сагайдачний

Петро Конашевич (Кононович) Сагайдачний – виходець зі шляхетської української родини, випускник Острозької академії. *З 1605 по 1622 р. із перервами він обирався гетьманом Війська Запорозького.* П. Сагайдачний *проводив політику, спрямовану на об'єднання і зміцнення козацького війська і мирне співіснування козацтва з Річчю Посполитою,* засноване на взаємній вигоді: для польського уряду козаки були безкоштовним військом, яке захищало кордони, а уряд, у свою чергу, гарантував їхні привілеї. Фактично саме П. Сагайдачному *вперше удалося організувати розрізнені козацькі ватаги в єдине велике військо з міцною дисципліною і високими бойовими якостями.* Козаки під його керівництвом брали активну участь практично у всіх війнах, які вела в той період Польща – як у боротьбі з татарсько-турецькою загрозою, так і у війні за російський престол, на який претендував польський король Сигізмунд III Ваза. Зокрема, під час походу поляків на Москву в 1618 р. саме козаки П. Сагайдачного врятували від загрози російського полону королевича Владислава – майбутнього короля Владислава IV. Натомість *гетьман зміг домогтися фактичного визнання прав козаків як королем, так і місцевими воєводами і старостами. П. Сагайдачний був першим гетьманом, який відкрито виступив на підтримку православ'я. В 1620 р. він «із усім військом» вступив у Київське братство. У тому ж році на його запрошення під охороною козаків у Київ таємно прибув єрусалимський патріарх Феофан, який відновив православну церковну ієрархію в Україні і Білорусії.*

Одним з основних напрямків зовнішньої політики П. Сагайдачного було *створення могутньої антитурецької коаліції.* З цією метою він установив і підтримував міжнародні дипломатичні зв'язки: з Росією, Грузією, Іраном.

У 1617 р. за його підтримки Військо Запорозьке стало членом Європейської ліги боротьби з Портою (турецькою Османською імперією).

Участь українського козацтва в Хотинській війні

Після поразки, яку турки завдали польській армії під Цецорою у 1620 р., Річ Посполита виявилася практично беззахисною перед загрозою турецько-татарського вторгнення. Польський уряд звернувся по допомогу до українських козаків.

На початку липня 1621 р. на спільній раді реєстрові і нереєстрові козаки вирішили виступити на боці поляків, оскільки вторгнення загрожувало також і українським землям. Козаки поставили перед польським урядом ряд вимог – розширення реєстру, визнання прав козацтва, рівноправність православної церкви з католицькою, визнання відновленої православної церковної ієрархії. На чолі посольства, спрямованого з цими вимогами до короля, був поставлений гетьман П. Сагайдачний.

Сорокатисячне козацьке військо під командуванням наказного отамана Якова Бородавки *в серпні 1621 р. підійшло до фортеці Хотин* (на території сучасної Чернівецької обл.). Военні дії козаків очолив П. Сагайдачний, який на той час повернувся з Варшави. Під його керівництвом козаки відбили дев'ять турецько-татарських штурмів фортеці, здійснили ряд успішних нічних атак. *На козаків припав основний тягар ведення війни, оскільки поляки обмежувалися обороною фортеці.* Після п'ятитижневих боїв, у ході яких турецько-татарська армія зазнала поразки, наприкінці вересня між Річчю Посполитою і Туреччиною був укладений мир. У ході Хотинської війни був розвіяний міф про непереможність Турецької імперії, котра до того часу тримала в остраху всю Європу. Туреччина надовго відмовилася від планів завоювання європейських країн.

Тестові вправи

1. В якому році польський королівський уряд визнав козацтво як самостійну військову одиницю і запровадив реєстр:

- а) 1572 р.;
- б) 1511 р.;
- в) 1591 р.

2. Встановити пропущені слова, цифри (дати):

У ... р. під керівництвом П. Сагайдачного запорожці з моря взяли неприступну турецьку фортецю Варну.

У ... р. козацький флот перетнув Чорне море і захопив турецькі міста Синоп і Трапезунд.

У ... р. козаки вночі напали на турецьку столицю, і спалили гавані Константинополя (Стамбула).

У ... р. у Хотинській війні козаки допомогли польському війську уникнути повної поразки і розгромили 150-тисячну турецько-татарську армію.

3. Послідовно (зверху до низу) розмістіть носіїв влади в Запорозькій Січі:

- а) Курінні отамани;
- б) Старшина;
- в) Кошовий отаман;
- г) Загальна рада;
- д) Козаки.

4. Встановіть відповідність предметів та знаків козацької символіки:

а) Пернач;	1) Символ влади кошового отамана або гетьмана;
б) Булава;	2) Символ влади полковника;
в) Бунчук;	3) Бойовий прапор малинового або червоного кольору;
г) Корогва.	4) Дерев'яна тичина з прикріпленим до неї кінським хвостом.

5. Про якого легендарного козацького гетьмана іде річ у даному біографічному уривку:

Виходець із шляхетної української родини, випускник Острозької академії. З 1605 по 1622 р. із перервами він обирався гетьманом Війська Запорізького. Йому вперше вдалося організувати розрізнені козацькі ватаги в єдине велике військо з високими бойовими якостями. Козаки під його керівництвом брали активну участь практично у всіх війнах, які вела в той період Польща, як у боротьбі з татарсько-турецькою загрозою, так і у війні за російський престол.

Він був першим гетьманом який відкрито виступив на підтримку православ'я і за його сприяння була відновлена православна церковна ієрархія в Україні та Білорусії.

Відповіді на Тестові вправи до теми 6

- 1: а.
- 2: 1606 р., 1614 р., 1616 р., 1621 р.
- 3: г, в, б, а, д.
- 4: а — 2; б — 1; в — 4; г — 3.
- 5: П.Сагайдачний.

§ 7. Козацько-селянський рух в Україні наприкінці XVI–в 20–30-х рр. XVII ст.

Соціально-економічний і політичний стан України наприкінці XVI – в 20–30-х рр. XVII ст.

Наприкінці XVI ст. минув термін дії 20–30-річних привілеїв звільнення від феодалних повинностей, якими польська шляхта залучала у свої маєтки на території Подніпров'я селян з Волині, Галичини, Північної Київщини. З цього часу тут, як і на іншій частині України, повсюдно вводилася панщина, різко збільшувалися податки на селян і міщан. Крім цього, польська шляхта продовжувала наступ на землі, освоєні козаками. Наступ кріпосництва і католицької церкви, всевладдя і саволю магнатів стали причиною зростання невдоволення і масових виступів селян, міщан, козаків, дрібної шляхти. Населення Середньої Наддніпрянщини і Лівобережжя в масі своїй оголошувало себе козаками («покозачилося»), тобто явочним порядком виходило з підданства магнатам і місцевій адміністрації. У 1616 р. польська влада нараховувала тут близько 40 тис. покозачених або «неслухняних», котрі відмовлялися виконувати феодалні повинності, не визнавали владу Речі Посполитої і обирали своїх отаманів, засновували козацьке судочинство. Основною організуючою силою повстань, що прокотилися в цей період, були козаки, а головними їх учасниками — селяни. Для усіх цих виступів були характерні стихійність, локальність, відсутність далекосяжних цілей.

У польської держави не вистачало сил не тільки на ліквідацію козацтва, але навіть на ефективний контроль над його діяльністю. Крім того, польська держава, котра не мала достатніх коштів на утримання найманної армії, не могла обійтися без козацтва, що захищало її кордони від постійних татарських набігів. Тому, жорстоко борючись із масовим переходом селянства в козаки, обмежуючи чисельність реєстру, шляхта змушена була змиритися із самим існуванням козацтва.

Повстання під керівництвом К. Косинського

Повстання під керівництвом Криштофа Косинського – перше велике селянсько-козацьке повстання, що почалося в 1591 р. і продовжувалося до 1593 р., охопивши Поділля, Волинь і Київщину. Очолив його Криштоф Косинський – дрібний шляхтич, гетьман реєстрових козаків. За бойові заслуги він одержав від сенату володіння на ріці Рось, але білоцерківський староста Януш Острозький – син київського воєводи – забрав це володіння собі. Розгніваний цим *К. Косинський зібрав загін реєстрових та низових козаків і рушив на Білу Церкву*. У Білій Церкві незадовго перед тим відбулося велике повстання міщан (у 1589 р. король Сигізмунд III дарував цьому місту Магдебурзьке право, однак, староста не дав міщанам скористатися ним). *Міщани перейшли на бік козаків, Білоцерківський замок був узятий разом з артилерією і боєприпасами, що знаходилися там*. В окрузі почалися заворушення селян, які знищували шляхту і оголошували себе козаками. Повстання швидко поширювалося й охопило Київське, Волинське і Брацлавське воєводства. Для його придушення було оголошено посполите рушення (ополчення) місцевої шляхти. Шляхетське військо очолив київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький. *23 січня 1593 р. під містечком П'ятка на Волині розпочався бій, який продовжувався цілий тиждень*. Повсталі трималися мужньо, але сили були нерівними. У ході переговорів вони змушені були погодитися на умови шляхти: позбавити К. Косинського гетьманства; *козаки повинні були залишити владу і відійти за дніпровські пороги, а селяни – повернутися до своїх панів*.

Після нетривалого затишку, навесні 1593 р. К. Косинський відновив боротьбу. *Козаки залишили Запорозжя й узяли в облогу Черкаси*. Черкаський староста Олександр Вишневецький запросив К. Косинського до себе для ведення переговорів і по-зрадницькому вбив його. Позбавлені керівника, *повсталі були розбиті*.

Повстання під керівництвом С. Наливайка (1594–1596 рр.)

Наступне селянсько-козацьке повстання почалося вже в 1594 р. Його вождем став Северин Наливайко – сотник надвірних козаків київського воєводи князя В.-К. Острозького. Приводом для виступу став конфлікт між загонами «охочих» козаків, сформованих С. Наливайком з дозволу воєводи для відбиття очікуваного нападу татар з одного боку, і шляхтою, незадоволеною необхідністю утримувати ці загоны за свій рахунок, – з іншого. *У вересні 1594 р. повсталі козаки об'єдналися із селянами і міщанами і взяли м. Брацлав*. У листопаді їм здалася найбільша на Поділля фортеця Бар. Одночасно С. Наливайко продовжував боротьбу з татарами і турками. Йому на допомогу прийшов загін запорожців на чолі з гетьманом Григорієм Лободою. Восени вони почали спільний похід на Молдавію (васала Туреччини), після повернення з якого навесні 1595 р. загоны С. Наливайка і Л.Лободи

розділилися. Перший пройшов через Східну Галичину, Поділля, Волинь у Білорусію, другий діяв на Поділлі і Київщині. Козацький загін, очолюваний М. Шаулою, діяв у Білорусії. Козаки громили маєтки шляхти, багатих міщан, уніатів. На їхню підтримку виступило місцеве населення. Антифеодальний рух поширився і на польські землі.

Восени 1595 р., завершивши молдавський похід, **польський уряд кинув усі сили на придушення повстання.** Командуючий польською армією гетьман С. Жолкевський збирався розбити повсталіх вроздріб. Однак, здійснити цей план не удалося. Загін С. Наливайка, проти якого виступив польський гетьман, ухилився від бою і, зробивши найтяжчий перехід через Дике Поле, з'єднався з козаками Г. Лободи і М. Шаули. **У березні 1596 р. об'єднані сили повсталіх двічі вступали в бій з коронним військом під Білою Церквою, але, зазнавши значних утрат, змушені були відступити.**

В урочищі Солониця під Лубнами в 100 верстах від російського кордону вони були зупинені польською кіннотою і спорудили укріплений табір. Майже **два тижні по кілька разів на день поляки штурмували обложений табір, але взяти його не змогли.** Однак, у таборі обложених не було води, продовольства, боєприпасів, почалися хвороби. Серед обложених загострилися протиріччя. Група старшин на чолі з Григорієм Лободою почала таємні переговори із С. Жолкевським. Козаки обвинуватили Лободу в зраді, і він був страчений. Однак, через кілька днів **реєстровці – прихильники компромісу з владою схотили поранених С. Наливайка і М. Шаулу і видали їх шляхті,** сподіваючись на милість переможців. **Поляки відразу напали на реєстровців, після чого ввірвалися у відкритий табір і знищили майже десять тисяч повстанців-селян, що залишилися в ньому.** Близько тисячі козаків удалося прорватися на Запорожжя.

С. Наливайко після 10 місяців катувань стратили у Варшаві. **Сейм оголосив про ліквідацію реєстрового війська і конфіскацію майна козаків. Однак, Польща мала гостру потребу в захисті з боку козацького війська, і вже в 1601 р. той же сейм змушений був скасувати власні рішення, які ставили козацтво поза законом.**

Повстання 1625 р. під керівництвом М. Жмайла

Повстання 1625 р. під керівництвом Марка Жмайла було викликане боротьбою козацтва за відновлення своїх прав. **За допомогу в Хотинській війні,** де 40-тисячна козацька армія врятувала польське військо від поразки, **польський уряд обіцяв козакам права реєстровців.** Після повернення в Україну більшість козаків осіли на Київщині і відмовлялися виконувати феодальні повинності, не визнавали владу панів і королівських старост. **Улітку 1625 р. польський уряд направив сюди каральне військо** на чолі з коронним гетьманом С. Конєцпольським. На допомогу повсталим прийшов 20-тисячний загін запорожців на чолі з Марком Жмайлом, якого на Січі обрали гетьманом. Південніше м. Крилова запорожці влаштували укріплений табір, у якому витримали жорстокий бій з королівськими військами. Однак, урядові сили продовжували відтискати їх на південний схід. **19 вересня біля озера Курукового відбувся бій, у якому обидві сторони зазнали серйозних утрат.** Козацька старшина стала схилитися до компромісу з поляками, передавши гетьманську владу прихильникові угоди зі шляхтою Михайлові Дорошенку. За підсумками переговорів було підписано **Куруківську угоду, за якою всі учасники повстання були амністовані, реєстр збільшувався до 6 тисяч. Ті близько 40 тис повстанців., що не ввійшли до нього, повинні були повернутися до своїх панів. Реєстровцям були визначені щорічна плата в 60 тис. злотих і виділені королівські землі. Крім того, тисяча реєстровців повинна була постійно знаходитися на Січі, щоб не допускати сюди кріпаків, які тікали від своїх панів.** У свою чергу, козаки прийняли на себе зобов'язання не втручатися в релігійні справи, припинити морські походи і не вступати в зносини з іноземними державами.

Повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила)

Укладений мир не міг бути тривалим, оскільки він не лише поглибив протиріччя між реєстровими (привілейованими) і низовими (незаконними) козаками, але і залишив без захисту селянство і міщан – основну масу повсталіх. У цей період на Січі організаційно оформляється нерєєстрове козацьке Військо Запорозьке Низове. У 1628 р. запорожці не визнали нового гетьмана Григорія Чорного й обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила).

Гетьман реєстровців Г. Чорний спробував узяти під контроль і частково розігнав багатотисячне низове козацтво, що викликало опір козаків і привело до чергового соціального вибуху. **У березні 1530 р. загін січовиків захопив у Черкасах Г. Чорного** і привіз його на Запорожжя. Тут на козацькій раді він був засуджений і страчений.

Тарас Федорович на чолі 10-тисячного війська рушив на Правобережжя. Він звертався до народу з універсалами, що закликали вступати в його загоны, «добувати козацькі вольності» і «захищати православну віру». Повстання швидко розповсюджувалося. Біля Корсуня до запорожців приєдналися міщани і більшість реєстровців, які охороняли місто. Разом вони розгромили польські загоны. Для об'єднання розрізаних повстанських загонів перед лицем польського війська коронного гетьмана С. Конєцпольського, Трясило перейшов на Лівобережжя. **Результат повстання вирішився в тритижневих боях з поляками під Переяславом у травні 1630 р.** Козаки, що мали кількісну перевагу, виявили уміння і хоробрість. В одному з боїв, прорвавшись усередину польського табору, вони цілком знищили т.зв. «золоту роту» – особисту охорону коронного гетьмана, що складалася з 150 шляхтичів найбільш знатних родів. Правильно оцінивши ситуацію, С. Конєцпольський запропонував козацькій старшині припинити війну на умовах Куруківської угоди. Старшина погодилася. **Відповідно до Переяславського договору між поляками і старшиною козацький реєстр збільшувався до 8 тисяч, козаки одержували право самим обирати собі гетьмана. В іншому цей договір підтверджував умови**

попередньої Куруківської угоди. Тарас Федорович не визнав домовленостей старшини з поляками. З великим загоном повстанців він відійшов на Запорожжя, а звідти – на Дон.

Іван Сулима. Зруйнування Кодака

У 1635 р. поляки посилили ізоляцію Січі, яку вважали оплотом козацької крамоли і православної схизми. Для цього ними всього за півроку перед першим дніпровським порогом, що називався Кодак, була побудована і добре оснащена фортеця. Сторожову службу тут повинні були нести 200 іноземних драгунів. Але виконати поставлене перед ними завдання – не допускати ніяких зносин українського населення із Запорожжям не удалось. *Уже через місяць після завершення будівництва фортеці вона була зруйнована загоном січовиків, яких очолював їхній гетьман Іван Сулима.*

Іван Сулима був вихідцем із родини дрібного українського шляхтича з Чернігівщини. Він ще юнаком потрапив на Запорожжя, брав участь у багатьох морських походах козаків, неодноразово бував на Дону.

Тритисячний загін запорожців на чолі з І. Сулимою уночі штурмував Кодацьку фортецю, ввірвавшись у неї по приставних драбинах і знищивши весь її гарнізон. Акція викликала бурю обурення в Польщі. Після повернення на Запорожжя І. Сулима та його сподвижники обманом були схоплені реєстровцями і видані полякам.

Усі вони, незважаючи на заступництво короля і коронного канцлера, за вироком сейму були страчені у Варшаві. Помилуваний був лише один з них – Павло Бут (Павлюк), який очолив наступне селянсько-козацьке повстання в Україні.

Козацьке повстання 1637–1639 рр.

Деякий час після польського полону Павлюк був чигиринським полковником, потім із групою прихильників пішов на Січ. У травні 1637 р. запорожці під його поводом захопили артилерію реєстровців. *У липні козацька рада обрала Павлюка гетьманом*. Перед виходом у похід *він звернувся до народу з універсалами, закликаючи вступати до його війська, знищувати реєстрову старшину як зрадників, погрожуючи шляхті за переслідування козаків*. Його підтримало вся Середня Наддніпрянина і Лівобережжя, але загоони повсталих діяли розрізнено. *Під Черкасами відбулися два вирішальні бої з поляками, у ході яких основні сили повстанців були розбиті. Старшина видала переможцям Павлюка та інших керівників*. Вони були відвезені у Варшаву і страчені. Однак, цілком придушити повстання не удалось. Деяким *прихильникам Павлюка – К. Скидану і Д. Гуні удалось відійти на Січ*, щоб, зібравшись із силами, продовжити боротьбу.

У лютому 1638 р. сейм схвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», котра «на вічні часи» ліквідувала права козаків на самоврядування – вибори старшини і судочинство. Реєстр обмежувався 6 тисячами – інші повинні були повернутися під владу шляхти. Замість гетьмана (старшого реєстру) з числа польської шляхти призначався комісар. З цього ж стану призначалися осавули і полковники. Козакам дозволялося жити тільки в прикордонних містах. Полки по черзі повинні були ходити на Січ, розганяти запорожців і охороняти кордони від татар. Вирішено було відновити фортецю Кодак, яка повинна була стати бар'єром між Низом і волостю. Селянам категорично заборонялося вступати в контакти з козацтвом, козакувати і навіть називати себе козаками.

Тим часом, Запорозька Січ продовжувала існувати, і туди як і раніше стікалися втікачі; готувалася чергова сутичка з поляками. *У березні 1638 р. обраний гетьманом Яків Острянин, полковники Карпо Скидан і Дмитро Гуня повели запорожців на волость*. У першому бою під Голтвою (Полтавщина) вони розгромили передові загоони коронного війська. Після цього повсталі взяли в облогу Лубни, але після значних утрат змушені були відійти від міста. *У битві під Жовнином вони були розбиті*. Вважаючи подальшу боротьбу недоцільною, *Я. Острянин з декількома сотнями козаків перейшов російський кордон*.

Ті, що залишилися, *обрали гетьманом Дмитра Гуню*, відійшли на кілька кілометрів південніше й у районі впадання в Сулу ріки Старець розбили табір. *Майже два місяці шляхта під командуванням гетьмана М. Потоцького осаджувала повстанців. Брак продовольства і боєприпасів підштовхнули козацьку старшину до зради: вона визнала «Ординацію» і зобов'язалася відправити утекших селян у панські маєтки. Д. Гуня з загоном козаків прорвався через польське оточення і пішов на Дон. Позбавлене керівництва повстання було придушене*.

Тривала боротьба підірвала сили козацтва. Магнати розв'язали проти козаків і покозачених селян Подніпров'я найжорстокіший терор. Почалася масова міграція українців на Слобожанщину. Восени 1635 р. у Києві поляки скликали загальновійськову раду реєстрових козаків, на якій оголосили «Ординацію» і змусили козацтво прийняти її умови.

Десятирічний період після придушення повстання під проводом Я.Острянина і Д. Гуні (з 1639 по 1647 рр.) польська історіографія назвала «періодом золотого спокою» або «десятиліттям гробової тиші».

Значення козацько-селянських повстань у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу

Повстання 20–30-х рр. XVII ст. *виділили козацтво як керівну силу* в боротьбі з польсько-католицькою експансією на українські землі. Боротьба козацтва за свої права одержала підтримку всіх верств українського населення, оскільки більшість українців жадали отримати козацькі привілеї (це проявилось в такому явищі як масове «покозачення» селян і міщан). *У ході повстань козацтво перетворилося на великий організований стан*, що дозволило його вождям *вже в ході повстань 30-х рр. проголосити метою своєї боротьби визволення*

всієї України від панського і католицького гніту. Ця мета в той час ще не одержала достатнього визнання в народі, що й обумовило *стихийність і локальність окремих виступів*, не давши вождям повстань зосередити під своїм керівництвом значні сили. Крім того, козацтво завжди складало лише ядро повсталих. Основна ж їх маса складалася з малоозброєних, ненавчених військовій справі селян, які до того ж пересувалися разом із родинами, що позбавляло повстанців маневреності і змушувало їх обмежуватися оборонною тактикою. При зустрічі з польським військом повстанці закривалися в укріпленому таборі, здатному витримати тривалу облогу, але ефективно атакувати ворога могли лише козацькі підрозділи.

Однак, бойовий досвід, отриманий у ході повстань селянством і міщанами, а також посилення феодального гніту і репресій після придушення козацько-селянських виступів підготували новий етап визвольної боротьби українського народу, який почався через 10 років «золотого спокою» під керівництвом Богдана Хмельницького.

Тестові вправи

1. Назвіть основні рушійні сили повстань кінця XVI—початку XVII ст.. (оберіть вірну відповідь):

- а) селяни, міщани, козаки, дрібна шляхта;
- б) селяни, міщани, козаки, духовенство;
- в) міщани, козаки, магнати.

2. Вставте пропущені імена керівників повстання:

Могутнє козацько-селянське повстання розпочалося в 1594 р. Його вождем став ... — сотник надвірних козаків князя В. Острозького. Йому на допомогу прийшов загін запорізьких козаків в чолі з гетьманом

3. Встановіть хронологічну послідовність козацько-селянських повстань:

- а) Повстання під керівництвом Северина Наливайка;
- б) Повстання під керівництвом Кшиштофа Косинського;
- в) Повстання Івана Сулими;
- г) Повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила).

4. Встановити відповідність дат та імен керівників козацьких повстань:

- а) Павлюк; 1) 1637 р;
- б) Яків Острянин; 2) 1638 р;
- в) Дмитро Гуня. 3) 1639 р.

5. Про якого вождя козацько-селянського повстання йде мова?

...—дрібний шляхтич, гетьман реєстрових козаків. За бойові заслуги він отримав від сенату володіння на землі Рось, але білоцерківський староста Я. Острозький — син Київського воєводи — відібрав його.

Відповіді на Тестові вправи до теми 7

- 1: а.
- 2: Северин Наливайко, Григорій Лобода.
- 3: б, а, г, в.
- 4: а — 1, б — 2, в — 3.
- 5: Кшиштоф Косинський.

§ 8. Культура України в XVI — першій половині XVII ст.

Умови національно-культурного відродження в Україні

У Великому князівстві Литовському склалися сприятливі умови для розвитку української культури. Збираючи у своїй державі землі Київської Русі, литовські князі офіційно підтримували і відродження її культури разом із православ'ям і давньоруською мовою, котра одержала статус державної. Ситуація змінилася, коли українські землі потрапили під владу Польщі. Маючи розвинуту культуру, орієнтовану на західноєвропейський католицький світ, поляки прагнули до витіснення української культури, в основі якої лежало православ'я. У той же час через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, Реформації і Контрреформації, поширювалася європейська система освіти. Поєднання українських культурних традицій з цими ідеями стало основою національно-культурного відродження в Україні XVI — першої половини XVII ст.

Розвиток української мови

Від часів Київської Русі в Україні *продовжувалася традиція застосування двох літературних мов: книжної стародрукованої мови (у другій половині XVI ст. її називали простою мовою) і українського різновиду церковнослов'янської мови — так званої слов'яно-руської мови*. Проста мова була наближена до мови розмовної і використовувалася надзвичайно широко. Нею писалися найбільш різноманітні судові й урядові документи, проповіді, полемічна література, повчальна поезія, літописи. Найближчою до тодішньої розмовної української мови була «проста» мова урядових документів.

Церковні книги писалися церковнослов'янською мовою, яка хоча й зазнавала впливу від розмовної, однак, залишалася незрозумілою народу. Саме тому для потреб церкви також почали застосовувати стародруковану просту мову. З другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади на просту мову церковних текстів — Пересопницьке Євангеліє, Крехівський «Апостол», Волинське Євангеліє.

Таким чином, найважливішою рисою розвитку української мови XVI — першої половини XVII ст. було утвердження літературно-письмової мови на народно-розмовній основі.

Освіта

З часів Київської Русі на українських землях *шкільна освіта мала церковний характер*. За традицією школи діяли при церквах і монастирях. *Дітей навчали письму церковнослов'янською мовою, основам арифметики, молитвам і співові*. Спочатку такі школи існували у найбільших містах, згодом їхня кількість зросла. В другій половині XVI ст. вони діяли у Львові, Стрії, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимир-Волинському, на Житомирщині і Київщині.

З проникненням в Україну ідей Реформації з'явилися *протестантські школи — насамперед, німецькі і вірменські*. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику.

Контрреформаційний рух викликав виникнення в Україні *системи єзуїтських шкіл і колегіумів, головною метою яких було масове навернення українців у католицтво*.

Таким чином, в Україні діяли різні за рівнем викладання і релігійною приналежністю школи, що сприяли поширенню й організації освіти. Разом із тим, іновірні школи, особливо уніатські і католицькі, відстоювали загарбницькі цілі польських магнатів і шляхти, будучи знаряддям національного і соціального поневолення українського народу.

Острозька академія

Острозька академія почала свою діяльність як православна школа в 1576 р. у м. Острог з ініціативи власника міста, найбільшого православного магната князя Костянтина-Василя Острозького. Її метою було протистояння польській мовній і релігійній експансії, а також відродження і розвиток української культури.

В Острозькій школі докладно вивчалися мови — церковнослов'янська, грецька і латинь. Навчання складалося з вивчення «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики.

Острозька академія припинила свою діяльність після смерті князя К. В. Острозького. Його внучка Анна-Алоїза Ходкевич, вихованка єзуїтів, відкрила замість неї єзуїтський колегіум.

Братські школи

Необхідність протидіяти наступу католицької культури викликала появу православних шкіл при міських братствах. *Перша така школа з'явилася при Львівському братстві.* Основи організації Львівської школи і її програма були викладені в статуті «Порядок шкільний» (1586 р.), що став зразком для інших братських шкіл України. Статут передбачав православно-слов'янський і всестановий характер освіти. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братські школи почали створювати скрізь в Україні. До початку XVII ст. їхнє число досягло 30.

Утримувалися школи на кошти братств і за рахунок плати за навчання, бідні ж і сироти навчалися безкоштовно. При цьому від педагогів статут вимагав «учити і любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт, злидених і тих, котрі ходять по вулицях, просячи милостиню».

Братські школи, так само як і Острозька академія, були слов'яно-греко-латинськими. Крім названих мов, у них вивчалися вже згадані «сім вільних наук». Основна увага приділялася вивченню церковнослов'янської і української книжних мов.

Києво-Могилянська академія

Києво-Могилянська академія (спочатку Київська колегія) була заснована Київським митрополитом Петром Могилою як православний вищий навчальний заклад. В академії мали право навчатися представники всіх станів.

Повний курс навчання тривав 12 років. *В академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів складали «сім вільних наук», які об'єднувалися в «тривіум» (граматика, риторика, діалектика) і «квадріум» (арифметика, геометрія, астрономія, музика).*

У перших чотирьох класах академії вивчалися мови: українська, церковнослов'янська, грецька, латинська і польська. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладалися, як і в Західній Європі, латиною. Києво-Могилянська академія протягом тривалого часу була єдиним вищим православним навчальним закладом для України, Східної Європи й усього православного світу.

Початок друкарства

Ще в 1491 р. у тодішній столиці Польського королівства Кракові майстер Швайпольт Фіоль надрукував у своїй друкарні чотири богослужбових книги церковнослов'янською мовою: «Осьмогласник», «Часослов», «Триодь пісна» і «Триодь цвітна». На початку XVI ст. з'явилися друковані книги білоруса Георгія (Франциска) Скорини. У 1517 р. у Празі він надрукував кирилицею «Псалтир», а в 1519 р. «Біблію руську». У 1525 р. у столиці Литви Вільно він видав «Апостол» і «Малу подорожню книжницю». Найбільшим центром друкарства в Україні стала друкарня Києво-Печерської лаври, відкрита в 1615 р.

«Граматику словенську» видав у Вільно український учений Лаврентій Зизаній. Він був також автором «Лексису» — першого українського друкованого словника, де церковнослов'янські слова перекладалися українською мовою.

Великий вплив на розвиток української науки й освіти справила *«Грамматика» Мелетія Смотрицького, видана в 1619 р.* Протягом двох сторіч вона була основним підручником граматики церковнослов'янської мови в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії і Сербії.

Поширенню друкарства в Україні сприяла діяльність російського першодрукаря Івана Федоровича (Федорова). Після ряду переслідувань у Московській державі, він на початку 70-х рр. XVI ст. прибув до Львова. *Утворений на кошти львівських міщан друкарні в 1574 р. Іван Федорович надрукував церковну книгу «Апостол».*

У тому ж році у Львові в друкарні Івана Федоровича вийшов *перший український друкований підручник — «Буквар».* В Острозі, куди його запросив князь К.-В. Острозький, *в 1580 р. Іван Федорович видав Новий Заповіт (Євангеліє), а в 1581 — Острозьку Біблію —* перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Тестові вправи

1. Встановіть відповідність філософських ідей окремим періодам розвитку культури:

а) Виникнення світської культури,
визнання людини
найвищою цінністю, поширення
індивідуалізму, свободи думки
та творчості;	1) Реформація;
б) утвердження ідей рівності
та народовладдя, проголошення
права людей на політичну
та релігійну свободу, оновлення
церкви, звільнення держави
від церковної опіки.	2) Відродження.

2. В які роки було написано Пересопницьке Євангеліє?

3. Вставте пропущені слова — назви перших православних академій в Україні:

- ... академія почала свою діяльність як православна школа в 1576 р. за ініціативою видатного православного магната князя Костянтина-Василя Острозького.
... академія була заснована (спочатку як колегія) Київським митрополитом Петром Могилою.

4. Встановіть хронологічну послідовність:

- а) Ш. Фіоль надрукував в Кракові чотири богословські книги на церковнослов'янській мові.
б) Г. Скорина надрукував книги «Псалтир», «Біблію руську», в Празі.
в) І. Федоровим у Львові надрукував «Апостол» та «Буквар».

5. Із наведених у дужках варіантів відповіді виберіть правильний:

У XVI — першій половині XVII ст. в Україні найпоширенішим був (іконопис, портретний живопис, пейзажний живопис). Пам'ятки його збереглися нерівномірно і найбільша їх кількість походить із (Галичини, Волині, Київщини).

Відповіді на Тестові вправи до теми 8

- 1: а — 2, б — 1.
2: 1556—1561 рр.
3: Острожська; Києво-Могилянська.
4: а, б, в.
5: Іконопис, Київщина.

§ 9. Національно-визвольна війна українського народу під керівництвом Б. Хмельницького

Причини, характер і рушійні сили Національно-визвольної війни

Напередодні визвольної війни більша частина українських земель входила до складу Речі Посполитої (Польщі), феодальне право якої відрізнялося особливою жорстокістю, а державні закони обмежувалися всевладдям магнатів і місцевої адміністрації. У відношенні України Польща проводила колоніальну політику, спрямовану на ополячення і покатоличення населення.

Православне населення було обмежено в правах: шляхта не мала права обіймати державні посади; міщани не могли брати участь в органах міського самоврядування і повинні були селитися в спеціальних православних кварталах за зразком єврейських гетто. Права і свободи, надані міщанам магдебурзьким правом, повсюдно порушувалися. Міщани, особливо в приватновласницьких містах (що належали феодалам) обкладалися високими податками, виконували різні повинності.

Селяни платили ряд податків (подимне, поволовину та ін.) і відпрацьовували панищину, причому панищина постійно збільшувалася й у 40-ві роки досягла 5—6 днів на тиждень на Волині й у Галичині, 3—4 днів — на Київщині, Брацлавщині і Поділлі.

Навіть реєстрові козаки, що перебували на службі у короля, страждали від сваволі старшини, котра призначалася зі шляхти і змушувала козаків відпрацьовувати численні повинності на свою користь. Відповідно до «Ординації» 1638 р. до реєстру було включено тільки 6 тис. козаків. Інші повинні були повернутися у кріпосний стан.

Відбудована Кодацька фортеця з гарнізоном, який складався з полку реєстровців, повинна була цілком контролювати становище на Запорозжжі, не допускаючи приходу на Січ нових козаків і не випускаючи запорозькі чайки в море. Крім того, запорозжці були обкладені численними податками.

Таким чином, у 40-ві роки XVII ст. на українських землях Речі Посполитої різко посилюлися соціальні і національно-релігійні протиріччя між українським населенням і польсько-католицькою шляхтою.

Розпочавшись з повстання козаків і «покозаченого» населення Подніпров'я, війна під керівництвом Б. Хмельницького незабаром набула *характеру всеукраїнської національно-визвольної, антифеодальної й антикатолицької війни. На початку цієї війни Б. Хмельницький ставив собі за мету домогтися визнання привілеїв козацтва і зрівняти в правах православне населення з католицьким у рамках державної системи Речі Посполитої.* Але втягнення до війни широких народних мас, складання в ході війни українського національного державного утворення — Гетьманщини — привели лідерів повстанського руху до розуміння необхідності *боротьби за створення української держави.*

Зіновій-Богдан Хмельницький

Зіновій-Богдан Хмельницький (1595—1657 рр.) походив *із дрібної української шляхти, здобув освіту в київській монастирській школі і львівському єзуїтському колегіумі.* Військовий досвід придбав у численних походах козаків проти Османської імперії і Кримського ханства. У 1632—1634 рр. брав участь у Смоленській війні з Росією на боці Польщі. *У 1637 р., після придушення повстання Павлюка він одержав посаду писаря реєстрового козацтва, а в 1646 р. — сотника Чигиринського козацького полку.*

Улітку 1646 р., скориставшись відсутністю Хмельницького, чигиринський підстароста польський шляхтич Чаплинський розорив хутір Суботів. Після повернення додому Б. Хмельницький використовував усі законні шляхи для покарання винних, аж до особистої аудієнції у короля. Не домігшись справедливості, після повернення з Варшави він згуртував навколо себе групу однодумців для підготовки повстання проти польських магнатів. Про його діяльність стало відомо владі, і Хмельницький був кинутий у в'язницю.

Початок війни

У 1648 р. Б. Хмельницький на Січі був обраний гетьманом і розіслав по Україні універсали, в яких закликав народ піднятися на боротьбу проти шляхти. Крім цього, ще до початку війни Хмельницький установив союзницькі відносини з перекопським мурзою Тугай-Беєм, звільнивши без викупу його сина, що потрапив у полон. Фактичним проголошенням війни стала вимога Б. Хмельницького вивести з території Наддніпрянщини королівські війська і скасувати «Ординацію» 1638 р. Усвідомивши небезпеку сформованої ситуації, польські власті почали мобілізацію сил для придушення повстання. На утихомирення запорожців вирушило два загоны. Перший загін чисельністю в 6 тис. чол., у тому числі 2 тис. реєстрових козаків, очолив син коронного гетьмана Стефан Потоцький. Другий загін чисельністю в 4—5 тис. чол., що складався з реєстровців і німецьких найманців, спускався по Дніпру. Його очолювали генеральний осавул реєстрового козацтва Іван Барабаш і Ілляш Караїмович. Слідом за ними виступили основні польські сили під керівництвом гетьманів Миколи Потоцького і Мартіна Калиновського.

Перші перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем

Повсталі вийшли із Запорожжя і рушили назустріч урядовим військам. *19 квітня вони зустрілися в урочищі Жовті Води із загоном Стефана Потоцького і потіснили його на невідгдані позиції.* У союзі з Б. Хмельницьким воювала татарська кіннота. Крім того, до нього приєдналися реєстрові козаки з обох польських загонів. Після двотижневого штурму польського укріпленого табору Б. Хмельницький змусив поляків залишити табір і відступити. *5—6 травня загін С. Потоцького був розбитий.* Здобувши перемогу, *Б. Хмельницький повів повсталих на основні сили поляків, які укріпилися під Корсунем.* Однак, не чекаючи рішучого бою, польські гетьмани *М. Потоцький і М. Калиновський, упевнені в значній чисельній перевазі супротивника, залишили вигідні позиції і почали відводити війська на Богуслав. 16 травня польська армія, потрапивши в засідку, була цілком розгромлена.* 8,5 тис. поляків, у тому числі обидва гетьмани, потрапили в татарський полон.

Протягом літа 1646 р. обидві сторони готувалися до вирішального бою. Польському урядові удалося зібрати величезну і добре озброєну армію, котра складалася з 32 тис. шляхтичів, 8 тис. німецьких найманців і декількох десятків тис. слуг. Армія Б. Хмельницького нараховувала близько 80 тис. (козаки, селяни, міщани, дрібна шляхта), однак, була погано озброєна й поступалась польській за кількістю кінноти. У союзі з нею знову виступив 4-тисячний загін татарської кінноти.

Розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями

Польські й українські війська зустрілися *8 вересня 1648 р. під м. Пилявці на Поділлі. Укріплені табори козаків і поляків були розташовані по обидва боки дамби через ріку Пиляву.* Після дводенних боїв козаки відбили дамбу, а на третій день козацька піхота, пройшовши по завчасно виритих перед битвою ровах, обійшла поляків із флангів. *Польську кінноту удалося заманити усередину «мішка», що утворився, і знищити цілком. Волинська піхота Адама Кисіля, яка підоспіла на допомогу польській кінноті значно пізніше, також була розгромлена.* Від польської армії залишилася ледве половина. Її залишки утекли до Львова.

Похід Б. Хмельницького в Галичину

Битва під Пилявцями відкрила Б. Хмельницькому шлях на захід. Підтримуваний населенням, він *підійшов до Львова.* Однак, не бажаючи витратити сил на штурм і щоб уникнути зайвого кровопролиття та руйнування міста, після нетривалої облоги він зажадав викуп у 200 тис. злотих на користь своїх союзників-татар. *Одержавши викуп, він зняв облогу і пішов далі, до польського міста Замостя.* Цю добре укріплену фортецю він не став штурмувати, оскільки в козацькому війську не було достатньої кількості важкої артилерії. *Хмельницький розраховував на тривалу облогу, одночасно чекаючи результатів виборів нового короля на шляхетському сеймі.*

Королем Речі Посполитої став брат померлого Владислава IV — Ян-Казимир, чю кандидатуру підтримував і український гетьман. Одержавши від новообраного короля обіцянку почати переговори з повсталими, а також відновити справедливість у відношенні до себе особисто, Б. Хмельницький у середині листопада зняв облогу і повернувся на Подніпров'я.

Облога Збаража

Наприкінці травня Б. Хмельницький виступив з Чигирина назустріч шляхетському ополченню, очолюваному Ієремією Вишневецьким. Поляки відступили на територію Галичини, до Збаразького замка, почавши зводити в його околицях укріплений табір.

У червні 1649 р. козаки за підтримки татарської кінноти атакували поляків, які укріпилися під Збаражем, і цілком оточили їхній табір. Запеклі бої під Збаражем тривали близько місяця. На допомогу обложеним виступив сам король Ян-Казимир на чолі 30-тисячного війська. Довідавшись про це, Хмельницький зняв з облоги частину військ і повів їх назустріч королеві.

Зборівська битва

5 серпня біля міста Зборова козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким атакувало поляків, що переправлялися через ріку. Польські полки, розтягнуті на марші на значній відстані, один за одним оточувалися і знищувалися кінними козацькими і татарськими загонами. Поляки були вимушені перейти до оборони і в передмістях Зборова улаштували укріплений табір, котрий відразу щільно оточили повсталі. Наступного дня Б. Хмельницький узяв Зборов і польська армія опинилася на грані розгрому, почалося масове дезертирство. Поляків врятували від поразки татари. Кримський хан Іслам-Гірей, не зацікавлений у подальшому посиленні України, зрадив Б. Хмельницького за обіцяну королем велику винагороду і право брати ясир на всьому шляху свого повернення в Крим.

Зборівський мирний договір

Щоб уникнути війни з об'єднаними польсько-татарськими силами, **Б. Хмельницький змушений був піти на переговори й у серпні 1649 р. у м. Зборові підписати мирний договір.** Для його укладення з польської сторони до Зборова прибув ряд високих польських посадових осіб на чолі з коронним канцлером (главою польського уряду). Умови договору передбачали:

- збільшення реєстру до 40 тис. і підтвердження всіх козацьких привілеїв;
- повернення до реєстру усіх виписаних з нього козаків (т.зв. «виписчиків»);
- амністію всім учасникам повстання;
- передачу Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств під козацьке управління і виведення звідти польських військ;
- збереження на козацькій території влади гетьмана, хоча і з рядом обмежень;
- заміщення урядових посад в Україні тільки особами православного віросповідання;
- винесення на найближчий сейм питання про ліквідацію церковної унії і повернення православної церкві всіх її прав та майна;
- надання православному митрополитові місця в сенаті;
- заборона єзуїтам проживати в українських містах.

Разом із тим, договір повертав шляхті її маєтки разом із кріпаками. Підписанням Зборівського договору завершився перший етап Визвольної війни, для якого були характерні загальне піднесення і довіра до Б. Хмельницького, підкріплені блискучими військовими перемогами.

Однак, установлений мир не міг бути довгим, оскільки не влаштував ні польську шляхту (яка вважала поступки козацтву надмірними), ні українців, котрі продовжували перешкоджати поверненню шляхти і відновленню кріпосництва. Договір підірвав авторитет Б. Хмельницького, на Запорозжжі навіть спалахнуло повстання проти нього і був обраний новий гетьман. Однак, Б. Хмельницькому удалося зберегти булаву.

Виникнення Української козацької держави — Гетьманщини, її політико-адміністративний устрій

У ході Визвольної війни в Україні почала складатися своя державність, в основі якої лежала військова організація Війська Запорозького. **Українська держава була демократичною, але мала становий характер** — усіма правами і привілеями володіли лише козаки. Фактична **державна влада в країні перейшла до гетьмана і козацької старшини.** Ніякої іншої влади місцеве населення не визнавало. Після Зборівського миру територія України в 1654—1658 рр. складала 200 тис кв. км. і поділялася на 16 територіальних полків — своєрідних військово-територіальних одиниць нової держави: дев'ять правобережних і сім лівобережних. **Полки поділялися**

на сотні. На території полку уся влада — не тільки військова, але й адміністративна, і судова — належала полковникам, у сотнях — сотникам. У містах влада належала городовим, а в селах — сільським козацьким отаманам. Міста, що мали Магдебурзьке право, управлялися магістратами. Запорозька Січ мала власне окреме від Гетьманщини управління, однак, фактично входила до складу української держави.

Зовнішня політика Б. Хмельницького

Зовнішня політика Б. Хмельницького *мала головною метою не допустити антиукраїнського союзу Польщі з іншими державами і забезпечити прихильне ставлення до України сусідніх держав* — насамперед Туреччини, Кримського ханства і Росії, щоб уникнути війни на два фронти. Ще із самого початку Визвольної війни Б. Хмельницький заручився підтримкою кримських татар і зміг домогтися нейтралітету Туреччини. Важливим для України було і забезпечення нейтралітету Литви. Цей нейтралітет був забезпечений не дипломатичним шляхом (хоча такі спроби були), а через організацію гетьманськими посланцями селянських повстань у самій Литві. Б. Хмельницький намагався підтримувати добросусідські відносини з Молдавією, Валахією, Трансільванією. Починаючи з 1648 р. гетьман неодноразово намагався знайти підтримку у православної Росії, обіцяючи натомість визнати васальну залежність від її царя Олексія Михайловича. Крім того, гетьман шукав військового союзу і з іншим потенційним супротивником Речі Посполитої — Швецією.

Битва під Берестечком

У лютому 1651 р. поляки порушили мирний договір. Королівська армія вторглась на Брацлавщину. Военні дії відновилися і йшли зі змінним успіхом.

Найбільший бій Визвольної війни відбувся під Берестечком на Волині. Тут 18 червня 1651 р. зустрілися 150-тисячна королівська і 100-тисячна козацька армії. На боці козаків виступив також 50-тисячний загін татарської кінноти на чолі з ханом Іслам-Гіреєм. *Після триденних боїв намітилася перевага на користь повстанців. Однак, татари, зацікавлені не в перемозі козаків, а у взаємному ослабленні воюючих сторін, відступили зі своїх позицій*. Коли Б. Хмельницький, спробувавши їх зупинити, прибув до хана, татари взяли його в полон. Поляки оточили козацький укріплений табір, штурмуючи його протягом десяти днів. Командування повстанською армією перейшло до полковника Івана Богуна, який зміг прорвати оточення і відвести більшу частину армії на Київщину. *Успіх поляків під Берестечком був підтриманий наступом з півночі литовських військ під керівництвом литовського гетьмана Януша Радзивілла*. На початку вересня польська і литовська армії з'єдналися на Київщині. І хоча повсталі завдали їм ряд відчутних ударів, це не могло змінити становища, у якому опинилися українці через значні людські і територіальні втрати. Крім того, в обох воюючих сторін почалися проблеми з продовольством і фуражем. Б. Хмельницький змушений був знову погодитися на переговори.

Білоцерківський мирний договір

18 вересня 1651 р. у м. Біла Церква між поляками та Б. Хмельницьким був підписаний новий мирний договір. Відповідно до нього оголошувалася загальна амністія, реєстр скорочувався до 20 тис., козацька територія обмежувалася Київським воєводством, шляхта поверталася у свої маєтки, а гетьман (Б. Хмельницький був визнаний довічним гетьманом) позбавлявся права зносин з іноземними державами. Питання про скасування церковної унії навіть не порушувалося.

Битва під Батогом

Новий мирний договір і спроба його реалізації викликали *новий вибух обурення та збройного опору, особливо на основних козацьких землях — у Наддніпрянщині, на Чернігівщині і Полтавщині*. Б. Хмельницький після короткого перепочинку знову очолив боротьбу українського народу проти гнобителів. *У травні 1652 р. українська армія під командуванням старшого сина гетьмана — Тимоша Хмельницького атакувала польський укріплений табір під горою Батіг на Вінниччині*. Поляки, сподіваючись на підхід підкріплення, збудували занадто великий табір, і власних сил на оборону всього периметра у них не вистачало. Скориставшись цим, козаки за підтримки татарської кінноти штурмували табір одночасно з усіх боків. До вечора *польське військо було цілком розбите, командуючий ним гетьман Калиновський загинув*. Довідавшись про поразку Калиновського, польське військо, яке йшло йому на допомогу, повернуло назад. Успіх бою сприяв

розгортанню народного повстання на Брацлавщині і Чернігівщині. Шляхта була змушена тікати з козацьких земель. *Кордон із Польщею установався в рамках, передбачених Зборівським договором.*

Жванецька облога

Восени 1653 р. 40-тисячна польська армія на чолі з королем вторглася в Україну. Поляки улаштували укріплений табір під Жванцем поблизу Кам'янця-Подільського. Українська армія за підтримки татар взяла в облогу табір. *Облога продовжувалася з вересня по грудень і цілком виснажила польську армію.* В таборі почався голод і хвороби. Однак, 5 грудня 1653 р. *татари знову зрадили Хмельницького* в обмін на дозвіл польського короля брати ясир на українських землях. У відношенні України поляки обіцяли відновити дію Зборівського договору.

Молдавські походи

Православне Молдавське князівство (яке перебувало у васальній залежності від турецького султана) розглядалося Б. Хмельницьким як один із можливих союзників України. Однак, молдавський господар (князь) Василь Лупу проводив пропольську політику. *У 1650 р. Хмельницький у союзі з татарами вторгся в Молдавію, зайняв її столицю Яси і змусив В. Лупу відмовитися від союзу з Польщею, узявши з нього обіцянку видати свою дочку Розанду заміж за Тимоша — старшого сина гетьмана.* Після Берестецької битви В. Лупу відмовився від своїх обіцянок. У середині 1652 р. після битви під Батогом *Тиміш Хмельницький з військом вступив у Молдавію, одружився з Розандою і змусив В. Лупу відновити союз з Україною.* Однак, після відходу козацького війська з Молдавії Валахія і Трансільванія за підтримки поляків зайняли Яси і скинули В. Лупу з престолу. *У квітні 1653 р. українська армія на чолі з Тимошем Хмельницьким розбила війська нового господаря, повернувши князівство В. Лупу.* Незабаром В. Лупу знову був скинутий, Тимош змушений був повернутися в Молдавію, де українське військо потрапило в облогу у фортеці Сучава. *Під час цієї облоги в серпні 1653р. Тимош Хмельницький загинув.* Таким чином, *спроба Б. Хмельницького створити персональну унію між Україною і Молдавією зазнала невдачі.*

Відносини з Московською державою (Росією)

Православна Росія, котра мала спільну з Україною історію і відносно близьку культуру, традиційно розглядалася українським козацтвом як потенційний союзник у боротьбі за «православну віру». *Починаючи з 1648 р. Б. Хмельницький неодноразово звертався по допомогу до російського царя, у тому числі за посередництвом східних православних патріархів. Уряд Росії вагався між бажанням завдати вирішального удару своєму споконвічному ворогові — Польщі та острахом, що поразка останньої посилить позиції інших її потенційних супротивників — Швеції і Туреччини.*

Зв'язана з Річчю Посполитою мирним договором, Московська держава не квапилася надавати військову підтримку Україні, незважаючи на співчуття, яке викликала у більшості російського населення боротьба українців проти Польщі. Так, у 1650 р. Земський собор заборонив вивіз російського хліба в Польщу і Литву і збільшив його вивіз в Україну, була введена безмитна прикордонна торгівля з нею. Однак, такого роду допомоги Україні було недостатньо, і *Б. Хмельницький змушений був пригрозити цареві, що у разі його відмови від союзу з Україною він перейде під протекторат Туреччини.*

Українсько-московська міждержавна угода і Березневі статті

Після довгих вагань і обговорень Земський собор, який відбувся в Москві 1 жовтня 1653 р. звільнив царя від присяги на мир з Польщею і «присудив» його «прийняти під свою руку» «гетьмана Богдана Хмельницького і усе Військо Запорозьке з містами і з землями». 31 грудня до Переяслава прибуло московське посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним, а 6 січня 1654 р. — Б. Хмельницький і численні представники старшини. *8 січня 1654 р. у Переяславі відбулася «всенародна» Рада за участю представників від усіх станів українського суспільства, котра обрала сюзереном московського царя.* Для остаточного оформлення договору до Москви було відправлене посольство козацького війська на чолі з генеральним суддею Зарудним. Воно доставило «прохання» гетьмана до царя з 23 пунктів, які одержали назву «Березневі Статті» або «Статті Богдана Хмельницького». У ході переговорів, які велись у Москві між представниками гетьмана і російським урядом, ці статті були змінені і скорочені до 16 пунктів.

Домовленості між Україною і Росією не були оформлені єдиним документом. Умови взаємин між ними були зафіксовані в протоколі московських переговорів, гетьманських Березневих статтях і відповідях на них, а також у жалуваних грамотах царя. Збереглися лише копії цих документів, очевидно, частково фальсифіковані. Умовно ці документи об'єднують за назвою «Переяславський договір», основу якого складають змінені в Москві Березневі статті Богдана Хмельницького.

Відповідно до договору, Україна зберігала усі свої колишні порядки, своє особливе законодавство, судоустрій і управління під владою виборних старшин і гетьмана, який обирався «вільними голосами». Гетьман мав право приймати послів і підтримувати відносини з іноземними урядами, за винятком Польщі і Туреччини. Всі українські стани і міста зберігали свої старі права і вольності, число козацького реєстру збільшувалося до 60 тис. Крім того, передбачалась можливість формування і «охочих» полків з тих, хто не ввійшов до реєстру. Гетьманський уряд зобов'язувався сплачувати невелику подать государеві. Збір податі покладался на місцевих урядників, без утручання російських збирачів. Цар брав на себе обов'язок захищати Україну своїми військами і зовсім звільнити її від домагань Польщі. При цьому він ухилився від зобов'язань щодо утримання козацького війська. Царський уряд також одержував право затверджувати на посаді новообраного гетьмана, що давало йому можливість проводити на цю посаду зручних для себе людей.

Воєнні дії проти Польщі в 1654—1655 рр.

Восени 1654 р. польська армія вторглась на Брацлавщину, руйнуючи міста і знищуючи українське населення. Узимку вона з'єдналася з татарами, взявши в облогу Умань, обороною якої керував уманський полковник Іван Богун. На допомогу уманцям виступив Б. Хмельницький у союзі з десятитисячним загоном російських стрільців. Поляки, знявши облогу, зустріли україно-російську армію під м. Охматовим на Черкащині. Битва завершилася з незначною перевагою Б. Хмельницького, однак, через утому армії він не зміг скористатися перемогою й остаточно розгромити поляків. *Навесні 1655 р. Хмельницький почав похід у Галичину для визволення з-під польського панування всіх етнічних українських земель. Більшість фортець здавалася йому без бою.*

19 березня українська армія розгромила військо коронного гетьмана Станіслава Потоцького під Городком, і в той же день, підійшовши до Львова, взяла його в облогу. Одержавши викуп, Хмельницький відійшов від міста, громлячи розрізнені польські загони. У листопаді Хмельницький здобув ще одну перемогу під м. Озерною.

Одночасно на території Білорусії і Смоленщини успішно діяли українські і російські війська, що витіснили звідти литовську армію і зайняли частину Литви разом з її столицею Вільно. *Українські війська, які зайняли Південну Білорусію, запроваджували там козацькі порядки, створивши на її території кілька білоруських козацьких полків. Між козаками, що приводили білоруське населення до присяги гетьманові, і російськими воєводами, що вимагали присяги на вірність царю, виникали розбіжності.*

Успішними воєнними діями українсько-російських сил скористалася Швеція, котра вступила у війну проти Польщі у союзі з Бранденбургом. *Польська армія не витримала війни на два фронти і капітулювала.* Польський король Ян-Казимир утік у Сілезію. *Литва прийняла шведський протекторат, а бранденбурзький курфюрст приєднав до своєї держави Пруссію, яка раніше належала Польщі.*

Віленське перемир'я

Зміна політичної ситуації налякала російський уряд, котрий бачив у Швеції нового небезпечного ворога. Крім того, поляки запропонували російському цареві стати спадкоємцем польської корони. 24 жовтня в околицях м. Вільно було укладене перемир'я між Росією і Річчю Посполитою. *В обмін на обіцянку магнатів обрати його королем, цар Олексій Михайлович готовий був визнати за Польщею всі українські землі. Представників українського гетьмана на переговори не допустили. Таким чином, Переяславські угоди фактично втратили чинність.*

Зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького

Зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького була викликана зміною політики царського уряду у відношенні України. Віленське перемир'я було ним розцінене як порушення україно-російської угоди.

Як нові союзники у війні проти Польщі були обрані Трансільванія і Швеція. *У жовтні 1656 р. був укладений військовий союз із Трансільванією (яка, у свою чергу, із грудня того ж року стала офіційною союзницею Швеції) проти Польщі. Велися також активні переговори зі шведським королем. Однак,*

шведи, претендуючи на всі польські землі, до червня 1657 р. не погоджувалися визнати за гетьманом всіх українських етнічних територій.

Проте, українські війська в союзі зі шведською і трансільванською арміями влітку 1657 р. успішно воювали на території Польщі і Білорусії. *Було узято ряд польських міст, у тому числі Берестя, Люблін, Варшава і Краків. Однак, після нападу на Швецію з боку Данії шведи відвели свої війська, а трансільванський князь перед загрозою нападу татар почав переговори з поляками. Козаки повернулися в Україну.*

Смерть Б. Хмельницького

У 1657 р. загострилися відносини між різними угрупованнями козацької старшини. Частина полків була незадоволена політикою гетьмана і тривалою війною. Запорожці обвинувачували Хмельницького в незаконних поборах і особистому збагаченні, готуючись до війни проти нього. Важко хворий Хмельницький змушений був відмовитися від планів проголосити себе князем і заснувати монархічну династію. Він обмежився тим, що привів до присяги 26 представників генеральної старшини на вірність своєму 16-літньому синові Юрієві (єдиному, що залишився в живих), як спадкоємцеві гетьманського звання, призначивши його опікунами генерального писаря Івана Виговського, полковника Лесницького і генерального осавула Ковалевського. Розвал військового союзу з Трансільванією і Швецією остаточно підірвав сили гетьмана. Він помер 27 липня 1657 р.

Смерть Хмельницького значно ускладнила справу визволення України: загострилися протиріччя між старшиною, яка прагнула одержати феодальні привілеї, і рядовим козацтвом, розгорнулася боротьба старшинських угруповань за владу, що привела до Руїни.

Історичне значення Національно-визвольної війни українського народу

Національно-визвольна війна стала переломним етапом у житті України, який визначив напрямки її розвитку на багато десятиліть. У ході війни виникла і зміцнилася ідея боротьби за державну самостійність України, були закладені основи української національної державності. Була створена сильна, народна за своїм характером армія. У результаті війни на більшості територій України було ліквідовано шляхетське і магнатське землеволодіння, кріпосне право. Переважна більшість селян одержали особисту волю і право на володіння землею. Значно зміцнилося козацтво, яке стало привілейованим станом. Православна церква стала панівною в Україні.

Разом із тим, Б. Хмельницький, як і більшість козацької старшин, не виходив за рамки феодального світогляду. Козацька верхівка прагнула не до встановлення демократичного республіканського устрою в новій державі, а до заняття в ньому тієї соціальної ніші, яка звільнилася після вигнання з українських земель магнатів і польської шляхти. Звідси — прагнення значної частини старшини до установаження феодальних повинностей на свою користь. Сам Б. Хмельницький, який іноді в листах до європейських правителів іменував себе князем, виношував плани оголошення себе монархом (так, договір із Трансільванією передбачав визнання князівського титулу за Б. Хмельницьким і його сином Юрієм, а також допомогу трансільванського князя у створенні «Руського» князівства). Прагнення старшини зайняти місце правлячого класу призвело до розколу серед козацтва, а після смерті Б. Хмельницького — до громадянської війни.

Тестові вправи

1. Про кого іде річ в цій біографії?

Народився в родині українського шляхтича, навчався у Львівській єзуїтській колегії, військовий досвід набув у численних походах козаків проти Османської імперії і Кримського ханства. У 1620 р. після Цецорської битви потрапив у полон до турків, був учасником козацько-селянського повстання 1637—1638 рр.

2. Встановіть відповідність:

а) Битва на Жовтих Водах;	1) 16 травня 1648 р.;
б) Битва під Корсунем;	2) 26 травня 1648 р.;
в) Битва під Пилявцями;	3) 19—21 вересня 1648 р.;

г) Облога м. Львова;	4) 8—26 жовтня 1648 р.;
д) Битва під Зборовом;	5) 23 грудня 1648 р.;
е) Вступ військ Б.Хмельницького
у Київ.	6) 15—17 серпня 1649 р.

3. З якого договору Б.Хмельницького з Польським урядом взяті ці пункти:

- збільшення реєстру до 40 тис. й підтвердження всіх козацьких привілеїв;
- повернення до реєстру усіх виписаних з нього козаків;
- амністію всіх учасникам повстання;
- передачу Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств під козацьке управління і виведення звідти польських військ.

4. Встановити хронологічну послідовність:

- а) Зборівський мирний договір;
- б) Білоцерківський мирний договір;
- в) Переяславська Рада;
- г) Віленське перемир'я.

5. Вставте (обравши правильну відповідь) пропущені слова:

8 січня 1654 р. у ... (Переяславі, Чигирині, Києві) відбулася «всенародна» ... (Рада, віче, з'їзд) за участю представників від усіх станів українського суспільства, котра обрала сюзереном ... (кримського хана, польського короля, московського царя).

Відповіді на Тестові вправи до теми 9

- 1: Б. Хмельницький.
- 2: а — 1, б — 2, в — 3, г — 4, д — 6, е — 5.
- 3: Зборівський договір.
- 4: а, б, в, г.
- 5: Переяславі; Рада; московського царя.

§ 10. Українські землі в другій половині XVII ст.

Становище в Україні після смерті Б. Хмельницького

Становище в Україні після смерті Б. Хмельницького багато в чому визначалося зовнішніми чинниками.

По-перше, розпалася коаліція проти Речі Посполитої, до якої, поряд з Україною, входили Швеція, Трансільванія і Бранденбург. Скориставшись цим, Польща в союзі з кримськими татарами відразу ж розгорнула підготовку до війни проти України.

По-друге, Росія, яка значно зміцнилася на той час, почала претендувати на повне підпорядкування Гетьманщини своїй владі. Відразу після смерті Б. Хмельницького царський посол доставив у Чигирин вимоги, що включали скорочення реєстру до 12 тис., призначення старшини тільки з числа росіян, підпорядкування української православної церкви Московському патріархові тощо.

По-третє, довгострокова національно-визвольна війна виснажила внутрішні ресурси країни, викликавши масове зубожіння населення.

Крім цього, *виступило на перший план прагнення козацької старшини і православного духовенства зайняти в українському суспільстві соціальну нішу, яка звільнилася після вигнання польської шляхти і католицького духівництва.* Зокрема, старшина здебільшого виступала за перетворення «рангових» володінь, що належали їй на період заняття відповідної посади («рангу») у козацькому війську, на володіння приватні і спадкоємні. *У боротьбі за владу і власність підсилювалося протиборство різних старшинських угруповань.* 16-літній Юрій Хмельницький, офіційно визнаний гетьманом ще за життя Б. Хмельницького в квітні 1657 р., не зміг утримати владу, і вже наприкінці серпня гетьманська булава перейшла до одного з найбільш впливових представників старшини — Івану Виговському.

Іван Виговський — гетьман України (1657—1659 рр.) і основні напрямки його державної політики

Обійнявши посаду генерального писаря, І. Виговський став найближчим сподвижником гетьмана. Після смерті Б. Хмельницького старшинська рада, що відбулася в Чигирині у вересні 1657 р. обрала І. Виговського гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького, а на старшинській раді в Корсуні в жовтні 1657 р. він був проголошений повноправним гетьманом.

І. Виговський продовжив зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького на зміцнення особистої влади гетьмана і укріплення Української держави. Уже на Корсунській раді на противагу російському впливові ним були укладені договори зі Швецією і Кримським ханством, а в 1658 р. — Гадяцький договір з Польщею.

У внутрішній політиці *І. Виговський орієнтувався на козацьку старшину, надаючи їй різні пільги і земельні володіння. Це призвело до збільшення наборів та експлуатації рядового козацтва і селянства.* Виговський сприяв і частковому відновленню шляхетського землеволодіння в деяких південних полках.

Це викликало виступ проти гетьмана запорожців на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем і частини реєстрового козацтва, очолюваного одним із претендентів на гетьманство полтавським полковником Мартином Пушкарем. У жовтні 1657 р. гетьманові удалося придушити заколот на Січі, однак, вже в лютому 1658 р. запорожці за підтримки московського уряду знову повстали. За рахунок значних поступок (збільшення російських гарнізонів в українських містах, ріст податків і т.д.) І. Виговському удалося домовитися з Москвою й у тому ж лютому він скликав у Переяславі нову Раду, яка підтвердила його повноваження.

Для зміцнення свого становища гетьман майже відразу після переобрання на новий термін уклав союз із кримськими татарами. *За допомогою 40-тисячної татарської орди і сербських найманців у травні 1658 р. він розгромив внутрішню опозицію* (М. Пушкар загинув, Я. Барабаш потрапив у полон і був страчений) і зруйнував Полтаву. У результаті цієї каральної експедиції загинуло близько 50 тис. чол. Однак *союз із кримським ханом відитовхнув від І. Виговського багатьох його однодумців.*

Розправившись з опозицією, яка підтримувала царський уряд, І. Виговський пішов на повний розрив з Москвою. *До боротьби з Росією він спробував залучити Річ Посполиту, уклавши з нею Гадяцький договір 1658 р.* Після цього цар оголосив І. Виговського зрадником, оголосивши йому війну.

Навесні 1659 р. 150-тисячна російська армія вторглась в Україну. Велика перемога гетьманських військ у Конотопській битві в 1659 р. відкривала перспективу для успішного завершення війни з Росією, однак на цей час посилювався антигетьманський рух на Лівобережжі. Скориставшись цим, царський воєвода О. Трубецькой перейшов у наступ і зайняв Переяслав.

У той же час погіршилося становище гетьмана і на Правобережній Україні, де опозиція (І. Богун, І. Золотаренко, Я. Сомко, П. Дорошенко, І. Сірко) згуртувалася навколо Ю. Хмельницького. Намагаючись врятувати ситуацію, І. Виговський прибув у табір опозиції під Германівкою, скликавши там «чорну раду», але козаки навіть не захотіли слухати його пояснень. Він змушений був тікати, склавши гетьманську булаву.

Гадяцький договір 1658 р.

Гадяцький договір 1658 р. був укладений гетьманом І. Виговським з урядом Речі Посполитої у м. Гадячі. Він був спробою зберегти суверенітет України в умовах російської експансії. За договором *Україна (у межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводства) повинна була входити на рівних правах у федерацію з Польщею і Литвою як незалежне Велике князівство Руське*. Усі три держави повинні були проводити спільну зовнішню політику. *На чолі князівства Руського повинен був стояти гетьман, який обирався довічно Радою і затверджувався королем*. Раді, до якої входили представники козаків, міщан, духовенства і шляхта від всіх українських земель, повинна була належати законодавча влада. *В Україні мала бути власна державна скарбниця, карбуватися власна монета, існувати своя армія (30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська), діяти найвищий судовий трибунал. Польські і литовські війська могли перебувати на території України тільки під командуванням українського гетьмана. Церковна унія скасовувалася, а православна церква в усьому зрівнювалася з католицькою*. В Україні має бути засновано два університети, а колегіумів і гімназій з латинською і грецькою мовами навчання — «скільки потрібно». Передбачалося вільне друкарство. *Козакам гарантувалися їхні соціальні права, а за поданням гетьмана щорічно 100 козаків одержували шляхетство*. Таким чином, Гадяцький договір узаконював українську державність і забезпечував можливість боротьби за об'єднання всіх українських земель.

Надзвичайно сильні антипольські настрої в українському суспільстві зумовили неприйняття договору переважною більшістю козацтва. Польська сторона також не збиралася реалізувати державну рівноправність України. Усе це унеможливило реалізацію договору і призвело до усунення І. Виговського з гетьманства.

Гетьманство Ю. Хмельницького

14.09.1659 р. неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом дев'ятнадцятирічного Юрія Хмельницького, який спочатку проводив політику лояльності до Росії. Але російський уряд, відчуваючи свою перевагу, нав'язав йому новий договір (Переяславські статті 1659 р.), що надавали Україні лише обмежену автономію в складі Росії. *Ю. Хмельницький не мав авторитету серед старшини* і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Усвідомлюючи свою слабкість як керівника, він вже в лютому 1660 р. почав висловлювати сумніви в доцільності свого перебування на посаді гетьмана.

У ході російсько-польської війни, яка незабаром почалась, Ю. Хмельницький пішов на підписання нерівноправного договору з польським урядом — Слободищенського трактату 1660 р. За цим договором на Правобережній Україні розташувалися на постій жовніри (польська наймана армія), що грабували населення, а також поверталися у свої маєтки вигнані раніше польські пани. Це викликало масове повстання проти гетьмана. *Ю. Хмельницький після двох невдалих спроб поширити свою владу на Лівобережжя відмовився від гетьманства і постригся в ченці під ім'ям Гедеон*.

Після його відходу Гетьманщина фактично поділилася на Лівобережну і Правобережну. Причому лівобережна старшина орієнтувалася переважно на Росію, правобережна — на Польщу.

Переяславські статті 1659 р.

Переяславські статті 1659 р. закріплювали зміни в українсько-московських політичних відносинах, викликані посиленням Росії й ослабленням українського козацтва. Договір, укладений Юрієм Хмельницьким, на відміну від договору 1654 р., був нерівноправним. Згідно з Переяславськими статтями 1659 р.:

- російські воєводи зі своїми гарнізонами, крім Києва, розташовувалися в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані;
 - гетьман утрачав право проводити самостійну зовнішню політику, оголошувати війну або надавати військову допомогу сусіднім державам;
 - Київський митрополит переходив під владу московського патріарха (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну);
 - заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, призначати і зміщати генеральну старшину і полковників;
 - гетьман і його уряд повинні були видавати російським поміщикам їхніх кріпаків, що утекли в Україну;
 - козацькі загони повинні піти з Білорусії.
- Таким чином, за договором українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автономну частину імперії.

Павло Тетеря

Павло Тетеря в 1663—1665 рр. був обраний правобережними козаками гетьманом замість Ю. Хмельницького, що призначив його своїм спадкоємцем. Лівобережне козацтво, не прийнявши Переяславського договору 1659 р., продовжувало визнавати владу російського царя.

Тетеря проводив політику, спрямовану на об'єднання Правобережної і Лівобережної України під своєю владою. Для цього він намагався перетягнути на свій бік наказного лівобережного гетьмана Якіма Сомка, згуртувати навколо себе старшинську верхівку (роздаючи своїм прихильникам гроші і землі), *пробував заручитися допомогою Польщі і Туреччини.*

Це відштовхнуло від нього частину козаків, селян і міські низи, що стали орієнтуватися на лівобережне козацтво, яке знаходилося під владою Росії. *Разом із польськими і татарськими військами гетьман спробував установити свою владу на Лівобережжі, але його похід закінчився провалом. Проти польських окупантів і їхнього союзника П. Тетері піднялася хвиля повстань.* До кінця року основні вогнища народного повстання були придушені, а територія Правобережжя перетворилася на руїни. Загибло близько 100—120 тис. чол., десятки тисяч були захоплені в полон кримськими татарами.

Запідозривши змову проти себе в середовищі правобережної старшини, П. Тетеря домігся від польської влади ув'язнення архімандрита Гедеона (Ю. Хмельницького) і розстрілу І. Виговського (котрий став на той час польським сенатором і київським воєводою).

Однак, наростаюче народне повстання проти гетьманської влади, підтримане запорожцями під проводом І. Сірка і лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, змусило П. Тетерю в червні 1665 р., захопивши гетьманські клейноди і військову скарбницю, утекти до Польщі. Правобережжя залишилося без гетьмана.

Іван Брюховецький

Іван Брюховецький у 1663—1668 рр. був гетьманом Лівобережної України. *Спочатку проводив проросійську політику*, незабаром після свого обрання підписавши т.зв. Батуринські статті 1663 р., які містили нові поступки царському урядові.

В грудні 1665 р. він підписав Московські статті, що значно обмежили суверенітет Гетьманищини.

У січні 1668 р. на старшинській раді в Гадячі І. Брюховецький висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманищині і перехід України під турецький протекторат. Одночасно він почав переговори з правобережним гетьманом П. Дорошенком про спільну боротьбу за визволення України й об'єднання її під владою єдиного гетьмана. У травні 1668 р. війська І. Брюховецького вигнали російські гарнізони з ряду українських міст і виступили на визволення м. Котельви на Полтавщині, взятої в облогу російськими військами. У цей час на Лівобережну Україну вступили правобережні полки гетьмана П. Дорошенка і пішли на зустріч з військами Брюховецького, які стояли табором під Опішнею.

У червні 1668 р. біля Диканьки відбулося об'єднання правобережних і лівобережних козацьких військ. Тут, під час стихійної ради лівобережні козаки, обурені політикою І. Брюховецького, убили його.

Московські статті 1665 р.

Московські статті 1665 р. були підписані в Москві гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і московським урядом.

За умовами договору:

- українські міста і землі ставали володіннями російських монархів, і з їхніх жителів, крім козаків, стягувалися податі в царську скарбницю;
- підтверджувалося право козаків обирати гетьмана, але кожен обраний гетьман повинен був їхати на затвердження до Москви;
- гетьман позбавлявся права надавати містам самоврядування, яке тепер могло надаватися лише царською жалуваною грамотою;
- царські гарнізони додатково вводилися в Полтаву, Кременчук, Новгород-Сіверський, Остер, Канів, Гадяч, а також у Кодацьку фортецю і на Запорізьку Січ. При цьому російські воєводи одержали право втручатися у місцеві справи: збирати до царської скарбниці податки із селян і міщан, грошові збори з винної оренди (у Росії винокуріння було царською монополією), податі з торгових людей;
- Київський митрополит повинний був призначатися московським патріархом.

Таким чином, договір підтверджував привілеї козацької старшини і права реєстрових козаків, але посилював адміністративну і фінансову залежність гетьманського уряду від царату, ще більш обмежуючи українську державність.

Андрусівський мир 1667 р.

Андрусівський мир 1667 р. — договір між Росією і Польщею про припинення польсько-російської війни 1654—1667 рр. за рахунок розчленування України, був укладений у с. Андрусово під Смоленськом. За його умовами:

- між Росією і Польщею встановлювалося перемир'я на тринадцять з половиною років;
- Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину і визнавала за нею Лівобережну Україну;
- Білорусь і Правобережна Україна залишалися за Польщею;
- Київ на два роки залишався за Росією;
- Запорозька Січ переходила під спільне управління двох держав.

Андрусівським перемир'ям Росія остаточно відмовилася від свого зобов'язання про допомогу Україні в боротьбі з Річчю Посполитою, що складало основу Переяславського договору 1654 р.

Внутрішня і зовнішня політика гетьмана Петра Дорошенка на Правобережжі (1665—1676 рр.)

Ставши гетьманом після втечі П. Тетері, *Дорошенко послідовно проводив політику на об'єднання під своєю владою всієї України.*

Спочатку він визнавав залежність від Польщі, що дозволило йому набрати сили і розправитися з іншим претендентом на гетьманство — брацлавським полковником Василем Дрозденком. У 1666 р., порвавши відносини з Польщею, П. Дорошенко пішов на зближення з турецьким султаном, який запропонував йому прийняти турецький протекторат в обмін на надання військової допомоги. У 1667 р., після укладення Андрусівського миру П. Дорошенко запропонував російському урядові свою допомогу у визволенні всієї України. Як плату за це він вимагав від царя гарантування Україні автономного статусу і визнання П. Дорошенка загальноукраїнським гетьманом.

Після відмови Росії він вів боротьбу за визволення Правобережжя від поляків за допомогою татар. Однак, їхні грабежі відштовхнули від П. Дорошенка населення. *Уклавши союз з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, П. Дорошенко в 1668 р. перейшов на лівий берег Дніпра, де в той час відбувалося антиросійське повстання. У момент з'єднання двох військ лівобережні козаки убили І. Брюховецького і проголосили П. Дорошенка гетьманом усієї України. Однак, П. Дорошенко незабаром змушений був повернутися на Правобережжя, щоб захищатися від наступу польських військ і від нового претендента на гетьманство — ставленика Кримського ханства П. Суховія. У 1669 р. П. Дорошенко за допомогою І. Сірка розбив П. Суховія, однак, відразу змушений був почати боротьбу зі ставлеником Польщі М. Ханенком (1670—1671 рр.). Восени 1669 р. П. Дорошенко в союзі з Туреччиною почав війну проти Польщі. Турецькі й українські війська заволоділи Поділлям, Волинню і Східною Галичиною. Польща змушена була підписати Бучацький мирний договір 1672 р. за яким вона відмовлялася від претензій на Правобережну Україну.*

Але в боротьбу за Правобережну Україну вступила Росія. *У червні 1674 р. російська армія під командуванням Г. Ромодановського і лівобережні козацькі полки на чолі з Іваном Самойловичем перейшли Дніпро і до початку березня 1674 р. заволоділи основними містами Правобережжя. Утручання турецьких військ врятувало П. Дорошенка, але його авторитет був підірваний остаточно: край був*

зруйнований, турки своїми грабежами, насильствами і розправами викликали ненависть місцевого населення. Правобережне населення масово переселялося на Лівобережну Україну і Слобожанщину. Від П. Дорошенка відійшли навіть найближчі однодумці. У березні 1675 р. на раді старшини лівобережного козацтва в Переяславі, у якій брала участь і частина правобережної старшини, І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох боків Дніпра».

В 1676 р. П. Дорошенко змушений був зректися гетьманства.

«Велика Руїна»

Епоха «Великої Руїни» на Правобережжі (60—70-ті рр. XVII ст.) — період ослаблення Української держави, викликаний боротьбою старшинських угруповань за гетьманську владу й інтервенцією сусідніх держав.

У ході війни за гетьманство на Правобережній Україні П. Дорошенко змусив відмовитися від претензій на булаву ставленика Речі Посполитої М. Ханенка і кримського ставленика П. Суховія. У цю боротьбу активно втручалися Польща, Туреччина і Росія. Наприкінці свого гетьманства П. Дорошенко прийняв турецький протекторат, але під тиском запорожців, лівобережних козаків і частини полків Правобережжя змушений був присягнути російському царю і відмовитися від влади. Однак, Туреччина, не бажаючи втрачати українські землі, у 1677—1678 рр. двічі вторгалася на Правобережжя. Не бажаючи втягуватися у війну з Туреччиною, Росія припинила воєнні дії в Україні. Турецька влада на Південній Київщині і Поділлі здійснювалася під прикриттям маріонеткового уряду Ю. Хмельницького (якого султан у 1677 р. призначив гетьманом і «князем малоросійської України»).

У 1681 р. Росія підписала з Туреччиною Бахчисарайський договір, визнавши її права на Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля. З відмовою Росії від Правобережної України її продовжували штурмувати Туреччина і Річ Посполита. Польські війська локальними, але ефективними ударами поступово заволоділи більшістю захоплених турками міст.

Воюючи з Туреччиною, Польща прагнула стабілізувати відносини з Росією. Таку ж ціль і з тих самих причин переслідувала і Росія. Усупереч волі українського народу *Росія і Польща в 1686 р. уклали між собою «Вічний мир», який закріплював основні положення Андрусівського миру. Тим самим російський уряд знову продемонстрував свою відмову від зобов'язань 1654 р. відносно України.*

В епоху «Руїни» від воєнних дій, епідемій, захвату у рабство і переселень утрати населення в Правобережній Україні досягли 85—90%. Були зруйновані майже всі міста України. Наслідками цієї епохи стали втрата Україною незалежності і розчленування її між сусідніми державами.

Ліквідація самостійності Української православної церкви

Царський уряд прагнув вивести Київську митрополію з підпорядкування Константинопольському патріархові, установивши над нею владу патріарха Московського. Після смерті в 1675 р. Київського митрополита Йосипа Тукальського вибори нового митрополита під впливом Москви відклалися майже дев'ять років. Лише 19 червня 1684 р. церковний собор обрав Київським митрополитом московського ставленика луцького єпископа Гедеона Четвертинського. У жовтні того ж року новообраний митрополит поїхав до Москви, де 8 грудня 1685 р. в Успенському соборі Кремля прийняв посвяту в сан від Московського патріарха Йоахіма. Тим часом московська дипломатія через турецький уряд впливала на Константинопольського патріарха для отримання його згоди на відокремлення Української православної церкви від константинопольського престолу. У травні 1686 р. ця згода була отримана і Київська митрополія перейшла в підпорядкування Московському патріархатові. Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові завдало важкого удару по українському національно-визвольному русі. Після 1686 р. церква більше не надавала ідеологічної підтримки в боротьбі за державну незалежність України, а навпаки, поступово ставала слухняним знаряддям загарбницької політики російського царату.

Гетьманство Д. Многогрішного та І. Самойловича

У грудні 1668 р. на старшинській раді в Новгород-Сіверському Дем'ян Многогрішний був обраний гетьманом, а на початку березня 1669 р. на раді в Глухові одержав підтвердження своїх повноважень.

Д. Многогрішний намагався зміцнити свою владу, ставлячи на посади полковників і сотників своїх родичів і свояків, наділяючи їх маєтками. У відносинах з царем Олексієм Михайловичем він намагався проводити незалежну політику, рішуче виступаючи проти всіляких територіальних поступок Росії польській стороні за рахунок України. Розчарувавшись в орієнтації на Москву, з 1671 р. він пішов на зближення з П. Дорошенком, плануючи спільний виступ проти Польщі.

Авторитарні методи правління гетьмана, зосередження влади в руках його сімейного клану викликали заколот серед вищої старшини, яка обвинуватила його в зраді царю і домоглася арешту Д. Многогрішного. Він був висланий до Сибіру.

Замість нього в 1672 на раді в Козацькій Діброві гетьманом Лівобережної України був проголошений *Іван Самойлович*. У своїй політиці він *спирався на вузьке коло вищої старшини, що складалося, головним чином, з його родичів. Для цього гетьман постійно розширював привілеї старшини, щедро роздавав їй землі. Не довіряючи іншим старшинським угрупованням і рядовому козацтву, котре обурювалося ростом різних повинностей на користь гетьмана і старшини, І. Самойлович утримував значне наймане військо — сердюків і компанійців.*

І. Самойлович намагався поширити свою владу на всю Україну, ведучи боротьбу як проти Січі, що не визнавала його влади, так і проти гетьмана Правобережної України П. Дорошенка. У 1674 р. за підтримки російської армії І. Самойлович вторгся на Правобережжя, підкоривши своїй владі територію 10 правобережних полків. У тому ж році в Переяславі він був проголошений гетьманом всієї України.

На чолі козацького війська І. Самойлович брав участь у походах 1677—1678 рр., зупинивши просування турецьких військ усередину Правобережної України. Улітку 1687 р. разом з російською армією під командуванням князя В. Голіцина гетьман на чолі 50-тисячного українського війська виступив у похід на Крим. Кримський похід був невдалим, і уся відповідальність за це була покладена на українського гетьмана. За доносом групи старшин на чолі з Іваном Мазепою, котрі обвинуватили Самойловича у змові з татарами, у 1687 р. гетьман був заарештований і засланий до Тобольська, де невдовзі помер.

«Вічний мир» 1686 р.

«Вічний мир» 1686 р. між Польщею і Росією, підписаний у Москві, підбивав підсумок багаторічної боротьби цих двох держав за оволодіння українськими землями в період Руїни. У його основі лежали положення Андрусівського миру 1667 р. Текст договору складався з преамбули і 33 статей. Річ Посполита визнавала приналежність до Московського царства Лівобережної України, Києва, Запорозжжя, Чернігово-Сіверської землі з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. руб. компенсації. Брацлавщина і Південна Київщина повинні були залишатися нейтральною незаселеною зоною між двома державами. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (згодом згідно з Карловицьким мирним договором 1699 р. воно перейшло до Польщі).

Результатом «Вічного миру» було остаточне затвердження розчленування України.

Виникнення слобідських полків

Територія Слобідської України охоплювала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької і Луганської областей, а також південні частини Воронежської, Курської і більшої частини Білгородської областей нинішньої Російської Федерації. До XVII ст. ці землі на кордоні з татарським Диким Полям номінально знаходилися під владою російського царя. Насправді ж вони були майже незаселеними, оскільки через них проходили традиційні шляхи вторгнення татар у Росію і Україну. У середині XVII ст. у зв'язку з руйнуванням Правобережної України під час Національно-визвольної війни і Руїни сюди почалося масове переселення українців.

У 1652 р. тисяча козаків з-під м. Острога на Волині на чолі з полковником Іваном Дзиковським з родинами і всім господарством прийшли в басейн рік Тихої Сосни й Острогощі. Тут вони заснували місто Острогозьк, що стало полковим центром. У тому ж році група переселенців з м. Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим заснувала м. Суми. У 1654 р. біля злиття рік Лопань і Харків, був заснований Харків.

Царський уряд, зацікавлений у колонізації прикордонних земель і захисті їх від татар, надавав переселенцям значні пільги — право безкоштовного заняття земель («займанщина»), свободу від сплати податків, збереження традиційного козацького устрою і самоврядування в обмін на безкоштовне несення військової служби. Вільні поселення, що виникали — «слободи» дали назва всьому регіонові: Слобідська Україна, або Слобожанщина.

В міру збільшення на Слобожанщині козацьких громад вони організовувалися в звичайні для українських козаків військові й адміністративно-територіальні об'єднання — полки. *В другій половині XVII ст. у Слобідській Україні було створено 5 таких полків: Острозький, (1652 р.), Охтирський (між 1655 і 1658 рр.), Сумський (1658—1959 рр.), Харківський (1659—1960 рр.) та Ізюмський (1685 р.).*

Політичний устрій Гетьманщини і Слобідської України в другій половині XVII ст.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі існувало 10 полків, котрі одночасно були адміністративно-територіальними і військовими одиницями.

Вищою посадовою особою в Гетьманщині був гетьман, який обирався Старшинською радою. Генеральна військова рада з часів Богдана Хмельницького втратила своє значення і щорічну періодичність, скликаючись лише для схвалення обрання гетьмана Старшинською радою. *Остаточно затверджував гетьмана цар. Влада і повноваження гетьмана визначалися спеціальними статтями (умовами), що уклалися між гетьманом і царем.* Гетьман, зокрема, мав право надавати старшині у власність землю за службу, призначати на посади. Він визначав також напрямки внутрішньої політики Гетьманщини, умови переговорів або листування з урядами інших держав.

Старшинська рада була дорадчим органом при гетьмані. До її складу входили гетьман і генеральна старшина і полковники. Безпосереднє діловодство покладалося на Генеральну військову канцелярію, що підкорялася генеральному писареві і гетьманові.

Полком керував полковник з полковою старшиною. Посада полковника була виборною. Він очолював адміністрацію полку, затверджував судові постанови, роздавав полкові землі, а також командував полком під час походів. *Полки розділялися на сотні, на чолі яких стояли виборні сотники і сотенні писарі.*

Подібний політичний устрій існував і на Слобожанщині. Особливості органів влади тут визначало те, що полковники, які очолювали переселенців, були, на відміну від Гетьманщини, засновниками полків. Тому вони користувалися ще більшою владою, обиралися довічно, а найчастіше і могли передавати свою посаду в спадок.

Крім того, *у Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було і генеральної старшини. Слобідські полковники підкорялися безпосередньо белгородському воєводі.* Обрання полковників узгоджувалося з воєводою і затверджувалося безпосередньо царем.

Господарське життя Гетьманщини і Слобідської України в другій половині XVII ст.

Основою господарського життя була козацька власність на землю. Крім того, у Слобідській Україні в цей період ще залишалася чимало незаселених земель і діяло право займанщини. У господарствах часто використовувалася наймана праця.

Найбільше значення мало зернове землеробство. Крім зерна, вирощувалися овочеві і технічні культури, зокрема, коноплі.

В останній чверті XVII ст. великого значення набуло тваринництво. У господарствах козацької старшини тримали тисячні отари овець, гурти великої рогатої худоби, табуни коней.

Важливу роль грало ремісничє виробництво. Під час Національно-визвольної війни українські ремісники завойовували право вступу в будь-який цех з доступом до усіх видів ремесла. У майстернях використовувалася наймана праця, тому ремесло поступово перетворювалося на дрібнотоварне виробництво.

В останній чверті XVII ст. поживалася торгівля, її центрами залишалися міста. Особливо жвавою була торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запорожжям. Для цього активно використовувалися водні шляхи по Дніпру, Дністру й інших ріках. Із утвердженням гетьманської держави зросла міжнародна торгівля. Гетьманські універсали заохочували вивіз товарів з України, обмежуючи лише вивіз коштовностей, коней, селітри, а також забороняючи продаж хліба в Польщу. Активно велася торгівля з Білорусією, Молдавією, Туреччиною, Кримом; постійні торговельні зв'язки установилися з Росією.

Тестові вправи

1. Періодом «руїни» в історії України називають:

- а) 50—70-ті роки XVII ст.;
- б) 60—80-ті роки XVII ст.;
- в) 70—90-ті роки XVII ст.

2. Вставити пропущені слова:

Вищою посадовою особою в Гетьманщині був ..., який обирався Старшинською радою. Остаточно затверджував обраного Безпосереднє діловодство покладалось на Полком керував Полки розділялися на сотні, на чолі з виборним

3. Встановити хронологічну послідовність:

- а) Бахчисарайський договір Росії з Турцією;
- б) Андрусівський мир між Росією та Польщею;
- в) «Вічний мир» між Польщею та Росією.

4. Встановіть відповідність історичних документів гетьманському правлінню:

а) «Березневі статті»;	1) Б. Хмельницький;
б) «Переяславські статті»; 1659 р.	2) Ю. Хмельницький;
в) «Батуринські» та «Московські статті»;	3) Ю. Брюховецький;
г) «Конотопські статті»;	4) Д. Многогрішний;
д) «Глухівські статті».	5) І. Самойлович.

5. Чия це біографія?

Походив з православного шляхетського роду, навчався в Київській колегії, перейшов на службу до Богдана Хмельницького, після перемоги того під Жовтими Водами і завдяки природному розуму та освіті швидко став одним з його найближчих помічників — генеральним військовим писарем. Невдовзі після смерті Б.Хмельницького став гетьманом України. Уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою. Добровільно зрікся булави. Загинув від рук поляків через намову свого колишнього соратника.

Відповіді на Тестові вправи до теми 10

1: б.

2: Гетьман, цар, Генеральна військова канцелярія, полковник, сотник.

3: б, а, в.

4: а — 1, б — 2, в — 3, г — 5, д — 4.

5: Іван Виговський.

§ 11. Українські землі наприкінці XVII ст. — в першій половині XVIII ст.

Українська держава за гетьманства Мазепи

25.07.1687 р. у козацькому таборі під м. Коломаком гетьманом був обраний генеральний осавул Іван Мазепа.

І. Мазепа проводив політику, спрямовану на об'єднання під своєю владою Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжя і Слобожанщини. *Основною метою діяльності І. Мазепи було прагнення ліквідувати наслідки Руїни, зберегти автономію гетьманської влади, створення відданої гетьманові верстви нової української аристократії, поживлення господарського життя і відродження національної культури.*

Заручившись підтримкою російського царя Петра I, гетьман при зміцненні своєї влади спирався на старшину, шляхту, духовенство, активно роздаючи їм військові і селянські землі. При покровительстві І. Мазепи була відновлена панщина, власники одержали право бити своїх селян нагайками, заковувати їх у ланцюги і саджати до в'язниць. Почастішали випадки прямого насильницького захоплення старшиною і шляхтою селянських і козацьких наділів. Тисячі селян вільних сіл гетьман передав у володіння своїм прихильникам, хоча й обмежував прагнення шляхти і старшини збільшити кількість панщинних днів, забороняв переводити козаків у селянський стан. При цьому податок на земельну власність рядових козаків за роки правління І. Мазепи збільшився в 2 рази.

Земельна власність старшин існувала у вигляді рангових (гетьманські і царські дарування на час зайняття даної посади) і приватних володінь. Але *усе більш виразною ставала тенденція перетворення тимчасових (рангових) маєтків на постійні.* Сам І. Мазепа володів більш ніж 120 тис. селян, які знаходилися в його маєтках, переважно рангових.

Майнова нерівність серед козацтва, яка значно поглибилась за часів гетьманування І. Мазепи, була узаконена в 1698 р. Відповідно до майнового стану всіх козаків розділили на виборних (які несли військову службу) і підпомічників (які господарювали, забезпечуючи виборних спорядженням і коштами для несення служби).

За 20 років перебування на посаді гетьмана, І. Мазепа зосередив у своїх руках величезну особисту владу, жорстко придушуючи конкурентів із числа старшини, незадоволених його авторитарним правлінням, та виступи запорожців, котрі називали його «вітчимом України».

Посилення експлуатації низів розширювало прірву між старшиною і рядовими козаками, що в 1692 р. послужило причиною повстання в південних полках під проводом канцеляриста Петра Івановича (Іваненка).

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики Мазепи була культурно-освітня діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, друкарства гетьман вкладав величезні кошти. Пожертвування гетьмана І. Мазепи змінили архітектурні обриси багатьох міст, зокрема, Києва, Чернігова, Переяслава, Глухова, Лубен, Батурина, Бахмача та ін. І. Мазепа заклав більше десятка нових храмів, сприяв відновленню багатьох стародавніх церков.

Коломацькі статті

Коломацькі статті 1687 р. були підписані в м. Коломаку новообраним гетьманом І. Мазепою (зі старшиною) і представниками московського уряду.

Коломацькі статті, в основі яких лежали Глухівські статті 1669 р., мали 22 пункти, з яких 5 статей були новими. Підтверджувалися права і вольності, «даровані» царем гетьманові Б. Хмельницькому, козацький реєстр визначався в 30 тис. чол.

Разом із тим, закріплювалося посилення царської влади на Лівобережній Україні й обмеження української автономії. Так, гетьман не мав права зміщувати генеральну старшину без царського дозволу, а старшина — переобирати гетьмана.

Козацькій старшині надавалися різні привілеї: свобода від будь-яких податків і натуральних повинностей, повне володіння своїми землями, косовицями, лісами, млинами тощо. Якщо раніше цар міг видавати жалувані грамоти на маєтки тільки особам, що одержали ці маєтки за гетьманськими універсалами, то тепер законну силу мали будь-які царські грамоти, видані без універсалів. Найбільш заслуженим із числа старшин обіцяно було надавати дворянські звання.

Згідно з Коломацькими статтями половина конфіскованого майна колишнього гетьмана І. Самойловича переходила до царської, а половина — до гетьманської скарбниці. На гетьмана покладалось зобов'язання

суворо заборонити українським купцям торгівлю тютюном і горілкою в Росії (це порушувало царську монополію), а також усяку торгівлю з Кримом.

Гетьманові заборонялося мати зносини з іноземними державами. Він не повинний був порушувати «Вічного миру» з Польщею, і був зобов'язаний на вимогу царя посилати свої війська проти Криму. Старшина і козаки повинні були стежити за гетьманом, і доносити цареві про спроби зради з його боку. Московські воєводи з царським військом залишалися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, хоча за договором і не повинні були втручатися в місцеві справи. Для «охорони» гетьмана виділявся полк московських стрільців, який козацтво повинне було утримуватися за свій рахунок.

Відродження козацького укладу на Правобережній Україні

Наприкінці XVII ст. більшість земель Правобережжя була спустошена через довгі війни і масове переселення населення на Лівобережжя і Слобожанщину. Це турбувало польський уряд, тому що сюди безперешкодно вторгалися турецько-татарські орди, які загрожували відбудові східних воєводств Речі Посполитої. Єдиним надійним способом зменшення цієї загрози було заселення зруйнованих правобережних територій. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пустищ, польський уряд рішенням 1685 р. надав козакам «давні привілеї і вольності». Козацька старшина одержала привілеї, що узаконили її військово-адміністративні права на території Київщини і Брацлавщини.

Заохочувані польським урядом, козаки заселяли спустошені землі, відтворюючи там власний полково-сотенний уклад. Так *відродилися чотири полки: Богуславський, Корсунський, Брацлавський і Фастівський (Білоцерківський)*. Відновлені полки були не тільки військовими, але й адміністративно-територіальними одиницями. Кожний з полковників заохочував заселення пустищ, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування.

Національно-визвольне повстання 1702—1704 рр.

У 1699 р. Польща уклала мирну угоду з Туреччиною і тому не відчувала більше потреби в козацтві. Сейм ухвалив ліквідувати правобережне козацтво, після чого коронний гетьман наказав полковникам розпустити їхні полки. Після захоплення польськими військами узимку 1702 р. декількох козацьких міст на Правобережній Україні, почалося антипольське повстання. Його метою було визволення Правобережної України від польського панування й об'єднання її з Лівобережною Гетьманщиною. Очолив повстання Семен Палій.

У липні 1702 р. повстання охопило всю Київщину, а на початку 1703 р. повстанці вже контролювали значну частину Правобережної України. Повстання поширилося на Волинь і Поділля, дійшовши до Галичини. 15-тисячне польське військо, кинуте на його придушення, не змогло розбити повсталих.

Повстанці С. Палія об'єктивно ставали союзниками шведів, які у той час були у стані війни з поляками. Оскільки з 1700 р. між Росією і Швецією тривала Північна війна, царський уряд відразу відгукнувся на прохання тодішнього польського короля Августа II про надання військової допомоги проти правобережного козацтва. Для цього були використані *війська правобережного гетьмана І. Мазепи. Навесні 1704 р.* вони перейшли Дніпро і *зайняли Київщину і Волинь. Семен Палій був заарештований і після тюремного ув'язнення засланий до Сибіру* (після звістки про зраду Мазепи він був повернутий в Україну і під час Полтавської битви брав участь у керівництві козаками, які воювали на боці Петра I). Польща, значну частину якої на той час вже окупували шведські війська, не могла реально претендувати на Правобережну Україну. За таких обставин *Правобережжя опинилося під владою І. Мазепи і фактично ввійшло до складу Гетьманщини.*

Участь українських полків у воєнних діях на землях Московії (Росії), Прибалтики і Речі Посполитої

Основною метою Росії у війні проти Швеції був вихід у Західну Європу через Балтійське море. Хоча ця війна, що одержала назву Північної, не відповідала інтересам України, гетьман *І. Мазепа постійно на вимогу царя Петра I надавав козацькі війська для ведення воєнних дій на територіях Північної Росії, Прибалтики, Речі Посполитої. Козаки брали участь у цих походах за свій рахунок, не*

одержуючи ні платні, ні боєприпасів, ні продовольства і фуражу для коней. Їхні загони підкорялися офіцерам царської армії (значну частину яких до того ж склали німці) і використовувалися на важких шанцевих роботах і в найбільш кровопролитних боях. Часто козаків використовували як безкоштовну робочу силу на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень, а також для осушення боліт і риття каналів. Так, 12-тисячний козацький корпус був посланий під Нарву, і хоча він прибув туди вже після перемоги російських військ, тяжкий перехід в надзвичайно несприятливих зимових умовах призвів до загибелі та каліцтва значної частини козаків. Невдовзі після цього до Прибалтики було направлено ще 7 тис. козаків. Після вторгнення шведів до Литви 40 тис. козаків було відправлено до Білорусії, а близько 20 тис. на чолі з полковником Д. Апостолом на півночі Прибалтики спільно з російськими військами прийняли участь у розгромі кількох шведських військових частин.

Протягом 1689—1701 рр. війська І. Мазепи разом із російською армією брали участь також у 20 походах проти Туреччини і Кримського ханства. Так, ще на початку весни 1689 р. 40 тис. українських козаків на чолі з Мазепою брали участь у поході російської армії В. Голіцина на Крим. У липні 1696 р. козаки зіграли основну роль в узятті турецької фортеці Азов.

Втрати в козацькому війську під час походів складали 50—60%. Постійні (2—3 рази на рік) походи, що тривали до 5—6 місяців, розоряли також козацькі і селянські господарства, за рахунок яких козаки несли свою службу. Війни, у яких брали участь козаки, не відповідали інтересам України. Єдиною метою цих походів була демонстрація гетьманом своєї лояльності російському цареві.

У результаті, як серед рядового козацтва, так і серед значної частини старшини, ширилося невдоволення політикою гетьмана.

Крім цього, козаків турбувало обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед козацької старшини поширювалися чутки про ліквідацію козацького самоврядування, насадження губернаторів і воєвод, переселення козацького війська в Північну Росію тощо.

Похід Карла XII в Україну і перехід І. Мазепи на його бік

У 1708 р. шведський король Карл XII почав вторгнення в Україну. І. Мазепа звернувся до Петра I з проханням надіслати 10-тисячний регулярний російський корпус для допомоги козацькому війську, ослабленому безперервними далекими походами. Однак Петро I відмовив у наданні військової допомоги, порушивши один з основних пунктів угод між царським урядом і гетьманами, згідно з яким російський цар брав на себе зобов'язання захищати територію Гетьманщини від зовнішніх ворогів. До того ж І. Мазепа одержав звістку про плани Петра I ліквідувати Гетьманщину і використати територію України як плату за залучення можливих європейських союзників у війні проти Швеції.

У жовтні 1708 р. гетьман, під сильним тиском з боку полковників Д. Горленка, Д. Апостола, Д. Зеленського приймає рішення змінити зовнішньополітичну орієнтацію, вступивши в переговори зі шведським королем про спільну війну проти Петра I. Крім підтримки Швеції І. Мазепа сподівався на допомогу Криму (кримський хан Девлет-Гірей II обіцяв допомогу в боротьбі проти Росії шведам), Туреччини, а також на підтримку боярської опозиції Петрові I у самій Росії.

Наприкінці жовтня 1708 р. І. Мазепа прибув у штаб-квартиру Карла XII. З ним були близько 5 тис. козаків (через кілька днів більшість їх розійшлися), генеральна старшина і 7 з 12 полковників. Згодом до І. Мазепи приєдналися більше тисячі молодих запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком («старші» січовики на військовій раді виступили проти І. Мазепи). Основна частина козацтва не підтримала виступу І. Мазепи. До того ж напередодні свого переходу на бік Карла XII гетьман знову відправив кілька десятків тис. реєстрових козаків у Прибалтику в розпорядження російського командування.

Укладення українсько-шведського союзу

29—30 жовтня 1708 р. між гетьманом і Карлом XII була укладена угода. Сам документ не зберігся, однак, його скорочений виклад містився у «Виводі прав України» — політичному документі, з яким у 1712 р. спадкоємець І. Мазепи Пилип Орлик, відстоюючи права України, звертався до європейських монархів. Угода передбачала:

- визнання Швецією незалежного Українського князівства, якому повинні бути повернуті всі захоплені Росією землі, що коли-небудь належали «руському» народу (тобто Київській Русі);
- І. Мазепа визнавався довічним князем України;

- шведський король брав на себе зобов'язання захищати Україну від усіх ворогів і посилати їй допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани»;
- шведський король не мав права претендувати на титул князя або командуючого військами князівства;
- шведське військо могло займати п'ять українських міст (Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч).

Полтавська битва

Полтавська битва 27.06.1709 р. між російськими і шведськими військами стала одним з вирішальних боїв Північної війни 1700—1721 рр. Сувора зима 1708—1709 рр., серія військових невдач, відсутність обіцяної допомоги з Криму, Туреччини і Польщі значно погіршили становище шведської армії. За таких умов Карл XII вирішив захопити Полтаву, що прикривала Муравський шлях на Москву. Захищав місто російський гарнізон з 4300 чол., а також 2600 жителів міста. На початку травня 1709 р. шведські війська після невдалого штурму перейшли до тривалої облоги міста, що надовго скувало головні сили шведів (протягом 87 днів шведи штурмували Полтаву 30 разів).

Це дало можливість російському командуванню зосередити свої сили і ретельно приготуватися до генеральної битви. Був побудований укріплений табір, підступи до якого охороняли 6 поперечних і 4 подовжніх редути. Російська армія складала 42 тис. 500 чол. при 102 гарматах. Крім того, вірне царю українське козацьке військо під командуванням Івана Скоропадського позбавило шведів можливості відходу за Дніпро. Шведська армія складалася з 31 тис. чол. і 6 гармат. Війська І. Мазепи безпосередньої участі в Полтавській битві не брали. Вони охороняли шведський обоз, частина козаків брала участь в облозі Полтави, що не дозволило російській армії оточити військо Карла XII.

Карл XII, довідавшись уночі 26 червня про можливість прибуття на допомогу Петрові І 40-тисячного татарського війська, вирішив випередити супротивника і першим розпочати битву. Вранці 27 червня шведські війська почали штурм російських редутів, несучи при цьому великі втрати від артилерійського і рушничного вогню. Потім обидві армії, перегрупувавши свої сили, вступили в рукопашний бій. Не витримавши натиску російських військ, шведи відступили, зазнавши повної поразки. Залишки шведського війська відступили уздовж р. Ворскли до Дніпра. Біля Переволочної *Карл XII*, І. Мазепа, К. Гордієнко і ще близько 50 старшин разом з невеликими загонами шведів і козаків переправилися через Дніпро і відійшли в турецькі володіння. Залишок шведської армії був оточений під Переволочною і здався в полон. Відповідно до акту капітуляції, українські козаки, що були в складі шведського війська, передавалися російському командуванню. Більшість з них були страчені на місці.

Наслідком виступу І. Мазепи для України стало посилення царських репресій у відношенні козацтва і різке обмеження автономних прав Гетьманщини.

Розробка і прийняття «Пактів і Конституції прав та вольностей Війська Запорозького»

Після смерті І. Мазепи 5 квітня 1710 р. відбулася військова рада за участю генеральної старшини, що емігрувала разом з ним, невеликого загону реєстровців і 8 тис. запорожців на чолі з кошовим К. Гордієнком. Гетьманом був обраний зять І. Мазепи П. Орлик, який обіймав при ньому посаду генерального писаря.

При обранні на посаду гетьмана кошовий запорожців К. Гордієнко і старшини підписали з П. Орликом документ, відомий як «Бендерська Конституція» (або «Пакти і Конституція прав та вольностей Війська Запорозького»). *Конституція проголошувала незалежність Війська Запорозького, ідею соборності українських земель, козацького укладу суспільства. Вищу законодавчу владу вона передавала козацькій раді, скликуваній тричі на рік (на Різдво, Благовіщення і Покрову). Ця козацька рада повинна була складатися з генеральних старшин, представників Запорозької Січі і по одному козаку від кожного полку. Передбачалося, що генеральна старшина, радники, гетьман будуть давати урочисту присягу на вірність Батьківщині. Відповідно до Конституції, гетьманська скарбниця відокремлювалася від загальновійськової, влада гетьмана обмежувалася рядом положень. Якщо гетьман порушував права і вольності козацтва, його зобов'язували звітувати перед радою. Важливим пунктом було введення контрольної інстанції, що наглядала за діями посадових осіб.*

Політика Російської імперії щодо України

Під час Північної війни посилюється наступ царату на автономні права лівобережних гетьманів. **З 1708 р. в Україні став запроваджуватися губернський адміністративний устрій, що спочатку співіснував із традиційним розподілом території на полки і сотні.**

Істотно обмежилася влада гетьмана. За І. Скоропадського **почалося призначення на полковницькі посади російських офіцерів, активна роздача українських земель царським вельможам. Після смерті Івана Скоропадського цар Петро I не дозволив обирати нового гетьмана**, пояснивши це відсутністю гідної кандидатури. Для управління Лівобережжям був призначений бюрократичний орган — Малоросійська колегія (1722—1727 рр.). Російські офіцери одержали право втручатися у фінанси, судочинство і духовне життя Гетьманщини. Постійне перебування на землях Гетьманщини російських полків повинне було стримувати українців від протестів і непокори царській владі.

Перша Малоросійська колегія

Перша Малоросійська колегія була **утворена в квітні 1722 р. у складі шести офіцерів російських полків, розміщених в Україні**, на чолі з бригадиром С.Л. Вельяміновим. **Гетьманщина виводилася з підпорядкування колегії закордонних справ і підкорялася сенатові як звичайна провінція імперії.**

Колегія прийняла на себе все адміністративне управління Лівобережною Україною.

Члени Малоросійської колегії повинні наглядали за діяльністю гетьмана І. Скоропадського, генеральної і полкової старшини, а також Генеральної військової канцелярії. Генеральна військова канцелярія була перетворена на дорадчий орган, її розпорядження набували законної сили тільки після візування в Малоросійській колегії. Збір податків колегія зосередила у своїх руках, вони відправлялися в царську скарбницю. Колегія контролювала розквартирування російських солдатів і офіцерів в Україні, одержала право наділяти офіцерів земельними володіннями. Малоросійська колегія була також вищою апеляційною установою в Україні. Крім того, **її глава Вельямінов мав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю.**

Зміцнення української державності за гетьманства Данила Апостола (1727—1734 рр.)

Після смерті Петра I гетьманство було на якийсь час відновлено, а Малоросійська колегія припинила своє існування. Гетьманом був обраний 73-літній Данило Апостол.

Реформи Д. Апостола:

- земельна: **генеральне слідство про майно**, у результаті чого до військової скарбниці було повернуто чимало земель, самовільно захоплених у приватне володіння в період правління І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського.
- торгова: гетьман домігся від російського уряду скасування багатьох обмежень, запроваджених Петром I. **Українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки; були відновлені торговельні зв'язки з Кримом** тощо.
- фінансова: **установив точний бюджет державних витрат.** При цьому із загальних витрат була виділена частина, що повинна була використовуватися на утримання козацької адміністрації, найманого війська, і артилерії. Д. Апостол також визначив способи наповнення державної скарбниці Гетьманщини.
- судова: **змінена система судів. Полкові суди поділялися на дві категорії: перша — для «важливих» справ і карних злочинів), і друга — для «дрібних» справ. Сотенні і сільські суди ставали колегіальними. Крім цього, уперше були кодифіковані (зведені в один збірник) закони, що використовувалися в українському судочинстві. Установлювалася чітка система діловодства.**
- кадрова: **фактично відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.** Під час гетьманства Апостола значно зменшилася кількість росіян в українській адміністрації, **кількість російських полків в Україні була обмежена до шести.**

«Рішительні пункти» 1728 р.

Основною метою своєї діяльності на посаді гетьмана Д. Апостол вважав підписання традиційної російсько-української угоди. У серпні 1728 р. гетьман одержав відповідь на свої пропозиції у вигляді указу царського уряду, що одержав назву «Рішительні пункти». Це був *не двосторонній договір, а розпорядження, покликане регулювати внутрішнє життя Гетьманщини як складової частини* єдиної в державному відношенні *Російської імперії*.

За цим наказом *гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами. Дозволялося тільки вирішувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом, але під наглядом царського представника.*

На усі військові посади Гетьманщини повинні були обиратися особи з числа старшини (а не російських офіцерів), однак, вони повинні були затверджуватися особисто імператором. Нижчу старшину затверджував гетьман.

Вищою судовою інстанцією ставав Генеральний суд. Він складався з трьох росіян і трьох українців і очолювався гетьманом, але «головним суддею» вважався імператор.

Скасовувалася заборона росіянам купувати землі в Україні, хоча і було обговорено, що нові землевласники повинні коритися українській адміністрації.

Тестові вправи

1. Гетьман І. Мазепа відкрито перейшов на бік шведського короля Карла XII у:

- а) 1706 р.;
- б) 1708 р.;
- в) 1709 р.

2. Вставте пропущені імена в цей уривок з історії військового протиборства в Україні після Полтавської битви;

31 січня 1711 р. загін запорожців під загальним керівництвом ... виступив із Бендер. По дорозі до них приєдналися польські і татарські загоны. Об'єднане військо швидко просувалося на Правобережжя. Правобережні полки, крім Білоцерківського, визнали ... гетьманом і перейшли на його бік.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Полтавська битва;
- б) Укладання Гетьманом Мазепою договору з Карлом XII;
- в) Прийняття Конституції Пилипа Орлика;
- г) Утворення Малоросійської колегії.

4. Встановіть відповідність:

а) Стародубський полковник, обраний за вказівкою Петра I гетьманом Війська Запорозького;	1) Пилип Орлик;
б) племінник І. Мазепа, прихильник його ідей і спадкоємиць майна, захоплений в еміграції за наказом царя і засланий в Якутію;	2) Іван Скоропадський;
в) найближчий соратник і спадкоємець гетьманської булави, походив із чеського баронського роду;	3) Павло Полуботок;
г) чернігівський полковник, наказний гетьман, претендував на гетьманську булаву, не підтриманий Петром I, загинув у Петропавловській фортеці.	4) Андрій Войнаровський.

5. Про яку людину йде річ в даній біографії:

Православний шляхтич, навчався в Київській колегії, Єзуїтській колегії у Варшаві, поглиблював освіту в університетах Західної Європи, вивчав військову справу, дипломатію, мови. Перебував на службі при дворі польського короля, займав високі посади в урядах правобережного і лівобережного гетьманів.

За 20 років перебування на посаді гетьмана він зосередив у своїх руках величезну особисту владу, жорстоко придушуючи конкурентів із числа старшини, незадоволений його авторитарним правлінням, та виступи запорожців, котрі називали його «вітчимом України». Свою владу він захищав усіма засобами.

Відповіді на Тестові вправи до теми 11

- 1: б.
- 2: П. Орлик
- 3: б, а, в, г.
- 4: а — 2, б — 4, в — 1, г — 3.
- 5: І. Мазепа.

§ 12. Українські землі в середині і наприкінці XVIII ст.

Тимчасове відновлення гетьманського правління

У 1744 р. під час поїздки російської імператриці Єлизавети I в Україну козацька старшина за підтримки її фаворита О. Розумовського, старшого брата К. Розумовського, переконала імператрицю відновити гетьманство. У 1747 р. була проголошена царська грамота про відновлення гетьманства і про фактичне призначення гетьманом К. Розумовського. Вибори гетьмана на Лівобережжі були лише тимчасовою поступкою політичним вимогам козацької старшини з боку царського уряду. Одночасно царат обмежив владу гетьмана у вирішенні судово-адміністративних і фінансових справ. Гетьманщина була виведена з-під управління Сенату і передана у відомство Колегії закордонних справ, що було офіційним визнанням її автономного статусу. Влада гетьмана поширювалася на Запорозьку Січ і Київ, що знаходився під управлінням російських воєвод.

Кирило Григорович Розумовський

Кирило Григорович Розумовський у лютому 1750 р. на козацькій раді в Глухові був обраний гетьманом і в наступному році переїхав із Петербурга в Україну.

Реформи К. Розумовського:

- *судова (1760—1763 рр.): створені станові шляхетські суди — земський (для вирішення цивільних справ), гродський (для кримінальних справ) і підкоморський (для земельних справ). Територія Гетьманщини поділялася на 20 судових повітів.* У 1760 р. гетьман обмежив право переходу селян умовою отримання письмової згоди від поміщика і залишення йому селянського майна;
- *військова: козацькі полки були перетворені на регулярні, у них була запроваджена уніформа.*
- *освітня: обов'язкове навчання козацьких дітей.*

Гетьман намагався домогтися права вільних дипломатичних відносин з іноземними державами, проводячи в перші роки свого правління міжнародну політику, не погоджену з імператорським двором, однак, надалі ця сфера його діяльності була істотно обмежена.

Спроби гетьмана сформувати вірну йому еліту з числа самостійно призначуваних ним полковників також були припинені царським указом, що забороняв призначення генеральної старшини без відома імператриці.

10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманства в Україні.

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідовано козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворювалися на десять регулярних кінних карабінерних полків російської армії.

Реорганізовані козацькі полки і надалі повинні були формуватися з українських козаків, яких перевели в стан казенних селян. На відміну від звичайних селян, вони не були кріпаками, а змушені були відбувати шестирічну військову службу в регулярній російській армії.

Українська шляхта і козацька старшина за імператорською «Грамотою про вольності дворянства» здобувала усі права російського дворянства.

Політика царського уряду щодо Запорозжя

10 квітня 1734 р. більше 30 тис. запорожців на чолі з отаманом Іваном Білицьким повернулися під владу Росії й у 7 км. від колишньої Чортомлицької Січі на берегах притоки Дніпра р. Підпільної заснували т.зв. Нову (Підпільненську) Січ.

В часи Нової Січі (1734—1775 рр.) надзвичайно поживалася господарська діяльність запорожців. У цей період набула розвитку система паланок — самостійних округів Війська Запорозького, центром яких була фортеця і місто навколо неї. Спершу паланок було п'ять, потім вісім, а за деякими джерелами і дев'ять.

В XVIII ст. землі Війська Запорозького охоплювали величезну площу степової України. Напередодні ліквідації Запорозької Січі на її землях жило більше 100 тис. дорослих осіб чоловічої статі.

Царський уряд встановив і весь час посилював свій контроль над внутрішнім життям Запорозжя. Вже з 1733 р. Запорозька Січ підлягала безпосередньо генерал-губернаторові, а з 1750 р.— ще й гетьманові. В 1756 р. Запорозжя разом з Лівобережною Україною було передано у відомство Сенату, а з 1764 р.— Малоросійській колегії. З перших днів відродження Січі в XVIII ст. в межах Російської держави царський уряд почав по сусідству з нею створювати своєрідні військові бази-укріплення з гарнізонами «для утримання козаків у належному порядку». Майже в самій Січі (за 2—3 км від неї) для нагляду за діями запорожців у XVIII ст. було збудовано Ново-Січенський ретраншемент для того, щоб перешкоджати кріпакам-втікачам записуватися в козаки та допомагати запорізькій старшині придушувати протести і повстання запорізької маси.

Крім оточення смугою укріплень і створення військових поселень (ландміліційні полки, Українська укріплена лінія, Ново-Сербія, фортеця св. Єлисавети з Новослобідським козацьким полком, Слов'яно-Сербія), для яких прихачувалися і запорозькі землі, а також встановлення низки урядових гарнізонів (в Усть-Самарському, Ново-Богородицькому, Микитиному, Биркутському й Сокольському) царський уряд йшов на пряме захоплення запорізьких **земель** і роздачу їх українським та російським поміщикам.

Зруйнування Запорозької Січі

Зростання економічної могутності Запорозжя, відсутність кріпосництва і відносно демократичний лад козацької «республіки» турбували царський уряд (особливо після селянсько-козацького повстання в Росії під керівництвом О. Пугачова). Крім цього, Катерина II, яка не мала законних прав на російський престол, прагнула використовувати найбагатші землі, що належали Січі, для роздачі своїм прихильникам. Після закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 рр., ліквідації Кримського ханства і здобуття Росією виходу до Чорного моря, відпала військова потреба в козацтві на території, що стала внутрішньою частиною імперії. У квітні 1775 р. Катерина II за порадою князя Г. Потьомкіна прийняла рішення про ліквідацію Запорозької Січі (принципове рішення про це було прийняте ще в 60-ті рр. XVIII ст.).

4 червня 1775 р. 10-тисячний російський загін під командуванням генерала Текелія, який повертався з турецької війни, раптово оточив Січ, у якій перебував невеликий 3-тисячний гарнізон (основна маса козаків брала участь у війні на боці російської армії) і зажадав її капітуляції. На військовій раді козаки вирішили не воювати з росіянами, яких вважали своїми «братами» і союзниками. Наступного дня за наказом Текелія із Січі були вивезені боєприпаси, артилерія, військова скарбниця, клейноди й архів. Усі будинки на Січі, крім укріплень, зруйнували (зокрема, 500 козацьких майстерних і торгових домів).

У червні 1775 р. вийшов указ імператорського Сенату, за яким *запорозжцям було запропоновано записатися в селянський (державних селян, що відбувають замість панщини військовою службою) і міщанський стани.*

Задунайська Січ

Задунайська Січ існувала в 1775—1828 рр. в гирлі Дунаю на території, що належала в той час Османській імперії. Після зруйнування російським урядом Запорозької Січі в 1775 р. значна частина запорожців, рятуючись від переслідувань і закріпачення, переселилася в низов'я Дунаю, у Добруджу. Турецький уряд надав запорожцям землі між Південним Бугом і Дунаєм.

У 1776 р. в гирлі Дунаю була заснована перша Задунайська Січ, відома під назвою Усть-Дунайської. За деякими даними, вона розташовувалась на місці сучасного м. Вилкове Одеської обл., за іншими — в околицях с. Караорман. *У 1785 р. через конфлікт із некрасівцями (російськими козаками-старовірами, які переселились у ту ж місцевість) частина задунайських козаків (7 тис. чол.) переселилася в місцевість Сеймень у Силістрії.* Близько 8 тис. задунайців на запрошення австрійського імператора Йосифа II оселилися в Банаті (на території нинішньої Сербії), де вони несли прикордонну службу на австрійсько-турецькому кордоні. Тут у гирлі р. Тиси була заснована Банатська Січ. Однак, бюрократизм і суворий контроль австрійських посадових осіб змусив козаків у 1805 р. повернутися на турецьку територію в Сеймені. *Навесні 1813 р. козаки перенесли розташування Січі в місцевість Катерлез (Катерлезька Січ), а в 1815 р. у Верхньому Дунаїці була заснована найбільш відома Задунайська Січ.*

Внутрішній уклад Задунайської Січі був такий же, як і на Запорозжжі. Найвищим органом Січі була військова рада, що обирала кошову старшину — кошового отамана, суддю, писаря, осавулів (крім цього, тут з'явилася старшинська посада товмача-драгомана, тобто перекладача). У раді могли брати участь усі козаки. На Січі існувала січова школа і бібліотека, де зберігалася література духовного та історичного змісту. Козаки вели активну господарську діяльність, займалися рибальством, полюванням, скотарством і землеробством. Задунайська Січ поповнювалася селянами-втікачами і козаками з України.

Задунайські козаки змушені були брати участь у воєнних операціях турецької армії, які проводилися для придушення визвольної боротьби християнських народів — сербів (1815—1816 рр.), греків (1821 р.), румунів (1821—1822 рр.), що суперечило їхнім переконанням. У травні 1828 р. під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. кошовий отаман Йосип Гладкий на чолі 2-тисячної групи козаків і селян перейшов на територію Росії, де вони прийняли царське підданство. У відповідь турецькі війська зруйнували Задунайську Січ, перебивши її гарнізон, а близько 2 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом І. Баланом, які воювали в складі султанської армії, були кинуті у турецьку в'язницю.

Військо вірних козаків (Чорноморське козацьке військо)

Військо вірних козаків (Чорноморське козацьке військо) існувало в 1787—1860 рр. і було одним із найбільших козацьких формувань, створених на території Південної України після зруйнування Запорозької Січі. Спроби змусити козаків служити в регулярних пікінерських полках не удалися, тому *в умовах підготовки Росії до нової війни з Туреччиною російський уряд, який гостро потребував військової сили, був змушений сформувати з колишніх запорожців традиційне козацьке військо за назвою «Військо вірних козаків»*. За наказом імператриці Катерини II полковники З. Чепіга і С. Білий восени 1787 р. почали формування двох полків по 500 козаків. Наприкінці жовтня 1787 р. у розпорядженні С. Білого було вже 800 колишніх запорожців. Однак, невизначеність статусу козаків і погане постачання призвели до різкого скорочення їхньої чисельності.

Тільки після початку російсько-турецької війни 1787—1791 рр. процес створення нового війська прискорився. *Узимку 1788 р. був виданий царський указ про створення «Війська вірних козаків»*. Своїм особистим листом у січні 1788 р. князь Г. Потьомкін гарантував козакам нового війська надання земель на Керченському півострові або Тамані. *Військо перебувало на царській службі і підпорядковувалося наказам імператорського двору і російського командування. Внутрішня автономія і традиційне козацьке самоврядування зберігалися, однак, усе керівництво війська затверджувалося царськими указами. Очолив військо кошовий отаман С. Білий. У 1788 р. військо перейменували на «Військо вірних козаків Чорноморських» (Чорноморське козацьке військо) і йому була виділена територія між Південним Бугом і Дністром.*

Переселення козаків на Кубань

У 1792 р. російський уряд для закріплення свого панування на Північному Кавказі переселив козаків на Кубань. *Козаків розмістили уздовж т.зв. Чорноморської прикордонної лінії, що проходила від р. Лаби по правому березі р. Кубані до Азовського моря. У 1792—1793 рр. на Кубань було переселено близько 25 тис. козаків, їм була виділена територія площею близько 30 тис. кв. км. Колишні запорожці склали 40 куренів, які із середини XIX ст. стали називатися станицями. Центром військових земель стало засноване у 1793 р. м. Катеринодар (нині Краснодар).*

На Кубані Чорноморське козацьке військо поповнювалося за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівщини і Полтавщини, колишніх слобідських козаків, а також козаків реформованих українських козацьких військ: Усть-Дунайського, Азовського, Бузького, Катеринославського та ін. *Основні переселенські кампанії пройшли в 1808—1811 рр., 1820—21 рр., 1832 р., 1848—49 рр., під час них з України на Кубань переселилося більше 77 тис. чол. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо ввійшло до складу Кубанського козацького війська.*

Гайдамацький рух, його характер і рушійні сили

Посилення панщини, феодалного і національно-релігійного гноблення викликало хвилю повстань на Правобережній Україні. На початку XVIII ст. тут виникла нова форма антифеодальної і народно-визвольної боротьби, відома за назвою гайдамацького руху.

Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло на Правобережній Україні в 1734 р. Найбільший гайдамацький загін очолив начальник надвірних козаків князя Любомирського сотник Верлан. Повстанці заволоділи Вінницею та іншими містами. На Брацлавщині діяли загони Матвія Гриви, Григорія Ведмеда, Мартина Моторного. Тільки за допомогою введених на Правобережжя царських військ польська шляхта змогла придушити цей народний виступ.

Протягом 30—40-х років XVIII ст. у Чорному, Лебединському та інших лісах неодноразово формувалися нові загони повстанців. Велике повстання спалахнуло *навесні 1750 р.* З нього *почалася нова хвиля визвольного руху. Десятки загонів, очолюваних Марком Мамаєм, Мартином Теслею, Іваном Подолякою і багатьма іншими, діяли в багатьох районах Правобережжя.* Польська шляхта залишила свої володіння на Брацлавщині, Київщині, Волині і Поділлі. Гайдамацькі загони часто здійснювали успішні напади навіть на такі добре укріплені міста-фортеці, як Вінниця, Володарка, Умань та інші.

Гайдамацьке повстання 1750 р.

Численні загони гайдамаків, сформовані за давніми козацькими традиціями, захопили Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь, Павлоч. Найбільш відомими ватажками гайдамацьких загонів були Лях, Ведмеденко, Сухий, Тесля, Письменний. Повстання досягло Галичини, Підляшшя і Білорусії. У разі невдач повстанці відходили на територію Запорожжя, у степи і ліси Лівобережжя або до Молдавії. Загони повстанців постійно поповнювалися селянами-втікачами і міщанами, тому остаточно придушити повстання поляки не змогли.

Коліїщина, її соціальний і політичний ґрунт

Основною причиною повстання стало посилення соціального і національно-релігійного обмеження прав українців на польських землях.

Навесні 1768 р. у православному Мотронинському монастирі біля Чигирини почало готуватися повстання проти шляхетської окупації. Його ідейним натхненником був ігумен монастиря Мельхіседек Значко-Яворський, а керівником — колишній запорожець Максим Залізняк, якого гайдамаки обрали полковником.

Наприкінці травня 1768 р., виступивши з урочища Холодний Яр (неподалік від Сміли і Чигирини), повстанці звільнили від шляхти десятки сіл і містечок Київщини і Черкащини. *На звільненій території скасовувалася панищина і відновлювалося традиційне козацьке самоврядування.* На початку літа повстанці підійшли до Умані — добре укріпленої фортеці. *Очолувані сотником Іваном Гонтою надвірні козаки, що повинні були обороняти фортецю, перейшли на бік гайдамаків.* 10 червня вони заволоділи містом. *На козацькій раді, що відбулася після визволення Умані М. Залізняк та І. Гонта проголосили приєднання Правобережної України до Росії, сподіваючись на допомогу царського уряду. Тут же М. Залізняк був обраний гетьманом і «князем уманським», а І. Гонта — полковником і «князем смілянським».* Повстання перекинулося на інші райони Правобережжя, де діяли загони гайдамацьких ватажків Семена Неживого, Микити Швачки, Андрія Журби та інших. Тут були знищені королівські органи влади і встановлене народне самоврядування. Поміщицька земля передавалася в руки тих, хто її обробляв, скасовувалися важкі повинності.

Стурбовані посиленням антифеодальної боротьби в Україні, *уряди царської Росії і шляхетської Польщі об'єднали свої сили і розгромили погано озброєні загони повстанців.*

Правобережжя і західноукраїнські землі

У 70-х роках XVIII ст. відбулися істотні зміни в політичному становищі західноукраїнських земель. *У результаті першого поділу Польщі (1772 р.) майже всю Східну Галичину захопила Австрійська імперія. Незабаром був узаконений перехід до неї також і Північної Буковини.* У 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, унаслідок якого територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства) відійшла до Росії.

У 1795 р. після остаточного, третього поділу Речі Посполитої до Росії були приєднані західні землі Волині.

Протягом 90-х років XVIII ст. на територію Правобережжя були поширені загальноросійські адміністративні органи й установи.

У краї почали діяти намісницькі, а пізніше губернські управління, царські судові органи та ін. Однак, Правобережна Україна продовжувала залишатися під феодальною владою польських магнатів, у внутрішні справи яких царська адміністрація не втручалася.

У цей час *різко посилювалася феодальна експлуатація селянина-кріпака — в окремих місцевостях панищина складала 5—6 днів на тиждень, збільшилася кількість податків і видів робіт на полі феодала.* Правобережні селяни все частіше позбавлялися власних земель, які приєднувалися до маєтків, різко зменшилася кількість господарств, забезпечених тягловою силою (кіньми й волами).

Тестові вправи

1. Встановіть відповідність дат указам російського уряду:

- а) Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства; 1) 1781 р.;
б) Ліквідація другої малоросійської колегії і створення малоросійського генерал-губернаторства; 2) 1764 р.;
в) Указ Катерини II про відновлення кріпацтва в Лівобережній Україні. 3) 1783 р.

2. Відновіть хронологічну послідовність:

- а) Заснування Нової Січі;
б) Створення першої Задунайської Січі;
в) Переселення козаків на Кубань;
г) Зруйнування Запорозької Січі;
д) Утворення війська «вірних козаків».

3. Вставте пропущені імена керівників Коліївщини:

У травні 1769 р. у Холоднім Яру ... зібрав кілька сот чоловік, які утворили ядро повстанського війська. За кілька тижнів повстання охопило південну Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля і Галичину. Уманську фортецю вдалося взяти після того, як надвірні козаки на чолі з ... перейшли на бік повстанців.

4. Встановіть відповідність:

- а) Громадський діяч, визнаний український поет і драматург, заклав початки нової української літератури; 1) І. Котляревський;
б) Український філософ, письменник, педагог; 2) Ф. Прокопович;
в) Архієпископ православної церкви, політик, філософ, публіцист, громадський діяч. 3) Г. Сковорода.

5. Вкажіть, чия це біографія?

Походженням з Полтавщини, з козацького роду, навчався в Києво-Могилянській академії, — співав у придворній царській капелі, викладав, останні 25 років життя провів як «мандрівний філософ» та вчитель. Написав низку філософських трактатів та діалогів. («Начальная дверь к христианскому добронравию» «Наркиз», «Благодатный Эродий» та ін.), а також літературних творів, які зібрав у рукописні збірки «Сад божественных песен» та «Басни Харьковские».

Відповіді на Тестові вправи до теми 12

1: а — 2, б — 1, в — 3.

2: а, г, б, д, в.

3: Максим Залізняк, Іван Гонта.

4: а — 1, б — 3, в — 2.

5: Григорій Сковорода.

§ 13. Українські землі у складі Російської й Австрійської імперій у кінці XVII — в першій половині XVIII ст.

Адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ українських земель у складі іноземних держав

Наприкінці XVIII ст. на українські землі, що входили до складу Росії, був поширений загальноросійський адміністративний поділ. Територію України поділили на губернії і повіти. Зокрема, у 1796 р. на Лівобережній Україні була створена Малоросійська губернія, а на Слобожанщині — Слобідсько-Українська. Тоді ж Правобережню Україну поділили на три губернії: Київську, Подільську і Волинську.

На початку XIX ст. Малоросійська губернія була перетворена на однойменне генерал-губернаторство з Чернігівською і Полтавською губерніями; Новоросійську губернію, утворену наприкінці XVIII ст., з Катеринославською, Вознесенською а Таврійську, знову розділили на три губернії: Катеринославську, Таврійську і Миколаївську (остання у 1803 р. була перейменована на Херсонську). *Після визволення російськими військами Бессарабії з-під гніту султанської Туреччини і включення її за Бухарестським мирним договором 1812 р. до складу Росії в 1828 р. було утворено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, до складу якого ввійшли Таврійська, Катеринославська і Херсонська губернії, а також Бессарабська область (у 1873 р. перетворена на губернію).*

У зв'язку з польським повстанням 1830—1831 рр. царський уряд, прагнучи зміцнити свою владу на Правобережній Україні, утворив тут у 1832 р. Київське генерал-губернаторство, куди ввійшли Київська, Волинська і Подільська губернії. У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію перейменували на Харківську.

Таким чином, всі українські землі, що входили до складу Росії, були розділені на *дев'ять губерній. Вся адміністративно-виконавча влада в них здійснювалася губернаторами, яких призначав цар за поданням міністра внутрішніх справ, а в повітах — справниками.* У 1837 р. повіти розділили на стани, очолювані поліцейськими приставами.

На західноукраїнських землях австрійський уряд зберігав їхню політико-адміністративну роздробленість, що склалася в попередній період історії. *Закарпаття залишалось в складі Угорського королівства і підпорядковувалося Братиславському намісництву, складаючи чотири з його округів (комітатів, а потім — жуп). Галичина разом із частиною польських земель (які дісталися Австрії після поділу Речі Посполитої) була виділена в окремий коронний край — «Королівство Галичини і Лодомерії» (тобто Галичини і Володимирщини, від германізованої назви древньої столиці Галицько-Волинської землі м. Володимира) з центром у Львові. Східна частина цього «королівства», населена українцями, була розділена на 12 округів, один із яких складала Буковина з центром у Чернівцях.*

Кількість населення і його етнічний склад

До середини XIX сторіччя населення дев'яти українських губерній Росії виросло втричі — з 7,7 до 23,4 млн чол., у тому числі і за рахунок міграції інших народів — сербів, німців, греків, болгар, вірменів, росіян, молдаван. Значна кількість українців компактно проживала поза межами цих губерній, у сусідніх повітах Курської, Воронежської, Белгородської губерній і на Кубані.

На території Наддніпрянщини істотно збільшилася кількість російського населення — наприкінці XIX ст. до 12%. Більше за все росіян було серед чиновництва, купецтва і робітничого класу Лівобережжя і півдня України.

На Правобережжі найбільш численною національною меншиною залишалися поляки, що переважали серед місцевого дворянства. Прийняття в 1791 р. межі осілості євреїв у 15 губерніях західної частини Російської імперії призвело до того, що в Україні євреї склали до кінця XIX сторіччя третину міщан, а на Правобережжі — 80 відсотків, склавши значну частину підприємницької верстви Наддніпрянщини. На Правобережжі також проживали німці (більше 1 млн чол.), татари і румуни (молдавани) по 800 тис. і болгари — 200 тис. чол.

В австрійській Галичині українці і поляки склали по 40%, євреї — близько 10% населення. У Східній Галичині українців було близько 65%, поляків — майже 20% і євреїв — понад 10%.

Етнічні розходження на українських землях Австрії збігалися із соціальними. *Правлячим класом у Галичині була польська шляхта, у Буковині — румунські бояри, а в Закарпатті — угорські вельможі.* Поляки, румуни й угорці жили також у містах, де склали значну частину ремісників, купців і службовців. Українці являли собою переважно селянську націю з нечисленною верствою духовної і світської інтелігенції.

Виникнення Азовського козацького війська

У 1828 р. з козаків Задунайської Січі, що повернулися в російське підданство на початку російсько-турецької війни 1828—1829 рр. на чолі з кошовим отаманом Йосипом Гладким, було утворено козацьке військо, що знаходилося на службі у російського імператора. Після активної участі козаків у війні з них було утворено Окреме запорозьке військо, перейменоване в 1831 р. на Азовське козацьке військо.

Козакам були надані землі на північно-західному узбережжі Азовського моря в Катеринославській губернії (між морем і ріками Бердею і Обиточною). Кількість козаків із родинами складала наприкінці 30-х рр. близько 6 тис. чол. В обов'язках війська було спостереження за східним узбережжям Чорного моря за допомогою збройної флотилії з 29 дрібних суден, а також 10 кінних сотень. Військо підпорядковувалося генерал-губернаторові Новоросії, внутрішнє правління знаходилося в руках наказного отамана і військового правління (у станиці Петровській, потім — у Маріуполі).

З 50-х рр. XIX ст. уряд почав переселяти азовців на Північний Кавказ, що викликало невдоволення і заворушення в середовищі козацтва. На підставі указу від 11 жовтня 1864 р. Азовське козацьке військо в 1865 р. було скасовано. Козаки з родинами були переведені в селянський стан.

Занепад кріпосницьких і зародження капіталістичних відносин в Україні

Поміщики зосередили у своїх руках понад 70% усієї землі. Селяни обробляли поміщицьку землю за нормами, установленими поміщиками. *Щоб збільшити прибутковість своїх господарств, поміщики посилювали експлуатацію селян: підвищували норму панщини або розширювали орну землю за рахунок віднятих у селян наділів. Це розорало селянські господарства, підриваючи в свою чергу і економічну основу поміщицьких господарств.* У багатьох поміщицьких господарствах була запроваджена т. зв. місячина, коли пан цілком віднімав у кріпака земельний наділ, примушуючи обробляти тільки поміщицьку землю за щомісячний продовольчий пайок. На Київщині, Полтавщині до середини 40-х років XIX ст. майже три чверті поміщицьких селян зубожіли так, що вже не мали ні робочої худоби, ні реманенту для польових робіт.

Свої землі поміщики часто здавали в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. Особливо жорстокими визискувачами були так звані посесори, що отримали в тимчасове розпорядження державні землі разом із приписаними до них селянами. Селян при цьому не звільняли від подушної податі державі, на оплату якої йшла майже половина селянських доходів.

На Правобережній Україні, де гніт кріпосників був особливо нещадним, протягом 1847—1848 рр. царські власті здійснили так звану інвентарну реформу. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосних повинностей. Але визначав їх сам поміщик, усі земельні володіння якого залишалися недоторканими.

Не маючи достатніх коштів на утримання величезної армії, царат сподівався шляхом організації військових поселень зменшити суму військових витрат і тримати українське селянство в покорі. Військові поселенці знаходилися на постійному казарменому режимі і займалися не тільки регулярним навчанням, але і виконували різні сільськогосподарські роботи в полі і по догляду за худобою. Діти військових поселенців — так звані кантоністи — із семирічного віку також проходили військову муштру. В Україні військові поселення були в Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях.

До середини XIX ст. із середовища селянства виділилися сільські багатії — куркулі, торговці, лихварі, власники млинів і маслобоєнь. Багато хто з них мали промислові підприємства з найманими робітниками: винокурні, пивоварні, цукрові, цегельні заводи і т.п. Займаючись промисловою діяльністю, купці ставали підприємцями-капіталістами.

Засновані на підневільній малопродуктивній праці кріпаків, поміщицькі вотчинні мануфактури поступово занепадали, не витримуючи конкуренції з купецькими промисловими підприємствами, на яких використовувалася більша високопродуктивна праця вільнонайманих робітників.

Початок промислового перевороту в Україні

Капіталістична промисловість в Україні проходила у своєму розвитку три стадії: дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли) — капіталістична мануфактура — фабрика (велика машинна індустрія).

У першій чверті XIX ст. використовувалася переважно кріпосна праця. У руках поміщиків були зосереджені сукняні мануфактури, що працювали для постачання армії і на ринок.

Поміщицькі підприємства були в таких галузях, як виробництво заліза, чавуну, скла, паперу, селітри, у винокурній та цукровій промисловостях. Усе це були невеликі підприємства, що нараховували два-три десятки чол. Майстерні і мануфактури, що належали буржуазії, були засновані на найманій праці. Наймаючись на підприємство, селяни зобов'язані були платити оброк і залишалися в повній залежності від поміщика. Панування кріпосного права заважало розвитку найманій праці, гальмувало розвиток капіталістичних виробничих відносин.

Поступово виникала промислова буржуазія, яка складалася з українського купецтва, поміщиків, що обуржузилися, ремісників і заможного селянства. Це насамперед купці Яхненки, Смиренки, купець Терещенко, в руках якого знаходилася в 50-х рр. XIX ст. половина всієї хлібної торгівлі Глухова (на Чернігівщині), власником ряду підприємств був купець Харитоненко із Сум.

В Україні, як і по всій Росії в цілому, з'явилися іноземні капіталісти. Вони відкрили склади сільськогосподарських машин в Одесі, Києві, Харкові, Житомирі.

Розвиток капіталістичних відносин супроводжувався грубим насильством і експлуатацією кріпаків і найманих робітників, зайнятих у сільському господарстві і промисловості. Їхній робочий день продовжувався 12—14 годин, широко використовувалася дитяча і жіноча праця, що оплачувалася нижче, ніж праця робітників-чоловіків.

Місце України в торгівлі Російської імперії

Промислову і сільськогосподарську продукцію збували переважно на ярмарках і базарах. Там, разом із товарами місцевого виробництва, продавалися вироби і з центральних губерній Росії (в основному Московської, Владимирської і Костромської) — бавовняна, шовкова і вовняна тканини, шкіри, хутра, зброя, посуд, нитки. З Бессарабії і Криму привозили фрукти і вина, з Дону — рибу.

Найбільший торговельний оборот в Україні мали ярмарки всеросійського значення в Києві, Єлисаветграді. На кийвський Контрактний ярмарок, що проводився щорічно в січні, з'їжджалися тисячі поміщиків і купців як із різних місцевостей Російської імперії, так і з-за кордону — Австрії, Пруссії, Франції, Англії. Тут укладалися договори (контракти) на оптову купівлю-продаж (цілими партіями, у великій кількості) виробів сільського господарства і промисловості, брали в борг у приватних банках, повертали борги.

Зростає роль чумацького (торгово-візницького) промислу. Тільки зерна чумаки доставляли в чорноморсько-азовські порти до 40 млн. пудів на рік. Традиційна доставка солі чумаками до середини XIX ст. досягла 8 млн. пудів щорічно. Щоб перевезти такий вантаж, було потрібно 120—130 тис. возів. Чумаки також перевозили і продавали кам'яне вугілля, продукцію цукрових і салотопних заводів. Їхні транспортні шляхи досягали Уралу і Середньої Азії.

Чумаки-підприємці — власники десятків возів і цілих черід волів — були вихідцями із заможних селян. Чумаками-погоничами наймалися збіднілі селяни. Багато заможних чумаків стали родоначальниками династій великих підприємців-капіталістів.

Особливе значення Україна як зерновиробляючий центр мала в зовнішній торгівлі Російської імперії. Виробляючи до 80% російського товарного зерна і володіючи чорноморськими портами, через які пролягали найбільш зручні торговельні шляхи в Європу, українські губернії стали найбільшими постачальниками валютних надходжень в імперію від зовнішньої торгівлі. З України вивозили за кордон хліб, продукти тваринництва, рибальства, полювання, а також мануфактурні і фабрично-заводські вироби (свічі, канати, полотнину тощо). У 1859 р. вивіз хліба через чорноморсько-азовські порти складав 41% всього експорту хліба з європейської Росії.

Антикріпосницька боротьба в Україні. Найбільші виступи козаків, селян і військових поселенців

З особливою силою масовий антикріпосницький рух розгорнувся після закінчення російсько-французької війни. *У 1815—1820 рр. у селах Жуковому і Стасівці Полтавської губернії в 1815 р. повстали селяни заявили, що хочуть зробити всіх кріпаків вільними, роздати їм поміщицькі землі, а поміщиків вигнати з маєтків. У 1819 р. повстали військові поселенці Чугуєва (Харківщина) прогнали офіцерів і висунули вимогу ліквідувати військові поселення.*

Протягом 1818—1820 рр. продовжувалося повстання в 250 селах Південної України і Дону. Повстало близько 45 тис. російських і українських селян. Озброєні косами, списами, ціпками, вони видворили поміщиків і їхніх управителів, установили в селах свою владу. «Громадська канцелярія» для керівництва всім повстанським рухом знаходилася в селі Мартинівка на Дону. Тільки за допомогою великих військових сил царському урядові удалося зломити опір повстанців.

В Уманському повіті на Київщині навесні 1826 р. підняв селян на боротьбу проти поміщиків солдат Олексій Семенов. Видаючи себе за уповноваженого від царя, він їздив із села в село і наказував селянам заарештовувати поміщиків, карати різками поміщицьких економів. Царські власті за допомогою військової сили придушили це повстання. У 1835 р. повстали козаки Лівобережної України, протестуючи проти реорганізації створених у період російсько-французької війни 10 лівобережних козацьких полків у регулярні армійські. Повстання було жорстоко придушене царськими військами.

Діяльність декабристів в Україні

Після Вітчизняної війни 1812 р. у країні панувала атмосфера загального невдоволення кріпосницькими порядками. *У Кам'янці і Тульчині діяли таємні управи Південного товариства, створеного в 1821 р. У тому ж році в Петербурзі почало діяти Північне товариство. Найчисленніша управа Південного товариства була у Василькові.* До неї входили дворянські революціонери як Південного товариства, так і Товариства з'єднаних слов'ян. Останнє ставило собі за мету визволення всіх народів Східної Європи «від самовладдя» і об'єднання їх у «федеративний союз», куди повинні були ввійти Росія, Польща, Молдавія, Сербія і ряд інших країн. У Новоград-Волинському була організована четверта управа Південного товариства — Слов'янська на чолі з братами Петром і Андрієм Борисовими та І. І. Горбачовським.

Керівник Південного товариства П. І. Пестель склав докладну програму за назвою «Руська правда». Вона передбачала скинення самодержавства, республіканську форму правління, скасування кріпосного права, установлення правової рівності всіх громадян, здійснення земельної реформи з частковою конфіскацією поміщицьких земель.

Збройний виступ Північного товариства в Санкт-Петербурзі був підтриманий Південним товариством в Україні. *На заклик керівників Васильківської управи підполковника С. І. Муравйова-Апостола і підпоручика М. П. Бестужева-Рюміна 29—30 грудня 1825 р. повстали п'ять рот Чернігівського полку, розквартированого в селах і містечках Київської губернії. Незабаром повстали захопили м. Васильків, однак, не наважилися на подальші активні дії.*

У кінці-кінців декабристи вирішили здійснити похід на Волинь, де передбачалося з'єднатися із Товариством об'єднаних слов'ян і продовжити повстання, спираючись на розквартировані там військові частини. Однак, *3 січня 1826 р. під час спроби повсталих прорватися до Новоград-Волинського вони були розгромлені царськими військами.*

Кирило-Мефодіївське братство

Кирило-Мефодіївське братство (товариство) *виникло наприкінці 1845 — початку 1846 рр. у Києві і ставило собі за мету об'єднання слов'янських земель навколо України на принципах демократичної федерації.* Засновниками братства були професор Київського університету історик М. І. Костомаров, учитель В. М. Белозерський і чиновник М. І. Гулак. Організаційні і програмні положення братства були викладені в «Книзі буття українського народу», «Статуті товариства св. Кирила і Мефодія» і т.зв. «Законі божому». Братство ставило завданням створення слов'янської федерації, ліквідацію кріпосного права, станових привілеїв, проголошення свободи совісті тощо. До складу майбутньої, на думку керівників товариства, повинні були ввійти Україна і Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. При цьому погляди окремих членів товариства не були однорідні. *М. Костомаров і його прихильники припускали домогтися здійснення своїх політичних ідеалів мирним реформістським шляхом, згідно з «євангельськими правилами*

любові, лагідності і терпіння». *Т. Шевченко стояв на революційно-демократичних позиціях, закликаючи до насильницького скинення існуючого ладу. Близькими до нього були погляди М. Гулака й О. Навроцького. Найбільш помірковану позицію займав П. Куліш, який обмежувався ідеями відродження української культури і національних традицій.* Товариство знаходилося в стадії організаційного оформлення і проіснувало 13—14 місяців. У березні 1847 р. члени товариства були заарештовані.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Після поділу Польщі і включення частини польських земель (разом із Галичиною і Буковиною) до складу Австрійської імперії правителі останньої провели ряд реформ, спрямованих на централізацію державного управління і заміну феодально-станових відносин буржуазними. Так, *імператриця Марія-Терезія, яка правила в 1740—1780 рр., замінила дворянське самоврядування (особливо розвинуте на землях колишньої Речі Посполитої) бюрократично-чиновницьким управлінням, що підпорядковувалося безпосередньо імператорському двору. Крім цього, було обмежене право поміщицького вотчинного суду над селянами, панщина була обмежена до 3 днів на тиждень. Була створена постійна армія на основі обов'язкової військової повинності, централізованого рекрутського набору і стягування постійного військового податку, що різко обмежило роль дворянського ополчення.* Реформи Марії-Терезії продовжив її спадкоємець *Йосиф II, який правив у 1780—1790 рр. Він прагнув на всій території імперії створити уніфіковану абсолютистську адміністративно-бюрократичну систему управління, ліквідувавши залишки автономії в її окремих землях.* При цьому австрійський уряд намагався протиставити польсько-шляхетському опору свою політику на галицьких і буковинських землях, українське селянство, що їх населяло, надаючи йому певні свободи. Однак, селянські реформи Йосифа II, декларовані в його указах і патентах 1781, 1782, 1785 р. про скасування кріпосної залежності, заміну панщини й інших натуральних повинностей єдиним поземельним податком наштовхнулися на завзятий опір поміщиків і не були реалізовані. У той же час *була ліквідована особиста залежність селян від поміщиків, вони отримали право без згоди своїх панів одружуватися, переселятися, передавати майно в спадок і т.д. Сільським громадам за імператорським указом 1784 р. було надане право самоврядування, у 1786 р. було підтверджене обмеження панщини 3 днями на тиждень.*

У релігійній сфері результатом реформ було *підпорядкування церкви державі, при чому основні християнські конфесії імперії (католицька, греко-католицька і протестантська) були зрівняні в правах, а священники отримали статус державних службовців.* Фактично автономний орден єзуїтів, який мав значний вплив на політичне життя в імперії, був ліквідований на її території імператорським указом у 1773 р.

Була проголошена *загальна середня освіта*, для чого була створена широка мережа навчальних закладів, які утримувалися за рахунок держави. *У початковій школі навчання велося рідною мовою.*

Після смерті Йосифа II через опір аристократії і поміщиків реформи були припинені.

«Руська трійця»

Найбільш широко національні ідеї знайшли відображення в діяльності об'єднання «Руська трійця» (у 30—40-х рр.), засновниками якого були *студенти Львівського університету Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький. У 1832 р.* вони згуртували навколо себе однодумців, *метою яких було відродження престої рідної культури. Вони працювали над очищенням мови від надуманої «вишуканості» і перетворенням її на зрозумілу мову, а також над пробудженням національної свідомості народу.*

У 1836 р. Вагилевич зробив перший переклад «Слова о полку Ігоревім» живою українською мовою. Шашкевич створив «Читанку», готував граматику і словник української мови.

Під впливом загальнослов'янського руху «Руська трійця» внесла в програмні документи ідею возз'єднання всіх українських земель у складі майбутньої федерації.

На основі своїх фольклорних записів і публіцистичних творів члени «Руської трійці», минаючи львівську цензуру, *у 1827 р. видали в Будапешті альманах «Русалка Дністровая».* У ньому були поміщені народні пісні, думи, легенди, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття, побут і культуру українського народу. Заслугою об'єднання стало також те, що воно змогло виробити соціально-економічну і політичну програму національно-визвольного руху і прагнуло перенести її на всю Україну.

Головна Руська рада

Головна Руська рада була *створена галицькою інтелігенцією і нижчим духівництвом під час революції 1848—1849 рр.* в Австрійській імперії. Вона *повинна була представляти і відстоювати інтереси українського населення Галичини.* У виробленій Головною Руською радою програмі обґрунтовувалася приналежність українського населення Галичини до єдиного українського народу, підкреслювалися глибокі історичні державні традиції краю.

Улітку 1848 р. Руська рада затвердила рішення про створення «Галицько-руської матиці», яка повинна була відати організацією видання шкільних підручників українською мовою. У 1851 р. австрійський уряд заборонив діяльність Головної руської ради.

Скасування кріпосного права в Галичині

На початку 1848 р. у Галичині різко посилювалися селянські виступи. *Австрійський уряд, побоюючись повстання, 17 квітня 1848 р. дав указівку губернаторові Галичини негайно оголосити про скасування панщини.*

22 квітня 1848 р. в Галичині був оголошений циркуляр губернського управління про те, що з 15 травня 1848 р. «усі панщинні роботи і підданицькі данини скасовуються за винагороду в майбутньому за рахунок держави». Відповідний імператорський указ був опублікований пізніше. Залишаючи тимчасово в силі сервітути — права селян на користування лісами і пасовищами, він зобов'язував їх вносити плату за них поміщикам на основі «добровільної» угоди.

Таким чином, страх перед можливістю нового селянського повстання змусив правлячі кола Австрії скасувати панщину в Галичині «зверху» майже на 5 місяців раніше, ніж в інших провінціях монархії.

7 вересня 1848 р. імператор затвердив закон про скасування феодальних повинностей, прийнятий парламентом. Закон надавав селянам громадянські права, право власності на землю, що знаходилася в їхньому користуванні, але, разом із тим, скасував їхні земельні права, призначивши мізерну винагороду.

За скасування панщини поміщикам Східної Галичини був призначений великий викуп — 58,9 млн гульденів, основна частина якого лягла на плечі трудового селянства. Виплата викупних платежів, сума яких разом із відсотками зросла більш ніж удвічі, продовжувалася до початку ХХ ст. У власність селянства перейшло менше половини земельних угідь краю. В основній своїй масі селяни залишалися малоземельними й економічно неспроможними, значна частина (халупники, комірники) була «звільнена» без землі і відразу ж потрапила в економічну кабалу до поміщиків. У власність останніх перейшли майже всі ліси і пасовища, за користування якими селяни тепер змушені були відробляти або вносити велику плату.

Українці в першому парламенті Австро-Угорщини

Своїми активними діями українське населення домоглося права на своє представництво в першому австрійському парламенті. Вибори до парламенту (рейхстагу) відбулися в червні 1848 р. *Зі 100 парламентських місць, наданих Галичині, 25 здобули українці (15 селян, 8 священиків, 2 представника міської інтелігенції) і 75 — поляки.*

3 вересня група українських селянських депутатів (Г. Андрусяк, В. Гарматий, С. Гой, П. Козар, К. Посацький та ін.) разом із деякими польськими селянськими депутатами із Західної Галичини подала до рейхстагу заяву, в якій були викладені вимоги селянства: повернути захоплені поміщиками селянські землі, дозволити вільно користуватися соляними покладами і джерелами, ліквідувати монопольне право поміщиків на млини, знизити ціни на сіль і тютюн, зменшити акциз, поштові і гербові оплати, скасувати прибутковий податок із ремісників, зменшити платню чиновникам, допускати до посад в управлінському апараті місцевих жителів, незалежно від їхнього соціального походження, розділити Галичину на дві провінції — українську з центром у Львові і польську з центром у Тарнові або Кракові, відкрити в кожному селі школи з викладанням рідною мовою тощо.

У грудні 1848 р. новий імператор Франц-Йосиф розпустив парламент.

Тестові вправи

1. Програмний документ Кирило-Мефодіївського братства це:

- а) «Книга буття українського народу»;
- б) «Катехізис автономіста»;
- в) «Кобзар».

2. Вставте пропущені назви таємних товариств дворянських революціонерів, утворених в 20-ті роки XIX ст. в Росії і в Україні, а також імена їх керівників:

Після Вітчизняної війни 1812 р. і закордонного походу російської армії в країні панувала атмосфера загального невдоволення кріпосницьким режимом. В Петербурзі, Москві та Україні почали з'являтися таємні товариства. В Камінці та Тульчині діяли таємні управи ..., на чолі якого стояв В Петербурзі виникло ..., програму якого «Конституція» складав В Новоград-Волинському виникло ..., яке очолювали

3. Розмістіть названі події в хронологічній послідовності:

- а) Виникнення «Руської трійці»;
- б) Слов'янський конгрес у Празі;
- в) Створення Головної руської ради в Галичині.

4. Встановіть відповідність:

Які українські землі входили у відповідні генерал-губернаторства?

а) землі Північного Причорномор'я від Бессарабії до Криму;	1) Малоросійське генерал-губернаторство;
б) землі Лівобережної України;	2) Новоросійське генерал-губернаторство;
в) землі Правобережної України чи Південно-Західний край.	3) Київське генерал-губернаторство.

5. Про яку історичну подію іде розмова в уривку з поеми Т. Шевченка «Близнець»:

«Как жертва всеожжения вспыхнула святая белокаменная, и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар, и млад заливать вражеской кровью великий пожар московский. Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать; зашевелилось и охочеконное ополчение малороссийское».

Відповіді на Тестові вправи до теми 13

- 1: а.
- 2: Південне товариство, Павло Пестель, Північне товариство, Нікіта Муравйов, товариство об'єднаних слов'ян, брати Борисови.
- 3: а, в, б.
- 4: а — 2, б — 1, в — 3.
- 5: Війна 1812 р.

§ 14. Українська культура в першій половині XIX ст.

Особливості розвитку культури

Особливості розвитку української культури в цей період зумовлювались наступними факторами.

1. Україна в першій половині XIX ст. розвивалася в рамках Російської імперії, котра проводила політику русифікації (заборона використання української мови в школах, створення перешкод на шляху розвитку української культури).
2. Капіталістичні відносини, що розвивалися в надрах феодалізму, дали поштовх зростанню національної самосвідомості народу, що відбилося і на культурі: все виразніше стали проступати національні риси в літературі, театрі, музиці, архітектурі тощо.
3. Завдяки розвитку капіталізму зростає потреба суспільства в освіті (техніка вимагала від робітників знань), науці (нові розробки, що могли принести прибуток) і т.п.

Освіта і наука

У першій половині XIX ст. у зв'язку з відкриттям університетів у Харкові (1805 р.) і Києві (1834 р.), ліцеїв в Одесі, Ніжині, гімназій у Полтаві, Харкові, Одесі і ряді інших міст значно розширилися можливості здобути середню і вищу освіту для дітей привілейованих класів і станів.

На початку XIX ст. у Росії була проведена реформа системи освіти (1802—1804 рр.), за якою навчальні заклади поділялися на 4 розряди:

- *парафіяльні школи*, що створювалися при церкві і за півроку в селах або за 1 рік у містах навчали дітей читанню, письму, арифметиці і «Законові Божому».
- *повітові училища* — світські початкові школи в містах, що за 3 роки навчали російській мові, арифметиці, історії, географії, фізиці, геометрії, природознавству, «Законові Божому»;
- *гімназії*, що за 7 років навчання давали середню освіту. Вивчалися латинська, німецька, французька мови, філософія, статистика, юриспруденція, політекономія, фізика тощо. Випускники отримували право вступати до університетів або ж ставати викладачами початкових шкіл;
- *ліцеї й університети*, що давали вищу освіту. Три ліцеї (у Кремінці на Волині, Одесі, Ніжині) за 9 або 10 років давали об'єднаний гімназичний і університетський курс. В Україні було відкрито 2 університети: у Харкові (відкритий у 1805 р.; спочатку мав 2 факультети — філософський і юридичний, потім відкритий третій — медичний) і в Києві (відкритий у 1834 р. на базі ліквідованого Волинського ліцею).

У 40-х роках XIX ст. у Києві почала працювати Тимчасова комісія для розбору древніх актів. Вона збирала, вивчала і публікувала документи про історичне минуле України. Співробітником комісії був і Т. Г. Шевченко.

У цей час відомий російський і український історик І. І. Костомаров видав російською мовою свої праці «Богдан Хмельницький» і «Бунт Стеньки Разина», у яких відчувався помітний політичний вплив творів Т. Г. Шевченка і М. Г. Чернишевського. Видатний учений-славіст, професор Харківського університету І. І. Срезневський склав і видав історико-фольклористичний збірник «Запорожская старина».

Перший ректор Київського університету М. О. Максимович підготував і опублікував три збірки українських народних пісень. Він же був автором двотомного підручника ботаніки, за яким навчалися студенти всієї країни. Так само використовувалося тритомне видання «Курсу математики», підготовлене професором Харківського університету Т. Ф. Осиповським.

Відкриття університетів, ліцеїв і гімназій

У першій чверті XIX ст. в Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що поєднували гімназичний і університетський курси: *Волинський ліцей у Кремінці на Волині, Рішельєвський ліцей в Одесі і Гімназія вищих наук у Ніжині на Чернігівщині*. Вони сприяли розвитку вищої освіти.

Значним просвітительським центром на Правобережжі стала *Волинська гімназія в Кремінці (1805 р.)*, відкрита на кошти дворянства. На базі гімназії в 1819 р. виник Волинський ліцей, що мав за мету замінити для дітей дворян Волинської і Подільської губерній університет.

На півдні України центром вищої освіти став Рішельєвський ліцей, заснований в Одесі (1817 р.), що призначався переважно для дітей дворян, а також купецтва, чиновників, міської знаті.

Гімназія вищих наук у Ніжині виникла в 1820 р. як привілейований дворянський навчальний заклад, що готував молодь до державної служби. По закінченні курсу гімназисти здобували звання кандидата або дійсного студента.

17 січня 1805 р. відбулося відкриття Харківського університету з чотирма факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним і медичним. Київський університет, відкритий 15 липня 1834 р., спочатку складався з філософського і юридичного факультетів.

Микола Іванович Костомаров

Микола Іванович Костомаров народився в 1817 р. у родині російського поміщика. У 1837 р. закінчив Харківський університет. У 1841 р. підготував магістерську дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Росії», котра була заборонена і знищена царською цензурою. У 1844 р. захистив дисертацію «Про історичне значення російської народної поезії». З 1846 р. професор Київського університету по кафедрі історії. Був одним з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства й авторів його статуту і програми. У товаристві Костомаров займав праві позиції. У 1847 р. товариство було розгромлено. М. Костомаров був заарештований і після річного ув'язнення засланий до Саратова. До 1857 р. він служив у Саратовському статистичному комітеті. У 1859—1862 рр. був професором російської історії Петербурзького університету. М. Костомаров був одним з організаторів і співробітників журналу «Основа» (1861—1862 рр.), що виходив російською і українською мовами. М. Костомаров висунув теорію «двох начал» — вічового й єдиногодержавного, яка ідеалізувала минуле українського народу. Ідея про виняткові особливості України, про її «безкласовість» і «безбуржуазність» обумовила звернення М. Костомарова до етнографічного матеріалу як основного, на його думку, для розкриття історії народу.

Іван Петрович Котляревський

Іван Петрович Котляревський (1769—1838 рр.) — український письменник і культурно-суспільний діяч. Зіграв важливу роль у становленні нової української літератури й у розвитку української літературної мови. Народився в сім'ї дрібного чиновника, навчався в Полтавській духовній семінарії. У 1796—1808 рр. на військовій службі. Вийшовши у відставку, у 1810 р. повернувся до Полтави, зайнявши посаду наглядача «Будинку виховання дітей бідних дворян», де виявив себе як педагог-гуманіст і демократ. У 1812 р. сформував козацький полк, що відзначився в боях проти наполеонівських військ. У 1816—1821 рр. був директором полтавського театру. З 1818 р. був пов'язаний із декабристськими колами; у 1821 р. обраний почесним членом Вільного товариства аматорів російської словесності. У поемі «Виргилиева Енеїда, на малоросійській мові переложена» (уперше вийшла в 1798 р. у Петербурзі, цілком — у 1842 р.) І. Котляревський гротескно-сатирично зобразив події в Україні, пов'язані з ліквідацією царатом Запорозької Січі і покріпаченням селянства. Побут і звичаї всіх верств українського суспільства, характер українського народу написані в поемі так, що вона стала своєрідною енциклопедією українського народного життя XVIII — поч. XIX ст.

Велику роль у розвитку української драматургії зіграли п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», уперше поставлені в 1819 р. на сцені полтавського театру за участю М. С. Щепкіна.

Пантелеймон Олександрович Куліш

Пантелеймон Олександрович Куліш — український письменник і вчений. Народився в 1819 р. у дрібнопомісній сім'ї, що втратила дворянство. Навчався в Київському університеті, однак не закінчив його, з 1841 р. учителював. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві був 4 роки (з 1847 р.) у засланні у Вологді, потім у Тулі. Після покайного звернення до царя був прощений і в 1850 р. приїхав до Петербурга. У 60-х рр. на урядовій службі у Варшаві. У 1868—1871 рр. знаходився в Галичині, потім деякий час служив у Петербурзі. Останні 20 років життя провів в Україні, на своєму хуторі.

Роман П. Куліша «Чорна Рада, хроніка 1663 року» (1845—1857 рр.) поклав початок українській історичній романістиці. В 50—60-х рр. займався активною видавничою діяльністю. Заснував українську друкарню в Петербурзі, видав твори М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, Марко Вовчок та ін. Переклав українською мовою твори У. Шекспіра, Дж. Г. Байрона, Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гейне, А. Міцкевича та ін. Брав участь у виданні журналу «Основа».

П. Куліш ідеалізував історичне минуле і гетьманську верхівку. В історичних працях («Історія возз'єднання Русі», т. 1—3, 1874—1877 рр., «Відпадання Малоросії від Польщі», т. 1—3, 1888—1889 рр., та ін.) він оцінював минуле українського народу з аристократичних і монархічних позицій. Стверджуючи, що українська і польська шляхта виконала в історії українського народу «цивілізаторську місію», Куліш негативно ставився до козацької демократії і скасування кріпосництва.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився в 1778 р. у дворянській сім'ї. Один із видавців і редакторів журналу «Український вісник» (1816—1817 рр.); очолював професійний театр у Харкові. Був проводирем дворянства, головою харківської палати карного суду (з 1840 р.). П'єси «Дворянські вибори» (1829 р.) і «Дворянські вибори, частина друга, або Вибір справника» (1830 р.), «Шельменко-денщик» (1840 р.) розвивали традиції сатиричної комедії XVIII ст. Дві книги «Малоросійських повістей» вийшли українською мовою в 1834 і 1837 р. Викриваючи обмеженість і тупість козацької старшини, виступаючи проти пияцтва, обжерливості та ін. пороків Г. Квітка-Основ'яненко з глибокою симпатією зобразив простих людей, розкрив тяжкі умови їхнього життя («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана»).

Микола Андрійович Маркевич

Микола Андрійович Маркевич (1804—1860 рр.) — український історик, етнограф і поет. У молодості випустив кілька збірок віршів, у т.ч. «Українські мелодії» (1831 р.), в основі яких лежали українські народні перекази і повір'я. У його праці «Історія Малоросії» зібраний великий документальний матеріал. Значну наукову цінність має зібрана Маркевичем колекція історичних документів з історії України XVIII ст.

Петро Петрович Гулак-Артемівський

Петро Петрович Гулак-Артемівський (1790—1865 рр.) — український письменник. Народився в сім'ї священика. У 1817 р. поступив до Харківського університету, де з 1825 р. був професором, а з 1841 р. ректором. Почав друкуватися в 1817 р. Придбав популярність після опублікування байки-сатири «Пан та собака» (1818 р.), у якій засуджується сваволя поміщиків стосовно кріпаків. Слідуючи почасти І. П. Котляревському, П. Гулак-Артемівський переробляв у бурлескному стилі оди Горация, українізуючи їхній зміст. Переробку балад Й. В. Гете («Рибалка») і А. Міцкевича («Пані Твардовська») можна розглядати як ранні твори українського романтизму.

Михайло Васильович Остроградський

Михайло Васильович Остроградський (1801—1862 рр.) — математик, академік Петербурзької АН (1830 р.). Навчався в Харківському університеті (1816—1820 рр.) і в Парижі (1822—1828 рр.). Його основні праці відносяться до математичного аналізу, теоретичної механіки, математичної фізики; відомий також працями з теорії чисел, алгебри, теорії ймовірностей. М. Остроградський уперше побудував теорію поширення тепла в рідині. Він займався також питаннями теорії пружності, небесної механіки, теорії магнетизму тощо.

Великий інтерес для свого часу мали роботи Остроградського з теорії руху сферичних снарядів у повітрі і з'ясування впливу пострілу на лафет гармати.

Критерієм цінності математичних досліджень для Остроградського служила можливість використовувати отримані результати у практичній діяльності. Характерні в цьому відношенні його дослідження з теорії ймовірностей. Остроградському належить також ряд популярних статей і педагогічних досліджень.

Ізмаїл Іванович Срезневський

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812—1880 рр.) — славіст, філолог і етнограф, академік Петербурзької АН (1851 р.). Закінчив Харківський університет (1829 р.), був професором Харківського і Петербурзького університетів і Педагогічного інституту. Основні праці з історії російської мови, археології, бібліографії, методики викладання мови, історії давньоруської літератури.

Тарас Григорович Шевченко

Тарас Григорович Шевченко (1814—1861 рр.) — народився в сім'ї кріпака. Рано осиротів, був пастухом, наймитом у попа, з 14 років «козачком» у свого поміщика П. В. Енгельгардта, закінчив Петербурзьку Академію мистецтв. Навесні 1838 р. Т. Шевченко був викуплений із кріпосної неволі.

У 1840 р. вийшов збірник поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар». Від ранніх творів «Тарасова ніч» (1838 р.), «Іван Підкова» (1839 р.), перейнятих романтикою стародавніх переказів, поет усе ближче підходить до теми національно-визвольної боротьби. У найбільшій із його історичних поем «Гайдамаки» (1841 р.) Т. Шевченко прагнув закликати пригноблений український народ до боротьби за своє визволення.

У травні 1843 р. Т. Шевченко поїхав в Україну і повернувся в Петербург у лютому 1844 р., навесні 1845 р. знову відправився в Україну, маючи намір оселитися в Києві. У 1846 р. вступив до таємного Кирило-Мефодіївського товариства, де займав найбільш ліві позиції; у квітні 1847 р. за доносом провокатора був заарештований і потім відданий у солдати.

Вірші і поеми «Сон» (1844 р.), «Кавказ» (1845 р.), знаменували новий крок у розвитку демократичних поглядів Т. Шевченка. З цими і наступними його творами 40—50-х рр. українська поезія повноправно увійшла в коло розвинутих європейських літератур і справила в XIX ст. великий вплив на поезію слов'янських народів. Видатну роль у цьому зіграли вірш «Заповіт» («Як умру, то поховайте», 1845 р.), що містив відкриті заклики до скинення царату і кріпосництва і віщав народам прекрасне майбутнє, і поема «Єретик» («Ян Гус») (1845 р.).

У засланні Шевченко пробув із червня 1847 по серпень 1857 р. і був звільнений після смерті Миколи І. В роки заслання були написані повісті російською мовою: «Княгиня» (1853 р.), «Музикант» (1854—1855 рр.), «Нешасливий», «Капітанша», «Близнюки» (усі — 1855 р.), «Художник» (1856 р.); раніше були написані повісті «Наймичка» (1844 р.) і «Варнак» (1845 р.); після заслання — «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (1856—1858 рр.); усі вони перейняті антикріпосницькими настроями. Улітку 1859 р., коли Шевченко поїхав в Україну, його заарештували і зобов'язали повернутися до Петербурга.

Розвиток культури на західноукраїнських землях

У Східній Галичині діяли головні трикласні (тривіальні) початкові школи. Доступ у школи був відкритий переважно дітям багатіїв.

Середню освіту на західноукраїнських землях давали гімназії. У 40-х роках у Східній Галичині відкрилося вісім гімназій, на Буковині — одна (у Чернівцях). У них навчалися переважно діти дворян, духовенства і буржуазії. Більшість гімназичних предметів викладалося латинською, німецькою і польською мовами, що обмежувало доступ до гімназії українців. Урядовим розпорядженням від 21 липня 1856 р. у гімназіях Східної Галичини скасовувалося обов'язкове вивчення української мови.

У 1848—1849 рр. у Східній Галичині і Закарпатті почали виникати недільні школи — «читальні для дорослих», у яких вивчалися математика, українська мова і література, природознавство, географія та ін.

Вища освіта на західноукраїнських землях зосереджувалася у Львівському університеті (заснований у 1661 р.), Реальній (торговельній) (1817 р.) і Технічній (1844 р.) академіях у Львові, Чернівецькому ліцеї (1826 р.), де навчалися переважно вихідці зі шляхти, духівництва, чиновництва, купецтва. Викладання у університеті проводилося латинською, німецькою, польською мовами.

У Закарпатті видавничою справою займалося просвітнє товариство «Літературний заклад Пряшівський» (1850—1852 рр.), кероване відомим просвітителем, письменником і педагогом О. В. Духновичем. Товариство об'єднувало понад 70 діячів культури Закарпаття, а також Словаччини і Чехії. За два роки воно видало 12 книг. Оскільки в Закарпатті тоді не було жодної друкарні, друкувати їх доводилося у Львові, Відні, Перемишлі, Будапешті (Будині). Серед видань товариства такі, відомі, як альманах «Поздоровлення русинів», «Місяцеслов» (календар), і т.д. О. В. Духнович видав буквар за назвою «Книжиця читальна для початківців» (Будапешт, 1847 р.), за яким навчалися грамоті діти в Закарпатті і Галичині.

«Літературний заклад Пряшівський» проіснував недовго — австрійський уряд заборонив його діяльність.

Тестові вправи

1. Батько письменника М. Гоголя — Василь Гоголь-Яновський був режисером і керівником театру в:

- а) м. Ніжині;
- б) с. Кибинці на Полтавщині;
- в) с. Каганівка на Чернігівщині.

2. Вставте пропущені слова:

Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченко вийшло в м. ... у ... році.

3. Встановіть хронологічну послідовність відкриття вищих навчальних закладів в Україні:

- а) Харківський університет;
- б) Київський університет;
- в) Волинський ліцей;
- г) Рішельєвський ліцей.

4. Встановіть відповідність:

а) Ф. М. Глінка;	1) відомий співак та композитор, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»;
б) С. С. Гулак-Артемівський;	2) великий російський композитор, автор романсів «Гуде вітер вельми в полі» «Не щибечи, соловейко»;
в) Н. А. Маркович.	3) укладач збірника українських пісень з нотами.

5. Визначте, чия це біографія?

Був викуплений з кріпацтва в 24-річному віці. Навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. Входив до Кирило-Мефодіївського братства. Написав поетичну збірку, яка зробила його ім'я відомим і шановним українцями. За революційні мотиви своїх поезій був покараний солдатчиною.

Відповіді на Тестові вправи до теми 14

- 1: б.
- 2: Петербург, 1840 р.
- 3: а, г, в, б.
- 4: а — 2, б — 1, в — 3.
- 5: Тарас Шевченко.

§ 15. Скасування кріпосного права на українських землях, які входили до складу Російської імперії.

Реформи адміністративно-політичного управління в 60—70-х роках XIX ст.

Законодавче скасування кріпосного права

Причинами скасування кріпосного права з економічної точки зору стали потреби вільного розвитку продуктивних сил сільського господарства (селянських і поміщицьких господарств), які останні роки існування кріпосництва знаходилися в стані застою і деградації, з політичної точки зору — необхідність подолання глибокої політичної кризи суспільства, зростання соціальної напруженості, що посилилася з поразкою царату в Кримській війні. Метою лібералів-реформаторів (М. Мілютін, Я. Ростовцев) з урядового табору було створення могутнього класу землевласників із селян-власників і капіталізованих поміщицьких господарств, котрі повинні були скласти міцну опору царського самодержавства на селі.

19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про реформу і «Положення про селян, що знаходяться в кріпосній залежності». Цей пакет документів включав *три основних питання; особисте звільнення селян, наділення їх землею і порядок викувної угоди*. При цьому за основу був узятий досвід тих європейських країн (Австрії, Пруссії), у яких *селяни викупували землю у власність при збереженні*

поміщицького землеволодіння (т.зв. «пруський шлях» розвитку капіталізму в сільському господарстві). Одночасно з Маніфестом був затверджений ряд положень і додаткових правил.

Законодавчі акти 1861 р. проголосили ліквідацію кріпосного права, давали селянам і двірським людям права «вільних селянських обивателів як особисті, так і майнові». *Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків*. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові і ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і продавати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у початкові навчальні заклади. *Право власності на землю залишалося за поміщиками. У користуванні селян знаходилися садиба і польовий наділ, за які вони повинні були відробляти панищину або платити оброк. Таке становище вважалося тимчасовим, за цей термін між поміщиками і селянами підписувалася угода про викуп землі*. До викупу відносини між ними регламентувалися спеціальними грамотами. На складання і введення в дію цих грамот (вони називалися уставними) приділялося два роки. Для вирішення інших загальних питань створювалися «губернські в селянських справах присутствія» й інститут мирових посередників, що формувалися з чиновників і поміщиків.

Особливості реформи в Україні

В Україні народився і був випробуваний ліберальний проект М. Мілютіна — карлівський проект звільнення селян (Карлівка — село в Полтавській губернії, що належало родині Романових), більш прогресивний в умовах самодержавства і панування в країні поміщицької еліти, оскільки припускав звільнення селян із землею. Разом із тим, завдяки сильному опору консервативних поміщицьких кіл, які прагнули залишити за собою побільше багатих українських чорноземів, земельний грабіж селян набув тут особливо широких форм, склавши у відрізках 30—40 і більше відсотків селянських наділів на Лівобережжі України. Усе це визначило надалі більш гострий характер селянської боротьби за землю, масову міграцію українських селян в умовах малоземелля.

Інша особливість селянської реформи в Україні полягала в тому, що *на Правобережжі земельне питання вирішувалося менш болючо для селянства, тому що царський уряд після польського повстання 1863 р., прагнучи залучити на свій бік українських селян для боротьби з поляками-поміщиками, децю збільшив селянські післяреформені наділи*. Це вплинуло на специфічний характер аграрного розвитку Правобережжя, де до того ж, на відміну від Лівобережжя і півдня, общинне землеволодіння і землекористування були розвинуті дуже слабо.

Оскільки в більшій частині повітів України земля була високої якості, тут установлювалися менші, ніж в інших районах Росії, норми селянського наділу (від 3 до 6,5 десятин на рев'язьку душу в південних і від 3 до 4,5 десятин — у лівобережних губерніях). Поміщикам надавалися широкі можливості зменшувати площі селянських земель, виділяти їм неповні душеві наділи. У селах Лівобережжя і Півдня було «відрізано» біля одного мільйона десятин, або 15% загальної площі землекористування. Із загального числа 2,5 млн рев'язьких душ (у минулому кріпаків) в Україні 220 тис. (а з родинами — 440 тис.) було обезземелено зовсім. Наділи менше прожиткового мінімуму (менше 5 десятин) отримали 94% рев'язьких душ. Крім того, поміщики залишили собі кращі землі, а селянам виділили найгірші, позбавили їх випасів, водойм, лугів, лісів та інших угідь.

Інтересам поміщиків відповідала також викупна операція, яку проводив царський уряд. У цілому селяни повинні були внести платежі приблизно в 4 рази більше від тодішньої ринкової вартості землі. В Україні за дореформеними цінами отримана поміщицькими селянами земля коштувала 128 млн руб., а селяни повинні були заплатити за неї 503 млн руб.

Для державних селян, які складали 50% усього селянства України (2,2 млн. рев'язьких душ), умови реформи були більш сприятливими, ніж для поміщицьких, а викупні платежі вони вносили менші.

Наслідки реформи в Україні

Селянська реформа створила умови для перетворення робочої сили на товар, затвердила панування капіталістичного типу товарного виробництва, прискорила формування промислового виробництва.

Однак зберігався цілий ряд положень, відповідно до яких *селянство залишалося станом з обмеженням правом пересування. Після скасування кріпосного права селяни залишалися в залежності від поміщиків доти, поки ними не буде придбана у власність земля.*

Оплотом кріпосницьких традицій залишалося *збереження великого поміщицького землеволодіння. Залишалися й інші пережитки кріпосництва, зокрема, збереження селянської общини. Вона фактично розпоряджалася всією селянською землею і без її дозволу не можна було залишити село. Поміщик*

вважався попечителем селянської общини і мав право вимагати заміни неугодних йому формально виборних керівників общини. Община обмежувала юридичну свободу селян, виступаючи певною мірою гарантом забезпечення поміщика робочою силою, а держави — регулярним надходженням податків. Зберігався ряд натуральних повинностей.

Реформи адміністративно-політичного управління

Після скасування кріпосного права були проведені реформи в галузі управління, суду, освіти, військової справи і фінансів. Їхня мета полягала в тому, щоб, зберігаючи самодержавну владу царя і панування класу дворян-поміщиків, пристосувати країну до нових умов соціально-економічного розвитку.

Земська реформа. У результаті проведення цієї реформи в ряді губерній Росії були створені *земства* — так зване місцеве самоврядування під верховенством дворянства. В Україні реформа поширилася на південні і лівобережні губернії, у яких було створено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. На Правобережжі, де більшість поміщиків були поляками, уряд, побоюючись посилення польського національно-визвольного руху, розпочав проведення земської реформи лише в 1911 р.

За законом земство складалося з повітових і губернських земських зборів і їхніх виконавчих органів — повітових і губернських земських управ. До складу повітових зборів входили гласні, обрані на трирічний термін на зборах виборців окремо по куріях: на з'їзді землевласників повіту, зборах міських власників і волосних сходах селян. Унаслідок установа системи нерівних виборів більшість обраних до земств гласних складали дворяни-поміщики (у середньому по країні — 74,2%).

Як повітові, так і губернські земські установи не користувалися самостійністю і якою-небудь владою.

Функції земств зводилися до підтримки в належному стані місцевих доріг, забезпечення населення продовольством у разі голоду, організації агрономічної і медичної допомоги, будівництва і утримання шкіл, налагодження поштового зв'язку, розподілу державних коштів, збирання і надання до державних органів статистичних відомостей.

Судова реформа. У 1864 р. уряд провів судову реформу, що завершилася запровадженням буржуазного судочинства. До того суд був становим, закритим і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема, від губернатора. Тепер, відповідно до новоприйнятих судових статутів, *запроваджувалися основні принципи буржуазного права: безстановість суду, змагальність сторін, гласність судочинства, котре відбувалося у відкритих засіданнях за участю сторін і вершилося присяжними засідателями. Були створені окружні суди (по одному на губернію), які становили першу судову інстанцію.* Якщо їхні вироки виносилися за участю присяжних засідателів, вони вважалися остаточними, вироки ж, винесені без участі присяжних, могли бути оскаржені в судову палату, куди входило кілька окружних судів. *Судових палат в Україні було три — Київська, Харківська й Одеська.*

Касаційні функції виконував сенат, що міг повернути ту або іншу справу на повторний розгляд. Для вирішення дрібних справ запроваджувався інститут мирових суддів, котрі обиралися на трирічний термін на зборах земських і міських гласних або призначалися від імені уряду.

Реформа залишила значні пережитки кріпосництва: станове представництво в судовій палаті, окремі суди для духовенства і військових, збереження станового волосного суду для селян, не пов'язаного із загальною судовою системою (зокрема, цьому суду надавалося право присуджувати селян до принизливого покарання різками).

Шкільна реформа. Царський уряд вирішив підпорядкувати своєму контролю навчальні заклади. Відповідно до «Положення про початкові народні училища», затвердженому 14 липня 1864 р., *запроваджувалася єдина система початкової освіти.* Створювати початкові школи дозволялося як державним і громадським установам і відомствам, так і приватним особам, але керівництво навчальним процесом і контроль за ним покладалися на повітові і губернські шкільні ради, що складалися з царських чиновників, представників земств і духовенства.

Зміни в галузі середньої освіти визначалися *статутом від 19 листопада 1864 р., відповідно до якого в країні створювалися класичні і реальні чоловічі і жіночі гімназії.* Право навчатися в них надавалося всім станам, але через високу плату скористатися ним могли лише діти багатіїв. Право вступу в університети мали тільки особи, що закінчили класичні гімназії. Новим *статутом від 18 червня 1863 р. відновлювалася академічна автономія університетів,* створювалася рада професорів, котра повинна була керувати всім життям навчального закладу, у тому числі здійснювати нагляд за студентами.

Реформа в галузі цензури. 1865 р. установила особливо суворий нагляд за органами преси. Відповідно до нового цензурного статуту, *цензурні установи передавалися з підпорядкування міністерства народної освіти до міністерства внутрішніх справ, у складі якого були створені головне управління у справах*

преси і центральний комітет іноземної цензури. У разі виявлення в книгах порушення вимог цензури їхні видавці притягалися до судової відповідальності.

Міська реформа реорганізувала систему міського самоврядування, пристосовавши його до потреб буржуазного розвитку. Відповідно до закону від 16 червня 1870 р. у всіх містах країни змінювався принцип вибору до міських дум. В основі визначення права участі у виборах гласних до міських дум відтепер лежав не становий, а майновий ценз. *Виборче право надавалося тільки власникам нерухомого майна, котрі платили податки, всі інші категорії, що складали більшість міського населення, і насамперед робітники, ремісники і дрібні службовці, цього права не мали.* Крім того, від виборців вимагалось російське підданство і відсутність заборгованості по міських податках, установлювався також віковий ценз не нижче 25 років. *Жінки не мали права брати участі у виборах до міських установ.* Щоб забезпечити перевагу в думках представників великої буржуазії, *вибори гласних (від 30 до 72 у різних містах країни) проводилися по трьох станових куріях, кожна з яких незалежно від кількості тих, хто брав участь у виборах, обирала третину загального числа гласних.*

Міська дума обирала на чотирирічний термін виконавчий орган — міську управу з головою на чолі, який в губернських центрах затверджувався міністром внутрішніх справ, а в інших містах — губернатором. *Міські управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею та іншими господарськими питаннями. Вони безпосередньо підпорядковувалися губернаторові і міністрові внутрішніх справ.*

Фінансові реформи, проведені в 1860—1864 рр., торкнулися як податкової й кредитної систем, так і бюджету та державного фінансового контролю.

Зокрема, у 1860 р. був створений **Державний банк**, діяльність якого позитивно вплинула на розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних комерційних акціонерних банків.

Деяко пізніше замість відкупної системи було запроваджене акцизне оподаткування спиртних напоїв, збільшені непрямі податки на товари масового вжитку, ліквідовані відомчі і створені державні каси, що зосереджували у своїх руках усі прибутки і витрати держави, визначені бюджетом, запроваджені єдиний державний ревізійний центр із досить розгалуженою периферійною мережею і широкими правами в галузі фінансового контролю.

Військова реформа. *Уся територія Росії в 1864 р. була розділена на 10 військових округів.* На чолі округу стояв командуючий, який через штаб і військово-окружну раду здійснював керівництво військами і їхнім господарством.

Поряд з округами створювалися інші органи місцевого військового управління. У кожній губернії і повіті засновувалися управління військового начальника. Підпорядковане головному начальникові військового округу місцеве управління набуло певного значення після встановлення регулярної системи підготовки резервів і запровадження закону про військову повинність.

З 1874 р. *рекрутські набори були замінені загальною військовою повинністю для осіб, яким минуло 21 рік. Термін військової служби скорочувався до 6 років у сухопутних військах і до 7 років на флоті.* Особам, які мали певну освіту, дозволялося проходити службу на положенні добровольців терміном від 6 місяців до 4 років. Від військової повинності звільнялося духовенство і певні привілейовані верстви суспільства, частина іноземних колоністів.

Тестові вправи

1. Кріпосне право в Україні було ліквідовано в :

- а) 1858 р.;
- б) 1863 р.;
- в) 1861 р.

2. Вставте пропущені слова:

Після скасування кріпосного права були проведені реформи міського самоврядування і створені ..., в яких головну роль відіграв клас

За законом вони склалися з губернських та повітових ..., і їх виконавчих органів ..., до складу яких входили ..., обрані на трирічний термін.

3. Встановіть хронологічну послідовність:

- а) Статут про зміни в області середньої освіти, за яким створювалися класичні і реальні чоловічі і жіночі гімназії;
- б) Положення про початкові народні училища, що запроваджувало єдину систему початкової освіти;
- в) Новий статут, за яким відновлювалася академічна автономія університетів.

4. Встановіть відповідність:

а) запровадження загальної військової повинності для жителів російської України;	1) 1861 р.;
б) створення земств на Лівобережній та Правобережній Україні;	2) січень 1864 р.;
в) запровадження дум — органів самоврядування у містах Східної України;	3) 1870 р.;
г) ліквідація кріпацтва в Україні.	4) 1874 р.;
д) запровадження в Україні публічного суду за участю громадських представників.	5) листопад 1864 р.,

5. Дайте відповідь, які соціальні верстви міського населення були позбавлені виборчих прав в ході міської реформи?

Відповіді на Тестові вправи до теми 15

- 1: в.
- 2: земства; дворянство; земські зібрання; земські управи; гласні.
- 3: в ; б; а.
- 4: а — 4, б — 2, в — 3, г — 1, д — 5.
- 5: робітники; ремісники; дрібні службовці; жінки.

§ 16. Економічний розвиток українських земель у другій половині ХІХ ст.

Економічна політика російського царату в Наддніпрянській Україні

Царський уряд не виділяв малоросійські губернії в окрему історичну область, проводячи в них загальноімперську політику. Наявність в Україні Донецького вугільного і Криворізького металургійного басейнів, виняткова родючість ґрунтів, а також наявність зручних морських портів для вивозу продукції привели до її прискороного економічного розвитку. *Основною економічної політики царату в останній третині ХІХ ст. було перевищення експорту над імпортом* (гасло, висунуте тодішнім міністром фінансів Вишнеградським — «недоїмо, але вивеземо»), *перевищення казенних доходів над витратами і підтримка стабільності державної грошової одиниці, а також державні інвестиції в створення транспортної інфраструктури* — насамперед, залізниць і відкриття доступу акціонерному (у тому числі іноземному) капіталу в розвиток металургійної, гірничої і металообробної промисловості. *У сільському господарстві проводився курс на перетворення землі на товар і вільний продаж земель. Гостру соціальну напруженість, що виникала унаслідок швидкого майнового розширення селянства і зuboжіння його основної маси, уряд намагався зняти за допомогою переселенської політики*, направляючи надлишок сільської робочої сили на Далекий Схід, Передкавказзя і Середню Азію.

Результатом цієї політики стало формування на території України великих промислових і сільськогосподарських центрів, а також мережі залізниць, більш розвинутої у порівнянні з іншими регіонами імперії. Оскільки заробітна плата робітників великих підприємств тут перевищувала середньоросійську, в Україну посилювався приплив робочої сили з російських областей, що надалі істотно вплинуло на етнічний склад її населення. У той же час через недостатню купівельну спроможність основної маси населення внутрішній ринок промислових товарів залишався порівняно вузьким і існував в основному за рахунок попиту міського населення. Промисловість обслуговувала в основному потреби залізничного будівництва і свої власні. У сільському господарстві капіталізовані великі земельні господарства Правобережжя і Півдня України (як поміщицькі, так і орендовані) були орієнтовані, насамперед, на закордонний експорт зерна та інших сільгосппродуктів. Через недостатньо швидкі темпи розвитку промисловості селянство, здебільшого розорялося, не маючи можливості знайти джерело доходів поза сільським господарством і змушене було за безцінь працювати в господарствах поміщиків і заможних селян.

Особливості й перебіг промислового перевороту

Промисловий переворот полягав у остаточному переході від мануфактури до машинної індустрії, найбільш характерними ознаками якої було застосування у виробництві парових двигунів, системи машин і верстатів. Ручна праця послідовно витіснялася машинною. На заводах широко використовувалися парові двигуни, основним промисловим паливом ставало вугілля. Це сприяло різкому підвищенню продуктивності праці і збільшенню випуску продукції.

Промисловий переворот в Україні завершився в основному протягом 60—80-х рр. ХІХ ст. і мав ряд характерних рис:

- *в Україну перемістився центр вугільної і металургійної промисловості*, що перевищив за обсягами виробництво Уралу;
- *швидкий ріст машинобудівного комплексу, насамперед сільськогосподарського машинобудування*, що було пов'язано з потребами сільського господарства України і перетворенням її на основний район виробництва зерна на експорт. Україна стала найбільшим у Росії центром сільськогосподарського машинобудування, де до початку ХХ ст. випускалось до 50% усієї сільськогосподарської техніки;
- *інтенсивний розвиток залізничного будівництва*. Будувалися залізниці: Київсько-Балтська, Курсько-Харківсько-Азовська, Єкатерининська та ін. Виникнення великих залізничних вузлів, розвиток водних шляхів і морського транспорту прискорили створення загальноукраїнського національного ринку — складової частини загальноросійського ринку;
- *високий рівень концентрації виробництва, переважання великих промислових підприємств*;

— швидке формування нових класів — пролетаріату і буржуазії, які за своїм складом були багатонаціональними. Значну частину робітничого класу склали росіяни. Серед буржуазії була високою питома вага іноземців, оскільки інтенсивне промислове зростання 1880—90-х років було пов'язане з експансією іноземного капіталу.

Провідні галузі промисловості

Економічний розвиток України визначали, насамперед, *галузі важкої промисловості: вугільна, металургійна, машинобудівна*. Завдяки інтенсивному розвитку вугільно-металургійного Донецько-Криворізького басейну Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу Росії.

З часу реформи видобуток кам'яного вугілля в Україні виріс у 115 разів, склавши на 1900 р. 691,5 млн. пудів на рік (майже 70% видобутку вугілля у всій Російській імперії), залізної руди — у 158 разів, склавши 210 млн пудів. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. Україна давала половину загальноросійської виплавки чавуну і дещо менше половини заліза і сталі.

За останні два десятиліття XIX ст. у Катеринославській і Херсонській губерніях виникло 17 великих металургійних заводів. Ряд із них був побудований на кошти іноземних капіталістів: англійських — завод Джона Юза (Х'юза) з робітничим селищем Юзівка; бельгійських — Дніпровський завод із селищем Кам'янське (тепер Дніпродзержинськ); французьких — завод у Кривому Розі. Російські капіталісти стали власниками заводів — Брянського (неподалік від Катеринослава), Дружківського — у Донбасі та ін. Переважно іноземним капіталістам належало в 1900 р. 65% підприємств сільськогосподарського машинобудування (наприклад, завод Гельферіх-Саде у Харкові, Грієвса — у Бердянську, Фальворта і Дедіне — у Києві та ін.).

Наприкінці XIX ст. виникли *перші в Україні великі підприємства транспортного машинобудування — Харківський і Луганський паровозобудівні заводи*. До 1900 р. вони випустили 233 паровози (що склало 23% загальноросійського виробництва). *За довжиною залізниць українські губернії займали одне з перших місць у Росії*. Усі вони мали сполучення між собою і з російськими губерніями. *Зростало господарське значення водного транспорту*. До кінця XIX ст. на ріках України плавало 220 пароплавів і ще стільки ж було приписано до портів Азовського і Чорного морів.

Швидко *розвивалися також традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані із сільським господарством*. У першу чергу це стосується цукрової промисловості, де господарювали українські, російські, польські, єврейські підприємці — Терещенко, Харитоненко, Бродський, Гальперін, Фішман, Гінзбург, Потоцький та ін. Щоб не допустити зниження цін на внутрішньому ринку, великі цукрозаводчики в 1887 р. у Києві об'єдналися в синдикат — першу капіталістичну монополію в Росії. Уже через 5 років до нього входило 90% усіх цукрових заводів в Україні.

З 1888 р. по 1894 р. *в Україні були створені 22 іноземні компанії з основним капіталом майже 63 млн рублів*. Царат усіяко заохочував іноземних капіталістів, іноземний капітал. Унаслідок цього французький, бельгійський, англійський і німецький капітал у значній мірі захопив ключові позиції в кам'яновугільній, залізородній і металургійній промисловості в Україні.

Міста

Промисловий переворот сприяв концентрації робітників на великих підприємствах, розташованих у промислових центрах країни. Особливо швидко міське населення збільшувалося в промислово розвинутих губерніях: Катеринославській, Київській і Херсонській.

У 1897 р. в Україні було чотири великих міста: Одеса (403,8 тис. жителів), Київ (247,7 тис.), Харків (173,9 тис.), Катеринослав (112,8 тис.). Наприкінці XIX ст. *нараховувалося 130 населених пунктів, що мали офіційний статус міста*. Розвиток залізничної мережі обумовив появу міст — залізничних вузлів, таких, як Жмеринка, Козятин, Бахмач, Лозова, Ясинувата, Шепетівка. Важливими залізничними вузлами стали Коростень, Люботин, Знам'янка. У них також швидко зростало неземлеробське населення.

З 1863 по 1897 рр. число міських жителів в Україні подвоїлося. Однак, загальна питома вага міського населення наприкінці XIX ст. залишалася низькою.

Великі міста перетворювалися також на великі культурні центри, де засновувалися університети і гімназії, діяли наукові товариства, музеї, улаштовувалися художні виставки, функціонували постійні театри.

Важливу роль в економічному розвитку міст грала торгівля. В Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Єлисаветграді засновувалися торговельні біржі, що здійснювали оптові операції. У містах існувала мережа постійної торгівлі, налагоджувалася кредитна система, створювалися торговельні фірми.

Важливими центрами зовнішньої торгівлі стали Одеса, Маріуполь, Бердянськ, Миколаїв, Феодосія, через які експортувалося головним чином зерно.

Разом із тим, в Україні були такі губернські міста (Чернігів, Кам'янець-Подільський), де промисловість майже не розвивалася, а торгівля мала лише місцеве значення. Вони відігравали роль більше адміністративних, ніж економічних центрів.

Торгівля. Розширення внутрішнього ринку

Величезне значення в розвитку внутрішньої торгівлі мав транспорт, особливо залізничний. Він робив товарообмін більш швидким і дешевим, зводив нанівець торговельне значення колишніх гужових перевалочних пунктів.

З 60-х років XIX ст. особливо швидко *стала розвиватися стаціонарна торгівля — магазинна і крамнична*. Розширення мережі постійної торгівлі обумовлювалося ростом міст і міського населення. По кілька тисяч магазинів, крамниць і інших торговельних закладів існувало в таких великих центрах стаціонарної торгівлі в Україні, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав. Відкрилося чимало спеціалізованих магазинів із продажу тканин, зерна й інших товарів. Це були великі капіталістичні торговельні підприємства.

У торгівлі, як і в промисловості, відбувалася концентрація капіталів. *З оптової і роздрібною торгівлі поступово витіснялися дрібні і середні торгівці. Створювалися великі універсальні магазини з розгалуженою мережею філій.*

Зростала роль фірмової торгівлі. Торговельні фірми усе ширше практикували реалізацію товарів, отриманих від підприємців у кредит.

Організація оптового ринку здійснювалася біржами. Найбільшими за обсягом операцій біржами в Україні були кийвська й одеська. На купівлі-продажу хліба спеціалізувалися біржі в Єлисаветграді і Миколаєві, кам'яного вугілля і заліза — у Харкові. Основна особливість біржової торгівлі — купівля-продаж товарів за стандартами, зразками, технічними описами — відкривала широкий простір для спекуляції, що збагачувало, насамперед, великих капіталістів.

Значну роль у післяреформений період у країні продовжували грати *ярмарки*. Вони *існували в містах і селах, де була слабо розвинута стаціонарна торгівля*. В основному це були дрібні сільські ярмарки, що продовжувалися недовго — найчастіше 1—2 дні і мали місцеве значення. *На них велася переважно роздрібна торгівля сільськогосподарськими продуктами, кустарними виробами, частково — промисловими товарами.* На великих ярмарках, як і в біржових операціях, поступово набував усе більшого поширення оптовий продаж за зразками. Нерідко ярмаркова торгівля набувала характеру аукціонів. Деякі ярмарки набули всеросійського значення, наприклад, у Харкові, Києві, Катеринославі, Єлисаветграді, Сумах.

Важливу ланку у внутрішній торгівлі являли *базари і торги*. У великих містах існувало по кілька базарів (у Києві щодня йшла торгівля на дев'ятьох базарах, у Харкові й Одесі — на п'ятьох).

За допомогою залізничного, річкового і морського транспорту Україна була зв'язана з багатьма районами країни. В економіці Росії Україна виступала, насамперед, як головна вугільно-металургійна база й один з основних районів із виробництва цукру і товарного зерна. Крім того, щорічно збільшувався вивіз з України продукції гірської і металургійної промисловості — кам'яного вугілля, руди, металу. Як основний виробник залізничних рейок, Україна постачала їх для будівництва залізниць у губернії Центральної Росії, на Північний Кавказ, у Закавказзя і Прибалтику.

Розвиток товарного виробництва в сільському господарстві

Докорінні зміни, що відбувалися в сільському господарстві, сприяли перетворенню України на важливий район постачання товарного зерна, борошна, крупи в Центральний промисловий район Росії, Білорусію, Прибалтику і на Кавказ. Всеросійського значення в торгівлі хлібом на Півдні набула Одеса, на Правобережній Україні — Київ, Ржищев, Біла Церква, Умань, Шпола, Проскурів, Луцьк, на Лівобережній Україні — Конотоп, Кременчук, Харків.

На кінець XIX ст. південь України став основним районом виробництва товарного зерна, правобережні губернії спеціалізувалися на виробництві пшениці і цукру, лівобережні — зерна, тютюну і частково цукру.

Південна і Правобережна Україна мало вивозили хліба на внутрішній ринок, виробляючи його головним чином для експорту, котрий постійно збільшувався. Особливе місце в експорті займали зернові культури —

жито, ячмінь, овес і, насамперед, пшениця. У 1861—1870 рр. і 1886—1895 рр. на азовсько-чорноморські порти припадало 80—90% всього експорту пшениці з Росії.

Зростання вивозу хліба на зовнішній ринок у значній мірі забезпечувалося за рахунок збільшення податкового тягара на селян, які змушені були продавати хліб, щоб виручити гроші для оплати податків, прирікаючи свої родини на недоїдання. Прагнучи підтримувати активний баланс зовнішньої торгівлі, царський уряд продовжував нарощувати експорт хліба навіть у роки неврожаїв і голоду.

Одночасно із зростанням продажу хліба збільшувався продаж цукру на внутрішньому ринку. За 1890—1900 рр. він зріс більш ніж у 1,5 рази.

Товарне землеробство. Спеціалізація сільськогосподарського виробництва

Велика частина орних земель в Україні приділялася під посіви товарних зернових культур, площа яких за 60—90-ті рр. XIX ст. зросла з 11,8 до 17,3 млн. десятин. *Збільшення посівів хлібів супроводжувалося поступовим витісненням менш цінних культур більш цінними.* Поряд із виробництвом зерна на продаж збільшувалися площі посіву технічних культур. Із них *в Україні більше за все вирощувалося цукрового буряка.* Кількість буряка, що перероблялася на цукрових заводах, з 1862—1863 по 1894—1895 рр. збільшилася в Україні в 14 разів.

Розширювалося вирощування картоплі — важливого продукту харчування і сировини для винокурної та інших галузей промисловості. З 1870 по 1900 рр. площі під цією культурою збільшилися в 3 рази.

Інтенсивно розвивалося в Україні тютюнництво. Лише протягом 1886—1888 рр. площа, зайнята цією культурою, зросла більш ніж у 2,5 рази. *Розширювалися в післяреформений період посіви олійних культур, розвивалися травосіяння, городництво, виноградарство, садівництво* та інші види інтенсивного землеробства.

«Цукрова революція»

Із середини 60-х років XIX ст. у цукровому виробництві почали організовуватися пайові й акціонерні товариства з великими капіталами. Першим із них було «Товариство Кальницького цукрового заводу» у Липовецькому повіті Київської губернії (1865 р.).

На цукрових заводах впроваджувалася нова техніка, вогневі підприємства витіснялися паровими. Старий спосіб отримання соку з буряка шляхом пресування в 1890-ті роки був остаточно витіснений новим способом — дифузійним.

На розвиток цукрової та інших галузей промисловості негативний вплив справила економічна криза, що охопила Росію в 1873 р. Тільки в 1875 р. цукрові заводи Київської і Подільської губерній скоротили виробництво цукру на 6374 тис. руб. у порівнянні з 1874 р., а ціни на цукор знизилися на 20—25%. Однак, у зв'язку з посиленням упровадженням парової енергетики цукрова промисловість України вже на початок 80-х рр. XIX ст. давала 87,8% загальноросійського виробництва цукру. Багато цукрових заводів являли собою великі капіталістичні підприємства. Так, Андрушівський завод Терещенка в Житомирському повіті Волинської губернії, на якому працювало 1190 робітників, виробляв за сезон 246 тис. пудів цукру-піску на суму 1,1 млн руб.

У 1876 р. власники цукрових заводів Київської, Харківської, Подільської, Чернігівської, Полтавської і Волинської губерній отримали понад 3 млн руб. прибутку. Акціонерні товариства, що швидко виникали в цукровій промисловості на початку 80-х рр. XIX ст., прискорили створення монополістичного об'єднання. *У 1887 р. був організований синдикат цукрозаводчиків, правління якого знаходилося в Києві. Лідерами синдикату стали найбільш впливові цукрові магнати — Бобринські, Браницькі, Береденко, Хряков та ін. Спочатку синдикат об'єднував 78%, а в 1892—1893 рр. — 91% усіх цукрових заводів. Основним його завданням було регулювання цін на цукор на внутрішньому ринку і забезпечення підприємцям високого монополітного прибутку. Царський уряд цілком підтримував заходи синдикату.*

Протягом усього післяреформеного періоду Україна була основним районом виробництва цукру в країні. Цукор з України вивозився майже в усі райони Росії. Головним ринком збуту цукру була Англія, на яку в 1895—1896 рр. припадало близько 32% його експорту з Росії.

Розшарування селянства

На українських землях у складі Росії нараховувалося приблизно 448 тис. заможних селянських господарств (1/6 загальної чисельності). Вони зосередили у своїх руках приблизно 40% надільних і приватногосподарських селянських земель, близько 50% робочої худоби, багато сільськогосподарської техніки. Деякі селянські господарства (особливо на півдні України) досягли розмірів поміщицьких господарств — мали до 1000 і навіть більше десятин землі.

Але бідні селяни складали майже половину населення і складали приблизно 3/5 селянських дворів. Вони йшли в місто на заробітки на фабрики і заводи або працювали у заможних селян і поміщиків (таких селян нараховувалося приблизно 1 млн 800 тис. чол.). Щорічно біля мільйона селян шукали роботу (хоча б сезонну, тимчасову), щоб прогодувати свою родину.

Проміжне місце між сільською буржуазією (куркулями) і біднотою займали середняки (приблизно 1/4 сільського поселення). Їхнє становище було нестабільним, оскільки вони не були гарантовані від розорення. З 1885 по 1905 рр. більш як півмільйона середняків виїхали з України на малозаселені окраїни Російської імперії, переважно в Сибір і на Далекий Схід.

Становлення української нації

Розвиток капіталізму прискорив економічне, територіальне, мовне і культурне єднання населення українських земель. Це обумовило завершення тривалого процесу становлення української нації. Українська нація формувалася на етнічній основі української народності. Вона виникла як результат розкладання феодальної соціально-економічної формації і розвитку капіталістичних суспільних відносин, об'єднання місцевих економічних ринків у загальнонаціональний.

Визначальну роль у процесі формування української нації відігравали українські землі в складі Росії. Разом вони склали компакту територіальну цілісність, без якої не могла існувати українська народність, ні тим більше — українська нація. Та й українське населення тих західноукраїнських земель, що були силою відокремлені державними кордонами від більшої частини території України, бачило в ній свій природний центр і прагнуло возз'єднатися з ним.

Становлення української нації супроводжувалося ростом населення на всій території України. Це відбувалося як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення в нові промислові райони, що формувалися, населення інших національностей (росіян, поляків, євреїв, татар і т.д.). У результаті більшість буржуазії на українських землях була представлена або вихідцями з інших націй, або русифікованими, ополяченими й онімеченими нащадками українців. Це гальмувало створення національної еліти.

Особливості економічного життя Галичини, Буковини і Закарпаття

На західноукраїнських землях, котрі знаходилися під владою Австро-Угорщини, *промисловість майже цілком сконцентрувалася в руках іноземних капіталістів — німецьких, австрійських і канадських*. Протягом 1870—90-х рр., тут також відбувався *процес формування великої фабрично-заводської промисловості*, але *охопив* він в основному *нафтову, лісопильну і мірошницьку галузі*. У цих галузях стали широко використовуватися парові машини. Але в цілому *західноукраїнські землі продовжували бути аграрно-сировинним додатком* промислово розвинутих центральних і західних провінцій імперії Габсбургів.

Населення, зайняте в сільському господарстві, складало в цих районах більшість (у східній Галичині і Північній Буковині приблизно 75%, а в Закарпатті — 85%). Тут і після революції 1848 р. відносини між поміщиками і селянами значною мірою склалися на кабальних умовах: оренда, відробіток. Але проте усе більше значення набували в західноукраїнському селі форми капіталістичної експлуатації. На кінець XIX ст. тут нараховувалося близько 400 тис. постійних і тимчасових (поденних) найманих робітників. У господарствах застосовувалася машинна техніка. Нову сільськогосподарську техніку і найману працю використовували і заможні верстви селянства, які наприкінці XIX ст. становили близько 11%, а в Північній Буковині — близько 8%. На всіх цих територіях майже половину всіх селянських господарств складали бідняцькі.

Переселенські рухи українців

Перенаселеність і збезземелювання українського селянства, відсутність робочих місць через недостатній розвиток промисловості викликали масові міграції, які заохочувалися урядовими інстанціями. Проводячи переселення, влада мала на меті послабити гостроту соціальних конфліктів, освоїти нові землі, використовуючи багатий аграрний досвід українського селянства.

Ще влітку 1792 р. Чорноморському козацькому війську визначили для поселення Фанагорійський півострів і землі на правому березі ріки Кубань. Тут, на так званій Чорноморській лінії, українські козаки заснували 40 станиць. Протягом наступних 124 років сюди переселяли також козаків Дунайського, Бужацького, Катеринославського, Азовського козацьких військ.

Наприкінці XIX ст. населення Кубані на 60,3% складалося з українців.

Із другої половини XIX ст., особливо в 80-х роках, українські селяни, користуючись запровадженими для переселенців пільгами, у масовому порядку мігрували на східні і південно-східні окраїни Російської держави. На Північному Кавказі чисельність українців досягла 1,3 млн чол. Нижнє Поволжя освоювали 400 тис. українців, більше 100 тис. переселилися в Казахстан і Середню Азію. На початок XX століття українське населення в Сибіру, Примор'ї і Приамур'ї склало більше 230 тис. У період століпінської реформи за 1906—1912 рр. в Сибір переселився ще майже мільйон селян з України, але чверть із них повернулися з різних причин на батьківщину.

Протягом другої половини XIX ст. зі Східної Галичини і Північної Буковини в Америку (переважно в Бразилію, Аргентину, США, Канаду) емігрували близько 250 тис. чол. Протягом 30 років (1871—1900 рр.) із Закарпаття виїхали 170 тис. чол. У 1892 р. еміграційна хвиля спрямовувалася й у Росію, куди зі Східної Галичини і Північної Буковини переселилися понад 7 тис. чол.

Тестові вправи

1. Виберіть вірні відповіді в дужках, які характеризують економічну політику уряду в останній третині XIX ст..

Основною економічної політики царизму в останній третині XIX ст. являлося ... [а) перевищення експорту над імпортом; б) створення сприятливих умов для іноземних товарів]. Уряд добивався ... [в) перевищення казенних витрат над доходами; г) укріплення грошової системи і підвищення прибуткової частини бюджету]. Державні пріоритети були у розвитку ... [д) легкої промисловості; е) транспортної інфраструктури і важкої промисловості]. В сільському господарстві проводився курс на... [ж) розвиток ринку вільного продажу землі; з) обмеження земельних продаж].

2. Виберіть в дужках пропущені слова та вставте їх у текст, що характеризує особливості промислового перевороту в Україні в 60-80 р. XIX ст.

У другій половині XIX ст. в Україну перемістився центр ... та ... промисловості [а) вугільної, металургійної; б) текстильної і шовкової].

Почався швидкий ріст машинобудівного комплексу — перш за все ... машинобудування [в) в сільському господарстві; г) важкого];

Інтенсивно розвивалося будівництво..., [д) залізних доріг; е) автомобільних доріг], пов'язане з розвитком спільного російського ринку.

Характерною рисою промислового перевороту в Україні був високий рівень ... [ж) концентрації; з) роздріблення] промисловості, переважання великих підприємств.

Швидко формувались нові класи ... [і) робітників та буржуазії; к) селян та поміщиків], які за своїм складом були багатонаціональними.

3. Встановіть відповідність великих металургійних та машинобудівних заводів місцям їх розташування:

а) Дружківський завод;	1) Донбас;
б) Завод Джона Юза;	2) Юзівка;
в) Завод Гельферіх-Саде;	3) Харків;
г) Завод Грієвса	4) Бердянськ.

4. Встановіть хронологічну послідовність створення великих акціонерних товариств та синдикатів в Україні.

а) Перше акціонерне товариство Кальницького цукрового заводу;	1) 1887 р.;
б) Синдикат цукрозаводчиків з правлінням у Києві;	2) 1865 р.;

- в) Всеросійське товариство цукрозоводчиків; 3) 1897 р.;
г) Рафінадний синдикат. 4) 1903 р.

5. Про яку відому родину промисловиків в Україні йде мова?

Їх родина посідала провідне місце у продажу хліба, цукру та скотом, в суконному виробництві. Щорічно на їх цукрових підприємствах вироблялась продукція більш ніж на 21 мільйон карбованців. Представники цієї родини були одними із засновників цукрового, рафінадного синдикатів та всеросійського товариства цукрозоводчиків. Один з нащадків цієї родини був депутатом четвертої Державної думи, після Лютневої революції 1917 року — міністром фінансів, а потім міністром закордонних справ Тимчасового уряду.

Відповіді на тестові вправи до теми 16

- 1: а; г; е.
2: а; в; д; ж; і.
3: а — 1; б — 2; в — 4; г — 3.
4: а — 2; б — 1; в — 3; г — 4.
5: сім'я Терещенків.

§ 17. Суспільно-політичне життя в Україні в другій половині XIX ст.

Піднесення національно-визвольного руху

«Хлопоманство»

«Хлопоманство» виникло в середовищі молодого полонізованого української шляхти Правобережжя. Ідеологом і натхненником хлопоманів став студент Київського університету Володимир Антонович. Його погляди активно підтримували Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький та ін. *Щоб продемонструвати свою єдність із народом, вони розмовляли винятково українською мовою, носили національний одяг, дотримували народних звичаїв і обрядів. Під час студентських канікул 1860 р вони подорожували по селах, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї й обряди.* Одночасно студенти розповідали селянам про славне минуле України, про її тяжке становище і можливий вихід із нього. Сільські багатії та старости затримували хлопоманів, передавали їх поліції для дізнання. Під адміністративно-політичним тиском хлопомани припинили свої ходіння по селах.

Виникнення «Громад»

Одна з перших «Громад», до якої входили М. Костомаров, П. Куліш, В. Белозерський та інші, що об'єдналися навколо журналу «Основа», була створена в 1861 р. у Петербурзі. В Україні просвітительські «Громади» виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі. Київська «Громада», що очолювалася істориком В. Антоновичем, виросла з напівнародницької просвітительської організації «хлопоманів», яка виникла серед польської шляхти Правобережної України і вирішила зблизитися з народом. Члени «Громад» («українофіли») говорили українською мовою, вивчали народні звичаї, пісні, ходили в козацькому одязі. Багатьом діячам «Громад» була близькою ідея «безкласовості», «безбуржуазності» української нації.

Основні програмні положення громадівців: малоросійський (український) народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинний віддавати усі свої сили для розвитку самосвідомості народу, до всіх братів-слов'ян українець повинний ставитися приязно і допомагати їм у боротьбі з гнобителями. Проголошувалася солідарність із політичними і соціальними ідеалами прогресивної російської інтелігенції.

До «Української громади» почали приєднуватися українські патріотичні елементи як із Правобережжя, так і Лівобережжя, де спочатку до її учасників ставилися з недовірою і вважали «недоляшками». Так, *на рубежі 50—60-х рр. у середовищі інтелігенції почався масовий громадівський рух, названий властями «українофільством».*

Діяльність громадівців мала культурно-просвітницький характер. Вони відкривали недільні і щоденні школи, працювали в них учителями, виступали з лекціями, організували публічні бібліотеки, ставали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо.

У 1862 р. були заарештовані і покарані активні члени декількох громад, закриті недільні школи, припинена діяльність журналу «Основа». *У період польського повстання 1863 р. царський уряд, побоюючись поширення сепаратизму на українські землі, заборонив діяльність «Громад» і обмежив використання української мови.* Однак, *наприкінці 60-х рр. XIX ст., користуючись ослабленням адміністративного тиску, українська інтелігенція відновила «Громади».*

У січні 1873 р. громадівці заснували Історичне товариство Нестора-літописця. У наступному місяці почало працювати Південно-Західне відділення Російського географічного товариства, що висувало завдання всебічного вивчення рідного краю, збирало і видало різноманітний матеріал з історії, географії, природознавства, статистики й економіки краю.

З посиленням урядових репресій після убивства народниками Олександра II громадівці були змушені уникати дій, які б дали підставу обвинувачувати їх в антиурядових або сепаратистських настроях. Лідери громадівців зосередилися на літературній, художній, науковій або викладацькій роботі.

Валуєвський циркуляр

У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв обнародував циркуляр, яким *заборонив видавати українською мовою педагогічну, церковну, наукову літературу і підручники.* У ньому, зокрема, заявлялося,

що «ніякої української мови не було, немає і не може бути», що є тільки малоросійська «говірка» російської мови. *Дозволялося писати «українською говіркою» тільки художні твори.*

Емський указ 1876 р.

Емський указ 1876 р. був виданий імператором Олександром у німецькому курортному місті Емс. За цим указом *заборонялася українська преса і книговидавництво, закривалося Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. Заборонялося писати, співати і давати спектаклі українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори класиків російської і світової літератури.* Не дозволялося навіть друкувати тексти до музичних творів «малоросійською говіркою». *Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах і державних установах.* Перейменовувалися географічні назви: «Малоросійська» губернія була розділена на Чернігівську і Полтавську, а «Слобідсько-Українська» перейменована на Харківську.

Почалося переслідування активних діячів українофільського руху.

Народницький рух в Україні

Наприкінці 60-х—у 80-ті рр. XIX ст. в Україні, як і по всій Росії, провідна роль у революційному русі належала народникам, що створили на початку 1870-х рр. гуртки в Києві, Одесі, Харкові. *Родоначальниками народницької ідеології були А. І. Герцен і П. Г. Чернишевський. Вони, заперечуючи необхідність розвитку в Росії капіталістичної стадії, вважали за можливе безпосередній перехід до соціалізму через селянську общину, в якій народники бачили зародок соціалізму.*

У народництві змагалися *два напрямки — революційний, тобто досягнення своїх цілей через селянську революцію, і реформаторський, пропагандистський, який зближував цей напрямок із лібералами.*

Особливо виразне розходження ідеологій шкіл народництва проявилось в 70-ті роки в діяльності таких народників, як *М. Бакунін, що уособлював революційно-бунтарський напрямок, П. Лавров — пропагандистський, поміркований, П. Нечаєв — змовницько-терористичний.*

В Україні діяли народовольці А. Желябов, В. Фігнер, В. Засулич, С. Перовська, В. Жебунов та ін. Активну роль у діяльності першої народницької організації 60-х років «Земля і воля» грали українські народники: І. Андрущенко, який активно пропагував ідеї землевольців на Чернігівщині; А. Красовський — підполковник царської армії, який проводив революційну пропаганду серед солдатів і селян України; А. Потебня — штабс-капітан, керівник військової організації «Земля і воля», який загинув у лавах польських повстанців.

Після убивства народовольцями І березня 1881 р. Олександра II і страти народників, які приймали участь у цій акції, діяльність «Народної волі» пішла на спад. Надії народовольців на ефективність терору як засобу скинення самодержавства не виправдалися. *У 80—90-ті рр. XIX ст. народництво перероджується в ліберальне, представники якого в Україні — М. Левитський, Б. Грінченко і Т. Осадчий — ставили собі за мету не революцію, а боротьбу за реформи.*

«Ходіння в народ» 1874 р.

Нова хвиля народницького руху розпочалася *в 70-ті рр. XIX ст. «ходінням у народ» революціонерів із метою пропаганди соціалістичних ідей і організації селянства на революцію.* В Україні в підготовці цього руху зіграли видну роль *гуртки «чайковців» в Одесі і Києві.* У цей же період в Україні створилися *бакунінські (бунтарські) гуртки і групи — «Київська комуна», чернігівський гурток.* У 1874 р. у Харкові зі студентів і семінаристів С. Коваликом був створений революційний бакунінський гурток.

Ходіння в народ охопило всі губернії. *Народники закликали селян покінчити з пануванням поміщиків, відібрати у них землю і передати її тим, хто на ній працює. Однак, селяни масово видавали агітаторів властям.* І хоча народники після створення в 1875 р. нової організації «Земля і воля» намагалися змінити тактику, перейшовши до більш ґрунтовної роботи на поселеннях, наприкінці 70-х років для багатьох із них стало остаточно ясно, що селянство до революції не готове.

У 1879 р. «Земля і воля» розкололася на «Чорний переділ» — «селюків» (рос. «деревенищиков»), які хотіли продовжувати пропагандистську роботу в селі, і «Народну волю», що поставила за мету політичну боротьбу проти царського самодержавства змовницькими методами і терором. Гаслами

народовольців стали широка народна революція, демократична республіка, надання всім народам Росії права на вільний національний розвиток.

«Чигиринська змова»

Група народників на чолі з Я. В. Стефановичем, організувавши в Чигиринському повіті в 1877 р. селянську «Таємну дружину», зробила невдалу спробу за допомогою підробленого царського маніфесту закликати селян до повстання проти поміщиків. Народники сфабрикували «царську грамоту», у якій закликали селян створювати в селах «таємні дружини», що повинні були в призначений час піднятися на повстання проти царських чиновників. Але в середині 1877 р. змовники були викриті царськими властями й заарештовані.

Літературне товариство ім. Т. Шевченка

Літературне товариство ім. Т. Шевченка було організоване в 1873 р. народовцями у Львові з ініціативи Г. Кониського і М. Драгоманова. У 1882 р. воно було перетворене на Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ). У цьому Товаристві було три секції: історико-філософська, філологічна і математико-природно-медична, до складу яких входили комісії (відділення) — археологічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична.

У НТШ співробітничали М. С. Грушевський (голова з 1897 по 1913 рр.), І. Франко, І. Горбачовський, М. Гнатюк та ін. За час діяльності НТШ випустило близько 100 різноманітних наукових і літературних видань («Записки НТШ», «Етнографічний збірник» та ін.), Товариство намагалося навіть створити Могилянсько-Мазепинську академію наук, але австро-угорська влада ігнорувала цю ідею і не підтримала її ініціаторів.

Михайло Драгоманов

Михайло Драгоманов народився в 1841 р. у місті Гадячі на Полтавщині в сім'ї дрібного дворянина, нащадка старшини Запорозької Січі. Під час навчання в Київському університеті вступив до Київської громади, де незабаром став одним з її лідерів. З 1864 р. — викладач Київського університету.

М. Драгоманов переслідував цілі перетворення Росії на демократичну федерацію, у якій Україна здобуде широку автономію (як право самостійно вирішувати більшість проблем, що стоять перед нею) і буде розвиватися шляхом, прокладеним передовими країнами Західної Європи (капіталістичні відносини без феодалних пережитків, буржуазно-демократичні інститути і свободи: парламент, загальне виборче право, свобода слова, преси, зборів тощо).

М. Драгоманов припускав створення широкого національно-визвольного руху в Україні за участю всіх верств населення, включаючи селянство, що дало б, на його думку, змогу домогтися від царату демократичних реформ і змін у державі.

У 1875 р., у період репресій, він відмовився від ректиса від своїх поглядів і за особливим указом Олександра II *був звільнений із Київського університету і висланий за кордон. У 1878—1882 рр. на кошти громадіців М. Драгоманов видавав у Женеві перший український журнал за кордоном «Громада», на сторінках якого остаточно сформулював ідею федералізму як справедливого суспільного устрою держави. Політичні свободи громадян і народів повинні були гарантувати політично вільні і самостійні у вирішенні місцевих справ громади вільних людей, об'єднаних для спільної праці на спільній землі або фабриці, заводі. М. Драгоманов виступав не за створення незалежної України, а тільки за її політичну автономію, у якій повинна була втілитися й автономія національна, був поборником дружби і рівності всіх народів.* Він поділяв погляди Оуена, Сен-Симона, Фур'є і Прудона на соціалізм і одночасно відкидав учення Маркса про науковий соціалізм і класову боротьбу.

Одночасно М. Драгоманов критикував і громадіців, закликаючи їх перейти від просвітництва й етнографізму до політичної боротьби за автономію України в рамках федеративної Російської держави. Старі громадіці припинили фінансування журналу «Громада», у результаті чого він перестав виходити.

«Братство Тарасівців»

«Братство тарасівців» організоване в 1891 р. студентами Іваном Липою, Миколою Байздренком, Михайлом Базькевичем і Віталієм Боровиком. Найбільший успіх мали «тарасівці» у Харкові, де з їхньої ініціативи більше 20 чол. об'єдналися в «Молоду громаду». Товариство установило зв'язки з аналогічними гуртками в Полтаві, Чернігові, Києві, Олександрії, Херсоні й Одесі. *У своєму програмному документі «Кредо молодих українців» «тарасівці» заявили про незгоду з українофілами через їхні зв'язки з російською культурою і про прагнення стати космофілами (люблячими увесь світ). Розвивалася ідея нерозривної єдності всіх українських земель, незалежно від їхнього перебування в складі Австро-Угорської чи Російської імперій. Одне з важливих місць вони відводили вирішенню економічних питань, справедливо вважаючи, що тільки матеріально забезпечений народ здатний вирішувати національно-просвітительські завдання. У травні 1893 р. братство припинило своє існування в результаті арештів.*

Народовці і москвофіли

У Західній Україні після поразки революції 1848 р. утворилося дві течії — народовство і москвофільство (народовці і москвофіли).

Народовство — це ліберальний політичний рух, представники якого виступали за об'єднання українських земель, розвиток української літератури, єдиної літературної мови. Народовці організували в 1861 р. товариство «Руська бесіда» у Львові, а в 1864 р. — український театр і товариство ім. Т. Г. Шевченка. *Центральним представницьким органом народовців була обрана в 1885 р. Народна рада, що вважала себе спадкоємицею Головної руської ради. У діяльності народовців важливу роль грало культосвітнє товариство «Просвіта», засноване в 1868 році у Львові.*

У 1899 р. народовці організували Українську національно-демократичну партію, яка відіграла основну роль у майбутньому уряді ЗУНР. Лідерами народовців були Володимир Шашкевич, Ксенофонт Климкович, Федір Заревич.

Згодом у народовському русі відбулося розмежування. Частина його зайняла угодовські позиції, інша — радикальні. У 1890 р. кілька лідерів галицьких народовців уклали з намісником у Галичині угоду. Відповідно до цієї угоди народовці зобов'язалися підтримувати політику австрійського уряду за надання їм декількох депутатських місць у парламенті, відкриття трьох українських гімназій, збільшення чисельності українських кафедр у Львівському університеті та інші поступки. Після цього була проголошена т.зв. «нова ера» у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою.

Інша частина народовців у 1899 р. об'єдналася з частиною радикалів в Українську національно-демократичну партію, що поряд з іншими висувала і радикальні національні завдання: зміцнення почуття національної єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того ж національного духу, що й у Галичині і Буковині. Керівний орган партії Народний комітет виступив із закликом до українців боротися за незалежну Україну.

Москвофіли — найбільш праве, консервативне крило в українському національному русі, що об'єднувало українських поміщиків, буржуазію, священників уніатської церкви. Лідерами москвофілів були Богдан Дідицький, Іван Наумович, Михайло Єнчковський та ін. Москвофіли орієнтувалися на Росію. Вони не визнавали існування українського народу і його мови, пропагували ідею «єдиної, неподільної руської народності» від Карпат до Камчатки. Вони користувалися підтримкою, у тому числі матеріальною, правлячих кіл Росії.

Радикальний рух у Галичині

Радикально налаштовані діячі визвольного руху Галичини в 1890 р. створили Русько-українську радикальну партію, що однією з головних завдань висувала боротьбу з «новоєрівцями». Партія прагнула до утвердження ідеалів наукового соціалізму, демократизації громадського життя, використання досягнень культури і науки для піднесення національної свідомості і почуття солідарності серед українського населення. Засновниками і керівниками партії були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, М. Левицький. У діяльності радикалів поєднувалися як соціалістичні, так і національні мотиви.

Виникнення українських політичних партій

Першою західноукраїнською партійною організацією стала Українська радикальна партія (УРП), що спиралася в першу чергу на галицьких селян. Її лідерами були М. Павлик і К. Трильовський. Основні політичні вимоги — конфіскація на користь селян поміщицьких земель, загальне виборче право й автономія України.

Із середовища радикалів виділилося соціал-демократичне крило, консолідація якого привела до утворення Української соціал-демократичної партії (УСДП). УСДП головне своє завдання бачила в пробудженні класової і національної свідомості українського пролетаріату, керівництві його класовою боротьбою, пропаганді боротьби за політичну незалежність українського народу. Керівниками УСДП були М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський, В. Левинський.

Згодом найбільш впливовою стала в регіоні Українська національно-демократична партія (УНДП), що, проголосивши основною метою досягнення незалежності України (а проміжною — досягнення автономії у складі Австро-Угорщини), зуміла об'єднати значну частину інтелігенції, духівництва і селянства. Згодом, на перших демократичних виборах до австрійського парламенту 1907 р. вона зуміла провести 17 депутатів від Східної Галичини і 5 від Буковини (УРП і УСДП провели усього лише по 3 депутата). Керівниками УНДП були В. Будзиновський, В. Охримович, В. Петрушевич.

Тестові вправи

1. Народники почали ходіння в народ, закликаючи селян до:

- всенародного повстання проти царизму для того, щоб домогтися справедливого вирішення земельного питання і справжньої волі;
- політичної боротьби з царизмом через терор і вбивство царя.

2. Вставте пропущені прізвища активних діячів «Народної волі» в Україні:

Активну роль серед українських народників відігравав ..., який активно пропагував ідеї землевольців на Чернігівщині, ... — підполковник царської армії, який проводив революційну пропаганду серед солдатів і селян України; ... — штабс-капітан, керівник військової організації «Земля і Воля», який загинув у лавах польських повстанців.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- Організація «Громади» в Петербурзі;
- Створення історичного товариства Нестора-літописця;
- Оприлюднення Валуєвського циркуляру;
- Емський указ імператора Олександра II.

4. Встановіть відповідність хронологічних дат подіям:

а) Початок «ходіння в народ»;	1) 1877 р.;
б) Чигиринська змова;	2) 1874 р.;
в) Створення літературного товариства ім. Т. Шевченка;	3) 1873 р.;
г) Організація «Братства Тарасівців»;	4) 1891 р.;
д) Створення у Львові культурно-просвітницького товариства «Просвіта».	5) 1868 р.

5. Про кого йде мова в цій біографії?

Народився в 1841 р. у місті Гадячі на Полтавщині в сім'ї дрібного дворянина, нащадка старшини Запорізької Січі. Під час навчання в Київському університеті вступив до Київської громади, де незабаром став одним з її лідерів. З 1864 р. — викладач Київського університету. Переслідував цілі перетворення Росії на демократичну федерацію, у якій Україна здобуде широку автономію. В еміграції у 1878-1882 рр. видав журнал «Громада» — перший український журнал.

Відповіді на Тестові вправи до теми 17

- а.
- І. Андрущенко; А. Красовський; А. Потебня.
- а; в; б; г.
- а — 2; б — 1; в — 3; г — 4; д — 5.
- Михайло Драгоманов.

18. Українська культура в другій половині XIX ст.

Освіта

За шкільною реформою в Росії 1864 р. усі початкові школи (церковнопарафіяльні, світські) були перетворені на початкові народні училища, що стали загальностановими і навчання в них велося за єдиними планами і програмами (читання, арифметика і Закон Божий). Якість підготовки була дуже низькою, особливо в селах.

Частина училищ була перетворена на «зразкові» з 5-річним навчанням, де крім перелічених вище предметів, викладалися ще і географія, історія, рукоділля, малювання тощо.

Частина училищ відкривалася земствами і називалася «земськими школами», у них, як правило, викладали прогресивно налаштовані вчителі-різничинці.

Повітові училища були перетворені на 6-річні міські училища, що готували випускників для роботи в промисловості, на транспорті, у канцеляріях. У них додатково викладалися геометрія, креслення, фізика, ботаніка тощо.

Недільні школи (1859—1862 рр.) відкривалися «Громадами» і були єдиними, де вели навчання не тільки російською, але й українською мовою за розширеними програмами викладання гуманітарних і природничих дисциплін. У 1862 р. ці школи були закриті царатом як розсадники українського націоналізму.

Середня освіта надавалася в 7-річних гімназіях, що поділялися на класичні (з поглибленим вивченням гуманітарних дисциплін, їхні випускники без іспитів приймалися в університети), і реальні, де вивчалися точні і природничі науки. Реальні училища не надавали можливості вступу до університету, а готували своїх учнів до вищих технічних закладів.

Вища освіта надавалася в університетах Харкова, Києва, Одеси (Новоросійський університет), а в Західній Україні — в університетах Львова і Чернівців.

Вища технічна освіта надавалася в Харкові — у технологічному і ветеринарному інститутах, у Києві — у політехнічному, Ніжині — історико-філологічному, Глухові — учительському, Львові — політехнічному інститутах.

Наука

Науковими центрами стали університети і наукові товариства Харкова, Києва, Одеси та інших міст, які проводили дослідження і видавали праці з різних галузей науки.

У 1886 р. викладач Новоросійського університету в Одесі Ілля Мечников і мікробіолог Микола Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію і з успіхом почали лікувати такі інфекційні захворювання, як чума, холера, тиф, туберкульоз.

У 1881 р. уродженець України *інженер Микола Бенардос першим у світі винайшов і застосував у промисловій практиці дугове електрозварювання металів. Найбільш економічний для свого часу паровоз сконструював наприкінці XIX ст. київський інженер О. Бородин.* Професор Микола Бекетов першим у світі почав навчати студентів Харківського університету основам фізичної хімії. Там же відкрилася перша в Україні кафедра фізичної географії, яку очолив Андрій Краснов, а Микола Пильчиков першим в Україні й у Росії розвинув рентгенологію.

Значну роль у популяризації і розвитку наукових знань грали громадські наукові товариства, що виникли в Києві, Харкові, Одесі. Наукове товариство ім. Шевченка створили учені у Львові. У товаристві працювали окремі секції: математико-природно-медична, філологічна, історико-філософська. Михайло Грушевський, який очолив товариство із кінця XIX ст., підготував і видав свою працю «Історія України-Руси». До обширних досліджень історії запорозького козацтва приступив у той час Д. Яворницький.

Діяльність «Просвіт»

Українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — «Просвіти» знаходилися під впливом демократичних і ліберальних діячів із середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі «Просвіт» брали видатні діячі української культури, літератури, мистецтва і науки: у Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; у Чернігові — Михайло

Коцюбинський; у Полтаві — Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі — Дмитро Двірницький; в Одесі — Михайло Комаров та ін. *«Просвіти» організували бібліотеки і читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організували україномовні лекції (в основному на теми з історії і культури України), спектаклі і концерти самодіяльних акторів. Широко пропагувалися твори Тараса Шевченка, проходили щорічні відзначення «шевченківських роковин».*

Відкриття нових вищих навчальних закладів

Зростання потреб народного господарства в епоху утвердження капіталістичного ладу і бурхливого розвитку промисловості викликало появу в останній чверті XIX ст. нових, спеціалізованих вищих навчальних закладів — інститутів. До цього періоду відноситься *відкриття двох політехнічних інститутів: у Львові і Києві, двох ветеринарних вищих навчальних закладів: у Харкові і Львові, інших спеціалізованих вищих навчальних закладів: технологічного інституту — у Харкові, сільськогосподарського — в Одесі, гірничого — у Катеринославі. Після відкриття Новоросійського університету в Одесі загальна кількість студентів у трьох університетах Наддніпрянської України (включаючи Харківський і Київський) виросла з 1200 чол. у 1865 р. до 4000 чол. у 1895 р.*

І все-таки, як і раніше, лише небагатьом вихідцям із недворянських і незаможних родин вдавалося здобути вищу освіту. Вищі навчальні заклади залишалися установами для обраних. Набори студентів були дуже невеликими.

Література

Основною особливістю української літератури цього періоду став *розвиток напрямку критичного реалізму*. Твори *Марко Вовчок* («Інститутка»), *І. Нечуй-Левицького* («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка»), *Панаса Мирного* («Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Голодна воля»), *Павла Грабовського* (збірки віршів «Пролісок», «З півночі», «Кобза») сповнені пафосу боротьби за «світло правди», глибокої віри в щасливе майбутнє свого народу.

Іван Франко першим в українській літературі у своїх прозаїчних творах показав життя і соціально-політичну боротьбу західноукраїнських робітників в умовах первісно-дикого хижачького капіталізму.

Юрій Федькович написав велику кількість поетичних, прозаїчних і драматургічних творів, головним чином із життя українців — гуцулів Північної Буковини. Продовжував писати твори із закликами розгортати боротьбу за скинення царського самодержавства поет Павло Грабовський.

Критикував самодержавний лад Російської імперії *Михайло Коцюбинський* у серії публіцистичних нарисів «Світло і тіні російського життя», надрукованих у російській пресі. Історична повість «Дорогою ціною», що зображувала непримиренність українського народу до національного гноблення, відразу ж після першого свого видання була перекладена кількома іноземними мовами і здобула широку популярність далеко за межами України.

Поєми і вірші *Лесі Українки* утверджували ідеї справедливості, визвольної боротьби проти соціального і національного гноблення.

Становлення національного театру

Творцями української драматургічної класики стали *Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)*. Кожен із них написав кілька десятків п'єс різного жанру і змісту: драми, трагедії, водевілі, лібрето оперет і опер на теми історичного минулого і тодішнього сучасного України («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай або ж Павук» Марка Кропивницького; «Циганка Аза», «Не судилося», «Талан», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Михайла Старицького; «Сто тисяч», «Хазяїн», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Житейське море», «Суєта» Івана Карпенка-Карого).

Марко Кропивницький і Михайло Старицький стали засновниками, а також режисерами і провідними акторами українського професійного театру, який був утворений у 1882 р. в Єлисаветграді.

Музика

У 1862 р. з'явилася перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» (композитор **Семен Гулак-Артемівський**). Першою оперою на сюжет Шевченка була «Катерина» **Миколи Аркаса**. Композитор **Петро Сокальський** створив опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна», лібрето яких були створені за творами О. Пушкіна і М. Гоголя. На вірші Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича західноукраїнські композитори **Михайло Вербицький, Іван Воробкевич і Дмитро Січинський** створили пісні і романси. Керівник Львівського музично-культурного товариства «Боян», **Анатоль Вахнянин** став автором першої на західноукраїнських землях опери «Купало». Композитор **Микола Лисенко** захоплювався професійною обробкою музичного фольклору. Разом із тим, Лисенко — творець репертуару української оперної класики, зокрема, — опер «Наталка Полтавка» і «Тарас Бульба», перших українських опер для дітей — «Коза Дереза», «Пан Коцький», «Зима і весна».

Тестові вправи

1. В якому році М. Грушевський переїхав з Києва до Львова і очолив кафедру історії України у Львівському університеті?

- а) 1894 р.;
- б) 1889 р.;
- в) 1901 р.

2. Вставте в текст пропущені прізвища:

В роботі української самодіяльної культурно-просвітницької організації — «Просвіти» у другій половині XIX ст. активну участь брали: у Києві — видатний український композитор, родоначальник української опери ..., видатна українська поетеса В Чернігові в організації «Просвіта» працював відомий український письменник ..., в Полтаві — не менш відомий український класик

3. Встановіть хронологічну послідовність культурних подій в Україні в другій половині XIX ст.

- а) Відкриття в Єлисаветграді першого професійного українського театру;
- б) Створення першої української опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулак-Артемівський;
- в) Поява на виставах картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану»;
- г) Вихід першого поетичного збірника І. Франко «З вершин і низин».

4. Встановіть відповідність:

а) Засновник першої вітчизняної бактеріологічної станції;	1) Ілля Мечников;
б) Видатний етнограф мандрівник по Океанії, Австралії, Південно-Східній Азії;	2) Микола Бенардос;
в) Винахідник у галузі електрозварювання металів;	3) Микола Міклухо-Мак лай;
г) Видатний учений в галузі фізичної хімії, професор Харківського університету;	4) Микола Бекетов;
д) Професор, історик, який підготував і видав працю «Історія України-Русі».	5) Михайло Грушевський.

5. Про якого письменника йде річ в даному біографічному уривку?

В серії публіцистичних нарисів «Світло і тіні російського життя» він критикував самодержавний лад. У 1899-1903 рр. у Львові вийшов у світ тритомник його творів. Історична повість «Дорогою ціною», що зображувала непримиренність українського народу до національного гноблення, відразу ж після першого свого видання була перекладена кількома іноземними мовами і здобула широку популярність за межами України.

Відповіді на Тестові вправи до теми 18

- 1: а.
- 2: М. Лисенко; Леся Українка; Михайло Коцюбинський; Панас Мирний.

3: б; а; г; в.

4: а — 1; б — 3; в — 2; г — 4; д — 5.

5: Іван Франко.

§ 19. Україна на початку ХХ ст.

Нові явища в соціально-економічному розвитку

На початку ХХ ст. Україна посіла одне з провідних місць в економіці Російської імперії. На її території вироблялося більше половини загальноросійського виробництва чавуну, біля половини прокату сталі, 76% рейок, добувалося 57,2% залізної руди і 67,7% вугілля. Крім того, Україна давала 99,5% коксу, 100 — ртуті, 63 — соди, 71% цукру, їй належало 47,5% усього збору озимої і ярової пшениці в європейській Росії.

Однак, більшість народу жила в умовах політичного безправ'я, жорстокої експлуатації, незабезпеченості існування. Тяжке економічне становище більшості українців поглиблювалося політичним, духовним і національним гнітом.

Затяжна економічна криза, викликана як протиріччями капіталізму (монополізація виробництва, створення фінансових пірамід, вузькість внутрішнього ринку збуту через низьку купівельну спроможність більшості населення), так і феодальними пережитками (політична й економічна нерівноправність станів, збереження поміщицького землеволодіння і системи відробітків) поставили Росію перед загрозою революційного вибуху.

Концентрація капіталу і виробництва

Наприкінці ХІХ ст. за ступенем концентрації промислового виробництва Росія вийшла на перше місце у світі. В Україні виникла величезна кількість великих акціонерних товариств, яким на початку ХХ ст. належала вся металургійна і гірничо-хімічна промисловість. Вони розпоряджалися і більшою частиною всіх капіталів.

Іноземцям в Україні належало близько 90% акціонерних капіталів монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких спливала за кордон. Разом із тим, монополістичні об'єднання, поглинаючи дрібні заводи і фабрики, сприяли розвитку великих промислових підприємств. Продукція тільки п'яти найбільших заводів-гігантів на півдні України складала понад 25% виробництва чавуну всієї Російської імперії. Крім того, уряд розширив казенні замовлення тим підприємствам (насамперед металургійним), в існуванні яких був зацікавлений.

Виникнення монополістичних об'єднань

Синдикати «Продамет» і «Продвугілля», котрі об'єднували гірничовидобувну і металургійну галузі України, швидко витіснили конкурентів із загальноросійського ринку, зайнявши на ньому лідируючі позиції. Їхня діяльність була тісно пов'язана з періодично діючою організацією монополістичних об'єднань в Україні — З'їздом гірничопромисловців півдня Росії.

Українські заводи входили також до загальноросійських синдикатів — «Трубопродаж», котрий майже цілком монополізував збут водопровідних, нафтопровідних та інших труб; «Продвагон», який у 1905 р. виконував 95,8% замовлень на рухомий склад залізниць; синдикату мостобудівних заводів. Продовжував діяти синдикат цукрозаводчиків. Як і в перші роки його існування, підприємці збільшували експорт і скорочували продаж цукру на внутрішньому ринку, штучно підтримуючи тут високі ціни. В Україні функціонували також синдикати цегельних заводів, солепромислових, дріждже-винокурних та інших підприємств. Хижацька політика синдикатів, забезпечуючи підприємцям, що входили до них, монополію високі прибутки, гальмувала розвиток народного господарства, штучно перешикоджала технічному прогресу.

Індустріалізація українських степових регіонів

На початку ХХ ст. Україна вже була одним із головних районів капіталістичного землеробства в європейській Росії з чітко вираженою спеціалізацією на виробництві товарного зерна. Капіталізм, утягуючи селянське господарство в товарно-грошові відносини, послідовно руйнував феодальні форми землеволодіння і насамперед його стану обмеженість. Земля усе більше входила в ринковий обіг, перетворюючись на товар і переходячи від дворян до представників інших станів (купців, заможних

селян). У розширенні капіталістичного землеволодіння значну роль грала підприємницька оренда землі сільською буржуазією — куркульством (40% орендного фонду земель).

Одночасно йшов процес витіснення залишків відробіткової системи новою, капіталістичною системою вільного найму робочої сили. Значна частина поміщиків перебудовувала свої господарства на капіталістичних засадах. В Україні сільськогосподарські машини застосовувалися в основному в поміщицьких і куркульських господарствах Півдня — району капіталістичного зернового господарства. Значна кількість різних машин і знарядь використовувалося в поміщицьких і куркульських господарствах Лівобережної й особливо Правобережної України, що була основним районом у країні з вирощування цукрового буряка. Крім машин у великих поміщицьких і куркульських господарствах упроваджувалися нові, більш прогресивні агротехнічні системи, зокрема, відбувався перехід від трипільного до багатопільного землеробства.

Економічна криза 1900—1903 рр.

Світова економічна криза 1900—1903 рр. насамперед вразила провідні галузі важкої промисловості України — металургійну і кам'яновугільну. Накопичення великих нерозпроданих запасів чавуну викликало значне зниження цін на нього. Катастрофічно падали ціни і на промислову сировину, метал, вугілля і т.п. У зв'язку з кризою виробництво чавуну в Україні в 1900—1903 рр. скоротилося на 15,08%, виплавка металу на 9,12%, видобуток залізної руди — на 34,8%.

Промислова криза супроводжувалася значним скороченням залізничного будівництва. Випуск паровозів на Харківському паровозобудівному заводі скоротився з 185 у 1900 р. до 120 у 1903 р., на Луганському — з 151 у 1901 р. до 107 у 1903 р.

Щоб урятувати промисловців від руйнування і збитків, царський уряд надавав їм величезну допомогу. Державний банк відкрив широкий кредит великим акціонерним товариствам і вжив ряд інших заходів, щоб запобігти їхньому банкрутству. Тільки у формі кредитів він видав найбільшим металургійним товариствам 60 млн руб.

Поряд із даровими субсидіями царський уряд із метою вирішення проблеми збуту рядом підприємств удався до розширення казенних замовлень. Зокрема, групу привілейованих «постачальників казни» склали п'ять південних металургійних товариств: Новоросійське, Брянське, Південноросійське, Дніпровське, Російсько-Бельгійське і Донецько-Юр'ївське. У 1900 р. вони уклали між собою картельну угоду про розподіл замовлень на залізничні рейки і створили спеціальний орган для обліку цього розподілу. Ціни на казенні замовлення в роки кризи на 9—14% перевищували ринкові. Незважаючи на прогресуюче в роки кризи падіння цін, замовлення казни видавалися на три роки вперед за незмінними цінами.

Однак, усі ці заходи «рятували» лише деякі великі і найбільші підприємства, інші повною мірою відчували на собі дію кризи. За 1900—1903 рр. припинили своє існування сотні промислових підприємств і опинилися викинутими на вулицю десятки тисяч робітників.

Економічна криза прискорила витіснення і поглинання середніх і дрібних промислових підприємств великими, підготовлюючи тим самим ґрунт для подальшої концентрації і монополізації промисловості.

Становище населення

Злиденне і голодне село, обтяжене кріпосницькими пережитками, не могло стати надійною основою для створення стабільного внутрішнього ринку. За своє майно (хату, землю, худобу) селянин повинен був платити значні податки на користь держави. Крім того, у Російській імперії на початку ХХ ст. він продовжував виплачувати поміщикам викупні платежі за своє особисте звільнення з кріпосництва і за відданий у його розпорядження земельний наділ на основі положень реформи 1861 р. Малоземелля змушувало більшість селян постійно орендувати у поміщиків землю за відробітки, тому що поміщицькі земельні володіння залишалися недоторканими і після аграрних реформ кінця 40-х років в Австрійській і початку 60-х років ХІХ ст. у Російській імперіях. Чимало українських селян в обох імперіях переїжджало на постійне місце проживання в міста і фабрично-заводські селища. Тим самим вони створювали надлишки робочої сили, які давали можливість капіталістам нав'язувати робітникам низьку заробітну плату, не враховуючи ріст цін на основні продукти харчування.

М. Міхновський

У 1900 р. один із колишніх «тарасівців», харківський адвокат Микола Міхновський, *видав брошуру під назвою «Самостійна Україна». Ця книга вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал «єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських до Кавказьких».* Однак, на відміну від Галичини, де всі українські партії перейшли на самостійні позиції, постулат політичної самостійності України не прийнявся на східноукраїнському ґрунті. РУП, що спочатку прийняла брошуру Міхновського як свою програму, незабаром відмовилася від неї і перейшла на автономістсько-федералістські позиції в питанні самовизначення України. Міхновський вийшов із РУП і *в 1902 р. створив Українську народну партію, яка прийняла за основу постулат політичної самостійності України.*

Земсько-ліберальна опозиція царату

У земських установах працювали тисячі інтелігентів: службовців-статистиків, лікарів, агрономів, що посилювало роль земства як центру ліберальної опозиції. Ліберально налаштовані земці висували наступні вимоги: розширення прав земства, надання політичних свобод, ліквідація кріпосницьких пережитків у законодавстві (тілесні покарання), скликання загальноросійського Земського собору або Установчих зборів для вироблення конституції, допущення української мови в сферу освіти, культури і державні установи.

Формами дії земської опозиції були створення ліберальної преси, скликання з'їздів земських службовців, банкети з прийняттям петицій до уряду про розширення громадянських прав.

У 1904 р. земці-ліберали створили нелегальний «Союз визволення».

2-й з'їзд «Союзу визволення» 20 жовтня 1904 р. затвердив тактичний план, за яким передбачалося провести в листопаді під конституційними гаслами земський з'їзд, сесії земських зборів і «банкетну кампанію», присвячену до 40-річчя судової реформи. Відповідно до плану *6—9 листопада 1904 р. уперше легально зібрався з'їзд земських діячів, який прийняв петицію про створення народного представництва із законодавчими правами. «Банкетна кампанія» проходила по всіх губернських центрах і провінційних містечках України. Резолюції, що приймалися на ювілейних банкетах і вечорах, висували вимоги скликати народних представників, прийняти конституцію, розширити права земств.*

Поширення марксизму

Наприкінці XIX — на початку XX ст. марксизм став в Європі найпопулярнішим економічним ученням. *Соціал-демократичний рух, який виник на його основі, орієнтувався на поширення марксистських ідей наукового соціалізму в середовищі робітничого класу, підготовляючи в такий спосіб його організовану участь у майбутній демократичній революції.*

Важливим етапом у розвитку соціал-демократичного руху в Україні стало створення в Петербурзі В. І. Леніним та іншими марксистами «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», відділення якого виникли в Києві і Катеринославі. Почала видаватися в Києві і перша робітнича газета «Вперед». *Згодом марксистки проголосили про створення Російської соціал-демократичної робітничої партії — РСДРП, однак, і після її I з'їзду рух залишався ідейно й організаційно роз'єднаним. На II з'їзді РСДРП, що відбувся за кордоном у 1903 р., були прийняті програма й статут партії, однак, при цьому виникли дві фракції — більшовиків і меншовиків, що утруднювало роботу партії серед робітників.*

Утворення українських національних партій:

РУП, «Спілка», УДП, УРП

У 1897 р. у Харкові студенти *Дмитро Антонович, Лев Мацієвич, Михайло Русов і Микола Міхновський створили студентську громаду, на основі якої в Харкові в 1900 р. виникла Революційна українська партія (РУП).* У 1902 р. РУП складалася з 6 організацій: у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі.

РУП своєю метою проголосила боротьбу за національні права і соціальну революцію, захист інтересів селянства, яке вважала основою української нації.

Партія мала свою нелегальну пресу: газету «Селянин» і журнал «Гасло».

Практично відразу після виникнення РУП у партії виділилися три напрямки.

Більшість членів РУП на чолі з М. Поршем, В. Винниченком і С. Петлюрою вважала, що ця організація повинна бути національною партією соціал-демократичної орієнтації, що представляє інтереси українців і поєднує у своїй ідеології і діяльності націоналізм і марксизм.

Група М. Міхновського виступала за «самостійну Україну» під гаслом «Україна для українців».

Група М. Меленевського вважала, що РУП повинна відмовитися від національної орієнтації і стати автономною частиною Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Наростання соціальної боротьби в переддень російської революції 1905—1907 рр. прискорило розмежування угруповань усередині партії.

У 1902 р. група М. Міхновського вийшла з РУП і організувала невелику за чисельністю Народну українську партію (НУП), що стояла на радикальних позиціях боротьби за незалежну українську державу.

У 1904 р. з РУП пішла група під керівництвом М. Меленевського й О. Скоропис-Йолтуховського, що утворила Український соціал-демократичний союз («Спілку»), яка на початку 1905 р. на правах регіональної організації вступила до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Чисельність «Спілки» у роки революції склала близько 6 тис. чол., особливою підтримкою вона користувалася серед українців — залізничників і сільськогосподарських робітників.

У 1905 р. частина РУП, що залишилася, була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), чисельність якої складала близько 3 тис. чол. Лідери УСДРП В. Винниченко, М. Порш, Д. Антонович, С. Петлюра висували вимоги демократизації суспільного ладу, автономії України в складі майбутньої Російської федеративної республіки, конфіскації великої земельної власності.

У 1904 р., частина членів РУП, захоплених ідеєю селянського соціалізму, створила Українську демократичну партію (УДП). Лідерами партії стали національно орієнтовані ліберали А. Лотоцький і Є. Чикаленко. У середовищі УДП відразу почалися дискусії і розбіжності.

Розчаровані позицією старшого покоління, що самоусунулося від партійних справ під тиском поліцейських репресій, *Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Д. Дорошенко на початку 1905 р. вийшли з УДП і створили Українську радикальну партію (УРП).*

Обидві партії, нечисленні за складом, стояли на ліберально-національних позиціях, близьких до російської кадетської партії. Вони виступали за конституційну монархію в Росії з наданням автономії Україні, земельну реформу, демократичні свободи.

Загальноросійські політичні партії в Україні

В Україні активно діяли загальноросійські політичні партії.

Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) виникла в 1898 р. як революційна марксистська організація. У 1903 р. вона розкололася на дві фракції — більшовиків і меншовиків. У низових організаціях партії, незважаючи на ряд розколів у керівних органах РСДРП, існувала, як правило, організаційна єдність. РСДРП діяла серед пролетаріату великих промислових центрів України (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Луганськ). *Лідерами партії були Г. Плеханов, В. Ульянов (Ленін), Ю. Мартов, в Україні — Г. Петровський, Ф. Сергєєв (Артем).* У 1905 р. РСДРП в Україні нараховувала близько 15 тис. членів, із них 4,5 тис. більшовиків.

Партія соціалістів-революціонерів (ПСР, «есери») утворилася на рубежі 1899—1900 рр. на основі поєднання народницьких ідей із марксизмом. Керівники партії В. Чернов, в Україні — В. Дорошенко, В. Зензінов — своєю основною соціальною опорою вважали селянство. Есери широко практикували терор як засіб впливу на антинародний царський режим. Керівниками терористичної «бойової організації» ПСР були Г. Гершуні й Є. Азеф (котрий одночасно був агентом таємної поліції). За 1902—1914 рр. есери убили понад 1200 представників режиму.

Конституційно-демократична партія (КДП, «кадети»), що мала також другу назву — Партія Народної Свободи була утворена в 1905 р. на основі об'єднання двох груп: «Союз Визволення» і «Земців-конституціоналістів». На чолі партії стояли відомі учені і суспільні діячі: *П. Мілюков, П. Струве, С. Муромцев, О. Кізеветтер, А. Шингарьов* та ін. *Метою партії було досягнення конституційно-парламентської монархії з 2-палатним парламентом. У національному питанні проголошувалася свобода культурного розвитку для всіх національностей у рамках «єдиної і неподільної» Росії.* Органом українських кадетів була газета «Свобода и право». В Україні кадети широко підтримувалися інтелігенцією, професурою. Серед її відомих членів були І. Лучицький, В. Науменко, барон Ф. Штейнгель, Д. Григорович-Барський, М. Василенко. Близьким за своїми поглядами до кадетів (крім питання про «неподільність» Росії) довгий час був і М. Грушевський.

«Союз 17 жовтня» (октябристи) виник наприкінці 1905 р. як організація великої і середньої буржуазії, земських діячів на підтримку царського режиму, який під впливом революції проголосив 17 жовтня 1905 р.

Маніфест, у котрому народу дарувався ряд демократичних свобод і засновувалася Державна Дума як дорадчий орган при цареві. *Лідери партій — О. Гучков, (П. Рябушинський, Д. Шипов, М. Родзянко виступали за збереження царської влади, єдиної і неподільної Росії, установаження конституційної монархії.*

«Союз Російського Народу» — російська шовіністична організація на чолі з О. Дубровіним, В. Пуришкевичем, М. Марковим — виникла в ході революції 1905 р. За мету вона ставила боротьбу з євреями, поляками, українцями та іншими національними меншинами, які проголошувалися «зрадниками» і внутрішніми ворогами держави. У роки революції 1905—1907 рр. ця організація брала активну участь в єврейських погромах і убивствах представників інтелігенції (убивство кадетів Герценштейна, Толлеса, трудовика Караваєва, соціал-демократа Баумана). Мала велику кількість прихильників серед дрібної і середньої міської буржуазії, частини офіцерства, робітників дрібних підприємств.

Кооперативний рух в Україні

Кооперативний рух в Україні *виник як складова частина національного руху, спрямована на захист економічних інтересів селянства*, яке складало переважну більшість українського народу. *Одним із перших організаторів українського кооперативного руху був випускник Харківського університету Микола Левитський*, який пропагував серед селян *Півдня України* різні форми виробничої і споживчої кооперації. Він організував першу землеробську артіль, а потім розробив загальні економічні, правові і моральні принципи організації й існування землеробських артілей.

Велику силу в кооперативному русі як засіб піднесення національної самосвідомості українського селянства бачили *вихованці Київського університету: історик Василь Доманицький і лікар Осип Юркевич*. Кооперативну діяльність вони почали *в селах Київщини*, де заснували ощадно-позичкові селянські товариства з крамницями.

Ще ширшого розмаху набув український національно-кооперативний рух у Східній Галичині, де влада не перешкоджала його розвитку. Митрополит греко-католицької церкви Андрій Шептицький прямо зобов'язав священників очолити кооперативні організації й установи на місцях.

Під керівництвом Костянтина Левицького кооперативну діяльність розгорнуло товариство «Просвіта». На початку ХХ сторіччя при ньому були створені сотні ощадно-позичкових кас, крамниць, суспільних комор. *Центральним органом кооперативного руху в Східній Галичині стало організоване в 1904 році «Крайове ревізійне товариство».*

На Буковині такі ж функції виконувала з 1903 р. «Селянська каса», що об'єднувала десятки виробничих, кредитних і споживчих кооперативів. Нею керував професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький. У гірських селах Закарпаття господарські й освітні кооперативні установи намагався організувати єпископ Юліан Фірцак (так звана «Верховинська акція»), однак, там цей рух не набув розвитку.

Україна в роки революції 1905—1907 рр.

Метою демократичної революції 1905—1907 рр. була ліквідація пережитків феодалізму в Росії (самодержавство, поміщицьке землеволодіння і викупні платежі, нерівноправність станів, національне пригноблення тощо) і встановлення буржуазно-демократичної республіки. Революція розпочалася 9 січня 1905 р. мирною демонстрацією в Санкт-Петербурзі, розстріляною військами («кривава неділя»). На знак солідарності і протесту почалися страйки в пролетарських центрах України: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. На початку січня—березня 1905 р. страйкувало 170 тис. чол.

Революційна боротьба в жовтні 1905 р. переросла в загальноросійський політичний страйк. Жовтневий всеросійський страйк паралізував сили уряду і змусив царя видати 17 жовтня маніфест про громадянські свободи і скликання законодавчої Думи як дорадчого органу при цареві із залученням до виборів в неї усіх верств населення. Після цього буржуазія, вважаючи, що демократичні свободи досягнуті, відійшла від революції. Спираючись на її підтримку, царський режим почав масові репресії проти революціонерів.

Революція досягла найвищого піднесення в ході грудневого повстання робітників великих промислових центрів у 1905 р.

Після поразки грудневого повстання почався спад революції. У страйковому русі в Україні в 1906 р. взяло участь близько 100 тис. чол., а в 1907 р. — 55 тис.

Масові соціальні рухи

Під впливом масового революційного руху в країні узимку 1905 р. відбулися страйки медичних працівників у Харкові і Катеринославі. Улітку 1905 р. протягом трьох тижнів проходив страйк телефоністок Одеської телефонної станції. У серпні 1905 р. був проведений страйк конторських службовців на всіх приватних підприємствах Катеринослава.

Під впливом робітничого руху піднялося на боротьбу і селянство, але його виступи в більшості випадків набували характеру масових погромів поміщицьких маєтків.

Всеросійський жовтневий політичний страйк в Україні розпочався 7 жовтня 1905 р. виступом робітників та службовців Катеринославської залізниці, Київського, Харківського, Катеринославського залізничних вузлів, робітників Харкова, Полтави, Одеси.

У ході жовтневого всеросійського політичного страйку в Києві, Катеринославі, Луганську, Горлівці, Єнакієвому виникли ради робітничих депутатів, котрі обиралися відкритим голосуванням. У них співробітничали соціал-демократи й есери, представники національних партій. *Ради запроваджували явочним порядком 8-годинний робочий день на підприємствах, устанавлювали ціни на продукти в заводських крамницях, організували охорону населення від погромників. Поряд із радами стали створюватися профспілки робітників та службовців.* Так, у Харкові була створена профспілка шевців, в Одесі — металістів, у Горлівці — шахтарів і т.д.

Збройні повстання

В Україні підготовкою збройних повстань займалися активісти різних партійних організацій (більшовики, есери, анархісти).

Повстання на броненосці «Потемкин». Повстання на Чорноморському флоті готувала «Севастопольська матроська централка», куди входили матроси — члени різних партій. На «Потемкине» підпільну організацію очолювали більшовик Г. Вакуленчук і анархіст О. Матюшенко. 14 червня 1905 р. у відкритому морі стихійно спалахнуло повстання. Офіцери були перебиті. М. Вакуленчук загинув. Командування взяв на себе О. Матюшенко. Через кілька днів за браком вугілля, їжі і прісної води команда повсталого броненосця здалася 25 червня в румунському порту Констанца.

Повстання П. Шмідта. 15—16 листопада 1905 р. у Севастополі повстали моряки 12 кораблів. Очолити повстання вони запросили безпартійного лейтенанта П. П. Шмідта (незадовго до повстання йому було присвоєне звання капітана II рангу), за переконаннями революціонера-демократа. Повсталі зажадали від царя скликати Установчі збори. Після 13-годинного бою повстання було придушене. П. Шмідт і більшовики А. Гладков, М. Антоненко, С. Частник за вироком військово-морського суду були розстріляні.

Виступ Б. Жадановського. 18 листопада 1905 р. у Києві майже 1000 озброєних революційно налаштованих солдатів на чолі з підпоручиком Б. Жадановським вийшли на демонстрацію. До них приєдналося 4 тис. робітників. На Галицькому майдані демонстрація була розстріляна, Жадановський тяжко поранений, спроба спорудити барикаду не удалася. Загальні втрати по обидва боки — 250 убитих і поранених.

Грудневе повстання 1905 р. Найвищого піднесення збройна боротьба проти царату досягла в грудні 1905 р. Повстання робітників, розпочате в Москві, перекинулося на промислові центри України: Харків, Катеринослав, Олександрівськ (Запорожжя), Горлівку.

16—17 грудня в Горлівці повстало до 4 тис. робітників. Їхні загони очолили більшовик А. Гречнев, безпартійний П. Гуртовий, есер П. Дейнега. Після 6-годинного бою, утративши 300 чол., повсталі були розгромлені царськими військами.

Після розгрому грудневого збройного повстання в багатьох містах всі особи в робочому одязі розстрілювалися на місці. Протягом декількох тижнів були убиті близько 4 тис. чоловік.

Наростання національного руху на західноукраїнських землях

Революція 1905—1907 рр. справила величезний вплив на західноукраїнське населення. У 1905—1907 рр. у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Чернівцях проходили маніфестації на честь революційного святкування 1 Травня, виступи за загальне виборче право. Число підприємств, охоплених страйками в Галичині, у 1905 р. у порівнянні з 1900 р., зросло в 4 рази, а на Буковині, у порівнянні з 1901 р. — у 20 разів. Тільки в Галичині в 1906 р. селянські страйки охопили 384 села в 35 повітах. *Селяни вимагали передачу їм землі, запровадження загального виборчого права, відмовлялися збирати врожай на поміщицьких землях. Посилився національно-визвольний рух.* Повсюдно звучали вимоги про відкриття середніх шкіл

з українською мовою навчання, українського університету, про возз'єднання всіх українських земель у єдиній суверенній демократичній державі.

Уряд Австро-Угорщини перейшов до репресій. Було заарештовано 12 тис. селян, на кордоні з Росією поставлено додатково 3 корпуси. Українські вимоги були зігноровані.

Виникнення масової української преси

З 1898 р. у Києві видавалася газета «*Киевские отклики*», орган групи прогресивної інтелігенції. У її роботі брали участь суспільні діячі І. Лучицький, М. Василенко, В. Короленко, Є. Єфремов, С. Петлюра, В. Антонович та ін. Газета була присвячена українським проблемам і мала великий для того часу тираж — 25 тис. примірників, її читали на заводах, у селах, у студентському середовищі. У ході революції 1905—1907 рр. після Маніфесту 17 жовтня, що проголосив свободу слова, з'явився ряд нових українських видань. Першим із них був журнал «*Хлібороб*», що видавався братами Шеметами в Лубнах. У 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі та ін. містах України, а також у Петербурзі і Москві виходило 18 українських газет і журналів.

Після придушення революції 1905—1907 рр. почався наступ самодержавства на українську пресу, що стояла на демократичних позиціях. Із початком Першої світової війни царат остаточно заборонив усі періодичні видання українською мовою. Таким чином, у 1915 році на всій території України, включаючи зайняту царськими військами Галичину, не залишилося жодної газети або журналу українською мовою.

Боротьба в Державній думі за автономію України й українізацію освіти

У числі фракцій I і II Державних дум діяла Українська думська громада. У I Думі (обраній весною 1906 р. в умовах військових репресій і масових арештів) вона нараховувала понад 45 чол. Ідейним натхненником цієї громади став історик М. Грушевський (сам він не був депутатом Думи). Члени Української громади за допомогою російських ліберальних партій для пропаганди своїх поглядів створили журнал «*Украинский вестник*».

Основними вимогами Української думської громади були надання політичної автономії Україні в етнографічних межах і запровадження української мови в школах, судах і місцевих адміністративних органах. У найгострішому і найважливішому питанні революції — аграрному у громаді не було єдиної думки. Її ліберальні члени підтримували кадетський проект, що передбачав передачу селянам частини поміщицької землі за викуп. Селянські ж депутати, що ввійшли до громади, відстоювали проект трудовиків, тобто конфіскацію поміщицької і націоналізацію всієї землі.

У II Думі (обраній в січні 1907 р.) Українська думська громада об'єднувала 47 депутатів. Громада домогалася автономії України, амністії для політичних в'язнів, свободи слова, преси, українізації школи і державного управління. В аграрному питанні, як і колись, громада не мала єдиного погляду — її члени підтримували законопроекти своїх партій.

Керівництво громади, котре стояло на національно-ліберальних позиціях, сподівалося здійснити свою програму шляхом реформ. Тому воно виявляло прагнення до співробітництва з царським урядом і ліберальними російськими партіями.

Через 102 дні роботи, 3 червня 1907 р. друга Державна дума була розпущена.

Земельна реформа П. Столипіна (1906—1911 рр.) і її вплив на Україну

Революція 1906 р. підштовхнула царський режим до аграрних реформ. Ці реформи здійснювалися П. А. Столипіним, який займав у 1906—1911 рр. посаду Голови Ради Міністрів.

Аграрна столипінська реформа мала за мету ліквідувати деякі феодальні пережитки, що гальмували розвиток села і створювали в ньому вибухонебезпечну ситуацію. До них відносилися викупні платежі, селянське малоземелля, общинне землекористування. Шляхом проведення реформи правлячі кола прагнули відвернути селян від боротьби за поміщицькі землі і закріпити у них приватновласницькі настрої.

Система заходів реформи включала:

- скасування викупних платежів, цілком ліквідованих із січня 1907 р.;
- зруйнування общини. Указ 9 листопада 1906 р. дозволяв селянам виходити з общини із закріпленням за ними в приватну власність тієї землі, якою вони користувалися в общині;

- **насадження системи хуторів і відрубів**, тобто виділення з общини найбільш заможної частини селянства, надання їй пільг і права додаткової покупки земель через систему земельних банків. Цей захід переслідував дві мети: з одного боку, створити в селі нову потужну верству земельних власників, зобов'язаних своїм добробутом царському режимові, які б служили опорою самодержавства на селі, а з іншого боку — позбавити общину її найбільш авторитетної й антипоміщицьки налаштованої верхівки;
- **переселенську політику**, за допомогою якої передбачалося послабити проблему малоземелля (особливо в Україні), переселивши частину селянства на вільні землі до Сибіру, на Урал, у Казахстан і т.д.;
- **скасування ряду найбільш несправедливих обмежень прав селянського стану у відношенні державної служби, тілесних покарань, права вибору місця проживання** тощо.

Особливістю цієї реформи було те, що вона проводилася зверху урядовим табором і максимально враховувала інтереси поміщиків. Здійснення реформи було покладено на губернські і волосні землевпорядні комісії. Для надання допомоги селянам у створенні хутірського господарства був створений Селянський поземельний банк, який скуповував поміщицькі землі і продавав їх селянам (при цьому скупка і продаж проводилися за завищеними цінами).

Столипінська аграрна реформа стала після скасування кріпосного права в 1861 р. наступним кроком на шляху перетворення феодальної монархії на буржуазну, прискоривши розвиток капіталістичних відносин на селі. Вона в принципі зберігала переважно т.зв. «пруський» шлях розвитку сільського господарства через поступову еволюцію великих поміщицьких господарств у капіталістичні, але розширювала можливості і для «американського» шляху (розвиток фермерських господарств), тому що прискорювала процес капіталізації селянських господарств.

В Україні з 1906 по 1915 рр. із общини вийшли 468 тис. дворів, або 30,2% від загальної чисельності общинних земель. Причому на Правобережжі й у Полтавській губернії общинне землеволодіння зникло зовсім.

До початку 1916 р. хутірські й відрубні господарства склали всього 13% від загальної чисельності господарств.

У ході проведення переселенської політики Україна дала найбільшу кількість (близько 1 млн чол.) переселенців до Сибіру. Однак, більшість із них, не отримавши обіцяної урядової допомоги для облаштуваності на новому місці, змушені були повернутися назад.

У цілому аграрна політика Столипіна не досягла поставленої мети, оскільки вона не встигла зруйнувати економічної основи феодальних відносин — поміщицьке землеволодіння.

Тестові вправи

1. Коли відбулося повстання на броненосці «Потемкин»?

- а) грудень 1904 р.;
- б) червень 1905 р.;
- в) січень 1906 р.

2. Вставте пропущені слова:

Столипінська аграрна реформа (1906-1917рр.) включала:

- а) Указ 9 листопада 1906 р. дозволяв селянам виходити з ... із закріпленням за ними в приватну власність земельного наділу;
- насадження системи ... і ... з ціллю створення в селі міцної верстви земельних власників, головним чином із заможних селян.
- послаблення проблеми малоземелля в Україні шляхом ... політики.

3. Встановіть хронологічну послідовність:

- а) Створення Народної української партії (НУП);
- б) Створення Револьюційної української партії (РУП);
- в) Створення Українського соціал-демократичного союзу («Спілка»);
- г) Створення Українського соціал-демократичної партії (УСДРП).

4. Встановіть відповідність:

а) «Батько» українського кооперативного руху, організатор першої землеробської артілі;	1) Василь Доманицький;
б) Засновник кооперативного руху в Україні, творець перших в селах Київщини ощадно-позичкові	2) Микола Левитський

- селянські товариства;
- в) Організатор національно-кооперативного руху в Східній Галичині; 3) К. Левицький
- г) Професор університету, організатор кооперативного руху на Буковині. 4) Степан Смаль-Стоцький.

5. Про якого українського політичного діяча говориться в цьому біографічному уривку?

Народився в 1873 р. в Полтавській губернії в сім'ї православного священника. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Після переїзду в Харків організував Революційну Українську партію(РУП). Написав програмну брошуру «Самостійна Україна», в якій обґрунтував ідею створення «єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських до Кавказьких» Пропагував радикальний націоналізм, намагався підірвати погруддя О.С. Пушкіна в Харкові.

Відповіді на Тестові вправи до теми 19

- 1: б.
- 2: община; хутори і відруби; переселенська.
- 3: б; а; в; г.
- 4: а — 2; б — 1; в — 3; г — 4.
- 5: Микола Міхновський.

§ 20. Українська культура і духовне життя народу на початку ХХ ст.

Освіта

Неписьменність серед сільського населення України досягала 75%—85%. На початку ХХ ст. із 6240 сіл Галичини 2214 не мали нормальних, а 981 — ніяких шкіл. Середніх же шкіл у Галичині нараховувалося 49, із них з українською мовою викладання — тільки 4. На Буковині існувала тільки одна українська гімназія. У Закарпатті шкільне навчання велося угорською мовою.

На українських землях у складі Російської імперії не було запроваджене деклароване царським урядом обов'язкове початкове навчання. Тут на кожну тисячу людей припадало тільки 67 учнів. Навіть після вимушеного скасування Валуєвського циркуляра і Емського указу під впливом революції 1905—1907 рр. російський царат так і не дав дозволу викладати в школах України рідною мовою.

Література

Українська література цього періоду розвивалася під впливом посилення національного і соціального руху. Чільним у ній був революційно-демократичний напрямок. Революційно-романтичний поет **Олександр Олесь (Кандиба, 1878—1944 рр.)** політизував свою творчість, поставивши її на службу розвитку української культури.

Українські письменники-демократи, самі будучи активними учасниками визвольного руху, підкорили його ідеалам і свою літературну творчість. Повість **Михайла Коцюбинського (1864—1913 рр.)** «Фата Моргана» — це епопея соціальної боротьби в українському селі напередодні і під час революції 1905—1907 рр. **Володимир Винниченко (1880—1951 рр.)** у численних оповіданнях і повістях («Біля машини», «Федько — халамидник», «Голота», «Солдатики» та ін.) яскраво показане тяжке життя сільськогосподарського пролетаріату, зображує підприємницьку діяльність української буржуазії, жахи солдатчини і царських в'язниць. Після поразки революції твори Винниченка (романи «Чесність з собою», «Рівновага», «Заповіти батьків», п'єси «Щаблі життя», «Дисгармонія» та ін.) поповнюються образами інтелігенції, що зневірилася в ідеалах соціалізму, потрапила під вплив занепадницької психології і життєвих інстинктів. **Василь Стефаник (1871—1936 рр.)** надрукував чотири збірки новел («Синя книжечка», «Кам'яний хрест», «Дорога», «Мое слово»). Основна маса героїв творів Стефаника — це сільська біднота, селяни — мученики і страждальці, приречені індивідуалістичним суспільством на життя в постійних злиднях.

До кращих творів світової літератури про селянство відноситься повість буковинської письменниці **Ольги Кобилянської (1863—1942 рр.)** «Земля», в котрій розкрито прагнення селян до отримання землі у власність.

Музика

Видатний український композитор **Микола Лисенко (1842—1912 рр.)** писав пісні на вірші Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, німецького поета Генріха Гейне та інших відомих поетів, зробив сотні обробок українських народних пісень. М. Лисенко в 1904 році заснував у Києві музично-драматичну школу, яка готувала диригентів, хормейстерів і виконавців на народних українських інструментах, а також співаків і режисерів.

Вихованець цієї школи **Кирило Стеценко (1882—1922 рр.)** усе життя віддав збиранню, вивченню і пропаганді української народної пісні. На тексти пісень Шевченка, Франка, Грабовського, Лесі Українки Стеценко склав ряд музично-вокальних творів, які розучував у керованих ним самодіяльних народних хорах. Такою ж музично-просвітньою діяльністю займалися **Микола Леонтович (1877—1921 рр.)** і **Олександр Кошиць (1875—1944 рр.)**, які у той же час брали участь в українському національному русі. У Галичині **Філарет Колесса (1871—1947 рр.)** підготував і видав кілька збірок українських обрядних пісень, спеціально досліджував мелодику українських народних дум, а **Станіслав Людкевич (1879—1979 рр.)** під впливом революції 1905—1907 рр. написав монументальну кантату «Кавказ» на слова відомої поеми Т. Шевченка.

Живопис

Блискучий живописець, учасник українського національного руху *Іван Труш* (1869—1941 рр.) створив галерею портретів відомих діячів української демократичної культури Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Миколи Лисенка та ін. Художні полотна *Миколи Пимоненка* (1862—1912 рр.), у яких поетично оспівана Україна і її народ, не раз експонувалися не тільки на всеросійських виставках, але і за кордоном у Парижі, Берліні, Мюнхені. Такі картини М. Пимоненка, як «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «Проводи запасних», «На Далекий Схід» та інші, були спрямовані на викриття темних сторін у житті українського села того часу, духовного мракобісся, ворожого народу самодержавного ладу.

Архітектура

У розвитку архітектури панував стиль модерну, у якому нерідко використовувалися українські мотиви. Так, зразком українського національного стилю в архітектурі був побудований в 1907 р. за проектом архітекторів *Василя Кричевського і Костянтина Жукова* будинок Полтавського земства. Мотиви української народної архітектури були використані й у проектах будинків, побудованих у перші десятиліття ХХ сторіччя: товариства «Дністер» у Львові (арх. *І. Левицький*), першого в Україні критого ринку — Бессарабського в Києві (арх. *Г. Гай*), меморіального храму під Берестечком на Волині (арх. *В. Максимов*), «Народного дому» у Дрогобичі (арх. *А. Лушпинський*).

Наука

В 1904 році в Петербурзі російською мовою був виданий «Очерк истории украинского народа» *М. Грушевського* (1866—1934 рр.), що витримав у 1906, 1911 і 1913 рр. ще три перевидання. Український варіант книги під назвою «Ілюстрована історія України» виходив також у Петербурзі в 1911 і 1917 рр. Сам автор визначав ці роботи як своєрідний концепт свого фундаментального багатомника «Історія України-Руси», вихід у світ якого було подією не тільки науковою, але і політичною.

Написана істориком-демократом просвітительського напрямку *Олександром Єфименко* (1848—1918 рр.) ще в 90-х рр. ХІХ ст. популярна праця «История украинского народа» побачила світ у Петербурзі російською мовою під час першої демократичної революції. У вивченні історії Слобідської України провідне місце займав *Дмитро Багалій* (1857—1932 рр.) — автор фундаментальних праць з історії Харкова і Харківського університету, а також праць з історії розвитку української культури на Слобожанщині. *Митрофан Довнар-Запольський* (1867—1934 рр.) опублікував ряд монографічних досліджень з історії народного господарства Великого князівства Литовського і руських земель періоду середньовіччя і почав наукову монографічну розробку декабристознавства («Таємне товариство декабристів», «Ідеали декабристів»).

Першорядну роль у розвитку українських гуманітарних наук і національної масової самосвідомості зіграли чотиритомний «Словник української мови», складений *Борисом Грінченком* (1863—1910 рр.) і тритомна «Українська граматика» (1905—1908 рр.) *Агатангела Кримського* (1871—1942 рр.), що вийшли в період революції 1905—1907 рр.

В Австро-Угорській імперії світового визнання домоглися українські вчені — професори університетів у Відні, Празі, Інсбруку: *Іван Пулюй* — працями у сфері фізики й електроніки (він же разом із Пантелеймоном Кулішем займався перекладом Біблії українською мовою), *Іван Горбачовський* — працями з хімії, *М. Борискевич* — як видатний медик-окуліст та ін. На українських землях, підвладних Російській імперії, чимало зробили для перемоги над людськими хворобами вчені-медики. Так, *Данило Заболотний* (1866—1929 рр.) першим у світовій науці відкрив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні способи боротьби з цією страшною хворобою.

Академік *Володимир Вернадський* (1863—1945 рр.) першим науково обґрунтував цілісність Всесвіту, розробив учення про ноосферу. Досить значний і його внесок у дослідження ґрунтів і корисних копалин України.

У розвиток фізики і радіофізики великий внесок зробив професор Харківського університету *Д. Рожанський* — основоположник Харківської школи радіофізиків.

Світовою популярністю користувалися праці з теоретичної механіки академіка С. Тимошенка, географів П. Тутковського, В. Линського, геолога Г. Медвецького, фізика М. Пильчикова та інших. Видатний фізик *В. П. Грабовський* став одним із засновників теорії і практики телебачення. Уперше відкрив випромінювання, назване пізніше рентгенівськими променями, український фізик І. Пулюй, який працював у наукових установах Праги, Відня, Вюрцбурга.

Технічному прогресу в металургії присвятив усе своє свідоме життя *М. Курако* (1872—1920 рр.). Працюючи тривалий час у Донбасі, в умовах постійних поліцейських переслідувань за демократичні погляди і зв'язки з революційним підпіллям, він зумів побудувати в Донбасі за власними новаторськими проектами доменні печі, що не поступалися західноєвропейським.

Розвиток авіації

У 1908 р. в Одесі був створений перший у Росії аероклуб. Його члени *С. Уточкін* (1876—1916 рр.) і *М. Єфімов* (1881—1920 рр.) у 1910 р. зробили перші в Росії польоти на аероплані. Беручи участь у вітчизняних і міжнародних авіаційних змаганнях, вони неодноразово встановлювали нові рекорди швидкості, висоти і тривалості польоту. Російський льотчик *П. Нестеров* (1887—1914 рр.), член Київського товариства повітроплавання в серпні 1913 р. у Києві вперше продемонстрував «мертву петлю».

Першим українським пілотом був один із засновників РУП *Лев Мацієвич* (1877—1910 рр.).

У 1912 р. у майстерні Одеського аероклубу було побудовано до двадцяти аеропланів різних систем. Пізніше на базі цієї майстерні виник перший в Україні авіаційний завод. Інтенсивне будівництво нових конструкцій літаків, вертольотів і планерів розгорнулося в Києві на базі активно діючого Київського товариства повітроплавання. Саме тут почали свою діяльність *Д. Григорович* (1883—1938 рр.), що сконструював перший у світі гідролітак у 1912 р., та *І. Сікорський* (1889—1972 рр.) — конструктор перших у світі багатомоторних літаків і вертольотів.

Тестові вправи

1. Вкажіть, в якому році була заснована у Києві М. Лисенко музично-драматична школа, яка готувала диригентів, хормейстерів і виконавців на народних українських інструментах, а також співаків і режисерів.

- а) 1904 р.;
- б) 1901 р.;
- в) 1911 р.

2. Вставте пропущені імена перших льотчиків та аероконструкторів:

У 1908 р. в Одесі було створено перший у Росії аероклуб. Його члени ... (1876—1916 рр.) і ... (1881—1920 рр.) у 1910 р. здійснили перші в Росії польоти на аероплані.

У Києві в Київському товаристві повітроплавання почав свою діяльність ... (1883—1938 рр.), який у 1912 р. побудував перший у світі гідролітак і ... (1889—1972 рр.) — конструктор перших у світі вертольотів.

3. Встановіть хронологічну послідовність публікації наукових робіт:

- а) М. Грушевський «Очерки истории украинского народа»;
- б) Д. Багалій. Публікація першого тому «Історія міста Харкова за 250 років його існування»;
- в) О. Єфименко «История украинского народа»

4. Встановіть відповідність:

- а) Повість «Фата Моргана» — справжня епопея соціальної боротьби українських селян; 1) В. Винниченко;
- б) «Біля машини», «Федько-халамидник», «Голота», «Солдатики» — повісті і оповідання відомого українського письменника, в яких показане тяжке життя селян напередодні і в роки революції 1905—1907 рр.; 2) М. Коцюбинський;
- в) «Синя книжечка», «Кам'яний хрест», «Дорога», «Моє слово» — новели майстра психологічної прози; 3) В. Стефаник;
- г) «Земля» — повість, в якій з великою художньою силою розкрито психологію селян. 4) О. Кобилянська.

5. Про якого великого вченого йде річ в цьому біографічному уривку?

Видатний вчений. Організатор Української академії наук (1918 р.). Вперше науково обгрунтував цілісність Всесвіту. Вивчаючи розвиток біосфери Землі як єдиного еволюційного процесу, вчений висунув концепцію ноосфери, планетарної «сфери розуму», яка визначає процеси розвитку матеріального світу.

Відповіді на Тестові вправи до теми 20

- 1: а.
- 2: С. Уточкін; М. Єфімов; Д. Григорович; І. Сікорський.
- 3: в; б; а.
- 4: а — 2; б — 1; в — 3; г — 4.
- 5: В. Вернадський.

§ 21. Україна в Першій світовій війні

Українські землі напередодні війни

Українські землі напередодні війни входили до складу двох імперій — Австро-Угорської (Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття) і Російської (Волинь, Наддніпрянська Україна і Слобожанщина). Напередодні війни Україна усе ще залишалася переважно землеробським, селянським краєм. Разом із тим, у другій половині XIX ст. в Україні сформувалися потужні промислові центри, серед яких виділялися Донбас і Наддніпрянщина, що стали паливною і металургійною базою Російської імперії.

Загальна частка українців у населенні України складала більше 2/3. За національним складом село було переважно українським, місто — багатонаціональним, більшою частиною російським і єврейським, а на західноукраїнських землях — польським і єврейським. У руках представників цих національностей концентрувалися міська промисловість, торгівля, ремесло і фінанси. *Українці в містах складали меншість — біля третини населення. Між містом і селом утворився мовний бар'єр. Село розмовляло українською мовою, місто — переважно російською, а на заході — польською, німецькою і угорською.*

І в російській, і в австро-угорській частинах України її населення зазнавало соціального і національного пригноблення. Російський уряд послідовно проводив курс перетворення українців на «справжніх росіян». У Західній Україні зберігалася культурне, господарське і політичне домінування поляків, однак, в Австро-Угорщині відверто асиміляторська політика не проводилася (крім Закарпаття, яке перебувало під юрисдикцією угорського уряду).

Український національний рух російської і австро-угорської частин України у питанні про війну розколовся. Більшість західноукраїнських політиків підтримали Австро-Угорщину, закликаючи українців боротися проти Росії за визволення українських земель, що входили до її складу. При цьому вони вважали, що після війни австрійський уряд дасть згоду утворити на землях, які входили до складу Австро-Угорщини, українську автономію.

В українських землях, які знаходилися під владою Росії, з початком Першої світової війни серед представників національного руху не виробилося єдиної думки про відношення до війни. В одній з найбільш впливових українських партій — УСДРП відбувся розкол. Більша частина УСДРП на чолі із Симоном Петлюрою підтримала у війні царську Росію. Члени УСДРП на чолі з Володимиром Винниченком засуджували війну, виступали за автономію України. Володимир Дорошенко очолив крило УСДРП, яке закликала до боротьби з царською Росією і стояло на позиціях незалежності України.

ТУП, близьке за своїми поглядами до російських прогресистів, закликала українців до захисту Російської держави у війні, сподіваючись на надання в майбутньому Україні автономії в складі Росії.

Плани Антанти і Троїстого Союзу відносно України

Перша світова війна почалася як протистояння двох військово-політичних блоків європейських держав — Антанти (Англія, Росія, Франція) і Троїстого союзу (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина). 1 серпня 1914 р. вважається днем початку війни.

Напередодні війни намітилися основні цілі протидіючих сторін відносно завоювання українських земель.

Уряд кайзерівської Німеччини прагнув розгромити Росію, захопити всі українські землі і включити їх до складу майбутньої Великонімецької імперії.

Австро-Угорщина намагалася зберегти своє панування в Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, а також захопити територію Волині і Поділля.

Після вступу у війну Туреччини розроблявся план захоплення нею Північного Причорномор'я і контролю турками акваторії всього Чорного моря.

Царська Росія прагнула розширити територію своєї держави до Карпатських гір. Була висунута теза про «воз'єднання братів-русинів» (українців Східної Галичини і Північної Буковини) із усіма великоросами. Згідно «плану А», розробленому російським Генеральним штабом, передбачалося завдати головного удару по військових силах Австро-Угорщини, захопити Карпатські гори, Закарпаття і потім заволодіти Будапештом і Віднем.

Хід військових дій на території України

З початком війни українські землі стали театром жорстоких і кровопролитних військових дій. Українці були змушені воювати на боці російської (3,5 млн чол.) і австрійської (250 тис. чол.) армій за чужі інтереси і вести братовбивчу війну.

Військові дії на території України відбувалися в Західній Україні. У серпні-вересні 1914 р. відбулася Галицька битва, у результаті якої російські війська Південно-Західного фронту завдали поразки австрійцям. Східна Галичина, Північна Буковина, Львів і Чернівці були окуповані російською армією, а військова фортеця Перемишль узята в оточення. Кровопролитна битва відбулася на Ужоцькому перевалі в Карпатах, у ході якої легіон Українських січових стрільців у складі австрійської армії пройшов перше бойове хрещення. Потім бої продовжилися на Верещькому перевалі. Наприкінці 1914 р. австрійська і російська армії воювали за українські міста Борислав, Дрогобич, Стрий.

22 березня 1915 р. після тривалої облоги російські війська під командуванням генерала Олексія Брусилова оволоділи фортецею Перемишль, яка домінувала над плацдармом на ріці Сан (Галичина). Понад 100 тис. австрійців було узято в полон. У Галицькій битві по обидва боки використовувалися авіація і бронепоезди. Захоплення Перемишля стало головним успіхом російської армії, хоча їй удалося утримувати цю фортецю лише протягом двох місяців. Але наступ німецької армії під командуванням генерала фон Людендорфа в Північній Польщі в лютому 1915 р. заскочив російські війська зненацька: вони втратили чотири дивізії, сила їхнього власного наступу була підірвана.

У 1915 р. російські війська прорвали оборону австро-угорської армії і захопили майже всю Північну Буковину. Особливо запеклий бій відбувся за гору Маківка в Карпатах, важливу роль у якому зіграли українські січові стрільці.

Але внаслідок загального наступу німецьких і австро-угорських військ наприкінці 1915 р. російські війська почали відступати.

У 1916 р. російські війська під командуванням О. Брусилова провели вдалий наступ на позиції супротивника. Ця наступальна операція дістала назву «брусиловський прорив». Згодом військові дії набули позиційного характеру. З початку 1917 р. німецькі й австро-угорські війська знову перейшли в наступ у районі Львова — Галича — Станіслава — Чернівців. Лінія фронту стабілізувалася, а основна частина західноукраїнських земель знову була окупована австро-угорськими і німецькими військами.

Господарська розруха

У ході війни відбулися величезні зміни в народному господарстві, викликані переорієнтацією на забезпечення потреб армії. *З України було мобілізовано більше 7,5 млн працюючих.* Місце мобілізованих на виробництві у містах і селах зайняли жінки, підлітки і військовополонені. Рівень кваліфікації цих людей був низьким і не відповідав вимогам виробництва.

Монополії (Продамет, Продвугілля) різко підняли ціни на сировину й енергоносії (вугілля, нафту, газ). Ситуацією скористалися банки, котрі активно проводили курс на розорення підприємств для того, щоб згодом скупити їх за безцінь. Промисловість, транспорт і фінансова система не витримували переважанень воєнного часу і розваливалися. Країну охопила гіперінфляція. Якщо в 1914—1915 рр. надприбутки отримували великі промисловці, користуючись наданими урядом пільгами, за рахунок виділених царським урядом величезних грошей під військові замовлення (як правило, ці замовлення не виконувались, а кошти привласнювались), то з початку 1916 р. підприємства в масовому порядку розоряються, а надприбутки отримують фінансово-банківські групи.

Економічна криза швидко охоплювала сільське господарство. Ціни на закупівлю зерна у селян падали, а ціни на промислові товари різко зростали. У цих умовах селянські господарства, особливо малоземельні, занепадали. У зв'язку з браком робочої сили і тяглової худоби посівні площі в Україні в 1914—1916 рр. зменшилися на 1,9 млн десятин. На початок 1917 р. з 4 млн селянських господарств України 0,64 млн не мали посівів, а 1,4 млн не мали коней.

Неминучим наслідком цього був дефіцит на все — від боєприпасів до товарів широкого вжитку і продуктів харчування. У 1916 р. великі міста Російської імперії опинилися перед загрозою голодних бунтів. Продовольча проблема швидко наростала в Німеччині й Австро-Угорщині. У той же час невелика група представників монополістичної фінансово-промислової буржуазії отримувала надприбутки від військових замовлень і скупки розорених підприємств. Усе це викликало загострення соціальних протиріч і наростання антиурядових настроїв у всіх воюючих європейських країнах.

Боротьба за автономію і самостійність України на фронті й у тилу

Ще в серпні 1914 р. представники радикальної, соціал-демократичної і національно-демократичної партій заснували у Львові Міжпартійний блок — Головну Українську Раду (ГУР) під проводом Костянтина Левицького.

ГУР виступила із заявою, у якій проголошувала своєю метою утворення незалежної Української держави на землях, що входили до складу Російської імперії. Українські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, повинні були стати автономною областю Австро-Угорщини.

ГУР активно включилася у формування українських військових підрозділів. Більшість учасників цих підрозділів були членами військових, громадських, спортивних молодіжних організацій («Січ», «Сокил», «Пласт»). 2,5 тис. добровольців утворили Легіон Українських січових стрільців, який брав активну участь у бойових діях на боці Австро-Угорщини.

У результаті «брусилівського прориву» (травень—червень 1916 р.) російська армія знову окупувала Східну Галичину. У зв'язку з новою розстановкою сил Австро-Угорщина і Німеччина домовилися про утворення Польської держави, до складу якої повинні були ввійти й західноукраїнські землі. Для українців це означало неможливість реалізації планів створення власної держави.

У цих умовах ГУР самоліквідувалася. *Західноукраїнські політики на чолі з Євгеном Петрушевичем прийняли курс «орієнтації на власні сили». Була висунута нова ідея: землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями і тому не можуть стати частиною Польської держави.*

Національний рух у Східній Галичині був представлений також діяльністю культосвітніх організацій — «Просвіт», і українських народних шкіл, котрі піднімали національну самосвідомість народних мас.

Сприяла єднанню українців навколо ідей ГУР і Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким (1865—1944 рр.). Під час Першої світової війни, у роки окупації Східної Галичини російськими військами, Андрій Шептицький був заарештований і висланий на територію Російської імперії. А. Шептицький прагнув до об'єднання українського народу в єдиній, незалежній державі з демократичним устроєм.

На територіях, зайнятих російськими військами, прихильники автономії України орієнтувалися на співробітництво з Росією. З метою підтримки російської армії був створений Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст. Членами Комітету були відомі представники українського національного руху. Зокрема, С. Петлюра був призначений помічником уповноваженого Комітету на Західному фронті.

Улітку 1915 р. був даний дозвіл на утворення в Києві «Товариства допомоги населенню Півдня України, що постраждало від військових дій». Метою Товариства була опіка над біженцями і допомога висланим у Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації в Західній Україні. Наприкінці вересня 1914 р. Рада ТУПу заявила про свою нейтральну позицію у війні. У грудні 1916 р. ТУП виступило з вимогою надати Україні національно-культурні права, у т.ч. право автономії.

Українські депутати в IV Державній Думі Росії вимагали відновити «малоросійську пресу», порушували питання про автономію України. У 1915—1916 рр. на адресу вищих посадових осіб і депутатів Державної Думи були спрямовані петиції відомих письменників і суспільних діячів із вимогами надати свободу українській пресі, повернути із заслання всіх українців, засуджених за політичні справи, а також погодитися на надання Україні автономії.

Українські січові стрільці

Відділи січових стрільців сформувалися ще перед Першою світовою війною при громадських організаціях — «Січі», «Пласт» і «Соколи» — спочатку у Львові (березень 1913 р.), потім — у Бориславі, Тустановичах, Сокалі і Яворові. На початок 1914 р. на території Східної Галичини було 96 воєнізованих загонів У.С.С. Перші збори цих загонів відбулися 28 червня 1914 р. у Львові. 30 липня 1914 р. для керівництва ними було утворено «Українську бойову управу». 1 серпня, 1914 р. представники західноукраїнських політичних партій Східної Галичини утворили Головну Українську Раду (ГУР). ГУР створила Центральну Бойову Раду, яка звернулася до австро-угорського уряду з проханням організувати окрему українську військову частину — легіон Українських січових стрільців (УСС), або «усусів». Перший курінь УСС очолив підстаршина Дмитро Вітовський. На кінець серпня 1914 р. до загонів У.С.С. було мобілізовано близько 28 тис. чоловік, але австрійське командування обмежило кількість новоутвореного легіону до 2,5 тисяч.

Незабаром легіон УСС був перетворений на полк, а при ньому створений кіш — запасна частина, що займалася набором новобранців. Уперше бійці УСС вступили в оборонні бої з кубанськими козаками російської армії на Верецькому і Ужоцькому перевалах. Після цих боїв відбулося доукомплектування УСС українськими селянами із закарпатських сіл.

«Українські січові стрільці» брали участь у боях з Червоною Армією на півдні України. Восени 1918 р. їх було передислоковано на Буковину, а згодом — у Галичину. *У 1918 р. на основі частин УСС була сформована Українська Галицька Армія (УГА) як регулярна армія ЗУНР.*

У лютому 1919 р. «Українські січові стрільці» склали бригаду з трьох куренів, що діяли в складі УГА. Влітку 1919 р. «січовики» вели бойові дії проти Червоної Армії і військ Денікіна. Є свідчення, що у вересні 1919 р. під Уманню відбулася зустріч командування бригади з представниками штабу Махна, де розглядалася пропозиція У.С.С. про спільні дії проти частин Червоної Армії.

У лютому 1920 р. у частинах УГА, що перебували у Вінниці, утворився ревком, який уклав угоду з командуванням 12-ої армії радянських військ про утворення «Червоної Української Галицької Армії» (ЧУГА) у складі трьох бригад. Командиром першої бригади був комуніст М. Баран (згодом—заступник голови Галицького революційного комітету). У травні 1920 р. у ході боротьби з польською армією дві бригади перейшли на бік Пілсудського, а третя потрапила в оточення і припинила своє існування.

«Українських січових стрільців» слід відрізнити від іншого формування — «Січових стрільців», яке було утворено наприкінці 1917 р. у Києві з військовополонених солдатів австрійської армії-галичан, які перебували в Дарницькому таборі. Активну діяльність у формуванні цих частин брав «Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни» (утворений у Києві влітку 1917 р.). Бійці УГА вважали курінь під командуванням Є. Коновальця «реакціонерами» і не підтримували зв'язків із цим формуванням, що складалося з їхніх земляків.

Спочатку нове військове з'єднання мало назву «Галицько-Буковинський курінь січових стрільців», а вже згодом — «1-ий курінь січових стрільців» на чолі з колишнім офіцером австро-угорської армії Євгеном Коновальцем, який став найбільш боєздатною військовою частиною УНР у 1918 р. У курені налічувалося тоді близько 400 чоловік.

Наприкінці лютого 1919 р. загопи «Січових стрільців» під тиском червоних частин відходять до Проскурова, де відбулася їх реорганізація у дві дивізії корпусу У.С.С. У жовтні 1919 р. вони беруть участь в боях проти Червоної Армії на Волині й Поділлі.

Після завершення громадянської війни на Україні частини У.С.С. сконцентрувалися на західноукраїнських землях, які відійшли за Ризьким договором від 18 березня 1921 р. до складу Польщі. Згідно з договором, РСФРР і Польща зобов'язалися не допускати на своїй території організацій і груп, «діяльність яких спрямована проти іншої сторони». На виконання цього договору Польща розформувала підрозділи «Українських січових стрільців».

Союз визволення України, його політична платформа і практична діяльність

У Львові в серпні 1914 р. з ініціативи Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Олександра Скоропис-Йолтуховського і Мар'яна Меленевського була утворена політична організація — Союз Визволення України (СВУ). Метою СВУ було сприяння поразці Російської імперії і відродженню незалежної Української держави.

1 вересня 1914 р. була опублікована політична програма СВУ, котра передбачала створення незалежної України. *Майбутня держава представлялася конституційною монархією, повинна була мати демократичний устрій, забезпечувати вільний розвиток усіх національностей, незалежну українську церкву. Для досягнення поставленої мети СВУ орієнтувався на Німеччину й Австро-Угорщину.*

Велика агітаційна робота проводилася членами СВУ в німецьких і австрійських концтаборах, у яких утримувалися десятки тисяч військовополонених українців. *Власті Німеччини й Австро-Угорщини дозволили СВУ зібрати 80 тис. українців у три табори і надали йому опіку над ними для вербування українських військових підрозділів для армії Троїстого союзу. У результаті діяльності СВУ з військовополонених-українців були сформовані дві дивізії — Синьожупанників і Сірожупанників.*

Тестові вправи

1. Вкажіть, коли була створена у Львові — міжпартійний блок — Головна Українська Рада, яка виступала за створення незалежної Української держави і активно співробітничала з австрійською армією:

- а) серпень 1914 р.;
- б) вересень 1915 р.;
- в) січень 1916 р.

2. Вставте пропущені дати, які характеризують бойовий шлях українських січових стрільців в Першій світовій війні:

- ... бої за гору Маківка в Карпатах, які відіграли важливу роль в зміні військової ситуації на фронті;
- ... урочище заняття м. Галич, куди першими ввійшли підрозділи УСС;
- ... вдалі контрнаступальні операції під час Брусилівського прориву;
- ... оточення і розгром УСС російськими частинами.

3. Встановіть хронологічну послідовність військових дій на території України:

- а) Брусилівський прорив;
- б) Захват російськими військами фортеці Перемишль;
- в) Наступ російських військ в Північній Буковині;
- г) Галицька битва.

4. Встановіть відповідність планів воюючих держав по відношенню до України:

а) Розгромивши Росію, захопити українські землі і включити їх до складу імперії;	1) Германія;
б) Зберегти своє панування в Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, захопити територію Волині і Поділля;	2) Росія;
в) Захопити Північне Причорномор'я і контролювати акваторію всього Чорного моря;	3) Туреччина;
г) Розширити територію своєї держави до Карпатських гір, «возз'єднавши братів-русинів» із усіма русинами.	4) Австро-Угорщина.

5. Про якого українського вченого, літературного критика, політичного діяча, йде мова в цьому уривку?

Народився в 1876 р. в Київській губернії в сім'ї священика. Закінчив Київський університет. З кінця XIX ст. активно брав участь в політичному житті України, бере участь в створенні деяких партій і організацій. Один з керівників ТУП — «Товариства українських поступовців», виступав проти радикальних, революційних методів, відстоював поступовість і виваженість політичних методів боротьби, їх легальність. На початку Першої світової війни ТУП закликав українців до захисту Російської держави, пізніше заявив про свій нейтралітет і вимагав надати Україні національно-культурної автономії. Один із ініціаторів створення Центральної Ради в Україні.

Відповіді на Тестові вправи до теми 21

- 1: а)
- 2: квітень 1915 р.; червень 1915 р.; травень 1916 р.; осінь 1916 р.
- 3: г; б; в; а.
- 4: а — 1; б — 4; в — 3; г — 2.
- 5: Сергій Єфремов.

§ 22. Революція 1917 р. в Україні. Початок революції

Україна напередодні 1917 р.

Особливістю суспільного ладу Росії на початку ХХ ст. було переплетіння монополістичного капіталізму в промисловості з численними залишками кріпосництва у сільському господарстві і самодержавної монархії, за якої практично все населення не мало політичних прав.

Невдачі в російсько-японській війні 1904—1905 рр., економічна криза, крах століпінської аграрної реформи, Перша світова війна з її величезними матеріальними і людськими втратами і руйнуваннями викликали крайнє зубожіння населення, що призвело до загострення соціальної напруженості і поляризації суспільства. *На кінець 1916 р. економіка країни була цілком зруйнована війною, гроші знецінилися і виробництво почало набувати натурального характеру.* Царський уряд запровадив продрозкладку селянських господарств із метою постачання армії і карткову систему постачання населення продуктами першої потреби. У той же час розкрадання казенних коштів досягло небувалих розмірів, велике виробництво фактично зупинилося, зарплата робітникам не виплачувалася місяцями.

Це зумовило масовий характер революційного руху, участь у якому взяли різні соціальні верстви (від аристократії до селянства), об'єднані прагненням позбутися самодержавства.

Початок революції в Росії

24 лютого 1917 р. в столиці імперії Петрограді почався страйк, який уже через кілька днів став всеросійським. До страйку приєдналися і війська столичного гарнізону. Влада в столиці фактично перейшла до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. 27 лютого 1917 р. імператор Микола II зрікся престолу. Була припинена діяльність Державної думи, натомість був створений її Тимчасовий комітет, котрий 2 березня, прийнявши зречення царя, утворив Тимчасовий уряд.

Лютнева революція в Росії, буржуазно-демократична за своїм характером, покликана була ліквідувати:

- самодержавство, установивши загальну політичну рівність громадян;
- поміщицьке землеволодіння, наділивши землею селянство;
- національне пригноблення, створивши реальні умови для здійснення права всіх народів на створення власних національних держав.

Тимчасовий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії. *Передбачалося, що глибокі соціально-економічні перетворення почнуться лише після скликання Всеросійських установчих зборів*, ідея яких була популярною в ліберальних колах у 1917 р. В Росії аж до вересня 1917 р. навіть не була встановлена республіканська форма правління, до Установчих зборів вона формально продовжувала вважатись монархією без імператора.

Однак *ігнорування необхідності термінового запровадження заходів щодо ліквідації глибокої соціально-економічної кризи викликало подальше наростання революційної боротьби.* Намагання вгамувати робітничий рух шляхом включення до Тимчасового уряду міністрів від соціалістичних партій — правого крила соціалістів-революціонерів і РСДРП (об'єднаної), тобто меншовиків — не дали значного ефекту.

У Російській імперії після *подій лютого 1917 р., склалося двовладдя: з одного боку, діяли місцеві органи Тимчасового уряду, а, з іншого боку — ради робітничих і солдатських депутатів, котрі мали реальну владу в промислових центрах і прифронтовій смузі.* На протязі перших місяців революції розпорядження Тимчасового уряду виконувались лише в тому випадку, якщо на них стояла резолюція з дозволу від Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, яка фактично стала паралельним урядом Росії. Однак при цьому *правосоціалістичне керівництво Петроградської Ради, яке складалось з есерів та меншовиків, вважаючи що всі демократичні завдання буржуазної революції повинні вирішуватись під керівництвом буржуазії, не заявляло претензій щодо перебрання Радою урядових повноважень, проголошуючи її метою лише контроль за діяльністю буржуазного уряду.*

Глава Тимчасового уряду А. Керенський, спробувавши ліквідувати всевладдя Рад, улітку перейшов до відкритого терору проти них. Це, а також викликане політичними причинами невідповідне настання російської армії на німецькому фронті, сприяло подальшому падінню авторитету Тимчасового уряду. Повернення в Росію Леніна зміцнило позиції більшовиків, що наполягали на передачі усієї влади Радам. У серпні Верховний головнокомандуючий генерал Лавр Корнілов намагався зробити державний переворот

і установити особисту диктатуру. Більшовики зіграли головну роль у розгромі його військ, після чого одержали більшість у Петроградській Раді.

Початок революції в Україні

Лютнева революція в Росії 1917 р. активізувала боротьбу українського народу за національне, культурне, економічне визволення. *Організаційним центром, що об'єднав усі національно-демократичні сили України, був міжпартійний політичний блок поміркованих лібералів і соціал-демократів — Товариство українських поступовців (ТУП), — який виник у 1908 р.* Членами ТУП були М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський, А. Вязлов, В. Прокопович та ін.

Перемога Лютневої революції і крах самодержавства в Російській імперії обумовили зміну органів влади і управління в Україні. *Про падіння монархії і створення Тимчасового уряду в Києві було офіційно оголошено 1 березня 1917 р. Губернатори були усунуті. Вищою посадовою особою в губернії став комісар Тимчасового уряду, яким зазвичай призначався голова губернської земської управи. На місцях почали створювати громадські комітети, до яких увійшли члени міських дум, підприємці, інтелігенція. У Києві виникла рада об'єднаних організацій міста. Відбулися земські з'їзди, що обрали виконавчі губернські комітети. Паралельно створювалися ради робітничих і солдатських депутатів, до керівництва якими прийшли російські есери і меншовики.* Активізувалося суспільно-політичне життя. Відновилися старі, виникли нові українські політичні партії — Товариство українських поступовців, що реорганізувалося в Союз українських федералістів-автономістів, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, Український селянський союз.

Однак, *найбільшою популярністю і впливом в Україні напередодні революції усе ще користувалися не національні, а загальноросійські партії* — соціалісти-революціонери, соціал-демократи, кадети. Їхні програмні вимоги лягли в основу програм аналогічних українських партій.

Виникнення Української Центральної Ради, її керівництво, партійний склад і політична програма

Українська Центральна Рада виникла 4 (17) березня 1917 р. як національне представництво українського народу в результаті угоди між ТУП (яке стояло на позиціях автономії України в складі Росії) і Братством самостійників на чолі з Миколою Міхновським (котре проголосило курс на повну державну незалежність України). Завданням Центральної Ради було проголошено об'єднання всіх українських сил. Головою Ради був обраний професор М. С. Грушевський, його заступниками — Дмитро Антонович і Дмитро Дорошенко.

Найбільш численною в Центральній Раді стала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), що виступала за «соціалізацію» землі (тобто перехід її в руки народу і поділ земельних ділянок серед селянства за трудовою нормою). Восени 1917 р. у ній перебувало близько 75 тис. чоловік. До УПСР офіційно вступив і М. Грушевський. Під впливом УПСР знаходилася Українська селянська спілка («Спілка») — досить впливова організація сільських кооператорів.

Другою за чисельністю партією в Центральній Раді була Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), котра стояла на правосоціалістичних позиціях близьких до російських меншовиків. Програма УСДРП передбачала соціалістичну перспективу розвитку, перетворення Росії на демократичну федеративну республіку, автономію України в її складі, соціальні гарантії з боку держави, націоналізацію землі і створення великих державних господарств і т.д. Лідерами партії були В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш. Позиції УСДРП у керівництві українським визвольним рухом істотно послабляло взаємне суперництво її лідерів — В. Винниченка, який неодноразово схилився до співробітництва з більшовиками і більш правого С. Петлюри. У цей період у складі партії було близько 5 тис. чоловік.

У червні 1917 р. на конгресі Товариства Українських поступовців (ТУП) була відновлена його діяльність, перервана після революції 1905—1907 рр. Партія прийняла більш «модну» назву Української партії соціалістів-федералістів, однак, насправді вона мала буржуазно-ліберальний характер і була близькою до російських кадетів. Її «соціалістична» програма обмежувалася вимогою розвитку кооперації, а «федералізм» передбачав не автономію України в складі федеративної Росії, а лише «вільні» міжрегіональні зв'язки. Лідерами партії були С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко. Партія була нечисленною, але досить впливовою, оскільки об'єднувала у своїх лавах більшість представників національно орієнтованої культурної й економічної еліти України.

Основними напрямками своєї політичної програми Центральна Рада проголосила:

- 1) боротьбу за національно-територіальну автономію із 9 українських губерній і етнічних земель;
- 2) підготовку до виборів до Установчих зборів із метою вирішення питання про автономію України в складі Російської республіки;
- 3) співробітництво з Тимчасовим урядом;
- 4) надання національним меншинам рівних політичних прав.

Улітку 1917 р. пройшли українські станові з'їзди — селянський і робітничий, на яких були представлені національно налаштовані представники цих суспільних верств. Делегати цих з'їздів увійшли до складу Центральної Ради (після цього склад Ради перевищив 800 чоловік). Підтримали Центральну Раду також I і II Всеукраїнські військові з'їзди.

Михайло Сергійович Грушевський

Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934 рр.) був одним із провідних діячів Української революції 1917—1920 рр. Він народився 29 вересня 1866 р. у Холмі в сім'ї вчителя гімназії. У 1880 р. вступив у Тифліську гімназію, захоплювався українською історією і літературою. У 1886—1890 рр., будучи студентом Київського університету, вступив до Київської української громади. По закінченні історико-філологічного факультету Київського університету захистив магістерську дисертацію «Барське староство». У 1894 р. очолив кафедру всесвітньої історії Львівського університету, де почав читати історію України. З 1897 р. — голова Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. *Наполягав на єдності всіх періодів історії України, а головною силою історії вважав народ.* Написав багатотомну «Історію України-Руси». Дружив з І. Франком. Вступив до Української національно-демократичної партії. Після революції 1905 р. повернувся до Києва і очолив Українське наукове товариство. Він був одним з ініціаторів і організаторів Товариства українських поступовців. У 1914 р., на початку війни, як австро-угорський підданий він був висланий царським урядом до Симбірська, у 1916 р. переїхав до Москви, у березні 1917 р. повернувся до Києва. *Від ідеї автономії відмовився після початку війни радянської Росії проти УНР. Бачив Україну народною республікою, розвинутою промисловою і сільськогосподарською країною з високим рівнем культури, освіти і науки.* Був обраний першим Президентом УНР. З березня 1919 р. знаходився за кордоном (Чехо-Словаччина, Франція, Німеччина, Швейцарія). У 1924 р. М. Грушевський повернувся в Україну. Його обрали до УАН, де він продовжив широку наукову роботу. Знаходився під постійним контролем органів ДПУ, проти нього висувалися обвинувачення в діяльності вигаданої контрреволюційної організації (Український Національний центр), але він був звільнений від слідства.

Початок українізації армії

22 березня 1917 р. у Києві відбулася Установча військова нарада, а наступного дня зібралось віче українських офіцерів, яке сформувало Військове бюро.

9 березня виник військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка, завданням якого проголошувалося об'єднання солдатів-українців під гаслом автономії України. У Києві почалося створення першої української військової частини — полку ім. Б. Хмельницького. 18 травня був скликаний I Всеукраїнський військовий з'їзд із 900 делегатами. Очолив його Симон Петлюра. З'їзд прийняв резолюцію про необхідність створення українських військових частин. Делегати виступили за автономізацію України в рамках демократичної федеративної Росії, за створення українського війська. Для здійснення українізації армії при Центральній Раді був створений Тимчасовий український генеральний комітет на чолі із С. Петлюрою.

Поява Вільного козацтва

Оскільки органи Тимчасового уряду виявилися нездатними до встановлення реальної влади на місцях, масового характеру набули грабежі, убивства, розбійні напади. Потреба в охороні правопорядку особливо гострою була в сільській місцевості, де селяни організовували власні загони самооборони.

Офіційно питання про організацію Вільного козацтва з ініціативи С. Петлюри розглядалося на засіданні Генерального Секретаріату 8 вересня 1917 р. *На початку жовтня на з'їзді комісарів Тимчасового уряду 5 українських губерній, на які за рішенням Петрограда була поширена влада Центральної Ради, діяльність Вільного козацтва була офіційно дозволена.*

У жовтні 1917 р. у колишній гетьманській резиденції Чигирині пройшов перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому були присутніми 200 делегатів від Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської губерній і Кубані. Почесним отаманом Вільного козацтва був обраний М. Грушевський, главою військових формувань — Павло Скоропадський, наказним отаманом — Полтавець-Остряниця.

Завданням Вільного козацтва була боротьба з дезертирством при демобілізації, охорона громадського порядку і спокою населення, захист громадян і їхньої власності, запобігання грабежам, фізичний і духовний розвиток членів своєї організації. Внутрішня організація Вільного козацтва — сотні, полки, коші — склалася на основі стародавньої організації українських козаків. Старшина була виборною, однак, вищестоящі начальники могли на свій розсуд усувати підлеглих їм командирів. Службу козаки несли безкоштовно.

Український Національний Конгрес

Український Національний Конгрес відбувся в квітні 1917 р. у Києві. На нього прибуло близько 900 делегатів від різних політичних партій і організацій — селянських, військових, культурницьких і т.д. Крім того, у роботі Конгресу взяли участь близько 600 чоловік від українських установ і організацій Києва. Конгрес висунув вимогу національно-територіальної автономії України в складі Росії. Була прийнята вимога про негайну організацію Крайової Ради як територіального органу влади. Соціально-економічних питань Конгрес не торкався. Конгрес переобрав склад Центральної Ради, включивши до нього представників усіх присутніх на ньому партій, професійних і культурницьких організацій. Головою Центральної Ради Конгрес обрав М. Грушевського, а його заступниками — С. Єфремова і В. Винниченка. За оцінкою М. Грушевського, Конгрес за своїм значенням дорівнював Українським Установчим зборам, легітимізувавши діяльність Центральної Ради і додавши їй рис всенародно обраного парламенту (хоча сам Конгрес не був всенародно обраним).

Після Конгресу для ведення поточної роботи був створений Виконавчий комітет Центральної Ради (Мала Рада). Він діяв між сесіями і пленумами Центральної Ради, фактично зосередивши у своїх руках усі законодавчі повноваження.

II Всеукраїнський військовий з'їзд

II Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся 5—10 червня 1917 р. На ньому зібралися 2,5 тис. делегатів, що представляли 1,7 млн солдатів — українців усіх фронтів російської армії. З'їзд:

- підтвердив постанову I Військового з'їзду про українізацію армії і затвердив статут вищої української військової установи — Генерального комітету на чолі із С. Петлюрою;
- доручив Генеральному комітетові розробити план українізації війська, запропонував Центральній Раді негайно приступити до «фактичного втілення в життя основ автономного ладу, як єдиного способу врятувати Україну і всю Росію від безладь і загибелі»;
- зобов'язався забезпечити Центральній Раді «найактивнішу підтримку».

Делегати з'їзду ввійшли до складу Центральної Ради. Після з'їзду значно активізувалася робота щодо українізації армії, на усіх фронтах були створені українські військові ради і комітети.

I Універсал Центральної Ради

I Універсал став наслідком тримісячних переговорів із Тимчасовим урядом, що відмовлявся визнати право України на автономію. Виконуючи вимоги мітингів, рекомендації з'їздів, **10 червня 1917 р.** Комітет (Мала Рада) прийняв I Універсал Центральної Ради до українського народу, у якому було проголошено: «Відтепер самі будемо будувати наше життя», тобто була проголошена автономія України (у складі Росії).

Універсал містив стислий підсумок обговорення проблем самовизначення України на I селянському з'їзді, IV сесії Центральної Ради і II Військовому з'їзді. Головним призначенням I Універсалу було безпосереднє звернення до всіх українців із закликом «у лихоліття вседержавного безладдя» самостійно організуватися і приступити до «негайної закладки основ автономного устрою» України.

В Універсалі відзначалося прагнення молодшої української демократії до свободи, до створення шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування Українських Установчих зборів, до національно-територіальної автономії в складі Росії. У стислій формі викладалися відповідні вимоги

Центральної Ради до Тимчасового уряду. Особливо *висловлювалася «надія», що по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі будуть передані у власність народу.*

Центральне значення мало положення Універсалу, яке гласило, що *оскільки Тимчасовий уряд не задовольняє вимог Центральної Ради, український народ буде «сам керувати своїм життям».* В Універсалі *Центральна Рада проголошувала себе виразником усенародної волі і брала на себе в зв'язку з цим «весь тягар відповідальності».* Універсал також закликав українських громадян до згоди між собою й угоди з «демократією інших національностей», а також до усунення на місцях осіб і органів, «ворожих до українства», але не насильницькими методами, а шляхом їхнього переобрання.

Обнародування Універсалу стурбувало Тимчасовий уряд, котрий опублікував «Звернення до українського народу», у якому закликав не відриватися від Росії. 29 червня до Києва прибули міністри Тимчасового уряду на переговори з Центральною Радою. Вони визнали право України на автономію і погодились, щоб Центральна Рада вибрала статус своїх повноважень.

Утворення Генерального Секретаріату

15 червня 1917 р. Центральна Рада оголосила про утворення Генерального Секретаріату, котрий повинен був виконувати функції виконавчого органу. *До складу першого Генерального Секретаріату входили голова (ним став В. Винниченко, який одночасно виконував обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ), 8 генеральних секретарів (фінансів — Х. Барановський, міжнаціональних справ — С. Єфремов, військових справ — С. Петлюра, земельних справ — Б. Мартос, судових справ — В. Садовський, продовольчих справ — Н. Стасюк, народної освіти — І. Стещенко) і генеральний писар (П. Христюк).*

У першому складі Генерального Секретаріату чисельно переважали члени УСДРП, у той час як у складі Центральної Ради найбільш численною була УПСР.

II Універсал Центральної Ради

II Універсал *від 3 липня 1917 р.* став наслідком переговорів керівництва Центральної Ради з міністрами Тимчасового уряду (Керенським, Терещенком, Церетелі, Некрасовим) у Києві і закритих засідань V сесії Центральної Ради 30 червня і 1 липня. *Тимчасовий уряд змушений був піти на деякі поступки щодо автономії України. Результати двосторонньої угоди Центральна Рада обнародувала в II Універсалі.*

В Універсалі офіційно було заявлено, що «Петроград протягає руку представникам української демократії», закликає «у згоді з ними створювати нове життя», *Тимчасовий уряд визнає Генеральний Секретаріат «як носія вищої крайової влади» в Україні, допускає представників Центральної Ради «до кабінету військового міністра, до Генерального штабу Верховного Головнокомандуючого»* для участі в українізації армії без порушення її боєздатності. *Склад Генерального Секретаріату повинний був затверджуватися Тимчасовим урядом за узгодженням із Центральною Радою.*

В Універсалі вказувалося, що Тимчасовий уряд заявив про своє прихильне ставлення до розробки проекту «національно-політичного статуту України» і проекту про вирішення земельного питання для їхнього винесення на розгляд Всеросійських Установчих зборів. Центральна Рада проголошувала, що у відповідь на ці поступки вона відкладає питання про автономію і виступає проти «намірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійських Установчих зборів».

Незабаром після видання Універсалу Центральна Рада змушена була прийняти до виконання видану 4 серпня Тимчасовим урядом «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату», котра істотно обмежила її повноваження. Відповідно до інструкції, територія, що знаходилася під управлінням Генерального Секретаріату, обмежувалася 5 губерніями: Київською, Подільською, Волинською, Полтавською і частково Чернігівською. Український уряд — Генеральний Секретаріат — перетворювався на орган місцевого управління, підлеглий Тимчасовому урядові, а сама Рада позбавлялася законодавчих повноважень.

Збройний виступ самостійників і їхня поразка

Проти автономістського курсу, проголошеного в II Універсалі, рішуче виступило Братство самостійників, засноване адвокатом Миколою Міхновським. На початку липня 1917 р., *під час переговорів між Центральною Радою і керівництвом Тимчасового уряду, самостійники* (члени Центральної Ради М. Шаповал, Л. Ган, І. Луценко, М. Міхновський, тодішній голова Братства самостійників В. Отамановський та ін.) *здійснили спробу захопити владу в Києві і змусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Виступ самостійників був добре підготовлений. Ударною силою повстання були українізовані*

військові частини, розміщені в Києві. Їх повинні були підтримати українські військові комітети в Одесі, Чернігові, Кременчуці та інших містах України.

Самостійники також сподівалися на підтримку більшості делегатів Центральної Ради. *У ніч з 4 на 5 липня 1917 р. вони прийшли до її приміщення на чолі 5 тис. озброєних українських солдатів, об'єднаних у Другий український полк ім. Павла Полуботка.* Але позиція лідерів Ради залишалася незмінною. *Керівники полуботківців не наслідилися виступити проти Центральної Ради, яку вони вважали законною українською владою.*

Після цього на прохання керівництва Центральної Ради підпорядковані Тимчасовому уряду військові частини придушили виступ самостійників.

Усі керівники виступу, у тому числі М. Міхновський, були відправлені на фронт або ув'язнені.

Тестові завдання

1. Коли була оголошена Українська народна республіка?

- а) В I Універсалі Центральної Ради 10 червня 1917 р.;
- б) В II Універсалі Центральної Ради 3 липня 1917 р.;
- в) В III Універсалі Центральної Ради 7 листопада 1917 р.

2. Вставте пропущені прізвища керівників першого Генерального Секретаріату, створеного 15 червня 1917 р.:

Головою першого Генерального Секретаріату став ..., генеральним секретарем фінансів ..., міжнародних справ ..., військових справ ..., земельних справ ..., судових справ ..., продовольчих справ ..., народної освіти ... і генеральним писарем

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Український національний конгрес;
- б) I Всеукраїнський військовий з'їзд;
- в) Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва.

4. Встановіть відповідність:

а) УПРС;	1) Лідери партії — Г. Ковалевський, П. Христюк, І. Шраг, А. Севрюк;
б) УСДРП;	2) Лідери партії — В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш;
в) Українська партія соціалістів-федералістів.	3) Лідери партії — С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко.

5. Про якого діяча Української національної революції йде мова в цьому біографічному уривку?

Народився 29 вересня 1866 р. у м. Холм в сім'ї вчителя гімназії. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1894 р. очолив кафедру всесвітньої історії Львівського університету. Написав багатотомну «Історію України-Руси». Після революції 1905 р. повернувся до Києва і очолив Українське наукове товариство. Був одним з організаторів Товариства українських поступовців. Виступав за автономію України. Після революції був обраний головою Центральної Ради.

Відповіді на Тестові вправи до теми 22

- 1: в.
- 2: В. Винниченко, Х. Барановський, С. Єфремов, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський, Н. Стасюк, І. Стешенко, П. Христюк.
- 3: а; б; в.
- 4: а — 1; б — 2; в — 3.
- 5: М. Грушевський.

§ 23. Проголошення УНР. Війна УНР з радянською Росією

Прихід до влади більшовиків і вплив цієї події на Україну

У ніч з 25 на 26 жовтня (7—8 листопада за новим стилем) 1917 р. у Петрограді відбулося збройне повстання робітників, солдатів столичного гарнізону і матросів балтійського флоту під керівництвом РСДРП(б) — більшовиків. Це майже безкровне повстання пізніше отримало назву Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тимчасовий уряд майже без всякого спротиву було повалено. Влада перейшла до II Всеросійського з'їзду рад і обраного ним «робітничо-селянського уряду» — Ради Народних Комісарів (Раднаркому, РНК). У блок з більшовиками вступили ліві есери. Меншовики й праві есери, котрим ЦК РСДРП(б) також запропонував ввійти до РНК, висунули вимоги відмовитись від влади Рад, усунути з уряду «персонального винуватця Жовтневого перевороту» Леніна, призначити головою уряду одного з лідерів партії есерів — Чернова або Авксентьєва. Більшовицьке повстання охопило всю територію колишньої Російської імперії, за виключенням земель Царства Польського, Прибалтики та Волині, які на той час перебували під австро-німецькою окупацією. Протягом декількох місяців влада СНК була встановлена майже на всій території Росії. Органами влади ставали місцеві Ради робітничих і солдатських депутатів. Серйозний опір більшовики зустріли тільки на Дону, Кубані й особливо в Україні. II Всеросійський з'їзд рад проголосив Росію республікою рад робітничих, селянських і солдатських депутатів (із січня 1918 р. — РСФРР).

Прихід більшовиків до влади проходив під гаслами соціальної і національної справедливості і рівності. Установлювався 8-годинний робочий день. Скасовувалася смертна кара. Вживалися заходи для зміцнення і поширення місцевого самоврядування. Було встановлено диктатуру пролетаріату з метою придушення опору експлуататорських класів — буржуазії і поміщиків. Передбачалося забезпечення свобод: слова, преси, віросповідання, зборів, союзів, страйків. Декрет про землю скасовував поміщицьке землеволодіння, оголошував землю всенародною власністю і надавав селянам право отримати земельні наділи за трудовою нормою. На місцях під проводом більшовиків і лівих есерів почався масовий розподіл між селянами поміщицьких, державних і церковних земель. Декрет про мир проголошував про вихід Росії з імперіалістичної війни і встановлення миру «без анексії і контрибуцій».

В соціально-економічному плані ЦК РСДРП(б) спочатку не ставив завдання негайних соціалістичних перетворень. Не маючи ні досвіду, ні достатньої кількості кадрів для організації виробництва, більшовики під час революції висували гасло не націоналізації промисловості, а введення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продукції, що, на їх думку, повинно було покласти край спекуляції і широкомасштабному розкраданню державних коштів підприємцями та банкірами. При цьому підприємства повинні були залишатися у власності їх колишніх хазяїв, а право робітників на адекватну оплату праці повинна була захищати держава і профспілки.

Декретом РНК робітничий контроль вводився над виробництвом, купівлею, продажем продуктів і сировини, їхнім збереженням, а також над фінансовою діяльністю підприємств. Найважливішою метою робочого контролю було навчання робочих навичкам керування підприємствами. Однак опір власників підприємств робочому контролю, зрив виробництва, локауту і демонстративна невивлата заробітної платні спричинила масові вимоги робітників передати їх підприємства у власність держави. При цьому головним чинником для робітників була впевненість, що новий господар підприємства — «робітничо-селянська» держава — знайде кошти для виплати багатомісячних боргів по заробітній платні. Під тиском робітничих вимог Раднарком був змушений розпочати націоналізацію фабрик і заводів — спочатку лише тих, власники яких не підкорялися органам робочого контролю. Однак вже з листопада 1917 р. Раднарком від націоналізації окремих підприємств перейшов до націоналізації цілих галузей промисловості і транспорту. Державний банк перейшов у руки Радянської держави в листопаді 1917 р., а 14 грудня 1917 р. під контроль влади були узяті приватні банки. Увечері того ж дня було прийняте рішення про їхню націоналізацію і злиття з Державним банком. 22 квітня 1918 р. була націоналізована зовнішня торгівля.

Разом з тим радянська держава використовувала деякі форми державного капіталізму, видаючи замовлення ряду приватних підприємців і кооператорів на виготовлення товарів, авансуючи ці замовлення і ставлячи цим самим цих підприємців під свій контроль; заздалегідь закуповувала продукцію окремих приватних підприємств, постачала їм сировину, матеріали, паливо (а підприємці зобов'язувались здавати їй вироблену продукцію); надавала їм державний кредит, який супроводжувався встановленням державного

контролю за діяльністю цих підприємств, і т. п. Радянський уряд домовився з кооператорами про використання апарату споживчої кооперації, створеної ще до революції, з метою організації заготівель і розподілу продуктів, зберіг державну монополію на хліб, запроваджену ще до жовтневого перевороту.

Встановлення робітничого контролю, націоналізація промислових підприємств і транспорту поряд з використанням державного капіталізму в листопаді 1917 р. — лютому 1918 р. дозволили на деякий час призупинити розвал народного господарства країни, але в довготерміновому плані не змогли сприяти виходу з економічної кризи.

В основі аграрної політики Радянської влади після Жовтневої революції лежав Декрет про землю. ***Для практичного проведення в життя Декрету про землю 9 лютого 1918 р. ВЦВК прийняв «Основний закон про соціалізацію землі». У ньому підтверджувалося скасування приватної власності на землю, установлювався зрівняльний принцип її розподілу.***

У результаті проведення цього закону в життя селяни одержали безоплатно більше 150 млн га землі, що належала до Жовтневої революції поміщикам, буржуазії, монастирям, царській родині. Селяни були звільнені від щорічних платежів за оренду землі і від витрат на покупку землі на суму 700 млн руб. золотом. Їхній борг Селянському поземельному банкові, що складав близько 3 млрд. руб., був ліквідований. Радянська влада передала селянам поміщицьку худобу й реманент вартістю близько 350 млн руб. Ці заходи на перших порах забезпечили радянській владі широку підтримку більшості селянства.

Великим завоюванням робітничого руху став декрет Раднаркому від 29 жовтня 1917 р., який ввів восьмигодинний робочий день, а для осіб, які не досягли 18 років — шестигодинний. Малолітніх (до 14 років) заборонялося приймати на роботу. Була заборонена нічна праця для жінок і підлітків до 16 років. Декрети про страхування у разі безробіття (11 грудня 1917 р.) і про страхування на випадок хвороби (22 грудня 1917 р.) передбачали виплату допомоги безробітним, грошової допомоги у разі хвороби, пологів, допомоги матерям-годувальницям, скорочення для них робочого дня до шести годин, безплатне надання усіх видів лікарської допомоги.

Для обліку безробітних, направлення їх на роботу, подання їм допомоги при профспілках було створено біржі праці. До середини 1918 р. було взято на облік 600 тис. безробітних. У квітні 1918 р. Раднарком надав Петроградській Раді 100 тис. крб. для боротьби з безробіттям і організації громадських робіт.

28 жовтня 1917 р. було оголошено «житловий мораторій», тобто родини військовослужбовців і низькооплачуваних робітників звільнялися на період війни від квартирної плати. Заборонялося підвищувати квартирну плату у приватних домоволодіннях.

ІІ Всеросійський з'їзд рад у зверненні «Робітникам, солдатам і селянам!» заявив, що радянська влада «забезпечить усім націям, що населяють Росію, справжнє право на самовизначення». ***У Декларації прав народів Росії, прийнятій в листопаді 1917 р., проголошувалися рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійних держав.*** Вже 4 грудня 1917 р. ***декретом РНК було визнано право на самовизначення за Україною*** — за першою з національних державних утворень (за Фінляндією таке право було визнане 18 грудня 1917 р., а незалежність Польщі радянський уряд Росії фактично визнав лише влітку 1918 р.). Разом з тим, ***більшовики вважали національні рухи буржуазними і антинародними, такими, що заважають трудящим масам об'єднатись у боротьбі проти експлуататорів.*** Їхній радикалізм у національному питанні значною мірою пояснювався надіями на швидке розгортання всесвітньої пролетарської революції, котра об'єднає трудящих різних націй у майбутній пролетарській республіці.

Однак ***соціально-економічні перетворення більшовиків на фоні глибокої економічної кризи наприкінці 1917 р. повернули на їхній бік широкі верстви українського населення***, в першу чергу — селянства, яке так і не дочекалося від Центральної Ради обіцяної передачі поміщицьких земель. У цей період по всій Україні почався самочинний перерозподіл земельного фонду на основі більшовицького декрету. ***Селянство і солдатські маси, основну частину яких складали знову ж таки селяни, перестали вважати підтримку Центральної Ради актуальним для себе завданням. Центральна Рада опинилася перед загрозою втрати своєї основної соціальної бази.***

В Україні Жовтневе повстання різні політичні течії оцінювали неоднозначно. ***Офіційно керівництво Центральної Ради його рішуче засудило і порвало зв'язки з більшовиками. Голова Центральної Ради М. Грушевський проголосив, що Київ стане центром об'єднання всіх демократичних сил у боротьбі проти більшовизму.*** Разом з тим, ***до співробітництва з більшовиками схилився голова Генерального секретаріату В. Винниченко і ряд інших впливових діячів Центральної Ради.*** У цей період у великих промислових центрах України, включаючи Київ, ***Ради робітничих і солдатських депутатів, хоча й не змогли захопити владу, однак були одними з найвпливовіших політичних сил.***

Повалення влади Тимчасового уряду в Україні і загострення боротьби за владу між Центральною Радою і більшовиками

У Києві діяли три сили, що претендували на владу, — Центральна Рада, ради робітничих і солдатських депутатів, які підтримували більшовиків і штаб Київського військового округу, що захищав позиції неіснуючого вже Тимчасового уряду. Фактично штаб об'єднав у Києві російські сили, ворожі і українцям, і більшовикам: офіцерів військового гарнізону, козаків, юнкерів, а також російську інтелігенцію.

27 жовтня (9 листопада) 1917 р. на об'єднаному засіданні Київської ради робітничих і солдатських депутатів за участю представників військових частин, заводських комітетів і профспілок Києва була прийнята резолюція на підтримку повстання в Петрограді, проголошена влада Київської ради й обраний ревком у складі 10 чоловік на чолі з Л. П'ятаковим. Наступного дня загін юнкерів і козаків оточив Маріїнський палац і заарештував ревком, що там знаходився. Ранком 29 жовтня (11 листопада) на нараді представників заводів і військових частин був утворений новий ревком, котрий проголосив початок збройного повстання. Центром повстання став завод «Арсенал». Повсталі солдати 3-го авіапарку атакували Миколаївське військово училище, заволоділи артилерійським складом на Печерську, гарнізонною гауптвахтою, звільнивши з-під арешту 350 революційних солдатів. 30 жовтня (12 листопада) повстання було підтримано страйком, що охопив більше 20 тис. робітників усіх промислових підприємств Києва. Командування штабу округу в ніч на 1 (14) листопада утекло з Києва.

У цей час Центральна Рада стягнувши до Києва частини, що співчували їй, зайняла урядові заклади, вокзал, пошту, телефон і захопила владу в місті. Генеральний Секретаріат виступив із відозвою «До всіх громадян в Україні», у якій оголосив, що криваві події «загрожують погубити досягнення революції», і заявив, що «енергійно буде боротися з усякими спробами підтримати заколоти в Україні». У відозві Раднарком визнавався урядом центральних районів Росії. Центральна Рада активізувала підготовку до Українських установчих зборів, котрі повинні були затвердити новий суспільний демократичний лад України. Разом із тим, намагаючись придушити більшовицький опір у Києві, Центральна Рада заарештувала членів ревкому (при цьому його голова Л. П'ятаков був убитий). Гайдамаки і вільні козаки робили масові арешти, конфіскувавши в червоногвардійців близько 1500 гвинтівок. 3-й авіазагін, який підтримував більшовиків, був роззброєний, а завод «Арсенал» зайнятий вірними Раді військовими частинами.

III Універсал і проголошення Української Народної Республіки (УНР)

Широка підтримка більшовицьких соціально-економічних перетворень українським селянством і загроза втрати популярності Центральною Радою посилили позиції в ній діячів на чолі з В. Винниченко, котрі домагалися проведення реформ по типу більшовицьких. Їм вдалося подолати опір М. Грушевського, котрий вважав, що соціальні реформи відвернуть від української революції поміщицькі і буржуазні кола і тим спричинять розкол нації.

7 (20 за н. ст.) листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла свій III Універсал. У ньому говорилося: «Відтепер Україна стає Українською Народною Республікою». Її територією визнавалися землі, заселені в основному українцями. Існуюче право власності на землі поміщицькі і землі нетрудових господарств, а також на удільні, монастирські, кабінетські і церковні землі скасовувалося. Установлювався 8-годинний робочий день. Запроваджувався державний контроль над виробництвом. Висувалася вимога до союзників і супротивників увійти негайно розпочати мирні переговори. Скасовувалася смертна кара. Передбачалося забезпечення свобод: слова, преси, віросповідання, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи й житла. Проголошувалося право застосування національних мов, усім народностям надавалася національно-персональна автономія. На 27 грудня 1917 р. були призначені вибори до Українських установчих зборів.

Проголошення УНР III Універсалом стало видатною історичною подією, що знаменувало відродження української державності в XX ст. Разом із тим, керівництвом Малої Ради і Генерального Секретаріату, на вимогу ділових кіл, одночасно з Універсалом було опубліковане офіційне роз'яснення до нього, у якому всі проголошені соціально-економічні перетворення оголошувалися лише намірами, котрі ні в якій мірі не стануть здійснюватися українським урядом найближчим часом. Установлювалася сувора

відповідальність за «самовільні» переділи поміщицького землеволодіння і реалізацію 8-годинного робочого дня.

I Всеукраїнський з'їзд рад у Києві

I Всеукраїнський з'їзд рад розпочав свою роботу *4 (17 за н. ст.) грудня 1917 р.* у приміщенні Київських купецьких зборів. *Скликаний він був з ініціативи Київської, Одеської і Харківської рад робітничих депутатів.* На той час більшість рад в Україні підтримали більшовиків, і останні *розраховували на мирне «поглинання з'їздом рад» Центральної Ради і проголошення радянської влади.* Однак, *українські демократичні організації змогли організувати прибуття на з'їзд близько 2 тис. прихильників Центральної Ради — членів селянських спілок (переважно з Київщини), а також українських військових частин.* У той же час український уряд заборонив вільний в'їзд до Києва, перешкодивши більшовикам збільшити кількість своїх прихильників. Ведення з'їзду взяло на себе керівництво Центральної Ради, відсторонивши більшовицький оргкомітет.

Делегати 49 більшовицьких рад на знак протесту проти «нерівномірного представництва» залишили з'їзд. Об'єднавшись із делегатами з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, який проходив у Харкові, вони провели Всеукраїнський з'їзд рад.

Учасники Київського з'їзду одностайно висловили довіру Центральній Раді, визнавши недоцільним її переобрання. Крім цього, з'їзд прийняв «Відозву до народів Росії», у якій Раднарком обвинувачувався в ігноруванні права націй на самовизначення, придушенні демократично обраного українського уряду і розв'язанні «братовбивчої війни в рядах демократії». У «Відозві» підкреслювалося, що Центральна Рада обрана з'їздами робітників, селян і солдатів і за час своєї діяльності організувала навколо себе селянство і робітників, проголосила УНР у складі федеративної Росії, передала без викупу землю трудовому народові, запровадила восьмигодинний робочий день і державний контроль за виробництвом. На жаль, усі соціально-економічні перетворення, перераховані у відозві, були фікцією.

Ультиматум російського Раднаркому

Під час відкриття I Всеукраїнського з'їзду рад 4 (17) грудня до Києва надійшла підписана Леніним і Троцьким телеграма «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради».

У цьому маніфесті *Раднарком оголошував про визнання УНР і її право на відокремлення від Росії, але не вважав Центральну Раду повноважним представником трудящих України. Російський радянський уряд вимагав від УНР протягом 48 годин відмовитися від утворення Українського фронту, не пропускати через Україну з фронту на Дон (де формувалася антирадянська Добровольча армія) контрреволюційні козацькі частини, припинити роззброєння революційних військових частин і Червоної гвардії. У разі неприйняття цих вимог Раднарком загрожував війною. У той же час в ультиматумі підкреслювалося, що війна буде вестися не проти українського народу і його права на самовизначення, а проти «буржуазно-націоналістичної» Центральної Ради.*

Український уряд ухильно відповів на ультиматум, поставивши умовами переговорів насамперед невтручання Раднаркому і командування військами в українські справи, а також надання УНР фінансової допомоги (не менше третини якої повинне було складати золото). *21 грудня Раднарком відповів, що бажає мирного вирішення конфлікту, цілком визнає право на вільний розвиток народів, однак, вимагає, щоб Центральна Рада чітко висловила свою відмову від підтримки контрреволюції — донського отамана Каледіна і «усієї змови буржуазії і кадетів».* В Україну були направлені делегати для ведення переговорів із Центральною Радою. Однак, Центральна Рада заявила, що вона стоїть на позиціях нейтралітету і невтручання в справи Росії, вимагаючи від Раднаркому чітко дотримуватись права націй на самовизначення.

Початок боротьби між більшовиками і Центральною Радою

Однією з основних причин війни між більшовиками і Центральною Радою був страх Раднаркому втратити центри зернового і промислового виробництва в Україні.

Через це, проголошуючи принцип націй на самовизначення, петроградський уряд боявся реально визнати державну незалежність України, подібно визнанню незалежності Польщі і Фінляндії. *Більшовики взяли*

курс на поглинання Центральної Ради делегатами від рад робітничих і солдатських депутатів (які на той час становили реальну силу в більшості міст України) і перетворення її на Центральний Виконавчий Комітет рад України.

З іншого боку, рішучий курс лідера Центральної Ради М. Грушевського на невизнання радянської влади й об'єднання всіх демократичних сил для боротьби з більшовиками (відразу після захоплення більшовиками влади в Петрограді він запропонував зробити Київ центром цієї боротьби, вів переговори з Каледіним і Денікіним) не давав прихильникам радянської влади надій на встановлення добросусідських відносин з УНР. Зіграла свою роль і беззастережна підтримка М. Грушевським ідеї кадетів про неприпустимість будь-яких соціально-економічних перетворень до рішень Установчих зборів (зокрема, український уряд змушений був боротися із селянськими радами, котрі орієнтувалися на більшовицький «Декрет про землю»). Розчарування селянства і солдатських мас у Центральній Раді позбавило її народної підтримки й обумовило швидкий перехід влади в Україні до більшовицьких рад.

Проголошення в Харкові радянської влади

11—12 (24—25 за н. ст.) грудня 1917 р. після провалу більшовицької спроби взяти під свій контроль I з'їзд рад у Києві в Харкові під захистом червоногвардійських загонів пройшов альтернативний Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і частини селянських депутатів. У ньому брали участь 127 делегатів, котрі залишили Київський з'їзд рад і 73 делегата III Надзвичайного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, що проходив у Харкові.

Усього на з'їзді було представлено 82 ради, переважно промислових центрів — Харківщини, Одеси, Катеринослава, Києва і Донецько-Криворізького басейну (з майже 300, що існували на той час в Україні). Серед делегатів переважали більшовики, представників селянства практично не було.

Харківський з'їзд рад проголосив Україну радянською республікою (проти голосували 77 делегатів при 13 тих, хто утримався), скасувавши всі розпорядження Центральної Ради і її Генерального Секретаріату. З'їзд прийняв рішення про установаження федеративних відносин із РСФРР, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) рад України. 17 (30) грудня 1917 р. був сформований більшовицький уряд України — Народний Секретаріат на чолі з Артемом (Ф. А. Сергєєвим). При цьому в офіційних документах харківського радянського уряду Україна спочатку також іменувалася Українською Народною Республікою.

Таким чином, поряд з існуючим у Києві правосоціалістичним урядом Центральної Ради в Харкові виник радянський український уряд, який також претендував на керівництво процесом державного відродження України.

Радянська влада в грудні — січні була встановлена в ряді промислових міст України — Катеринославі (Дніпропетровськ), Одесі, Миколаєві, Херсоні, Севастополі, на Донбасі. До кінця січня за підтримки російських червоногвардійських загонів влада українського радянського уряду поширилася на все Лівобережжя, частину правобережних міст (Вінниця, Кам'янець-Подільський), Крим. Однак, після укладення Берестейського договору німецькі й австро-угорські війська на прохання Центральної Ради зайняли територію України. Оскільки слабоозброєні червоногвардійські загони не могли протистояти регулярній австро-німецькій армії, уже навесні 1918 р. радянська влада в Україні була придушена.

Похід більшовицьких військ на Київ

У січні 1918 р. загони Червоної гвардії в Україні склали вже близько 120 тис. чоловік. В основному вони склалися з робітників великих промислових центрів. Крім того, у розпорядження харківського уряду Раднарком направив 32 тис. російських червоногвардійців і балтійських матросів. *На початку січня 1918 р. харківський радянський уряд прийняв рішення про наступ на Київ.*

У київському поході брали участь червоногвардійські загони, сформовані в Харкові і на Донбасі, біля чверті військ склали частини, направлені з Росії.

Швидке просування червоних загонів пояснювалося тим, що *300-тисячне військо Центральної Ради розійшлося по домівках, розчарувавшись у політиці українського уряду. Розквартировані в районі Києва українські полки імені Грушевського, Сагайдачного, Богдана Хмельницького та інші відмовилися воювати проти більшовиків.* Вірними українському урядові залишилися формування Вільного козацтва (що нараховували близько 15 тис. чол.), батальйон Січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця (сформований із військовополонених галичан, що служили в австро-угорській армії), Гайдамацький Кіш Слобідської України під командуванням Симона Петлюри і невеликі загони, що склалися зі студентів і гімназистів Києва. Керівництво Центральної Ради змушене було переїхати до Житомира.

Повстання робітників заводу «Арсенал»

5 (18) січня 1918р. українські радянські війська, підтримані червоногвардійськими загонами з центральних губерній Росії, почали наступ на Київ. Увечері 15 (28) січня Київська рада робітничих і солдатських депутатів разом із представниками фабзавкомів і профспілок вирішила почати в місті повстання. Був обраний міський ревком. Чисельність червоногвардійців і армійських частин, що підтримували більшовиків, складала 6 тис. чол. Центральна Рада мала 8—10 тис. «вільних козаків» і гайдамаків під командою С. Петлюри.

Повстання почалося о 3 годині ночі 16 (29) січня 1918 р. Опорним пунктом його був завод «Арсенал», комендантом якого був призначений командир батальйону С. Міщенко, який перейшов із 450 солдатами українського полку ім. Сагайдачного на бік повсталих. На штурм заводу були кинуті великі сили Центральної Ради. 16 (29) і 17 (30) січня їхні атаки були відбиті. Арсенальці разом із солдатами 3-го авіапарку і понтонного батальйону 16 (29) січня заволоділи складами зброї, Печерською фортецею, узяли під контроль мости через Дніпро. 17—18 (30—31) січня червоногвардійці просунулися до центру міста. *Повстання охопило весь Київ. Але 21 січня (3 лютого) до міста вступили перекинені С. Петлюрою з фронту «курені смерті», які підсилили загони «вільних козаків» і гайдамаків.* Становище повсталих різко погіршилося; «Арсенал» був відрізаний від міста і піддавався сильному артилерійському обстрілу. *Після безперервних 6-денних боїв у обложених вичерпалися боєприпаси і продовольство. 22 січня (4 лютого) за рішенням ревкому арсенальці припинили боротьбу;* частина їх таємними ходами пішла з території заводу на з'єднання з радянськими військами, що наступали на Київ. Гайдамаки, увірвавшись на завод, жорстоко розправилися з повсталими, розстрілявши більше 300 червоногвардійців, а разом із ними — кілька десятків жінок і дітей.

Бій під Крутами

В умовах, коли українські полки один за одним відмовлялися захищати Центральну Раду, назустріч червоногвардійським загонам *під Крути був спрямований загін добровольців — київських студентів і гімназистів старших класів у кількості близько 300 чоловік. Офіцери, які привели їх на позиції, не стали чекати підходу червоногвардійців і розійшлися. Майже всі добровольці загинули, устигнувши розібрати залізничні колії і на кілька днів затримати наступ червоногвардійців.* Це було останнє вогнище опору більшовикам на підступах до Києва.

26 січня 1918 р. радянські війська ввійшли до Києва. Командуючий ними лівий есер М. Муравйов (колишній підполковник царської армії), прагнучи отримати реноме «нового Наполеона», наказав протягом 5 днів вести артилерійський вогонь по житлових кварталах і розстріляти близько 3 тис. чол., (в основному — офіцерів царської армії) нібито причетних до оборони міста.

Мирний договір УНР у Брест-Литовську

Країни Антанти визнали УНР, однак, орієнтуючись на російський білий рух, не надавали їй реальної допомоги. Тому в умовах боротьби з більшовиками уряд УНР почав переговори з т.зв. Центральними державами — Німеччиною й Австро-Угорщиною.

Довідавшись про те, що в грудні 1917 р. Раднарком РСФРР пішов на сепаратні переговори з *Центральними державами від імені «усіх народів Росії», Генеральний Секретаріат УНР* після секретних консультацій з австро-німецьким командуванням *звернувся з нотою до воюючих і нейтральних держав.* У ній проголошувалося, що Україна стає на шлях самостійних міжнародних відносин і влада Раднаркому не поширюється на неї. Після цього *Німеччина й Австро-Угорщина запросили українську делегацію до Бреста як самостійного учасника переговорів.*

Українську делегацію під керівництвом В. Голубовича, до якої входили 4 члени УПСР і 1 член УСДРП, докладно проінструктував голова Центральної Ради М. Грушевський.

На початку переговорів 24 грудня 1917 р. українська делегація поставила вимогу про визнання УНР як самостійної держави, наполягаючи на приєднанні до неї Холмищини і Підляшшя, які ввійшли до новоствореної Польської держави, а також на проведенні плебісциту в Східній Галичині, Буковині і Закарпатті, які належали Австро-Угорщині, (остання вимога була підказана німецькою стороною, зацікавленою у втягуванні Австро-Угорщини в боротьбу з Польщею). Австрійська делегація відкинула ці вимоги, пообіцявши, однак, визнати незалежність України за умови постачання продовольства до Австро-Угорщини.

В останній декаді січня 1918 р. у переговорах відбулася перерва, під час якої IV Універсалом була проголошена незалежність УНР. У той же час керівник російської делегації Лев Троцький зажадав припинення повноважень делегації УНР на тій підставі, що більшовики контролюють більшу частину України. Однак, Центральні держави визнали повноваження української делегації й у ніч на 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. підписали з нею мирну угоду.

Самостійність України визнали всі країни Четверного Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина). Кордон між УНР і Австро-Угорщиною установлювався відповідно до довоєнного австро-російського кордону. Австро-Угорщина отримувала назад захоплені російською армією Східну Галичину і Буковину, а Холмицина повинна була відійти до України.

Крім цього, договір супроводжувався секретним протоколом, відповідно до якого УНР зобов'язувалася до 31 липня 1918 р. поставити Німеччині й Австро-Угорщині 1 млн тонн збіжжя, величезну кількість яєць, рогатої худоби, сала, цукру, льону, конопель, вугілля, марганцевої руди та ін. товарів. У свою чергу, Німеччина й Австро-Угорщина брали на себе зобов'язання забезпечити продаж в Україну своїх промислових товарів і надати Центральній Раді збройну допомогу в боротьбі з більшовицьким урядом.

За окремим договором між Австро-Угорщиною й Україною, *австро-угорський уряд до кінця липня 1918 р. повинний був об'єднати Галичину і Буковину в єдиний коронний край.* Уряд же УНР зобов'язувався забезпечити національні права полякам, німцям, євреям.

Керівник Центральної Ради М. Грушевський оцінював Берестейський мирний договір як «гідний і почесний» для України.

IV Універсал Центральної Ради і проголошення незалежності УНР

Універсал, хоча і був датований 9 січня, насправді був прийнятий 11 січня 1918 р. не Центральною Радою (делегати якої вже давно не збирались на засідання), а її Комітетом — Малою Радою. У ньому констатовалося повне руйнування України чотирма роками війни. У пограбуванні і насильствах обвинувачувалося більшовицьке військо, а петроградський Раднарком — у затягуванні укладання миру.

Виходячи з цього, Центральна Рада *проголошувала УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу*, що хоче жити у мирі і згоді з усіма сусідами.

В Універсалі підтверджувався курс на:

- непримиренну боротьбу з більшовиками,
- досягнення мирної угоди в Брест-Литовську,
- обрання волосних і повітових народних рад, міських дум,
- соціалізацію і передачу землі трудовому народові без викупу, а лісів, вод і надр — у розпорядження Ради Народних Міністрів УНР,
- переведення усіх фабрик і заводів від військового до мирного стану, збільшення продукції народного вжитку,
- узяття «у свої руки» найважливіших галузей торгівлі, монополізацію залізної, вугільної, тютюнової промисловості,
- установлення державно-народного контролю над усіма банками,
- боротьбу з безробіттям,
- національно-персональну автономію,
- скликання Українських Установчих зборів.

В Універсалі підкреслювалося, що самостійність УНР була проголошена в першу чергу для підписання миру з Центральними державами. Крім того, *проголошена самостійність не мала абсолютного характеру, тому що вирішення питання про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської імперії покладалося в Універсалі на майбутні Українські Установчі збори.* Таким чином, у цій частині Універсал повторював близьку М. Грушевському програму російських кадетів, відстаючи від розвитку революційного руху в Україні.

Універсал завершив процес розвитку українського національно-визвольного руху, відкинувши ідеї автономії і федералізму. Він містив конституційні засади державного будівництва. Остаточний устрій, вказувалося в Універсалі, проведуть Українські установчі збори. IV Універсал став найбільш значним кроком Центральної Ради на шляху побудови української державності.

Вступ німецько-австрійських військ в Україну

Відповідно до положень Берестейського договору уряд УНР 30 січня 1918 р. звернувся до Австро-Угорщини і Німеччини з проханням про надання військової допомоги в боротьбі проти більшовиків. *8 лютого на територію України увійшли війська Німеччини, а ще через кілька днів — Австро-Угорщини. Їхня загальна чисельність складала близько 450 тис. чол., і вже до кінця лютого вони зайняли Київ. Туди повернувся й український уряд.*

У другій половині квітня німці почали наступ на Крим. Радянські війська евакуювалися морем до Єйська.

Узяття Катеринослава і Харкова відкривало німцям шлях на Донбас. Застосовуючи тактику активної оборони, радянські війська затримали супротивника майже на місяць. Це дало можливість більшовицькому уряду Росії вивезти з України рухомий склад залізниць, десятки ешелонів із промисловим устаткуванням, продовольство та інші матеріальні цінності.

Наприкінці квітня почався відступ радянських військ із Донбасу в напрямку Ростова-на-Дону і Царицина (нині Волгоград). *У квітні вся територія України була зайнята австро-німецькими військами. Формально була відновлена влада Центральної Ради і її органів, однак реальна влада на окупованій території належала австро-німецькому окупаційному командуванню.*

4 травня на залізничній станції Коренево була підписана угода про припинення військових дій на Курськом напрямку. Радянська Росія й Україна створювали так звану «нейтральну зону» шириною 10 км. на ділянці від Рильська до Суджі.

Австро-німецький окупаційний режим

У дипломатичних документах проголошувалося, що єдиною метою союзників є запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади — Центральної Ради. Фактично встановлювався справжній окупаційний режим, *метою якого було придушення більшовизму, а також вивіз хліба і сировини до Німеччини й Австро-Угорщини.*

Окупована територія була розділена на дві частини. Австро-Угорщина зайняла південно-західну Волинь, Подільську, Херсонську і Катеринославську губернії; Німеччина — усі інші. Миколаїв, Маріуполь і Ростов-на-Дону мали змішані гарнізони. Кам'яновугільна і залізнична промисловість підпорядковувалася спільному управлінню. Утворена на паритетних засадах комісія розподіляла вугілля за принципом, встановленим у Берліні: у першу чергу задовольнялися потреби залізниць, потім — військового і торговельного флотів на Чорному морі і т.д. Центральне управління залізницями і водним транспортом контролювалося німецьким командуванням.

Конфлікт Центральної Ради з німецько-австрійською адміністрацією і консервативними колами України

На час повернення до Києва *у керівництві Центральної Ради переміг курс на підтримку соціально-економічних перетворень, декларованих у III і IV Універсалах.* Центральна Рада 1 березня 1918 р. заявила, про те, що всі ці перетворення залишаються в силі.

Однак, півмільйонна окупаційна армія самою своєю присутністю ліквідувала той попередній стан революційної ситуації, коли здійснювалися соціально-економічні перетворення. *Спираючись на солідарність буржуазно-юнкерського офіцерського корпусу кайзерівської і австрійської армій, поміщики перейшли в наступ на селянство і стали вимагати повернення конфіскованої власності.* Зокрема, у квітні велика група поміщиків-поляків Волині і Поділля звернулася до командування 2-ї австрійської армії з вимогами змусити селян оплатити або відробити заподіяні їхньому майну збитки.

Промислово-фінансові кола категорично порушили питання про скасування або перегляд робітничого законодавства. У середовищі багатомільйонного селянства зросла активність більш заможних верств, які хотіли відновити приватну власність на землю, тобто відмовитися від її соціалізації. Бідні ж селяни, становище яких в умовах окупації різко погіршилося, ставали учасниками партизанського руху, що швидко набирив розмаху. Спроби уряду УНР військовим шляхом придушити селянські заворушення мали наслідком остаточний відхід від Центральної Ради селянства, яке становило її основну соціальну базу. Намагаючись повернути вплив на народні маси, проти курсу М. Грушевського на співпрацю з німцями виступили керівники УПСР і УСДРП.

Серйозний конфлікт між очолюваним урядом Центральної Ради, більшість якого складала на той час українські есери, і окупаційною адміністрацією спалахнув у зв'язку з наказом головнокомандуючого

німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна про примусовий засів полів. Значна площа могла навесні 1918 р. залишитися незасіяною, оскільки земельні комітети найчастіше не допускали поміщиків до сівби, а селяни не могли самотужки обробити наявну орну землю. *Плануючи вивезти з України велику кількість хліба, німці не бажали допустити, щоб урожай зменшився внаслідок недосіву. Ейхгорн заявив у наказі, виданому в квітні без узгодження з українським урядом, що селяни під загрозою «заслуженої кари» не повинні перешкоджати поміщикам засівати поля. Міністр земельних справ, один з лідерів УПСР М. Ковалевський у відповідь на це подав у відставку, мотивуючи її тим, що не може змиритися з утручанням німецьких начальників у свою галузь.* Мала Рада відставки не прийняла. Селянські виступи проти окупантів і Центральної Ради, котра сприймалась на той час більшістю населення вже як маріонетковий режим, наростали. *У квітні 1918 р. кілька міністрів УНР скоїли викрадення київського банкіра О. Доброго, через банк якого здійснювався фінансовий обіг між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною.* Почавши слідство про викрадення, окупаційні власті прямо на засіданні Центральної Ради улаштували загальний обшук і заарештували декількох міністрів. *Незабаром був заарештований прем'єр-міністр Голубович.*

Впевнившись у тому, що уряд Центральної Ради не спроможний встановити контроль над селянським рухом в Україні, окупаційні власті остаточно вирішили здійснити державний переворот і почали шукати в українському суспільстві сили, на які можна було б спертися в цій справі. Ці сили знайшлися серед заможного селянства.

Прийняття Конституції УНР

29 квітня 1918 р. Центральною Радою була прийнята Конституція УНР — «Основний державний закон Української Народної Республіки». Декларувалося, що *«Українська держава є самостійною і незалежною державою з демократично-республіканським, на засадах парламентаризму, устроєм і має назву: Українська Народна Республіка».* Президентом УНР був обраний М. С. Грушевський (хоча ця посада Конституцією не передбачалася). Було відзначено, що законодавча влада здійснюється Державною Радою, виконавча — главою держави і Радою Міністрів, справедливість — незалежними судами. Була також окреслена територія держави *«із земель, які заселяє переважно український народ».* Державною мовою стала українська. Державним гербом — тризубець блакитного кольору на синьому тлі. Визначалися також права й обов'язки громадян, порядок формування і повноваження Державної Ради, Державного Сейму й уряду. Розроблені були також норми самоврядування і судочинства. Були внесені зміни до земельного закону (у власників залишалось не 40, а 30 десятин землі).

У той же день Українська Центральна Рада була розпущена австро-німецьким окупаційним командуванням. Оскільки довіру населення до Центральної Ради було вичерпано, жодна верства українського суспільства не стала на її захист.

Досягнення і невдачі УНР у внутрішній і зовнішній політиці

Основною заслугою Центральної Ради було те, що вона пробудила державну свідомість, проголосивши автономію, а згодом — і незалежність України. Центральна Рада встановила дипломатичні відносини з державами Антанти, а потім із Четверним союзом. Вона домоглася визнання прав українського народу на свою державу, культуру, мову. Разом із тим, Центральна Рада у своїй політиці допустила ряд стратегічних помилок, котрі призвели до її падіння. *У своїй політиці вона орієнтувалася на Тимчасовий уряд, негативно ставлячись до більшовицького Раднаркому й ініціюючи переговори з урядами Дону, Кубані, Сибіру, Криму про створення на противагу більшовикам нового федеративного уряду Росії.*

Лідери Центральної Ради орієнтувалися на автономію України в складі Росії, тому незалежність національної держави була проголошена вже тоді, коли більшість населення вже підтримало політику більшовиків. Центральна Рада не змогла забезпечити сильну владу як у центрі, так і на місцях. Фактично влада Центральної Ради і Генерального Секретаріату ніколи не поширювалася за межі Києва. В умовах повного розвалу економіки вона не змогла навести порядок, забезпечити постачання населення товарами першої потреби.

У той же час соціально-економічні перетворення, що були основною вимогою більшості населення в революції (зокрема, перерозподіл земельної власності) здійснювалися із запізненням і тільки після того, як відповідні перетворення проводилися більшовиками. У результаті основна маса селянства,

котра спочатку підтримала Центральну Раду, зневірилася в ній і стала підтримувати більшовиків. *З іншого боку, проголосивши в земельному законі ліквідацію приватної власності на землю, Центральна Рада втратила підтримку і з боку національно орієнтованих заможних селян, які підтримували її.* Загальне невдоволення політикою Центральної Ради призвело до втрати нею своєї основної соціальної бази — селян, солдатів, трудової інтелігенції.

Вважаючи зайвим створення регулярної армії, керівництво Центральної Ради не змогло забезпечити собі захист від агресії Росії. Організаційну беспорядність Центральної Ради бачили й австро-німецькі окупанти, які переконалися в її нездатності виконати зобов'язання постачання продовольства, сировини до Німеччини.

Тестові вправи

1. Скажіть з яким блоком держав, що приймали участь в I світовій війні, було укладено Українською делегацією Брестський мирний договір?

- а) з країнами «Антанти»;
- б) з країнами Четверного союзу.

2. Вставте пропущені слова в наведеному нижче уривку із IV Універсалу Центральної Ради:

... Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого ..., ..., ..., Державою Українського Народу.

... Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджуються й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом ..., яку признано за ними законом 22 січня. Все перечислене в Універсалі, чого не вдалося виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконують справлять, і до остаточного ладу доведуть

3. Визначіть хронологічну послідовність подій:

- а) Повалення Тимчасового уряду правління в Києві;
- б) Повстання робітників на заводі Арсенал;
- в) Бій під Крутами;
- г) ультиматум Раднаркомом РРФСР Центральній Раді;
- д) Заняття Києва радянськими частинами.

4. Встановіть відповідність наведених в лівій колонці документів та закликів і авторів цих документів:

а) «Звернення до народів Росії»;	1) Центральна Рада;
б) «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради»;	2) Раднарком РРФСР;
в) «IV Універсал». Проголошення незалежності України»;	3) I з'їзд Рад України в Києві;
г) Проголошення України Радянською республікою та федеративних відносин з РРФСР.	4) I з'їзд Рад України в Харкові.

5. Про яку пам'ятну подію національної революції йде мова в даному уривку зі спогадів видатного діяча Центральної Ради Д. Дорошенка?

«Коли зі сторони Бахмача та Чернігова вирушили на Київ більшовицькі ешелони, уряд не зміг послати для супротиву жодної воїнської частини. Тоді був зібраний наспіх загін із студентів і гімназистів старших класів і кинули їх на убій — назустріч добре озброєним і багаточисельним силам більшовиків... В той час, коли юнаки (які в своїй більшості не тримали ніколи гвинтівок) відчайдушно виступили проти наступавших більшовицьких загонів, керівництво їх, група офіцерів, залишилась в потязі...»

Відповіді на Тестові вправи до теми 23

- 1: б.
- 2: незалежною, вільною, суверенною; національно-персональної автономії; Українські Установчі збори.
- 3: а; г; б; в; д.
- 4: а — 3; б — 2; в — 1; г — 4.

5: Бій під Крутами.

§ 24. Українська держава

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.

Приходу до влади П. Скоропадського сприяла окупаційна адміністрація, зацікавлена в наведенні твердого порядку під час хлібозаготівель і організації постачань продуктів і сировини з України. Сприяючи Скоропадському, *німецьке командування 25 квітня обнародувало наказ про запровадження німецьких військово-польових судів в Україні, а в ніч на 27 квітня розбрійло одну із найбільш боєдатних військових частин УНР — дивізію Синьожупанників.*

Вранці 29 квітня в Київському цирку зібрався конгрес партії українських хліборобів-землевласників, на якому Скоропадського було оголошено гетьманом. У ніч на 30 квітня 1918 р. прихильники гетьмана майже безперешкодно захопили державні установи. Тільки січові стрільці спробували було захистити уряд, але припинили опір у результаті угоди між їхнім командиром Є. Коновальцем і П. Скоропадським.

Відповідно до вимог австро-німецької окупаційної адміністрації гетьман повинний був визнати умови Берестейського миру, розігнати Центральну Раду, провести вибори до законодавчих установ або укомплектувати їх лояльними до німців посадовими особами. Гетьман зобов'язувався заборонити антинімецькі виступи, ліквідувати земельні комітети, відновити земельну власність тощо. Усі вимоги окупаційної влади були виконані.

Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил покласти кінець радикальним соціальним настроям, силою державної влади і поміркованих реформ забезпечити право приватної власності.

Внутрішня і зовнішня політика Української держави

П. Скоропадський так визначив свою програму: створити здатний до державної праці сильний уряд; відновити армію й адміністративний апарат, яких у той час не існувало, і з їхньою допомогою установити порядок, що спирався б на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи.

Велика увага була приділена *упорядкуванню місцевого управління. Були призначені губернські і повітові старости, переважно з місцевих поміщиків, земських діячів. У Києві, Одесі, Миколаєві були призначені отамани. Міська, повітова міліція була перетворена на державну варту.* Перевибори органів місцевого самоврядування були проведені на підставі майнового цензу. Гетьман заборонив випуск соціалістичних газет і запровадив попередню цензуру. Були заборонені будь-які збори, розігнані земельні комітети й органи місцевого самоврядування.

У сфері аграрної політики відновлювалася приватна власність на землю, яку тепер можна було продавати і купувати. Закон Центральної Ради від 31 січня 1918 р. про конфіскацію земельних володінь понад 25 десятин на господарство був скасований. Усі великі маєтки підлягали примусовому викупу державою і продавалися селянам по 25 десятин в одні руки. Окремі господарства «агрокультурного значення» могли зберегти 200 десятин. *Майно і земля поверталися поміщикам, що мали право використовувати примусову працю селян і їхні знаряддя праці під час збору врожаю; організаторів страйків на полях могли ув'язнити. Поміщики за допомогою каральних загонів стали стягувати із селян контрибуції за заподіяні збитки. Такі операції супроводжувалися насильством, екзекуціями над селянами, що викликало їхнє гостре невдоволення режимом.*

У сфері робітничої політики захищалися права роботодавців. *Відновлювалися в правах власники націоналізованих заводів, фабрик, копалень, шахт. Власники підприємств дістали право збільшувати робочий день до 12 годин, знижувати і нерегулярно видавати зарплату, не виконувати умов трудових договорів, проводити локауту (звільнення працівників без попередження і новий набір працівників за меншу платню). Функції профспілок обмежувалися, страйки заборонялися.*

Гетьманському урядові на якийсь час удалося *відновити свободу торгівлі і підприємницької ініціативи.* Збут товарів за кордон збагачував промисловців і торговців. Була відновлена робота залізниць.

Гетьман дав згоду на вивіз з України значної кількості продовольства і сировини. Тільки за німецькими (заниженими) даними, *з України до вересня-жовтня 1918 р. було відправлено до Німеччини і її союзників близько 2 млн пудів цукру, 9132 вагонів зерна, 22148 вагонів іншого продовольства, 105 тис. голів великої рогатої худоби, 96 тис. свиней, вивезена велика кількість різноманітної сировини. У вересні 1918 р. на вимогу австро-німецького окупаційного командування гетьманат почав вилучати у населення додатково сировину і продовольство. Улітку 1918 р. набули чинності гетьманські закони про примусове використання гужового транспорту і реманенту для державних перевезень, а також*

про обов'язкову передачу врожаю 1918 р. у розпорядження держави. За приховування зерна закон передбачав конфіскацію всього селянського майна. Збільшувалися податки, поширювалися арешти, екзекуції (побиття шомполами) і розстріли.

Фінансова реформа була спрямована на запровадження гривні і розміщення українських капіталів у німецьких банках.

Метою військової реформи було створення національної армії в 300 тис. чол. Улітку було оголошено про поновлення організації козацтва як окремого стану населення і частини війська. На листопад була призначена мобілізація 85 тис. чол.

Національна політика гетьмана почалася з прийняття законів про поширення громадянських прав на усіх, хто в даний момент проживав в Україні, за умови принесення клятви вірності Українській Державі.

Найбільш вдалою і послідовною була політика в сфері культури. *Був прийнятий закон про обов'язкове вивчення української мови, історії і географії України. Видавалися підручники. 6 жовтня 1918 р. у Києві був відкритий державний університет, а 22 жовтня — університет у Кам'янці-Подільському.* Були засновані *Державний український архів. Українська національна бібліотека, 24 листопада відкрита Українська академія наук.* Її президентом став В. Вернадський. Почали працювати український театр драми й опери, Державна українська капела, Державний симфонічний оркестр. Продовжувала розвиватися церква. Було створене Міністерство сповідань. *На Церковному соборі в Києві 20 червня — 11 липня 1918р. утворена Українська автокефальна церква* на чолі з Василем Липківським.

Головним завданням зовнішньої політики було здобуття міжнародного визнання Української Держави і зміцнення відносин із Німеччиною, котра ратифікувала Берестейський договір і обіцяла сприяти Україні у вирішенні територіальних питань. Крім Німеччини, дипломатичні відносини були налагоджені з Австро-Угорщиною, Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Російською Федерацією.

Утворення Українського національного союзу

Менш ніж через місяць після встановлення гетьманського режиму був утворений *опозиційний Національно-державний союз*, до якого увійшли кілька партій на чолі з демократами-хліборобами, а також профспілки залізничників і поштово-телеграфних працівників. В опозицію став також *Всеукраїнський земський союз на чолі із С. Петлюрою. У червні 1918 р. земський з'їзд прийняв заяву, у якій різко критикувалася гетьманська політика «безоглядної реакції і реставрації старого ладу».* Ініціативу об'єднання політичних партій, культурних, економічних і професійних організацій узяли на себе *українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою.* Вони *ввійшли до Національно-державного союзу і видалили з нього демократів-хліборобів. Блок дістав іншу назву — Український національний союз. Він проголосив, що буде виступати за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом.*

3 вересня 1918 р. Національний союз очолив В. Винниченко. Він відразу ж вступив у контакт із керівниками радянської мирної делегації в Києві Раковським і Мануїльським, які від імені Раднаркому обіцяли певну допомогу Національному союзові, коли той організує повстання проти гетьмана, а також зобов'язалися визнати самостійність відродженої УНР.

Селянські повстання влітку 1918 р.

Селяни відмовлялися повертати поміщицьку землю і майно. Повсюдно поширилися підпали маєтків, потрапи посівів, убивства поміщиків і управляючих.

Найбільших масштабів війна з окупантами набула *в Київській губернії.* Вона почалася з *повстання в Звенигородському повіті, яке незабаром перекинулося на Київський, Таращанський, Васильківський і частково Уманський повіти. Загальна чисельність повстанців на Правобережжі в розгал повстання перевищувала 40 тис. чол. Вони були порівняно непогано озброєні, а деякі загони мали навіть кулемети і гармати. Повстанці почали наступ на Ніжин і звільнили ряд населених пунктів Ніжинського повіту.* Погано підготовлене повстання було потоплене в крові.

Починаючи із серпня 1918 р., нове вогнище селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, у районі Гуляйполя. Тут повстання очолював Н. Махно.

У липні—серпні 1918 р. відбувся загальний страйк залізничників. Це була найвища хвиля страйкового руху: роботу припинили близько 200 тис. залізничників. Страйк у значній мірі перешкодив вивозові з України продовольства і промислової сировини до Німеччини й Австро-Угорщини.

Н. Махно

На Катеринославщині й у Північній Таврії повстанський рух розвивався під впливом ідей анархізму, що передбачали ліквідацію держави і заміну її вільними самоврядними громадами. Повстання почалося в районі с. Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії. На чолі повстання встав анархіст Нестор Іванович Махно. В умовах протиборства різних сил в Україні він намагався стати «третьою силою».

Махновський рух виник через незадоволеність основної маси селян (що склали на той час більшість населення) аграрною політикою як більшовиків (котрі здійснювали продрозкладку), так і урядів гетьмана П. Скоропадського, Директорії, білогвардійців (які на практиці повертали землю поміщикам). *Прихильники Н. Махна виступали за відновлення влади рад. Однак, ці ради в усьому повинні були бути підзвітними місцевому населенню і проводити самостійну політику на місцях без будь-якого впливу центру.*

Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. Н. Махно сформував «селянські вільні батальйони», що почали вести боротьбу проти контрреволюційних козацьких частин, які переходили через Україну на Дон до Каледіна. Перші збройні напади махновців на представників гетьманської влади, на військові загоони і місцевих поміщиків відбулися наприкінці вересня 1918 р. У ніч на 16 жовтня повстанці захопили Гуляйполе. У листопаді 1918 р. махновці стали значною військовою силою. На зайнятій ними території був проголошений Гуляйпільський Радянський район. У цей період їхні дії підтримували більшовики.

У грудні 1918 р. Н. Махно перейшов на бік більшовиків і захопив Катеринослав. З січня 1919 р. махновці почали боротьбу проти денікінців, військ Директорії і Антанті.

У червні 1919 р. після поширення більшовиками політики «воєнного комунізму» на Україну Н. Махно об'єднався з повстанською армією М. Григор'єва і виступив проти радянської влади. Реввійськрада віддала наказ про його арешт.

Шукаючи союзників, у вересні 1919 р. Н. Махно уклав із Петлюрою угоду про спільні дії проти Денікіна. Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. махновці вели війну проти більшовиків. Але вже восени 1920 р. Н. Махно знову уклав угоду з більшовиками, і найбільш боєздатні його загоони в складі Червоної армії брали участь у штурмі Сиваша і розгромі військ Врангеля. Після ліквідації білогвардійської небезпеки більшовики, порушивши угоду, роззброїли махновські формування.

Анулювання РСФРР Брестського договору і наслідки цієї акції для України

11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало її фактичну капітуляцію. У радянській Росії з'явилася можливість анулювати Брестський мирний договір.

У той же день *Раднарком дав директиву Реввійськраді республіки в 10-денний термін підготуватися до походу в Україну.* 17 листопада була утворена окрема від Реввійськради Росії Українська революційна військова рада. 1 грудня 1918 р. в газеті «Известия ВЦИК» з'явився маніфест Тимчасового уряду України, у якому викладалася програма його дій. Уряд заявляв, що він стає на чолі повсталих мас проти гетьманського режиму, обіцяв після встановлення радянської влади на місцях скликати Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, оголошував про націоналізацію промисловості і банків, оголошував про безкоштовну передачу селянам усіх поміщицьких земель з інвентарем.

У листопаді 1918 р. в Австро-Угорщині і Німеччині відбулися народно-демократичні революції.

Австро-німецькі війська, що були опорою гетьманського режиму, почали евакуацію з України.

Одночасно війська РСФРР під керівництвом Антонова-Овсієнка почали вторгнення в Україну.

У цих умовах П. Скоропадський спробував переорієнтуватися на Антанту і підтримуваний нею російський білий рух. 14 листопада в грамоті «До всіх українських громадян» він заявив про федерацію України з небільшовистською Росією і про «поновлення великої Росії», що означало ліквідацію державної незалежності України. Проти гетьманату розгорнулася широка боротьба. Опозиційні політичні сили об'єдналися навколо Українського національного союзу (УНС), що виник на початку серпня замість Українського національно-державного союзу.

Тестові вправи

1. За якого уряду були створені в Україні Українська Академія наук, українська національна наукова бібліотека і Державний український архів?

а) за Центральної Ради;

- б) за Гетьмана П. Скоропадського;
- в) за Радянського уряду України.

2. Вставте пропущені слова в уривок з Грамоти Павла Скоропадського (29 квітня 1918 р.):

«Цією грамотою я оголошую себе ... всієї України. Права ... — як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового Уряду Російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі — продажі

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Переїзд Центральної Ради в Київ;
- б) Державний переворот в Україні;
- в) Створення Української Академії наук;
- г) Створення Українського національного союзу;
- д) Вступ військ Директорії до Києва.

4. Встановіть відповідність документів та їх авторів:

а) Конституція УНР 29 квітня 1918 р.;	1) Центральна Рада;
б) Закон про тимчасовий устрій України 29 квітня 1918 р.;	2) Всеукраїнський ЦВРК;
в) Наказ про формування українських повстанських дивізій 22 вересня 1918 р.;	3) Гетьман П. Скоропадський;
г) Маніфест тимчасового уряду України 1 грудня 1918 р.	4) Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

5. Про якого народного героя йде мова в цьому біографічному уривку?

« Народився в с. Гуляйполе на Катеринославщині в багатодітній селянській родині. Під час першої російської революції вступив до анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», спрямованої на експропріацію і терор проти поміщиків, чиновників, поліцейських. За участь у ній у 1907 р. його було заарештовано. Після революції повернувся до Гуляйполя. Активно виступав за розподіл землі між селянами, за вільні селянські Ради, незалежні від будь-якої центральної влади. Очолив селянський повстанський рух в Україні.

Відповіді на Тестові вправи до теми 24

- 1: б.
- 2: Гетьманом, приватної власності, землі.
- 3: а; б; г; в; д.
- 4: а — 1; б — 3; в — 2; г — 4.
- 5: Нестор Махно.

§ 25. Директорія УНР

Створення Директорії

Опозиція гетьманському урядові об'єдналася навколо Українського національного союзу (УНС), головою якого з вересня 1918 р. став колишній глава Генерального Секретаріату Центральної Ради, один із лідерів УСДРП В. Винниченко.

14 листопада 1918 р. у Києві на таємному засіданні УНС за участю представників селянського союзу, профспілки залізничників і загону січових стрільців була створена Директорія — верховний орган УНР, яку передбачалося відновити шляхом антигетьманського повстання. Головою Директорії на цьому засіданні був обраний В. Винниченко, а її членами стали головний отаман війська УНР С. Петлюра (член УСДРП), Ф. Швець (представник селянського союзу), П. Андрієвський (член УПСС) і А. Макаренко (керівник об'єднаної ради залізничників України, безпартійний).

Збройне повстання почалося 16 листопада виступом січових стрільців у Білій Церкві. Під Мотовилівкою, у 30 км від столиці, стрільці розгромили найбільш боєздатні сили гетьмана — полк сердюків і офіцерську дружину. Довідавшись про це, командир одного з полків Запорізької дивізії П. Балбачан перейшов на бік Директорії і захопив Харків. Наслідуючи його приклад, інші полки цієї дивізії визнали Директорію і зайняли Полтаву. Сірожупанна дивізія на Чернігівщині також визнала владу Директорії. Збройні сили Директорії поповнювалися селянськими загонами.

14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. Українська держава пала. До міста ввійшли загони січових стрільців.

Відновлення УНР

18 грудня 1918 р. Директорія УНР прибула до Києва. Прийшовши до влади, вона *відновила колишню назву держави — Українська Народна Республіка з республіканською формою державного устрою. В основу будівництва держави був покладений т.зв. «трудовий принцип», відповідно до якого влада повинна була належати трудовим радам, без участі визискувачів. Вища влада передавалася Директорії УНР, законодавча — Трудовому конгресу (обраному без участі «нетрудових класів» — поміщиків і капіталістів), виконавча — Раді Народних Міністрів, а на місцях — трудовим радам селян, робітничому класу, трудовій інтелігенції. Капіталісти, поміщики, вища інтелігенція позбавлялися виборчого права. Декрети гетьмана були скасовані, органи влади Української держави розпущені.*

Були розпущені й обрані на основі майнового цензу органи місцевого самоврядування, призначені нові вибори за трудовим принципом. Директорія відновила чинність законів УНР, прийняла новий закон про передачу поміщицької землі селянам без викупу. Заборонена була російська мова, замінені написані нею вивіски в Києві.

У другій половині 1919 р. було запроваджено авторитарне правління С. Петлюри. На місцях посилювалася влада отаманів.

Політичний курс Директорії

У внутрішній політиці Директорія проголосила:

- відновлення УНР, але без влади Української Центральної Ради;
- проведення аграрної реформи, ліквідацію приватної власності на землю;
- запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції;
- відновлення 8-годинного робочого дня;
- право на діяльність профспілок і проведення страйків;
- відновлення чинності закону УНР про національно-персональну автономію.

Фіктивність Директорії як «колективного» органу влади була очевидною. У ній неухильно зростав вплив Петлюри. *Реальна влада зосереджувалася у військових структурах, а точніше — у виборних отаманів напівпартизанських загонів, з яких складалися збройні сили УНР.*

Директорія декларувала відданість інтересам робітничого класу і говорила про необхідність робітничого контролю в промисловості. *Фактично ж Директорія та її отамани придушували страйки, забороняли робітничі організації політичного характеру, розганяли профспілки.* Поміщицькі маєтки за земельним законом Директорії повинні були підлягати експропріації, але терміни і порядок розподілу землі

не визначалися. На малоземельному Правобережжі Польща домоглася визнання за поміщиками польського походження статусу іноземців, у зв'язку з чим їхня власність (більшість поміщицьких земель Правобережжя) оголошувалася недоторканною. Це обумовило швидкий відхід від Директорії більшості населення. Селянство і солдатські маси надавали підтримку більшовикам, що знову почали вторгнення в Україну. Армія Директорії розбігалася. Ширилися безладдя і самоправність місцевих отаманів. 13 лютого з Директорії вийшов В. Винниченко.

Трудовий конгрес

Трудовий конгрес, скликаний Директорією з представників селян, робітників і трудової інтелігенції, *проходив у Києві 23—29 січня 1919 р. Його головним завданням було надання владі Директорії легітимного представницького характеру.*

Трудовий конгрес з 528 делегатів (118 — від робітників, 377 — від селян, 33 — від трудової інтелігенції) повинний був стати центральним органом влади в УНР. Основна частина делегатів представляла контрольовану українськими есерами Селянську спілку. Але ця партія була розділена на три частини і керувати діями своїх делегатів не могла.

Через гострі протиріччя з питань внутрішньої політики і ставлення до рад, до робітничого і селянського руху *Трудовий конгрес розколовся. Керівники січових стрільців запропонували утворити замість Директорії військовий тріумвірат у складі С. Петлюри, командира корпусу Є. Коновальця і його заступника А. Мельника. Один із лідерів українських соціал-демократів М. Порш захищав парламентський шлях розвитку.* Він висловився проти як диктатури пролетаріату, так і військової диктатури. *Представник есерів М. Шаповал доводив, що необхідно негайно установити в Україні радянську владу,* тому що саме цього вимагає трудовий народ. Ліва частина соціал-демократів, есерів, бундівців залишили конгрес.

28 січня 1919 р. делегати Трудового конгресу прийняли Конституцію УНР, відповідно до якої законодавча влада в державі до скликання парламенту соборної України передавалася Директорії, а виконавча — Раді Народних Міністрів. Посада голови Ради Народних Міністрів не передбачалася.

Був затверджений Акт Злуки із ЗУНР, проголошене загальне виборче право для виборів майбутнього парламенту. Але під натиском більшовицьких військ конгрес призупинив роботу.

Війна більшовиків проти Директорії УНР

У грудні 1918 р. на північних і північно-східних рубежах України з'явилися війська радянської Росії. Під приводом надання допомоги робітникам і селянам України, що повстали проти гетьманщини, вони почали наступ на Харків і Київ, продовжували його і після падіння гетьманщини.

22 листопада за вказівкою ЦК КП(б) у Курську був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, від імені якого почався наступ Червоної армії на Україну. 16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила стан війни з радянською Росією. Під натиском радянських військ Директорія змушена була залишити Київ, перебравшись до Вінниці, а потім — до Проскурова (у даний час — Хмельницький) і Рівного. Радянські війська просувалися в двох напрямках: на південь через Харків-Донбас і на Київ, до середини лютого 1919 р. вийшовши до Дніпра. Армія Директорії не могла протидіяти більшовицькому наступу, оскільки через негативні прояви отаманщини відчувала гострий спротив з боку населення. Під впливом більшовицької політики, спрямованої, зокрема, на ліквідацію приватної власності на землю і її зрівняльний розподіл серед селянства, в Україні поширювалися прорадянські настрої, що охопили й армію УНР. Чимало повстанських загонів (зокрема, Махна, Григор'єва і т. д.) влилися до лав Червоної армії і вели спільну з ними боротьбу проти денікінських військ, які наступали з південного сходу.

Розклад армії УНР

Під впливом більшовицької аграрної політики військові частини Директорії почали переходити під вплив більшовиків. Однією з перших, причому без всякої агітації з боку більшовиків (за свідченням В. Винниченка), *«більшовизувалася» Дніпровська дивізія, яка знаходилася у Святошині під Києвом.* С. Петлюра терміново вивів її за межі столиці, але це не допомогло. *У селі Григорівка зібрався селянський з'їзд за участю бійців Дніпровської дивізії. Він висунув вимогу передати владу радам і націоналізувати великі підприємства.* С. Петлюра послав війська для роззброєння бунтівників. Тоді вони перейшли на лівий берег Дніпра, частково розбили, а частково приєднали до себе військові підрозділи Директорії, дислоковані

в цьому районі, і захопили Золотоношу, Гребінку, Ржищів, Черкаси. Тут *почала формуватися нова адміністрація під керівництвом українських лівих есерів і незалежників.*

Наприкінці січня 1919 р. «більшовизувалися» частини Задніпровської дивізії, що розташувалися на величезній території в Південній Україні. Про підтримку рад оголосили загони «батька» Нестора Махна (цей титул Н. Махну присвоїли отамани, що визнали його верховенство), які знаходилися в районі Гуляйполя (Катеринославщина). У С. Петлюри залишилося мало боєздатних сил: Запорізький корпус на чолі з отаманом П. Болбочаном і корпус січових стрільців під командуванням Є. Коновальця.

Поразка Директорії

Поразка Директорії обумовлювалася рядом причин. У лавах керівників Директорії не було єдності в погляді на перспективу національно-державного будівництва. Глава уряду В. Чехівський виступав за запровадження радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. Його супротивники (В. Винниченко) відстоювали парламентську систему. Пошук компромісів вів до нескінченного з'ясування відносин між партіями й окремими політичними діячами (В. Винниченко і С. Петлюра).

Боротьба за владу між різними політичними партіями (УСД, українські есери, «боротьбисти») не могла не послабити авторитет Директорії серед населення, особливо серед селян.

Затягувалося проведення аграрної реформи, котра до того ж мала популістський характер. Прагнення зберегти неподільними великі поміщицькі та куркульські землеволодіння, встановлення примусової праці на підприємствах і в господарствах поміщиків на фоні широких соціально-економічних перетворень, які проводились радянською владою, призвели до того, що основна маса сільської і міської бідноти відвернулася від Директорії.

Союз з поляками і захист силами військ Директорії інтересів польських поміщиків на Волині та Правобережжі зумовили відхід від С. Петлюри найбільш сильного і боєздатного військового з'єднання — Української Галицької Армії.

Після провалу переговорів між делегаціями Директорії і Раднаркому радянської Росії більшовицькі війська почали другу війну проти УНР. Директорія залишила Київ. Керівництво Директорії опинилося в міжнародній ізоляції: *країни Антанти не підтримували ідею незалежної УНР*, а Польща порушила умови угоди з УНР, перейшовши до захоплення її територій.

Тестові вправи

1. Хто очолював Директорію в початковий період її існування?

- а) В. Винниченко;
- б) С. Петлюра;
- в) Ф. Швець.

2. Вставте пропущені дати, назви в уривок із біографії С. Петлюри:

Симон Петлюра народився ... у Полтаві, в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у ... Приймав активну участь в національному русі. З червня 1917 р. — член Генерального секретаріату, зайняв посаду ... Очолив антигетьманську боротьбу. Ввійшов до нового органу влади — ..., з 11 лютого став її ... На протязі 1919 р. керував боротьбою національних сил проти білих та червоних військ.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Переїзд Директорії до Вінниці;
- б) Скликання у Києві Трудового Конгресу;
- в) Переїзд Директорії до Жмеринки, а згодом до Проскурова;
- г) Оголошення Директорією війни радянській Росії.

4. Встановіть відповідність історичних подій та дат:

а) Прийняття Трудовим Конгресом Конституції УНР;	1) 16 січня 1918 р.;
б) Прибуття Директорії до Києва;	2) 28 січня 1919 р.;
в) Флот Антанти входить в Чорне море;	3) 16 листопада 1918 р.;
г) Ультиматум Директорії Радянському уряду.	4) 18 грудня 1918 р.

5. Про який період історії Директорії йде мова в цьому уривку із спогадів В. Винниченка?

«Отамани не тільки військові справи вирішували, а і всі політичні , соціальні і національні. Уся верховна, тобто реальна влада була в руках отаманів. Вони запроваджували стан облоги, установлювали цензуру, забороняли збори.»

Відповіді на Тестові вправи до теми 25

- 1: а.
- 2: 10 травня 1879 року; Полтавська духовна семінарія; генеральний секретар військових справ; член Директорії; голова.
- 3: г, б, а, в.
- 4: а — 2; б — 4; в — 3; г — 1.
- 5: отаманщина.

§ 26. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)

Проголошення ЗУНР

Відразу ж після того, як імперія Габсбургів розвалилася, *18 жовтня 1918 р. у Львові відбулися загальні збори громадсько-політичних діячів Галичини і Буковини* (у них брали участь митрополит А. Шептицький і єпископ Г. Хомишин, депутати імперського парламенту, члени галицького і буковинського сеймів, делегати від основних українських політичних партій). На зборах *була обрана Українська Національна Рада — вищий орган влади майбутньої держави*. До Української національної Ради ввійшли Кость Левицький, Євген Петрушевич, Леонід Цегельський та ін. Рада заявила свої претензії на Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну частину Буковини, а також на Закарпаття. *Було оголошено, що етнічні українські землі складають окрему державу. Національна Рада домоглася від австрійського уряду згоди на прискорення передачі влади українцям і в ніч на 1 листопада зайняла своїми збройними силами Львів, а потім усю територію Східної Галичини. 13 листопада 1918 р. була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Її президентом став голова Національної Ради Є. Петрушевич, головою Державного секретаріату (уряду) — лідер національно-демократичної партії К. Левицький.*

Національна Рада гарантувала правомочність законодавства Австро-Угорщини, швидко створила жандармерію і збройні сили — Українську Галицьку Армію (УГА). Рада виступала проти передачі землі селянам. Ця обставина суттєво зменшила число людей, які підтримували проголошену державу в умовах агресії, що почалася з боку Польщі.

Організація держави на західноукраїнських землях

5 листопада 1918 р. був обнародований маніфест, у якому проголошувалося загальне виборче право, рівність громадян, 8-годинний робочий день, соціальний захист, охорона праці і громадянського спокою, проведення аграрної реформи. 9 листопада був сформований уряд — Тимчасовий Державний Секретаріат. Президентом республіки став Євген Петрушевич.

13 листопада був проголошений Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської імперії. Створено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) із територією майже 70 тис. кв. км. Фактично її влада поширювалася на територію близько 40 тис. кв. км. із населенням 4 млн чол. Відбулися вибори до законодавчого органу влади (парламенту) — Української Народної Ради.

Злука (державне об'єднання) УНР і ЗУНР

6 листопада 1918 р. до Києва прибула делегація Української Національної Ради для переговорів про об'єднання в єдину державу. 10 листопада Українська Національна Рада прийняла резолюцію: «Державному секретаріату виробити необхідні заходи для з'єднання всіх українських земель у єдину державу». Після падіння гетьманської влади переговори були продовжені з Директорією УНР. 1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний попередній договір про об'єднання ЗУНР і УНР.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада проголосила об'єднання (Злуку) ЗУНР з УНР в єдину суверенну народну республіку. Урочиста церемонія Злуки відбулася 22 січня 1919 р. в Києві. Західна область УНР (так стала називатися ЗУНР) залишалася при своїх власних законодавчих і адміністративно-виконавчих органах влади — Українській Національній Раді і Державному Секретаріаті.

Однак, об'єднання всіх українських земель залишилося тільки декларацією і *на практиці не було реалізоване*. Польські війська методично витіснили адміністрацію ЗУНР із території західноукраїнських земель. Існування УНР також було під загрозою. Уже через два тижні після церемонії Злуки уряд Директорії змушений був залишити Київ.

Наприкінці 1919 р. під впливом переговорів С. Петлюри з Польщею, які галичани сприймали як зраду, Президент ЗУНР Є. Петрушевич денонсував Акт Злуки.

Соціально-економічні перетворення в ЗУНР

Уряд і Президент прагнули вивести країну з глибокої економічної кризи, для чого були проведені наступні заходи:

- монополізація продажу зерна, сигарет, спирту і сільськогосподарської продукції;
- співробітництво з кооперативними і фінансовими організаціями;
- початок відновлення роботи залізничного транспорту;
- запровадження в обіг валюти — гривні і карбованця;
- 14 квітня 1919 р. із прийняттям закону про землю почалася аграрна реформа, що передбачала ліквідацію великого землеволодіння, проведення поділу землі між малозабезпеченими і безземельними селянами.

Однак, уряд не зумів узяти під контроль нафтовидобуток (більша частина розробок належала іноземцям), зупинити інфляцію і повною мірою реалізувати робітниче законодавство. Найбільш *удалою була політика в галузі освіти, спрямована на відокремлення школи від церкви*, і у відношенні політичних партій.

Трудящі були розчаровані внутрішньою політикою Національної Ради. Зростаюча соціальна напруга узимку 1918—1919 рр. призвела до появи, за російським прикладом, революційних організацій — рад. У Дрогобичі, Калуші, Косові, Стебнику утворилися ради робітничих депутатів. У Коломиї, Станіславі (нині Івано-Франківськ) і Стрії, де розміщалися частини УГА, були створені ради солдатських депутатів.

З'явилися також комуністичні партійні групи, що стояли на вкрай лівих позиціях і під гаслами ліквідації приватної власності усе більше розколювали суспільство за класовими ознаками. У суспільстві, уже розколотому за національними ознаками, загострення класової боротьби створювало додаткові перешкоди на шляху до завоювання державної незалежності.

Польсько-український конфлікт

Польсько-український конфлікт був обумовлений активізацією польських національних кіл, що готувалися відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Вони прагнули установити польське панування на Галичині, у тому числі і у Львові. Збройні сутички між українськими і польськими військами у Львові почалися 1 листопада. Запеклі бої відбувалися за кожен будинок.

У той же час розгорнулася боротьба за стратегічно важливий залізничний вузол Перемишль, розташований на кордоні між Східною Галичиною і Польщею. 11 листопада український гарнізон Перемишля, основу якого складали ненавчені юнаки, залишив місто. 21 листопада українські війська почали відступати зі Львова. Після жорстоких боїв польські війська 22 листопада зайняли Львів, уряд ЗУНР змушений був переїхати до Тернополя.

Боротьба з польськими окупантами в Галичині посилювалася. Була сформована Українська Галицька Армія (УГА) з 30 тис. вояків під командуванням Михайла Омеляновича-Павленка.

Протягом листопада—грудня 1918 р. польські війська заволоділи 10 із 59 повітів, у яких була проголошена влада ЗУНР. Однак, більшість західноукраїнських земель усе-таки залишилися під контролем уряду ЗУНР, що після евакуації зі Львова перебував у Тернополі, а з 2 січня 1919 р. — у Станіславі.

Наступ польських військ і відхід УГА до Збруча

Позиції Польщі значно посилілися з прибуттям у Галичину армії під командуванням генерала Йозефа Галлера, сформованої у Франції з військовополонених поляків, що воювали в складі німецької армії. Польщу підтримувала Антанта. Польським наступом скористалася і Румунія, захопивши частину галицького Підкарпаття. У цих умовах Директорія УНР на чолі з С. Петлюрою ухвалила передати Польщі територію до р. Збруч (по якій раніше проходив кордон між Російською і Австро-Угорською імперіями), припинивши в такий спосіб існування ЗУНР. УГА перейшла на територію, контрольовану військами Директорії УНР, і була використана в боротьбі з військами Денікіна. Але наприкінці 1919 р. армія, паралізована епідемією тифу, військові дії припинила.

Поглинення Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття іноземними державами

Австро-угорську провінцію *Буковину* з центром у Чернівцях населяли, в основному, українці (у північній частині) і румуни. Після австро-угорської революції 1918 р. і розвалу Австро-Угорської імперії

тут виникли паралельні органи влади, створені українськими і румунськими політичними партіями. Український крайовий комітет орієнтувався на ЗУНР, а румунська Національна Рада тяжіла до Румунії. У цю боротьбу за владу істотні корективи вносили неорганізовані трудящі маси. 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося 40-тисячне *Буковинське народне віче*, на якому пролунав заклик: «Хочемо до України!». Замість австрійської адміністрації в деяких районах Північної Буковини стали виникати ради. Щоб запобігти розвитку подій у небажаному напрямку, королівський уряд Румунії терміново послав війська і зайняв територію всієї Буковини. Національна Рада проголосила себе єдиною владою в краї.

Вищої напруги національно-визвольний рух у Буковині досяг під час Хотинського повстання. У ніч на 28 січня 1919 р. місцеві підпільники і бессарабські партизани захопили міст через Дністер, розгромили полк румунських прикордонних військ і зайняли Хотин. Утворена ними *Хотинська Директорія* видала розпорядження про мобілізацію до повстанської армії. За короткий час було сформовано кілька полків і загонів загальною чисельністю майже 30 тис. чоловік. Повсталі зайняли біля ста населених пунктів у Хотинському і Сороцькому повітах Бессарабії. Однак, сили були нерівними. Наприкінці січня 1919 р. повстанські загони чисельністю понад 4 тис. чоловік і біженці (до 50 тис.) перейшли через Дністер на територію України.

Закарпаття перебувало в підпорядкуванні угорської адміністрації. Тому після проголошення незалежності Угорщини цей край ввійшов до її складу, хоча в ньому проживали переважно українці.

Скориставшись слабкістю угорського уряду, Чехо-Словаччина з дозволу країн Антанти на початку 1919 р. захопила західну частину Закарпаття, а Румунія — південно-східну. Але корінне населення прагнуло до з'єднання з Україною.

21 березня 1919 р. в Угорщині була встановлена радянська влада. Закарпаття, що залишилося в складі Угорщини, у 1919 р. увійшло до складу Угорської Радянської республіки. Радянський уряд Угорщини надав краю територіальну автономію і визнав за українським населенням право на національне самовизначення і возз'єднання з радянською Україною. Був виданий декрет про націоналізацію поміщицьких маєтків і передачу землі у всенародну власність. Усі великі і середні підприємства промисловості і торгівлі підлягали націоналізації.

Такі перетворення заможні верстви населення Закарпаття зустріли вороже.

Намагаючись вивести Закарпаття зі складу Угорської Радянської республіки, контрольовані національними партіями Русинські народні ради в Ужгороді, Хусті і Пряшеві 8 травня прийняли постанову про приєднання до Чехо-Словацької держави. Ще раніше таке ж рішення щодо всієї території Закарпаття прийняла Паризька мирна конференція. Директорія й уряд ЗУНР не заперечували проти цього.

Наприкінці липня 1919 р. чеські і румунські війська окупували всю територію Закарпаття й Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття перейшло до Чехо-Словаччини.

Тестові вправи

1. Коли була створена Українська Галицька Армія?

- а) листопад 1918 р.;
- б) серпень 1918 р.;
- в) січень 1919 р.

2. Вставте пропущені факти та дати в біографію Є. Петрушевича:

«Народився в ... році у сім'ї священика. Навчався у Львівській академічній гімназії, а потім на юридичному факультеті ... Приймав участь в національному русі, очолював відділення товариства ..., був депутатом галицького сейму, главою депутатської фракції від Галичини в австрійському парламенті. Євген Петрушевич стояв біля витоків проголошеної 13 листопада 1918 року ..., був її ...»

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Заняття польськими військами Львова і від'їзд уряду ЗУНР до Тернополя;
- б) Прийняття урядом ЗУНР Закону про землю;
- в) Створення Української Галицької Армії?
- г) Денонсація президентом ЗУНР Є.Петрушевичем Акту Злуки.

4. Встановіть відповідність історичних подій та дат:

- а) Скликання Буковинського народного віче; 1) 13 листопада 1918 р.;
- б) Обрання Української Національної Ради; 2) 3 листопада 1918 р.;
- в) Проголошення Західноукраїнської 3) 18 жовтня 1918 р.;

Народної Республіки;
г) Злука УНР і ЗУНР.

4) 22 січня 1919 р.

5. Яке гасло було висунуто Буковинським народним віче 3 листопада 1918 р.?

Відповіді на Тестові вправи до теми 26

1: б.

2: 1863 р.; Львівський університет; Просвіта; ЗУНР; президент.

3: в, а, б, г.

4: а — 2; б — 3; в — 1; г — 4.

5: «Хочемо до України!»

§ 27. Україна в 1919 р.

Формування більшовицького режиму в Україні і його політика

6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України прибув до Харкова. Україна була проголошена Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Її уряд 26 січня проголосив про об'єднання УСРР із РСФРР на засадах соціалістичної федерації. 10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд рад затвердив першу Конституцію УСРР. Вищим органом державної влади став Всеукраїнський з'їзд рад, а між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) на чолі з Г. Петровським.

З'їзд офіційно затвердив радянську форму державності, котра контролювалася з партією, яка в результаті революції і громадянської війни отримала монополію на владу, — РКП(б).

Економічну розруху, викликану Першою світовою і Громадянською війнами, більшовики намагалися ліквідувати заходами, спрямованими на витіснення спекулятивного ринку розподільчими відносинами і на різке посилення впливу державних органів на суспільне виробництво. Серед заходів, намічених Раднаркомом з цією метою, були:

- запровадження загальної трудової повинності,
- мілітаризація праці,
- заборона приватної торгівлі,
- продрозкладка,
- карткова система постачання міського населення,
- націоналізація всіх підприємств.

Усі ці заходи в Україні радянською владою стали здійснюватися пізніше, ніж у Росії. Однак ще з 1916 р. частина цих заходів (трудова і гужова повинності для селянства, мілітаризація праці, продрозкладка, карткова система постачання міського населення тощо) були запроваджені в життя ще царським урядом, а потім — урядами УНР, Української держави, Директорії та командуванням австро-германських та білогвардійських військ).

1 червня 1919 р. була оформлена угода про об'єднання військової, господарської, державної діяльності РСФРР та інших радянських республік.

Аграрна реформа

В Україні ліквідація поміщицького землеволодіння (відновленого за гетьмана П. Скоропадського) проводилася майже на півтора роки пізніше, ніж у Росії. У березні 1919 р. в Україні було прийняте «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про перехідні заходи до соціалізму в землеробстві», яке проголосило найважливішим завданням аграрної політики перехід від індивідуального господарства до суспільного. 25 січня 1919 р. радянський уряд України проголосив безкоштовну передачу землі селянам. Конфісковані поміщицькі землі пропонувалося передавати в першу чергу для землеробства колективного і в другу — для потреб індивідуальних землекористувачів.

При ліквідації поміщицького землеволодіння і виборі нових форм землевпорядження перевага віддавалася утворенню радгоспів і комун, а не поділу землі між селянами. З 12 млн десятин землі селяни отримали тільки 6 млн. Більше мільйона десятин землі було виключено з поділу і передано націоналізованим цукровим заводам і винокурням.

У відповідь піднялася потужна хвиля селянського протесту. Проти негайного і економічно непередбаченого усупільнення земель в Україні виступив В. Ленін, який з цього питання піддав гострій критиці керівництво КП(б)У і УСРР. Близько половини земельного фонду цукрових заводів передали для розподілу між селянами. ЦК КП(б)У звернувся до місцевих органів радянської влади з вимогою суворо дотримувати принципу добровільності при утворенні комун. Але ці спізнілі і половинчасті заходи не змогли виправити становища, тим більше, що селяни протестували проти всієї аграрної політики, у тому числі проти реквізиції хліба за продрозкладкою.

Селянські виступи

Навесні і влітку 1919 р. різко зріс селянський рух в Україні як протест проти політики радянської влади в аграрному питанні. Ріст селянського невдоволення політикою більшовиків супроводжувався ростом популярності керівників селянського повстанського руху, у першу чергу Н. Махна і його прихильників

у Гуляйполі. Проти радянської влади виступили отамани, які раніше підтримували її. Під час повстання, що спалахнуло в квітні 1919 р., були створені Всеукраїнський ревком і Головний повстанський штаб на чолі з Ю. Мазуренком.

Багато повстанських загонів не визнавали ніякої влади, займалися мародерством, улаштували єврейські погроми. Особливого розголосу набули звірства банди отамана Соколовського в Радомишльському повіті на Київщині.

У квітні в Україні відбулося 98 антирадянських виступів, у червні—липні — уже 328. Створювалися об'єднання селян, метою яких була ліквідація режиму більшовиків як антинародного й окупаційного. У липні повстання охопили всю Україну. Антибільшовицькі виступи селянства істотно вплинули на стан Червоної армії, переважно селянської за своїм складом, викликали в ній ряд заколотів, призвели до загального ослаблення дисципліни і масового дезертирства. Під тиском селянського руху Червона армія відійшла з Лівобережжя. Цими сприятливими для себе обставинами скористався генерал А. Денікін, війська якого перейшли в наступ проти більшовиків. 25 червня 1919 р. білі зайняли Харків, 28 — Катеринослав.

Наступ білогвардійців в Україні

З весни 1919 р. головним театром військових дій між радянськими і білогвардійськими військами став Донбас. Спочатку радянські війська Південного фронту потіснили денікінців і вступили в центральну частину басейну. Але поразка однієї з радянських армій на Північному Кавказі дала можливість А. Денікіну збільшити чисельність військ, що протистояли радянському Південному фронту.

Війська у травні А. Денікіна прорвали фронт і зайняли весь Донбас, у червні — Харків і Катеринослав.

Форсувавши Дніпро і захопивши Знамянку і Черкаси, білогвардійці повели наступ в двох напрямках: північному — на Київ, допомагаючи лівобережній групі військ, що діяла в тому ж напрямку, і південному — на Єлисаветград (тепер — Кіровоград), Миколаїв, Одесу.

А. Денікін так швидко окупував Україну, що розташовані на Херсонщині три дивізії 12-ї радянської армії залишилися в його глибокому тилу. Головом С. Каменев, розпорядився об'єднати їх у групу під командуванням І. Якіра і наказав прориватися на північ. 30 серпня Південна група радянських військ почала свій 600-кілометровий марш, у ході якого вибила денікінців із Житомира і зайняла західні окраїни Києва. Але білогвардійці підтягли підкріплення і через три дні витіснили червоноармійців зі столиці України.

Контрнаступ об'єднаних українських армій

17 липня 1919 р. Українська Галицька Армія (УГА) і керівництво ЗУНР під тиском польських військ залишили Східну Галичину і переправилися на правий берег р. Збруч, де раніше проходив кордон між Австро-Угорською і Російською імперіями. Відповідно до договору між урядами УНР і ЗУНР, УГА вливалася в армію УНР для спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії складала 80 тис. чол. Крім того, за лінією фронту діяли близько 15 тис. повстанців під командуванням отаманів Зеленого й Ангела, що підтримували Директорію. Об'єднана армія контролювала територію, окреслену на півдні Дністром, на заході — Збручем, на півночі — лінією Гусятин—Ярмолинці—Бар, на сході — залізницею Жмеринка—Вапнярка і далі до Дністра. Ця смуга української землі охоплювала простір 90 км. глибиною і 350 км. вишир і стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади.

Наступ українських армій почався в перші дні серпня і спершу розвивався досить успішно. Червоні війська, не маючи можливості одночасно стримувати білогвардійські й українські частини, швидко відступали. 30 серпня частини Червоної армії без бою залишили Київ. Майже одночасно до міста ввійшли частини Добровольчої армії, якими командував генерал Бредов, і УГА на чолі з генералом Кравсом. Спроби досягти компромісу з денікінцями не удалися. Білогвардійці, що прагнули відновити «єдину і неподільну» Росію, не погоджувалися на поступки, і Кравс, незважаючи на чисельну перевагу, підписав угоду про відступ УГА з Києва до Василькова. Через деякий час між білогвардійцями й українськими військами розгорнулися військові дії.

Поразка армії УНР

Невдала спроба визволення Києва прискорила остаточну поразку українських армій, що змушені були вести бої з трьома силами — більшовиками, денікінцями і поляками. Останні поступово окупували Західну Волинь і Поділля, залишивши українців без тилу і постачання. В умовах блокади з боку Антанти контакти з закордоном були неможливі. Ослаблена важкими боями, епідемією тифу

і надзвичайно ранніми заморозками, УГА припинила збройний опір і 5 листопада 1919 р. перейшла на бік Денікіна. Війська УНР під командуванням С. Петлюри ще деякий час продовжували боротьбу, однак, не маючи достатньої підтримки з боку населення, залишились практично без ресурсів. Великого розмаху набуло дезертирство. Тому було вирішено відмовитись від існування регулярної армії і перейти до партизанської тактики. Генерал М. Омелянович-Павленко на чолі частини військ УНР у складі Запорізької, Волинської і Київської груп 6 грудня 1919 р. виступив у рейд по тилах денікінської і Червоної армій — («Зимовий похід»), що продовжувався понад п'ять місяців. Війська подолали дві тисячі кілометрів із боями, після чого навесні 1920 р. перейшли в зайняті поляками райони і були роззброєні.

Денікінський режим

Метою Денікіна було відновлення єдиної і неподільної Росії, у якій не було місця самостійній Україні. На місцях було відновлено адміністративно-поліцейське управління і законодавство, що існувало до Жовтневої революції.

А. Денікін боровся не тільки з національно-визвольним рухом, але і з будь-якими проявами українського національного життя. Процвітала спекулятивна торгівля, безконтрольно вивозилися за кордон запаси сировини, продовольства, культурні цінності.

Проводилася політика контрреволюційного терору. Відновлювалося поміщицьке землеволодіння. У селян за допомогою військових команд знову забирали землю та реманент. Крім того, був проведений збір зерна для потреб Білої армії — від 5 до 10 пудів із кожної десятини землі. У разі несвоєчасного постачання подвійна сума боргу стягувалася в примусовому порядку.

На підприємствах відновлювалися права власників, котрі фактично отримали право не виплачувати робітникам зарплату. В умовах мілітаризованої економіки робочий день офіційно тривав 9,5 годин, а фактично — до 11—12 годин.

Контрнаступ радянських військ і поразка денікінців

11 жовтня 1919 р. радянські війська почали контрнаступ.

12 грудня денікінці залишили Харків, відкривши радянським частинам шлях на Донбас. 16 грудня частини Червоної армії взяли Київ. Білогвардійський фронт почав розвалюватися. На початку січня 1920 р. Червона армія цілком зайняла Донбас. У січні—лютому розгорнулися бої за Правобережжя. У перші дні лютого червоні частини ввійшли до Миколаєва і Херсона, а потім за допомогою робітників, які підняли збройне повстання, — до Одеси. Україна була очищена від денікінців. Тільки Крим, невдалий штурм якого вели ослаблені більшовицькі війська, усе ще залишався під контролем білогвардійців.

Тестові вправи

1. Як більшовики вирішували аграрне питання? (Виберіть правильну відповідь):

- а) Передали селянам у власність землю;
- б) Передали селянам у колективну власність землю;
- в) Здійснили націоналізацію землі, почали розподіл землі між селянами, організацію великих соціалістичних господарств.

2. Вставте пропущені слова в біографію видатного діяча більшовицької партії Х.Г. Раковського:

«Християн Раковський народився у ... році. Нашадок національного героя болгарського народу — ... Один із ініціаторів і засновників с.-д. партій у ... та Активний діяч II Інтернаціоналу. Після Жовтневої революції в Росії член ЦК РКП(б). III Всеукраїнський з'їзд Рад у березні 1919 р. обрав його ...»

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Наступ військ А.Денікіна в Донбасі;
- б) Повстання отамана М.Григор'єва проти радянської влади;
- в) Одночасний вступ до Києва військ УНР і денікінців;
- г) Виступ військ Н.Махна проти білої армії;
- д) Початок переможного контрнаступу радянських військ проти армії Денікіна;
- е) Початок «Зимового походу» армії УНР.

4. Встановіть відповідність документів і хронологічних дат:

а) Перша Конституція УСРР;	1) 12 квітня 1919 р.;
б) Декрет Раднаркому УСРР
про хлібну продрозкладку;	2) 1 червня 1919 р.;
в) «Положення про соціалістичне
землевпорядкування
і про перехідні заходи
до соціалізму в землеробстві»;	3) березень 1919 р.;
г) Угода про об'єднання воєнної,
господарської, державної
діяльності радянських республік.	4) 10 березня 1919 р.

5. Який військовий режим в Україні у 1919 р. почав повернення земель та націоналізованих підприємств їх колишнім власникам?

Відповіді на Тестові вправи до теми 27

- 1: в.
- 2: 1873 р.; Георгія Раковського; Болгарської та Румунської; головою Рад наркому УСРР.
- 3: б; а; г; в; д; е.
- 4: а — 4; б — 1; в — 3. г—3
- 5: Денікінський режим.

§ 28. Україна в 1920 р.

Відновлення більшовицького режиму

11 грудня 1919 р. були звільнені від денікінців Полтава і Харків. У цей день у Москві був створений надзвичайний орган влади для України — Всеукрревком. На початку 1920 р. радянська влада в Україні була відновлена. Була припинена колективізація на селі. 5 лютого 1920 р. Всеукрревком прийняв новий земельний закон, що проголошував зрівняльний розподіл землі, добровільність при створенні комун і артіль.

Але військово-комуністичні методи господарювання зберігалися. Була підтверджена законна чинність угоди з РСФРР від 1 червня 1919 р. З політичної арени усувалися всі партії, крім КП(б)У, що перетворилася на складову частину державного апарату.

Радянська державність в Україні створювалася РНК РСФРР «через голову» Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У. Ради існували в основному в губернських центрах. У повітових та інших невеликих містах, а також у волосних центрах діяли військово-революційні комітети — ревкоми. Ревкоми ліквідували старий апарат влади і проводили «радянське будівництво», тобто добір потрібних кандидатів у депутати рад, проведення виборів до рад, створення апарату виконавчих комітетів рад. Ревкоми і комнезами отримали практично необмежені права.

Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР

28 грудня 1920 р. представники РСФРР Ленін і Чичерін і представник УСРР Раковський підписали в Москві договір про військовий і господарський союз між Російською Федерацією і Україною. У ньому відзначалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенність» кожної зі сторін і укладають договір із метою оборони і господарського будівництва.

Для практичного здійснення цих завдань об'єднувалися сім наркоматів обох республік: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. За договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в Раднаркомі УСРР своїх «уповноважених». Керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалося через Всеросійські з'їзди рад, до складу яких уключалися представники УСРР.

Хоча формально УСРР мала статус самостійної держави, вона була тісно пов'язана з РСФРР. Це було обумовлено економічними зв'язками між республіками, однаковою політичною структурою, а також активною об'єднаною політикою правлячої більшовицької партії, у структурі якої керівні комітети партії в національних республіках фактично мали права обласних комітетів, і підпорядковувалися рішенням ЦК РКП(б). Республіки формально розцінювали ці зв'язки як федеративні, хоча фактично керівництво УСРР підпорядковувалося керівництву РСФРР і РКП(б).

Відновлення політики «воєнного комунізму»

Сутність політики воєнного комунізму полягала в наступному:

- 1) скасування товарно-грошових відносин і заміна їх прямим товарообміном, запровадження карткової системи на продукти харчування, зрівняльна система оплати праці;
- 2) націоналізація промисловості, державний контроль над виробництвом;
- 3) мілітаризація праці (запровадження загальної трудової повинності населення віком від 16 до 60 років, трудова мобілізація, робота за трудовні);
- 4) запровадження продрозкладки на селі — системи заготівель сільськогосподарських продуктів. Продрозкладка, яку здійснювали продзагони і комбіді, передбачала обов'язкову здачу селянами державі за твердими цінами всіх надлишків сільгосппродукції; норма особистого споживання визначалася державою; почалася колективізація сільського господарства (артілі, комуні, ТСОЗи);
- 5) різке обмеження суверенітету України: КП(б)У — складова частина РКП(б); керівництво профспілками і громадськими організаціями здійснювалося з Москви;
- 6) утворення в червні 1919 р. військово-політичного союзу радянських республік із метою централізованого управління господарством, фінансами і створення єдиного військового командування.

В Україні втретє розгорнулася націоналізація підприємств. В умовах повного знецінення грошей і розвалу товарно-грошових відносин більшовицький уряд узяв курс на застосування позаекономічних

методів впливу на виробництво. Так, у січні 1920 р. з червоноармійських загонів була створена Українська трудова армія, бійці якої працювали на відбудові підприємств і шляхів. За продрозкладкою, що складала для України 140 млн пудів, вилучався хліб. З цієї метою була створена велика армія заготівників. Для ослаблення позицій куркулів були створені комітети незаможних селян — комнезами. Розгорнулися широкі репресії проти заможних селян, особливо проти учасників повстанських загонів. Протягом року в Україні було створено 18 концентраційних таборів, через які пройшли близько 30 тис. чол.

Така політика викликала гостре невдоволення селян, що переросло в масовий повстанський рух, який улітку 1920 р. набув загрозливих для радянської влади розмірів.

Напрямки комуністичного руху в Україні: (КП(б)У, УКП(б), УКП)

У 1920 р. КП(б)У запропонувала українським соціалістам створити політичний блок за умови визнання останніми її гегемонії в Україні.

На цей блок наприкінці 1919 — на початку 1920 р. погодилися Українська комуністична партія (боротьбистів) — УКП(б), УПЛСР(б) — боротьбисти й утворена в 1920 р. лівим крилом УСДРП(незалежних) Українська комуністична партія — УКП (укапісти). Їхній курс на примирення з більшовиками пояснювався настроями селянства, яке підтримало обіцянки радянської влади здійснити справедливую аграрну реформу, надіями національної інтелігенції на вільний розвиток української культури, власними прагненнями створити в союзі з більшовиками незалежну Українську Радянську Республіку.

УКП(б) була однією із найвпливовіших українських соціалістичних партій. Вона орієнтувалася на українське селянство й українську національну інтелігенцію. Залишаючись на платформі повної незалежності України, УКП(б) погоджувалася на військовий союз із радянською Росією. Боротьбисти брали участь у боротьбі з денікінськими військами, контролюючи значні повстанські сили. Представник керівництва УКП(б) Г. Гринько ввійшов до складу Всеукрревкому.

Партія боротьбистів, визнаючи радянську владу, у той же час заперечувала диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудових класів». Один з їхніх керівників В. Качинський увійшов до складу Всеукрревкому.

Під впливом більшовиків керівництво УКП(б) і УПЛСР(б) перейшло на позиції КП(б)У в соціально-економічних питаннях. Лідери українських соціалістичних партій у цей період вважали за можливе взяти участь у керівництві процесом державного будівництва в Україні в складі єдиної партії. На початку березня 1920 р. на Всеукраїнській конференції УКП(б) прийняла рішення про саморозпуск, після чого близько 4 тис. боротьбистів в індивідуальному порядку вступили до КП(б)У. Наприкінці 1920 р. з'їзд боротьбистів оголосив про самоликвідацію партії, а її члени також індивідуально приймалися до КП(б)У.

До кінця 1920 р. в Україні залишилася лише одна національна комуністична організація — Українська комуністична партія (УКП). Це була нечисленна політична організація, що прагнула завоювати підтримку серед міських робітників. Програма УКП в усьому знаходилася під впливом програми РКП(б), відрізняючись лише вимогою суверенітету України в рамках радянської федерації. УКП залишалася на легальному становищі, брала участь у виборах до рад і навіть намагалася домогтися членства в Комінтерні.

Варшавська угода між УНР і Польщею

С. Петлюра вів переговори з Польщею, що завершилися Варшавською угодою. Це блок трьох конвенцій, укладених С. Петлюрою з «начальником» Польської держави Ю. Пілсудським у квітні 1920 р. з метою досягнення єдності дій у боротьбі з більшовизмом. Польський уряд визнавав Директорію «незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним отаманом С. Петлюрою як верховну владу УНР». За Польщею закріплювалися території, захоплені її військами (Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся, уся Галичина). Але Польща відмовилася від претензій на території в кордонах Речі Посполитої 1772 р. Збройні сили УНР переходили під командування Польщі. Залізниця на території України повинні були підпорядковуватися польському управлінню, а національні військові формування переходили під польське командування. Утримання війська покладалося на український уряд, а озброєння петлюрівських дивізій — на польський.

Союз із Польщею практично знищив залишки авторитету Директорії і С. Петлюри серед українського народу.

Наступ польсько-українських військ. Польський окупаційний режим

У складі польських військ наступали дві дивізії армії УНР під командуванням полковників Удовиченка і Безручка, а також 5-тисячна група, що повернулася на початку травня із Зимового походу. Загальна кількість військ УНР складала близько 15 тис. чол. Польська армія нараховувала більше 50 тис. солдатів і офіцерів. Об'єднаним польсько-українським військам протистояли радянські частини Західного фронту, що діяв на території Білорусії, а також зосереджені в Україні частини Південно-Західного фронту.

Чисельність Червоної армії була незначною. Польські армії і частини Директорії мали краще озброєння і спорядження. Це і визначило хід військових дій на початковому етапі війни. Front був прорваний, і радянські війська стали відступати в напрямку Києва й Одеси. 6 травня 1920 р. польська армія і частини УНР вступили до Києва. 9 травня вони форсували Дніпро, але їхній подальший наступ було зупинено на лінії Вишгород—Бровари—Бориспіль. На одеському напрямку польські війська також не виконали поставленого перед ними завдання прорватися до Чорного моря. Масового антибільшовицького повстання в тилу Червоної армії, на яке сподівався С. Петлюра, не відбулося. У великих містах України теж не було прихильників Польщі і Директорії.

На території України, захопленій польськими військами, встановлювався окупаційний режим, створювався польський адміністративний апарат, що відновлював поміщицьку власність на землю, організовував вивіз до Польщі демонтованого промислового устаткування, промислових товарів і сировини. Вплив адміністрації УНР було обмежено. На території Волині і Поділля представників української адміністрації взагалі не було: уся повнота влади тут належала польській адміністрації, що призначалася з польської шляхти і виявляла особливу жорстокість відносно місцевого українського населення.

Польська окупація Правобережжя викликала гостре невдоволення населення. У квітні 1920 р. Польща почала наступ на Україну, однак, успішний контрнаступ Червоної армії (радянським військам удалося зайняти навіть передмістя Варшави) змусив польський уряд розпочати переговори, котрі закінчилися укладенням мирного договору 1921 р. у Ризі.

Розгром більшовиками військ Врангеля і махновського руху

У квітні 1920 р. А. Денікіна на посаді головнокомандуючого збройними силами півдня Росії змінив П. Врангель. Він змінив політику: відмовився від вимоги «єдиної і неподільної Росії», пообіцяв автономію донському і кубанському козацтву, шукав контактів з урядом УНР, намагався нормалізувати відносини із селянством, оголосивши в законі про землю 7 червня 1920 р. передачу землі виборним земельним радам для наділення нею селян.

Держави Антанти вимагали від Врангеля почати новий наступ і цим полегшити ситуацію для польських військ. 6 червня врангелівська армія, оснащена Антантою, вийшла з Криму, захопивши Північну Таврію, Олександрівськ (нині — Запоріжжя), Синельникове, значну частину Донбасу. У вересні 1920 р. ЦК більшовицької партії визнав першочерговим завданням ліквідацію врангелівського фронту. Одночасна боротьба на польському і врангелівському фронтах змусила радянське командування провести нові мобілізації. 21 вересні 1920 р. для боротьби з Врангелем був створений Південний фронт під командуванням Михайла Фрунзе в складі 2-ї Кінної а також 6-ї і 13-ї армій. 24 вересня на Південний фронт була спрямована 1-ша Кінна армія і великі підкріплення, з яких у жовтні була утворена 4-та армія. Врангель спробував розбити сили Південного фронту вроздріб до підходу резервів. Йому удалося завдати окремої поразки 13-й армії. Однак, наступ врангелівських військ на правому березі Дніпра проти 6-ї і 2-ї Кінної армії закінчився 14 жовтня повною поразкою білогвардійців.

Наприкінці жовтня Південний фронт, маючи значну перевагу сил, перейшов у наступ і через кілька днів розбив головні сили Врангеля в Північній Таврії. Найбільш боєздатним білогвардійським частинам удалося відійти в Крим. 7—11 листопада 1920 р. радянські війська штурмом оволоділи укріпленнями Перекопського перешийка, переправилися через Сиваш і 17 листопада завершили визволення Криму. Залишки врангелівських військ за допомогою французької ескадри були евакуйовані в Туреччину. Розгромом Врангеля була в основному завершена Громадянська війна.

14 листопада 1920 р. у Харкові на засіданні ЦК КП(б)У було прийняте рішення про ліквідацію армії Махна. Найбільш боєздатні частини махновців у складі армії М. Фрунзе брали участь у визволенні Криму і були роззброєні після розгрому військ Врангеля. 26 листопада загони Червоної армії розгромили Гуляйпільський гарнізон махновців. 11 теоретиків анархізму були вислані за кордон. Н. Махно, ухиляючись від великих боїв, до серпня 1921 р. вів партизанську боротьбу проти більшовиків у степових районах Південної України, після чого перейшов на територію Румунії й емігрував до Парижа.

Тестові вправи

1. Назвіть союзника Червоної Армії в розгромі Врангеля:

- а) Польська армія;
- б) Армія УНР;
- в) Повстанська армія Н.Махна.

2. Вставте пропущені слова в перелік основних заходів «воєнного комунізму», який вводився в Україні після розгрому денікінської армії:

- а) Відміна відносин та заміна їх прямим товарообміном, введення ... на продукти харчування, зрівняльна система оплати праці;
- б) ... промисловості;
- в) ... праці (запровадження загальної трудової повинності, створення трудових армій);
- г) Введення ... на селі — системи примусових заготівель сільськогосподарських продуктів.

3. Встановіть хронологічну послідовність історичних подій:

- а) Договір між УНР та Польщею;
- б) Підписання мирного договору між Польщею та РСФРР;
- в) Початок наступу Червоної Армії проти армії Врангеля;
- г) Польсько-українські війська вступили в Київ;
- д) Розгром радянськими військовими силами головних сил Н.Махна

4. Встановіть відповідність історичних подій і дат:

- а) Договір між РСФРР та УСРР
про військовий та господарський союз; 1) 11 грудня 1919 р.;
- б) Створення Всеукраїнського
революційного комітету; 2) 28 грудня 1920 р.;
- в) Саморозпуск Української
Комуністичної партії (боротьбистів)
та входження її членів в КП(б)У; 3) березень 1920 р.
- г) Остаточний розгром Денікіна
радянськими військами. 4) лютий 1920 р.

5. Хто із відомих більшовиків очолив Всеукрревком?

Відповіді на Тестові вправи до теми 28

- 1: в.
- 2: товарно-грошові; картки; націоналізація; мілітаризація; продрозкладка.
- 3: а; г; в; д; б.
- 4: а — 2; б — 1; в — 3; г — 4.
- 5: Г.Петровський.

§ 29. Культурне і духовне життя в Україні в 1917—1920 рр.

Умови розвитку культури в 1917—1920 рр.

Національно-демократична революція 1917—1920 рр. активізувала визвольний рух українців. Розвал Російської імперії, боротьба за створення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зміни викликали у суспільстві духовний підйом, який проявився у всіх сферах культурного життя. *Виникла вільна преса, широко розвивалися різноманітні напрямки в мистецтві і громадському житті.*

У період гетьманського правління в Україні була відтворена розгалужена система органів цензури, загальне керівництво якими здійснювало управління у справах друкарства міністерства внутрішніх справ, а на місцях — губернські і повітові старости і міські отамани. Праця цензора оплачувався досить високо — від 20 до 25 крб. на день. Указівки цензора вважалися обов'язковими як для авторів, так і для власників друкованих органів і друкарень. Винні в їхніх порушенні підлягали арешту до 3 місяців, штрафу до 3 тис. крб., а друковані установи закривалися на термін до 3-х місяців.

Більшовики, що прийшли до влади, також обмежували свободу преси, закривали реакційні друковані видання, ввели цензуру в театрах *і т.д.*

Культурно-освітня діяльність громадських організацій

Під впливом Лютневої революції 1917 р. почалося поживлення діяльності українських громадських організацій. На тлі гострого дефіциту українських книг, підручників, словників *виникло близько 50 приватних і кооперативних видавництв («Друкар», «Колодязь», «Час»), нових газет, творчих об'єднань, літературних журналів («Шлях», «Книгар», «Літературно-науковий вісник»), які друкували нові твори і статті українських учених, письменників і критиків, що відображали зростання національно-визвольного руху, соціалістичні ідеї, культивували підйом національної свідомості. Зусиллями української інтелігенції почалося поширення діяльності національних культурно-освітніх організацій — «Просвіт», які організовували видавничу справу, поширювали українські книги, газети, журнали.*

Українська школа в період Центральної Ради, гетьманату і Директорії

1917—1920 рр. були відзначені докорінною ламкою старої системи народної освіти, пошуками нових форм, що відповідали б характерові і завданням політичних режимів, котрі утверджувалися в Україні. *Зусиллями Української Центральної Ради в короткий термін на приватні і суспільні кошти були засновані 53 українські гімназії, складені навчальні програми для шкіл, розроблений план українізації школи.*

У період гетьманату українізація системи освіти продовжувалася. У російських школах як обов'язкові предмети вводилися українська мова, історія і географія України. В Україні функціонувало 150 українських гімназій. У період Директорії УНР курс на українізацію школи проводився ще інтенсивніше. Але в зв'язку зі швидкою зміною політичної ситуації закріпити її результати не удалося. У 1919 р. українізація освіти була перервана.

Відкриття Української Академії наук і національних університетів у період Української держави

13 і 14 листопада 1918 р. гетьманським урядом був підписаний ряд законів, пов'язаних зі створенням УАН, президентом якої став В. Вернадський. До складу УАН із 12 академіків входили три відділи: історико-філологічних, фізико-математичних і соціальних наук, а також нечисленні за штатами академічні інститути (Інститут прикладної механіки повинен був нараховувати у своєму складі 17 чол., Фізичний інститут

складався з 11 вчених і 10 чол. допоміжного персоналу. Геодезичний інститут — відповідно 9 і 6, Ботанічний сад — 14 і 10, Акліматизаційний сад — 22 і 17).

Пріоритетними науковими проблемами УАН повинні були стати вивчення історії України, історії національного мистецтва, мови, літератури, природних багатств України, народного побуту, статистики, географії, етнографії і т.д.

УАН вважалася найвищою державною науковою установою в Українській державі. Академіки одержували ранг товариша (заступника) міністра. У Києві і Кам'янець-Подільському були засновані українські (народні) університети, а у вже діючих університетах були відкриті кафедри української мови, літератури, історії. Відкрилися Національна бібліотека, Національний архів, Національна галерея мистецтв, Національний театр, Український історичний музей.

Культурна й освітня політика більшовиків

Величезне значення більшовики додавали здійсненню *культурної революції, яка передбачала «комуністичне виховання широких трудящих мас».*

Побудова соціалізму вимагала також ліквідації неграмотності і малограмотності, загального обов'язкового навчання, формування трудової інтелігенції, підготовки фахівців для народного господарства й управлінського апарата, розвитку науки.

Замість гімназій, реальних училищ, церковно-парафіяльних і земських шкіл була створена єдина трудова школа двох ступенів, навчання в якій поєднувалося з т. зв. трудовим (професійним) вихованням. Радянська влада основну увагу приділяла введенню безкоштовної шкільної, а пізніше і вищої освіти.

У 1920 р. була створена республіканська комісія по боротьбі з неписьменністю, яку очолив Г. Петровський. Видавалися підручники, розроблялися навчальні програми, створювалися школи і пункти ліквідації неписьменності (лікнепи). Це дало свої результати: якщо до революції серед жителів України нараховувалося лише близько 28% грамотних, то вже наприкінці 1920 р. — близько 52%.

Робітники і селяни-бідняки одержали переваги при прийомі до вищих навчальних закладів. Держава забезпечувала їх безкоштовним гуртожитком і стипендією. Щоб збільшити і прискорити підготовку фахівців вищої кваліфікації з робітників і селян, наприкінці 1919 р. *були створені робітничі факультети (робітфаки), котрі готували робітників і селян до вступу у вузи.* На 1920 р. число університетів і інститутів у країні виросло більш ніж у 2 рази в порівнянні з дореволюційним рівнем. Наприкінці 1920 р. в Україні діяло 38 вузів, у яких навчалось 57 тис. студентів.

Література і мистецтво

Розвиток літератури характеризувався існуванням різних шкіл і методів художньої літератури: революційно-романтичного (П. Тичина, В. Сосюра, М. Бажан і ін.); об'єднання «неокласиків» (М. Рильський та ін.), символістів тощо. У 1920 р. була утворена Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка намагалася відокремити літературу від адміністративного втручання.

У грудні 1917 р. була відкрита Академія мистецтв, першими членами якої стали видатні українські художники М. Бойчук, А. Мурашко, Г. Нарбут.

У 1917—1920 р. помітно змінилося театральне мистецтво. В часи гетьманату був заснований Український театр драми й опери, виник ряд інших творчих колективів.

У 1920 р. Лесь Курбас поставив свій знаменитий спектакль «Гайдамаки».

Церковне життя

У цей період українське духовництво прагнуло створити Українську автокефальну православну церкву. Але Російська православна церква не хотіла втрачати контроль над єпархіями колишньої імперії. Більшовики, які боролися з впливом релігії і церкви, проголосили відокремлення церкви від держави і принцип світської освіти. Вони не дозволили проголосити автокефалію на Всеукраїнському православному соборі в 1918 р. Тому боротьба за проголошення Української автокефальної православної церкви стала складовою частиною українського національно-визвольного руху.

Тестові вправи

1. Діяльність «Просвіти» була припинена в УСРР у:

- а) 1919 р.;
- б) 1920 р.;
- в) 1921 р.

2. Вставте пропущені дати та слова в біографічний уривок із життя В.Винниченка:

Народився в Херсонській губернії в ... році. Освіту одержав на юридичному факультеті ... Приймав активну участь у створенні та роботі УСРР, видає газету, веде літературну діяльність. Було висунуто на ... премію, але відмовився на користь І.Франка. Після Лютневої революції ввійшов до складу Центральної Ради, очолив ... Наприкінці 1918 р. входить до складу і очолює ... Наприкінці 1919 р, на початку 1920 р. пише політично-публіцистичний трактат ..., в якому аналізує події в Україні в 1917—1920 рр. Автор значної кількості романів та повістей.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Створення республіканської комісії по боротьбі з неписьменністю;
- б) Відкриття Української Академії наук;
- в) Створення робітничих факультетів (робітфаків);
- г) Відкриття Української академії мистецтв.

4. Встановіть відповідність прізвищ видатних вчених України їхньому роду діяльності:

а) Л. Писаржевський;	1) хімія;
б) О. Палладін, В. Вернадський;	2) гідромеханіка;
в) А. Кримський;	3) біохімія;
г) Д. Багалій, В. Бузескул;	4) історія;
д) Г. Проскура;	5) філологія, сходознавство;
е) М. Туган-Барановський.	6) економіка.

5. Які національні культурні установи були відкриті в Україні у 1918 р. при гетьмані П.Скоропадському?

Відповіді на Тестові вправи до теми 29

- 1: в.
- 2: 1880; Київський університет; Нобелівська; Директорія; «Відродження нації».
- 4: а — 1; б — 3; в — 5; г — 4; д — 2; е — 6.
- 3: г; б; в; а.
- 5: Національна бібліотека; Національний архів; Національна галерея мистецтв; Національний театр; Український історичний музей.

§ 30. Українська Соціалістична Радянська республіка в умовах нової економічної політики (1921—1928 рр.).

Внутрішнє становище

Семирічний період бойових дій на території України цілком зруйнував її економіку. Сильніше за все постраждала велика машинна індустрія. Чисельність промислових робітників скоротилася вдвічі. Був цілком паралізований зв'язок і транспортна мережа. Фактично перестала існувати фінансово-грошова система. За час війни населення скоротилося майже на 4 млн чол.

Криза охопила сільське господарство, де посівні площі з 20,9 млн десятин у 1913 р. скоротилися до 15,4 млн. десятин у 1920 р., валовий збір у 1921 р. склав тільки 25% від довоєнного.

Зразу після припинення військових дій невдоволення селян політикою воєнного комунізму і реквізиціями різко зросло. Оскільки державний хлібний фонд у запланованих розмірах утворити не удалось, різко погіршилося постачання населення міст продовольством. У промислових центрах України продовольчий пайок для робітників був скорочений до 100 гр. хліба і видавався нерегулярно. Рятуючись від голоду, робітники йшли з заводів у села. На підприємствах почастишали страйки, найчастіше «італійські», коли працівники виходили на свої робочі місця, але різко знижували темпи роботи.

Міжнародне становище

14 лютого 1921 р. Ф. Кон і Ю. Коцюбинський підписали перший мирний договір радянської України — з Литвою. 18 березня 1921 р. був укладений Ризький мирний договір із Польщею. Державним кордоном сторони визнали лінію фактичного розмежування до початку радянсько-польської війни.

У березні 1921 р. радянська Росія і Туреччина уклали договір про дружбу і співробітництво. 2 січня 1922 р. уклала в Анкарі відповідний договір і УСРР. Незважаючи на підписання Ризького договору відносини з Польщею залишалися напруженими. У Тарнуві, біля Кракова, знаходився у вигнанні уряд УНР. Користуючись підтримкою Ю. Пілсудського, С. Петлюра мав намір продовжувати в Україні боротьбу з більшовиками. З території Польщі здійснювалися партизанські рейди на Правобережжя. Після кількарізкових протестів Х. Раковського польський уряд вимушений був офіційно відмежуватись від акцій Петлюри (хоча диверсійні акції з польської території на землі радянської України продовжувались на протязі всіх 20-х рр.).

Навесні 1923 р. Рада Антанти оголосила про своє рішення віддати Польщі окуповану нею Східну Галичину. Уряди РСФРР і УСРР звернулися до Франції, Англії й Італії з нотами протесту, указавши, що населення Східної Галичини більш ніж на три чверті складається з українців.

У квітні 1921 р. у Берліні була укладена угода між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими й інтернованими громадянами. У грудні цього ж року у Відні була підписана тимчасова угода між урядами Росії й України, з одного боку, і Австрії — з іншого. У квітні—травні 1922 р. у Генуї (Італія) відбулася конференція глав урядів європейських держав, метою якої було врегулювання післявоєнних економічних і фінансових проблем, а також розгляд «російського питання». Оскільки, крім РСФРР, інші радянські республіки на конференцію не були запрошені, була прийнята угода, за якою делегація Росії отримала право укладати і підписувати міжнародні угоди і договори від імені всіх республік. До складу делегації РРФСР був включений Х. Раковський.

Скориставшись протиріччями між великими державами, радянська делегація під час роботи конференції (квітень 1922 р.) у містечку Рапалло, біля Генуї, уклала договір між РСФРР і Німеччиною. У листопаді цього ж року в Берліні була укладена угода про поширення чинності російсько-німецького договору на Україну та інші радянські республіки.

Наприкінці 1922 — на початку 1923 р. Україна, Росія і Грузія в складі єдиної делегації взяли участь у роботі Лозаннської конференції, що розглянула питання про чорноморські протоки. Справляючи тиск на Туреччину, Велика Британія домоглася того, що було прийняте несприятливе для України рішення про відкриття проток для військових кораблів нечорноморських держав. Радянський уряд відмовився ратифікувати Лозаннську конвенцію.

Політична криза на початку 1921 р.

Соціально-економічна і політична криза на початку 1921 р. була обумовлена невдоволенням населення політикою «воєнного комунізму». Він поставив більшовиків перед перспективою втрати соціальної бази радянської влади і нової громадянської війни. У лютому — березні 1921 р. відбулося антибільшовицьке повстання моряків Балтійського флоту в Кронштадті.

Стійка опозиція «воєнному комунізму» склалася й у керівництві КП(б)У. На IV Всеукраїнській партконференції більшовиків у Харкові, був засуджений курс на мілітаризацію економіки і продовження політики «воєнного комунізму». За постановою ЦК РКП(б) обраний IV партконференцією Центральний Комітет КП(б)У був розпущений, партію очолило тимчасове бюро ЦК. Почалася перереєстрація Компартії України, у результаті якої більше третині її членів було відмовлено в підтвердженні членства в партії.

Державний статус УСРР у 1921—1922 рр.

Державний статус УСРР у 1921—1922 рр. визначався договором про військовий і господарський союз між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р., Постановою РНК УСРР від 25 січня 1921 р. «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР» і рядом інших партійних і державних актів.

Номінально УСРР була суверенною державою, однак, фактично федерація радянських республік, що розвивалася в 1921—1922 рр., із самого початку мала нерівноправний характер. Права центральної влади належали керівним органам РСФРР — Всеросійському з'їзду рад і ВЦВК, Раді Праці й Оборони, Держплану, Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ), а також шести об'єднаним наркоматам (військових і морських справ, шляхів сполучення, фінансів, праці, зовнішньої торгівлі, пошти і телеграфів), яким підпорядковувалися українські республіканські органи влади.

Промисловість розподілялася на загальнофедеративну і місцеву. ВРНГ РСФРР безпосередньо керувала промисловістю всіх республік. Республіканські ВРНГ ставали обласними органами ВРНГ РСФРР.

Статус УСРР у складі Радянського Союзу і ставлення політичних сил до членства України в СРСР

Комісія Політбюро ЦК РКП(б) із підготовки проекту удосконалення відносин між республіками прийняла в 1922 р. сталінський проект союзного договору, який передбачав входження незалежних радянських республік до Російської Федерації на правах автономії. В. І. Ленін рішуче виступив проти ідеї «автономізації», що ліквідувала права республік, загрожувала підірвати підтримку більшовиків із боку неросійських народів колишньої імперії. Замість цього лідер більшовиків запропонував свій план добровільного об'єднання всіх радянських республік на рівних правах із РСФРР у новій федерації, новому багатонаціональному союзу.

30 грудня 1922 р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд рад, котрий затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. До складу новоутвореної держави ввійшли 4 республіки: РСФРР, Закавказька Федерація, Українська СРР і Білоруська СРР. На з'їзді були обрані Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) та чотири співголови ЦВК, які його очолили — по одному від кожної з союзних республік (від України — Г. Петровський). 24 р. На ньому була прийнята перша союзна Конституція.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад затвердив новий текст Конституції УСРР. У ній законодавчо закріплювалося входження радянської України до складу Союзу РСР, визначалися компетенція і функції республіканських органів державної влади і державного управління, а також відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР і УСРР.

УСРР за Конституцією СРСР 1924 р. мала право на вільний вихід із Союзу. Однак, провідні напрямки життєдіяльності країни (військово-морські й закордонні справи, зовнішня торгівля, залізничний транспорт) цілком входили до компетенції тільки союзного уряду.

НЕП і особливості його здійснення в Україні

НЕП (нова економічна політика) — політика, заснована на ринкових відносинах, різних формах власності й економічних методах управління народним господарством. Рішення про її проведення було

прийняте на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. НЕП розглядали як форму перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

У промисловості основними заходами НЕПу були:

- передача в оренду націоналізованих дрібних і середніх промислових підприємств їхнім колишнім власникам;
- проведення децентралізації управління промисловістю;
- переведення багатьох підприємств на госпрозрахунок;
- скасування загальної трудової повинності, формування ринку робочої сили;
- перехід від зрівняльної заробітної плати до відрядної;
- залучення іноземного капіталу у формі концесій.

У торгівлі і фінансовій сфері НЕП передбачав:

- відмову від прямого продуктообміну і повернення до приватної торгівлі;
- визнання трьох видів торгівлі — приватної, кооперативної, державної;
- випуск (з 1922 р.) конвертованого червінця, що дорівнював 10 золотим карбованцям і на 25% був забезпечений золотом;
- запровадження різних (86 видів) податків як джерела постійного поповнення держбюджету; запровадження плати за комунальні, транспортні та інші послуги.

У сільському господарстві:

- продрозкладка була замінена продподатком, розмір якого, удвічі менший у порівнянні з продрозкладкою, був заздалегідь відомий селянинові, що піосиловало його зацікавленість у підвищенні продуктивності господарства;
- селяни отримали можливість продавати надлишки своєї продукції через кооперативні організації або на ринках;
- ліквідація кругової поруки — кожен селянин платив податки самостійно.

В Україні НЕП був запроваджений пізніше, ніж у РСФРР — з 1922 р. Його проведення було пов'язане з певними труднощами. Так, створені в Україні «комнезами», що об'єднали бідні верстви сільського населення, серйозно противилися НЕПу і виступали проти його запровадження. Однак, у цілому НЕП зіграв важливу роль у розвитку сільського господарства, а денационалізація підприємств промисловості України дозволила швидко наситити ринок товарами і відбудувати промисловість.

За НЕПу були досягнуті високі темпи розвитку країни. У найкоротший термін було відбудоване господарство країни, різко виріс життєвий рівень населення. Однак, НЕП не міг бути довговічним, тому що базувався на двох протилежностях: в економіці панували ринкові відносини, а в політиці — адміністративно-командна система, яка прагнула підпорядкувати економіку своїм цілям.

Причини і масштаби голоду 1921—1923 рр. в Україні

У 1921 р. посуха охопила велику територію. **В Україні голод охопив губернії (з населенням близько 7 млн чол.), що були основними виробниками товарного зерна.** Від посухи більш за все постраждали Запорізька, Катеринославська, Донецька, Одеська, Миколаївська і Харківська губернії, частково — Полтавська і Кременчуцька губернії. Засіяна зерновими площа в 1921 р. складала тільки 79,6% довоєнної. Недосів важко відбився на загальному хлібному балансі. На початку 1922 р. ситуація в південних регіонах України стала катастрофічною. **Х. Раковський змушений був рішуче порушити питання про негайну фінансову допомогу для забезпечення весняної посівної кампанії. РНК РСФРР для цього виділив 100 млрд. радянських рублів і 4 млрд. рублів золотом. У липні 1921 р. при ВУЦВК була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК «Допголукр»),** однак, третина зібраного нею продовольства продовжувала надходити в Поволжя. Тільки з літа 1922 р. комісія стала використовувати продовольчі ресурси України винятково для її потреб.

Остаточні наслідки голоду були ліквідовані в 1923 р.

«Українізація» (коренізація)

XII з'їзд РКП(б), що пройшов у квітні 1923 р., проголосив курс на «коренізацію» партійного, радянського, профспілкового і комсомольського апаратів на місцях. Коренізація повинна була полягати у:

- формуванні керівних органів національних республік переважно з місцевого населення;
- законодавчому забезпеченні застосування рідної мови у всіх державних органах і у всіх установах;
- запровадженні діловодства національною мовою;
- розвитку національної преси, театру, культосвітніх установ.

В Українській СРР ця політика дістала назву українізації. Для її практичного здійснення було створено спеціальну комісію на чолі із секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським.

У результаті політики українізації частка українців у складі керівних кадрів усіх галузей народного господарства республіки на початок 30-х рр. складала понад 50%. У 1927 р. українською мовою володіло 60% робітників України. Було українізоване діловодство. Протягом 1924—1927 рр. тираж українських газет збільшився з 5 разів. На початку 30-х рр. українськими були майже 90% шкіл, переважна більшість театрів. У вузах навчання було українізовано майже на 40%.

В другій половині 20-х — 30-ті роки набрали сили тенденції до згорання політики українізації. Поступово обмежувалася діяльність національних шкіл і культурно-освітніх установ. Багато відомих діячів української культури (Микола Хвильовий, М. Волобуєв, О. Шумський) були обвинувачені в буржуазному націоналізмі і репресовані.

Ліквідація неписьменності населення

Ліквідація неписьменності стала основою культурного будівництва в даний період. Для тих, хто навчався в школах для дорослих, робочий день скорочувався на дві години зі збереженням обсягу зарплати. У 1923 р. в Україні було створене товариство «Геть неписьменність», яке користувалося повною підтримкою держави. У результаті активної просвітницької кампанії до 1927 р. у республіці навчилися читати і писати 2 млн людей. Наприкінці десятиліття кількість неписьменних скоротилася з 76 до 43% дорослого населення.

Інтенсивно розвивалася мережа просвітницьких закладів. **У 1925 р. в УСРР нараховувалося близько 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів, 30 робітфаків.** Важливою умовою успішного розвитку освіти стала українізація, що відкривала масам українців доступ до знань за допомогою рідної мови. Цей же фактор, а також стабілізація соціально-економічного життя в часи НЕПу відбилися на важливих досягненнях у науковій сфері.

Наука

Головним науковим центром у республіці стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У 20-х рр. у ВУАН існували три відділення: історико-філологічне, математичне і соціально-економічне. Найбільш плідно працювало перше відділення, у якому провідну роль грав Михайло Грушевський, котрий у 1924 р. повернувся з-за кордону і був обраний академіком ВУАН (з 1929 р. — академік АН СРСР). Його колегами були видатні історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблін, Дмитро Яворницький.

У фізико-математичному відділенні ВУАН працювала найбільша кількість академічних кафедр — 30, де проводили свої дослідження математики Дмитро Граве і Микола Крилов, хіміки Володимир Кістяківський і Лев Писаржевський. У соціально-економічному відділенні працювали географ Костянтин Воблий, статистик і демограф Михайло Птуха.

Література і мистецтво

Головними особливостями цього часу стала розмаїтість літературних напрямків, течій, виникнення і розпад багатьох письменницьких груп. Деякі з них знаходилися під впливом Пролеткульту — радянської літературно-художньої і просвітницької організації, для якої було характерним нігілістичне ставлення до культури минулого, «культури експлуататорів». Пролеткультівські ідеї сповідали літературні організації «Плуг» і «Гарт». Модерністські концепції відстоювали групи «непролетарських письменників»: неокласики (Микола Зеров, Максим Рильський), символісти (Павло Тичина, Юрій Меженко), футуристи (Михайло Семенко).

У 1925 р. виникла найбільш відома літературно-художня організація республіки — Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), що складалася з 22 письменників і поетів. Серед них П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Смолич, М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко, Л. Курбас та ін. Ідейним керівником ВАПЛІТЕ був Микола Хвильовий (Фітільов), а першим її президентом М. Яловий.

Це був час відносної лібералізації літературного і художнього процесу, коли велику популярність здобули твори прозаїків І. Микитенка, М. Хвильового, А. Шияна, Ю. Яновського, поетів М. Бажана, В. Сосюри, драматургів І. Кочерги, М. Куліша. В галузі образотворчого мистецтва плідно працювали М. Бойчук, Ф. Кричевський, Г. Нарбут, А. Петрицький та ін., у музичному мистецтві — Г. Вірьовка, М. Вериковський, Б. Лятошинський, А. Ревуцький. Здобули визнання театральні колективи «Березіль» на чолі з Л. Курбасом, ім. І. Франка під керівництвом Г. Юри. Особливою популярністю користувалося кіно, що швидко стало доступним

для народу, кінофільми і далі частіше демонструвалися навіть у селах. Популярними були кінострічки «Броненосець Потьомкін», «Земля», «Арсенал», пізніше — «Щорс» та ін. Фільми О. Довженка здобули світове визнання.

У сфері образотворчого мистецтва плідно працював графік Г. Нарбут. Видатні українські художники О. Мурашко, М. Бойчук, Ф. і В. Кричевські, М. Жук і деякі інші стали членами Української академії мистецтв.

Творчість українських діячів мистецтва мало велике значення для піднесення національної свідомості українського народу.

Релігійне життя

В УСРР у цей період діяли кілька православних конфесій (церковних організацій) — Українська православна церква (УПЦ), Російська православна церква (РПЦ), а також Українська автокефальна (незалежна) православна церква (УАПЦ), що особливо активно здійснювала курс на українізацію церковного життя. Офіційно вона виникла в жовтні 1921 р. на Всеукраїнському православному соборі в Києві й очолювалася митрополитом Василем Липківським. Релігійна служба в ній проходила українською мовою, церковна організація визначалася демократичними змінами, активною участю мирян в управлінні. УАПЦ критично ставилася до радянської влади й в умовах розгортання бурхливої «атеїстичної пропаганди» була офіційно ліквідована в 1930 р.

Тестові вправи

1. Як називалася найпотужніша в СРСР гідроелектростанція, будівництво якої, згідно з планом ГОЕЛРО, розпочалося в Україні у 20-х роках?:

- а) Каховська ТЕС;
- б) Дніпровська ТЕС;
- в) Шушенська ГЕС.

2. Вставте пропущені слова:

Неп — політика, заснована на ... [а) ринкових; б) адміністративних] відносинах, різних формах власності і ... [в) командних; г) економічних] методах управління народним господарством. У сільському господарстві продрозкладка була замінена ... [д) продподатком; е) подушним податком], розмір якого був удвічі менший у порівнянні з продрозкладкою, був задалегідь відомий селянинові, що підсилювало його зацікавленість у підвищенні продуктивності господарства.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Лист Й. Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У»;
- б) Надзвичайна сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), яка ухвалила декрет про заміну продрозкладки продподатком;
- в) Створення в Україні Комісії по боротьбі з неписьменністю на чолі з Г. Петровським;
- г) Затвердження ВУЦВК Положення про Всеукраїнську Академію наук.

4. Встановіть відповідність історичних подій і дат:

- а) Селянські виступи в Україні, повстання моряків у Кронштадті; 1) 8—16 березня 1921 р.;
- б) X з'їзд РКП(б). Проголошення переходу до непу; 2) січень—лютий 1921 р.;
- в) Голодомор в Україні; 3) 30 грудня 1922 р.;
- г) Утворення СРСР; 4) літо 1921 р.;
- д) Впровадження політики українізації, коренізації. 5) 1923 р.

5. Про якого радянського діяча йде мова в біографічній довідці?

«Народився в Катеринославській губернії в родині залізничного службовця. Професійний революціонер-більшовик. Зазнав 15 арештів. У 1917 р. брав активну участь в організації та проведенні більшовицького Жовтневого збройного повстання у Петрограді. Один із засновників КП(б)У. З 1923 р. — кандидат, член Політбюро ЦК КП(б)У. З березня 1927 р. став наркомом освіти УСРР. Один із ініціаторів проведення українізації, розвитку освіти на селі. Один із родоначальників «національного

комунізму» в Україні. У 1933 р. його було звинувачено у «підтримці буржуазного націоналізму», звільнено з посади наркома освіти.

Відповіді на Тестові справи до теми 30

1: б.

2: а, г, д.

3: г, б, а, в.

4: а — 2; б — 1; в — 4; г — 3; д — 5

5: Микола Скрипник.

§ 31. Сталінська індустріалізація України

Перехід до форсованої індустріалізації

У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) був узятий курс на проведення індустріалізації — партійно-державної політики, спрямованої на створення великого машинного виробництва.

Метою індустріалізації було технічне переозброєння економіки і перетворення СРСР з аграрної відсталогої країни на високорозвинену промислову державу.

Завданнями індустріалізації були:

- прискорений розвиток великої промисловості;
- створення матеріально-технічної бази для економічної незалежності країни в умовах ворожого оточення і можливої економічної ізоляції;
- створення в стислий термін оборонної промисловості і зміцнення обороноздатності держави;
- технічне забезпечення кооперування сільського господарства (випуск тракторів, сільськогосподарських машин тощо);
- різке збільшення чисельності робітничого класу як основної соціальної бази радянської системи.

Особливостями радянської індустріалізації в порівнянні з ринковою були:

- пріоритетний розвиток важкої промисловості, галузей, що випускають засоби виробництва;
- застосування директивних планових завдань, централізація управління народним господарством;
- внутрішні джерела фінансування.

В СРСР ресурсне забезпечення індустріалізації досягалося за рахунок:

- перекачування коштів із сільського господарства (штучного завищення цін на промислові товари і заниження цін на сільгосппродукцію — т.зв. «ножиці цін»);
- інвестування у важку промисловість за рахунок легкої і харчової;
- примусових внутрішніх державних позик у населення;
- експорту за заниженими цінами зерна, нафти, газу, деревини;
- жорсткої державної економії;
- активної державної пропаганди необхідності індустріалізації, що викликала народний ентузіазм, який проявився в соціалістичному змаганні, масовій ударній праці і стахановському русі.

Індустріалізація здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Початковий період промислового піднесення (1926—1928 рр.) проходив ще в умовах нової економічної політики. На індустріальний розвиток у цей час позитивно впливали ринкові відносини з їхніми стимулюючими методами продуктивності праці. Темпи економічного росту визначалися збалансованістю і пропорційністю, масштаби капітального будівництва з фінансової точки зору були реальними. **П'ятирічний план був відпрацьований у двох варіантах — первісному й оптимальному. За першим варіантом середньорічний план приросту промислової продукції планувався на рівні 18%, за другим, більш напруженим — понад 20%.** Під тиском Й. Сталіна у грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) у своїх директивах для складання першого п'ятирічного плану (1927/28—1932/33 рр.) проголосив пріоритет оптимального варіанту плану.

З 1929 р. політичне керівництво країни на чолі зі Сталіним, волюнтаристськи завищило показники вже прийнятого оптимального п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1928—1933 рр.). Форсована індустріалізація супроводжувалася не забезпеченим фінансово і матеріально промисловим будівництвом, заборонаю торгівлі, картковою системою для міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, примусовою продрозкладкою одноосібних селянських господарств.

Результати перших п'ятирічок

Штучне прискорення темпів промислового розвитку призвело країну до економічного краху, явищ, що викликали негативні наслідки в багатьох галузях виробництва. Середньорічний темп росту промислової продукції за роки п'ятирічки (крім першого) складав тільки 15,7%. Разом із тим, результати розвитку важкої промисловості були вагомими. В роки першої п'ятирічки УСРР одержала понад 20% загальносоюзних капіталовкладень. До новобудов відносилися три металургійних заводи («Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь»), Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд і Харківський тракторний завод (ХТЗ).

Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійних заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).

Завдяки посиленому будівництву електростанцій Україна ще в 1931 р. досягла рівня розвитку електроенергетики, передбаченого планом ГОЕЛРО. Великі електростанції були споруджені в Києві, Харкові, Дніпродзержинську та інших містах.

У харчовій промисловості з'явилися нові галузі — маргарина, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. Було побудовано 67 механізованих хлібозаводів, 5 великих м'ясокомбінатів.

Практично заново в Україні створювалася легка промисловість. У Києві, Харкові і Дніпропетровську були побудовані великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом, в Одесі, Харкові і Києві — трикотажні фабрики.

У результаті індустріалізації, здійсненої в ході першої і другої п'ятирічок:

- країна з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну;
- зміцнилася обороноздатність країни;
- відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості;
- було ліквідоване безробіття, але життєвий рівень населення зростав дуже повільно. Зберігалась інфляція, карткова система, брак товарів широкого вжитку;
- монополізм державної власності, відсутність конкуренції і матеріальної зацікавленості призвели до уповільнення темпів розвитку економіки;
- була створена нова модель управління економікою — адміністративно-командна.

У 1937 р. за абсолютними обсягами промислового виробництва СРСР вийшов на друге місце у світі після США. Припинилося завезення з-за кордону кольорових металів, рейкопркатних станів, екскаваторів, турбін, паровозів та інших видів промислової продукції. Україна стала найбільш індустріально розвинутою республікою СРСР. Була забезпечена техніко-економічна незалежність СРСР від країн Заходу.

Промисловість України напередодні Другої світової війни

У 30-ті рр. Україна перетворилася з аграрної на потужну індустріальну країну. Вона випередила за рівнем розвитку ряд західноєвропейських країн. Радянська Україна посіла друге місце в Європі (після Німеччини) з виплавки чавуну, четверте місце у світі з видобутку вугілля. За виробництвом металу і машин Україна йшла перед Францією та Італією, наздоганяла Англію.

Промислове піднесення привело до масштабної урбанізації. Частка міського населення в 20—30-х рр. збільшилася в два рази і досягла напередодні Другої світової війни більше 30% загальної кількості населення. Головним джерелом поповнення робочих кадрів у роки індустріалізації стало українське селянство, що сприяло українізації робітничого класу і міст. До 1939 р. питома вага українців серед міського населення в порівнянні з початком 20-х рр. зросла у два рази і досягла 58%.

У 1940 р. випуск промислової продукції України зріс більше ніж у 7 разів у порівнянні з 1913 р. Значна частина промислових підприємств і міського населення розміщалася на сході республіки. Фактично, як і до революції, спостерігалось піднесення традиційних галузей виробництва (видобуток вугілля, руди, металургія, машинобудування) у великих містах і в Донецько-Придніпровському регіоні. Поряд із досягненням передових позицій у світовому індустріальному виробництві, у промисловості України перед Другою світовою війною були негативні риси, що гальмували її розвиток:

- застосування не економічних, а командно-адміністративних методів ведення господарства;
- репресії проти технічних фахівців (заміщення їх висуванцями з робітників, що не мали відповідної підготовки);
- повільне впровадження і розвиток військової техніки;
- відставання легкої і харчової промисловості від розвитку важкої;
- збереження дореволюційного районування української промисловості, унаслідок чого західні регіони, як і раніше, відставали від лівобережних.

Тестові вправи

1. Яка із галузей промисловості розвивалася переважно в роки перших п'ятирічок?

- а) Група «А» (виробництво засобів виробництва);
- б) Група «Б» (виробництво предметів споживання).

2. Вставте пропущені цифри:

У 1940 р. випуск промислової продукції України зріс більш ніж в ... разів у порівнянні з 1913 р. У 1940 р. Україна посідала важливе місце у виробництві промислової продукції. Вона давала ... % загальносоюзної виплавки чавуну, ... % сталі, ... % залізної руди, ... % вугілля, ...% електроенергії.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Прийняття першого п'ятирічного плану;
- б) Обрання курсу на індустріалізацію країни (XIV з'їзд ВКП(б));
- в) Відкриття Харківського тракторного заводу;
- г) Випуск перших комбайнів в СРСР Запорізьким заводом «Комунар»;
- д) Відкриття Дніпрогесу.

4. Встановіть відповідність:

а) Політика «воєнного комунізму»;	1) Примусове об'єднання сільськогосподарських виробників у колективні господарства (колгоспи);
б) Політика колективізації;	2) Концентрація фінансових та організаційних зусиль на розвитку важкої промисловості з метою перетворення УСРР в індустріально розвинену країну;
в) Нова економічна політика;	3) Політика, яка допускала лібералізацію в сільському господарстві, легкій промисловості та торгівлі, передбачала впровадження економічних методів управління;
г) П'ятирічний план;	4) Політика, яка передбачала концентрацію в руках держави управління промисловістю, ліквідацію товарно-грошових відносин, введення продрозкладки та проддиктатури на селі;
д) Політика індустріалізації.	5) Основна форма планування та управління економікою в рамках радянської системи.

5. Про якого відомого радянського діяча — зачинателя масового руху — йде мова в біографічному уривку?

Народився у 1906 р. Працював на шахтах Донбасу. В якості забійника шахти «Центральна — Ірміно» у серпні 1935 р. встановив рекорд по добуванню вугілля. Його ім'ям почали називати рух передовиків виробництва. Став своєрідним «символом» радянської індустріалізації та «нового, соціалістичного» відношення до праці.

Відповіді на Тестові вправи до теми 31

- 1: а.
- 2: 7; 65; 49; 68; 50,5; 26.
- 3: б; а; г; в; д.
- 4: а — 4; б — 1; в — 3; г — 5; д — 2.
- 5: Олексій Стаханов.

§ 32. Суцільна колективізація в Україні

Кооперування і колективізація

У період «воєнного комунізму» через кооперацію держава здійснювала централізоване постачання населення. Після X з'їзду більшовицької партії (який пройшов у березні 1921 р.) і проголошеного на ньому переходу до НЕПу всі форми кооперації (споживча, сільськогосподарська і кустарна) були виведені з-під контролю Наркомпроду й здобули право на самостійну господарську діяльність.

Однією з найбільш розвинутих форм сільськогосподарської кооперації були товариства спільної обробки землі (ТСОЗи). Вони об'єднували переважно заможні і середняцькі селянські господарства, що купували і використовували сільськогосподарську техніку й інвентар на пайових засадах. Колгоспи також входили в систему сільськогосподарської кооперації на правах низових товариств.

В. Ленін розглядав кооперацію як шлях поступового переведення сільського господарства до колективного виробництва. Колективні господарства, об'єднані під державним керівництвом, давали можливість налагодити велике товарне сільськогосподарське виробництво, яке було в той період основним джерелом надходження коштів до державної скарбниці. Крім того, за уявленнями більшовиків, дрібнотоварний селянський уклад у селі постійно породжував капіталізм шляхом розорення одних господарств і збагачення інших. Дійсно, за даними наркомзему УСРР на 1926 р. більше 78% великих приватних господарств, що експлуатували найману працю, основний доход одержували не від виробництва, а від надання послуг з кредитування інших господарств — лихварських позик, прокату тяглової сили і реманенту, а також від переробки виробленої в середняцьких господарствах готової продукції (млини, маслоробні і т.д.). Ціни на ці послуги були завищені в декілька разів, що економічно придушувало безпосередніх виробників.

У рамках НЕПу передбачався поступовий розвиток на селі колективного виробництва (колективізації) на основі добровільного кооперування, використання ринкових форм кооперації, урахування місцевих умов, фінансової і матеріально-технічної допомоги кооперативам із боку держави. Після ліквідації «воєнного комунізму» В. Ленін домагався прийняття партією курсу на поступове залучення селян у колективні форми ведення господарства через найпростіші форми кооперації: споживчу, сільськогосподарську, збутову, кредитну і т.д. Найпростіші форми кооперації повинні були наочно продемонструвати селянам матеріальні переваги спільного ведення господарства, прищепити їм навички колективізму, допомогти добровільному переходу до сільськогосподарської артілі (колгоспу). На думку В. Леніна, «простий ріст кооперації» був «тотожний росту соціалізму». *На XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. був підтверджений курс на поступове кооперування сільського господарства і відкинута сталінська пропозиція про прискорену колективізацію, підкреслено, що не можна допускати «ніякого повернення до продрозкладки».* Однак, хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. і брак валюти, що надходила від проданого за кордон хліба, могли зірвати форсовані темпи індустріалізації. У цих умовах у керівництві СРСР переміг курс на використання колективних господарств (колгоспів) для безперебійного і безкоштовного постачання держави хлібом.

Хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр.

У 1927р., незважаючи на добрий врожай, селяни не погодилися на занижені ціни і відмовилися продавати хліб державі. Під загрозою опинилося фінансування індустріалізації і державне постачання продуктами промислових центрів. Серед партійного керівництва проявилися *два протилежних підходи відносно подолання кризової ситуації. Перший полягав у тому, щоб підвищити закупівельні ціни на хліб і тим самим збільшити платоспроможний попит селянства на промислові товари.* У січні 1928 р. Й. Сталін розробив т. зв. «уральсько-сибірський» метод заготівель, який ґрунтувався на принципі самооподаткування, згідно з яким село за майновою ознакою поділялося на групи, що протистояли одна одній, і загрози розкуркулювання. Кожному селу давали завдання з продажу хліба, а доведення «до двору» здійснювалося за рішенням сільських сходок. Селян, що не виконували ці рішення, спочатку штрафували, а потім піддавали судовому переслідуванню, їхнє майно розпродавалося з торгів. *Методи адміністративного, насильницького тиску на селянство, так звані «надзвичайні заходи», узимку 1928 р. фактично означали кінець нової економічної політики і відновлення продрозкладки.* Індустріалізація також вимагала значних коштів, котрі планувалося одержати за рахунок сільського господарства. Оскільки керівництво країни не змогло використовувати для цього ринкові методи НЕПу, він був згорнутий.

Перехід до прискореної колективізації

Відповідно до первісного плану, колективізація в Україні повинна була бути здійснена за два роки. 1929 р. Й. Сталін назвав «роком великого перелому» — «рішучого наступу соціалізму на капіталістичні елементи міста і села».

Форсування темпів колективізації вело до насильницького залучення селян у колгоспи під загрозою розкуркулювання.

У роки першої п'ятирічки Україна повинна була закінчити колективізацію до весни 1932 р., однак, із початком колективізації навесні 1930 р. ЦК КП(б)У розгорнув змагання серед районів і областей на дострокове її завершення до осені 1930 р. Було розкуркулено понад 200 тис. селянських господарств і стільки ж покинуто селянами, що тікали на новобудови в міста. *До кінця першої п'ятирічки в Україні було «колективізоване» 70% селянських господарств.*

У роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) колективізація була завершена. Було колективізовано понад 90% селянських господарств. Колгоспи отримали матеріально-технічну базу у вигляді машинно-тракторних станцій (МТС), було проведено організаційне зміцнення колгоспів і радгоспів — створені політвідділи в МТС і радгоспах (які займалися розкуркулюванням, політпропагандою і агітацією, соцзмаганням і т.п.).

У результаті колективізації:

- держава забезпечила безперервне джерело постачання міст дешевим продовольством;
- ліквідувала соціальну базу для нових селянських виступів;
- замінила ринковий механізм товарообміну між містом і селом адміністративно-командним продуктообміном;
- отримала кошти для індустріалізації.

Поширення колгоспів

Колгоспи законодавчо зобов'язувалися здійснювати постачання продовольства державі за твердими цінами. Відсутність матеріальної зацікавленості в розвитку суспільного господарства на початку 30-х рр. викликала спад продуктивності праці в сільському господарстві.

У 1933 р. Й. Сталін змушений був відмовитися від прискореної колективізації, оголосивши про те, що її завдання виконані. Продрозкладка була скасована. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами й одноосібними господарствами». Колгоспам і одноосібникам тепер залишалася вся продукція, вироблена понад твердо зафіксовану норму здачі державі. Надлишки дозволялося реалізовувати за цінами вільного ринку. Це створювало зацікавленість у розширенні посівних площ і збільшенні продуктивності праці.

Впроваджувалася індивідуальна і дрібногруппова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці.

Складовим елементом колгоспного ладу були державні машинно-тракторні станції (МТС). До кінця другої п'ятирічки в республіці вже діяло 958 МТС, у зоні їхнього обслуговування знаходилося 26,7 тис. колгоспів (97,7% загальної кількості). Використання машин надавало можливість впроваджувати агротехніку.

Вихід колгоспів із кризи сприяв зростанню хлібопостачання державі. Вже у 1933 р. в Україні було здано 317 млн. пудів хліба, у 1935 р. — 462 млн., а в 1937 р. — 496 млн. пудів. Більшість господарств почали обзаводитися підсобним виробництвом — птахівництвом, садівництвом, бджільництвом і т.п. У колгоспах були організовані тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безвідсотковий кредит для придбання худоби. Майже всі селянські господарства обзавелися коровами.

У листопаді 1934 р. було визнано можливим ліквідувати карткову систему розподілу продовольчих товарів для міського населення. Політвідділи МТС були перетворені на звичайні партійні органи й об'єднані з районними комітетами партії.

У 1935 р. був прийнятий новий Зразковий статут колгоспів, у якому:

- земля навечно закріплювалася за колгоспами;
- підкреслювалося, що особисте господарство має у селян другорядний статус у відношенні до суспільного;
- регламентувалися оплата праці за трудоднями, розміри присадибного господарства (1/4—1/2 гектара) і т.п.

Колгоспний лад, що виник у 1929—1938 рр., став однією з головних основ командної економіки. Перетворення селянина на колгоспника означало позбавлення його власності на засоби виробництва. Незважаючи на зовні колективну форму колгоспної власності, *успішність виробництва в сільському*

господарстві перетворило колгоспи на державні підприємства, а колгоспників — на найману робочу силу. Разом з тим створення колгоспів дало змогу швидко створити базу для великого товарного виробництва сільськогосподарської продукції і вирішення продовольчої проблеми

«Ліквідація куркульства як класу»

Для здійснення колективізації було вирішено знищити найбільш заможну верству сільського населення, що використовувала у своєму господарстві найману працю — т.зв. «куркулів».

Порядок «розкуркулювання» розробила спеціальна комісія під керівництвом В. Молотова. Результати її роботи були викладені в постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. *«Про заходи для ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації»*. За цією постановою куркульські господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої відносилися *«учасники й організатори антирадянських виступів і терористичних актів»*. Відповідно до рішень судових органів їх треба було *«ізолювати»* у в'язниці або табори. До другої категорії — *ті, хто чинив «менш активний опір»* кампанії розкуркулювання. Їх разом із родинами виселяли в північні райони країни. Розкуркуленим родинам, що не чинили ніякого опору, надавалися урізані земельні ділянки за межами колгоспних масивів. Списки куркулів із поділом на категорії повинні були складатися за рішенням наймицько-бідняцьких зборів або сільських сходок і затверджуватися райвиконкомом.

Перша хвиля розкуркулювання тривала в Україні з другої половини січня до початку березня 1930 р. За станом на 10 березня було розкуркулено 61 тис. 887 господарств, тобто 2,5%.

Голодомор 1932—1933 рр.

Серед основних причин голоду в Україні називають:

- деградацію сільськогосподарського виробництва унаслідок форсованої колективізації;
- виконання плану хлібозаготівель шляхом вилучення значної частини посівного фонду;
- політику, спрямовану на пряме, цілеспрямоване знищення (геноцид) українського народу.

Насправді, колгоспи, незважаючи на їхню слабку матеріально-технічну й організаційну базу, не зменшили рівня виробництва зерна в порівнянні з попередніми роками. Валовий збір зернових протягом першої половини 30-х рр. був на рівні другої половини 20-х рр. Однак, *у ході примусової хлібозаготівельної кампанії у колгоспів масово вилучили більшу частину хліба*. На приймальні пункти було здано 6,9 млн. т. зерна, або 54% від його валового збору. *Майже цілком вилучили зерно в господарствах одноосібників*. Вони здали 1,6 млн. т., або 76,2% виробленого ними зерна. А для нормального розвитку сільського господарства при даному рівні технології було необхідно, щоб у селі залишалося дві третини валової продукції. *У той же час у ході суцільної колективізації, не забезпеченої матеріально-технічними засобами, значно скоротилася продовольча база особистих селянських господарств*. Усуспільнення худоби призвело до її масового знищення селянами. Таким чином, основною причиною голоду в Україні було відновлення практики продрозкладки на початку 1928 р. в умовах різкого зубожіння селянського господарства.

Крім того, одним з факторів масового вилучення продуктів харчування (так, директивами центральних органів влади прямо заборонялося вилучення зерна, необхідного для харчування сім'ї, та городини) було прагнення місцевих активістів — селян, вчителів — звести рахунки з власними ворогами і вислужитись перед владою. Рішення про вилучення всієї сільськогосподарської продукції приймали і деякі райвиконкоми та місцеві партійні комітети.

Голод почався наприкінці 1931 р. Масового розмаху він набув протягом 1932 р. і особливо узимку і навесні 1933 р. Голодувало сільське населення Харківської, Київської, Дніпропетровської, Одеської, Чернігівської, Вінницької і Полтавської областей. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на смерть. *Голодомор 1932—1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. У той же час у містах, де зберігалося державне постачання населення продовольством, голоду не було. Для охорони міст від голодуючого сільського населення використовувалися спеціальні загороджувальні загани.*

Остаточної цифри жертв голоду в Україні немає. *Нестача населення за переписом 1939 р., виходячи з динаміки природного приросту населення протягом попередніх років, склала понад 3 млн. чоловік*. Безпосередньо під час голодомору загинуло, за різними підрахунками, від декількох сотень тисяч до 1,2 млн. чоловік (сучасна офіційна цифра в 10 млн. чоловік викликана політичними мотивами).

Тестові вправи

1. Вкажіть причини голодомору 1932-1933 рр.:

- а) Неврожай та засуха 1932 р.;
- б) Збільшення експорту хліба;
- в) Злочинна політика сталінського режиму, насильницька колективізація.

2. Вставте пропущені слова, вибравши правильний варіант відповіді в дужках:

У статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» у березні 1930 р. головна відповідальність за «перегини» у колективізації покладалася на [а) центральні органи державної та партійної влади; б) місцеве керівництво]. Після публікації статті насильницький зміст процесу колективізації [в) був відкинений; г) залишався незмінним].

3. Встановіть хронологічну послідовність:

- а) Постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі»;
- б) Хлібозаготівельна криза та застосування «надзвичайних заходів»;
- в) Організація перших МТС в Україні;
- г) Прийняття нового Зразкового статуту колгоспів;
- д) Постанова «Про заходи для ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

4. Встановіть відповідність:

а) Класична сільськогосподарська в колективні	1) політика щодо селянства, направлена на примусове кооперація; об'єднання їх господарства через позбавлення їх права власності на землю, знаряддя праці, с.-г. продукцію;
б) Сталінська колективізація.	2) Добровільне об'єднання товаровиробників з метою ефективного ведення господарства.

5. Скільки селянських господарств було експропрійовано та розкуркулено під час колективізації?

Відповіді на Тестові вправи до теми 32

- 1: в.
- 2: б; г.
- 3: в; б; д; а; г.
- 4: а — 2; б — 1.
- 5: біля 200 тисяч.

§ 33. Суспільно-політичне, духовне і культурне життя

Конституція УРСР 1937 р.

У грудні 1936 р. VIII Надзвичайний з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію СРСР, що законодавчо проголосила перемогу соціалізму в країні. Відповідно до нової союзної Конституції, *30 січня 1937 р. XIV Надзвичайний з'їзд рад України прийняв нову Конституцію УРСР*. Відповідно до неї *політичну основу УРСР склали ради депутатів трудящих міста і села*. Конституція скасувала всі розповсюджені на деякі категорії населення обмеження в правах. *Вибори до рад ставали загальними, прямими і рівними при таємному голосуванні. Проголошувалася особиста недоторканність громадян, таємниця листування, свобода слова, преси, зборів*.

За новою Конституцією республіка, що раніше іменувалася Українська Соціалістична Радянська Республіка, дістала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Найвищим органом державної влади УРСР стала Верховна Рада, а в період між її сесіями Президія. Найвищим виконавчим і розпорядницьким органом державної влади проголошувалася Рада Народних Комісарів (РНК).

Масові репресії і їхні жертви

Цілями масових репресій в Україні було придушення:

- можливого опору режиму особистої влади Й. Сталіна;
- селянського опору усуспільненню власності в ході суцільної колективізації;
- можливого «сепаратизму» керівників республіки й української інтелігенції, що міг би привести до виходу України з СРСР.

Крім того, ув'язнені в таборах і заслані були безкоштовною робочою силою, що планомірно і цілеспрямовано формувалась для виконання значного обсягу народногосподарських робіт.

Свого піку масові репресії досягли в другій половині 30-х рр., ставши продовженням репресій рубежу 20—30-х рр. Жертвами терору стали майже половина складу КП(б)У і більшість членів ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У, члени українського уряду. Були заарештовані і засуджені директори багатьох заводів, творці новітньої військової техніки К. Челпанов, К. Калінін та ін., військові кадри Ю. Коцюбинський, І. Дубовий, І. Федько та ін., діячі науки і культури Л. Курбас, М. Куліш, служителі церкви.

Становище в сфері освіти

Напередодні війни неписьменність серед дорослого населення в основному була ліквідована.

У 1932—1933 навч. р. в Україні нараховувалося близько 21,7 тис. шкіл, у яких навчалися майже 4,5 млн. учнів. У 1934 р. устанавлювалися три типи загальноосвітніх шкіл: *початкова* (чотирирічний курс навчання), *неповна середня* (семирічний), *середня* (десятирічний). Протягом другої п'ятирічки закінчився перехід до загальної обов'язкової початкової освіти, а в містах — до загальної семирічної. У 1940—1941 навч. р. у загальноосвітніх денних школах республіки навчалися 6,7 млн. учнів.

Наука

Вищою науковою установою була Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яку з 1930 р. очолював О. Богомолець. З першої половини 30-х рр. ХХ ст. після ліквідації відділень, секцій і кафедр Академії вона перетворилася на асоціацію окремих науково-дослідних інститутів, підпорядкованих безпосередньо Президії ВУАН.

Наукові установи, окремі вчені досягли значних успіхів. У відкритому в 1928 р. у Харкові Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) працювали І. Курчатова, Л. Ландау (який у цей період опублікував класичну працю з кінетичної теорії плазми). У 1932 р. в УФТІ група учених уперше в Радянському Союзі здійснила штучне розщеплення атома літію. У 1932 р. з ініціативи Є. Патона був заснований Інститут електрозварювання ВУАН. Колектив інституту розробив ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, що вперше у світовій практиці був застосований на Магнітогорському металургійному комбінаті і Дніпробуді. В Україні працювала група талановитих математиків — математична школа Д. Граве.

Розробки Ю. Кондратюка з теорії космічних польотів були вже в 20-ті роки використані фахівцями радянського ракетобудування. Важливе значення мали праці біохіміка О. Палладіна, патологоанатома О. Богомольця, фізіолога Д. Воронцова, медика-офтальмолога В. Філатова.

Художня література і мистецтво

Після прийняття в квітні 1932 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» були ліквідовані самодіяльні літературно-художні об'єднання і створена єдина Спілка радянських письменників України. Літературний процес цілком переводився під контроль партійних чиновників.

Навесні 1933 р., у розпал голоду, почалася хвиля переслідувань українських письменників. Були репресовані О. Слісаренко, О. Досвітний, Остап Вишня, Г. Косинка, Д. Фальківський та ін. Із 259 письменників, що друкувалися в 1930 р., після 1938 р. залишилося тільки 36. У той же час публікувалися твори П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, що прославляли сталінську політику.

Продовжувалася діяльність П. Саксаганського і М. Садовського, акторів Н. Ужвій, А. Бучми, Борисоглібської, оперних співаків М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, О. Петрусенка, Б. Гмирі. Фільми Олександра Довженка ввійшли до скарбниці світового кіномистецтва.

Тестові вправи

1. У 1929 р. змушена була під натиском властей заявити про саморозпуск:

- а) Українська автокефальна православна церква;
- б) Українська греко-католицька церква;
- в) Протестантська церква в Україні.

2. Вставте пропущені слова в уривок із біографії знаменитого українського кінорежисера О.Довженко:

1928 рік дякуючи О.П.Довженко можна вважати роком народження українського національного поетичного кінематографу: На екрани вийшов його фільм ... — кіно епопея про історичну долю українського народу. В основу сюжету наступного фільму ... (1929 р.) були покладені події Київського січневого збройного повстання робітників. У 1930 р. О.Довженко переходить з Одеської на Київську кіностудію, де ставить фільм ... , який приносить йому світове визнання.

3. Встановіть хронологічну послідовність:

- а) Запровадження обов'язкового 4-річного навчання;
- б) Початок переходу до обов'язкової семирічної освіти;
- в) Введення трьох типів загальноосвітніх шкіл: початкової (чотирирічний курс навчання), неповної середньої (семирічний), середньої (десятирічний);
- г) Створення у Харкові Українського фізико-технічного інституту;
- д) Перший фільм О.Довженка «Звенигора».

4. Встановіть відповідність:

а) Прийняття Нової Конституції УРСР XIV Надзвичайним з'їздом Рад України;	1) 25 червня 1934 р.;
б) Перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва;	2) 1930 р.;
в) Процес над «Спілкою визволення України» (СВУ);	3) 30 січня 1937 р.;
г) Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» і ліквідація самодіяльних літературно-художніх об'єднань.	4) квітень 1932 р.

5. Хто із названих далі українських прозаїків та поетів був репресований у 30-ті роки?

М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Остап Вишня, О. Досвітний, Г. Косинка, Д. Фальківський, О. Слісаренко, В. Сосюра.

Відповіді на Тестові вправи до теми 33

- 1: а.
- 2: «Звенигора», «Арсенал», «Земля».
- 3: а; д; б; в; г.
- 4: а — 3; б — 1; в — 2; г — 4.
- 5: Остап Вишня; О.Досвітний; Г.Косинка; Д.Фальківський.

§ 34. Західноукраїнські землі в 1921—1939 рр.

Українські землі в складі Польщі

Українські землі в складі Польщі займали майже третину її території. У вересні 1921 р. Східна Галичина перейшла до Польщі як її складова частина. Був скасований Галицький крайовий сейм і органи самоврядування, проведена територіально-адміністративна реформа: утворені три воєводства, що безпосередньо підпорядковувалися Варшаві. Окупанти заборонили вживати навіть назву «Західна Україна», «Східна Галичина», застосовуючи замість них термін «Малопольська Входня» (Східна Мала Польща). Усіляко відстоюючи ідеї створення однопольської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин, правлячі кола Польщі в 1923 р. перейшли у відкритий наступ на національні права українців у всіх сферах громадського життя. *Заперечувалося існування єдиного українського народу, який штучно поділяли на лемків, бойків, поліщуків. У 1924 р. вживання української мови було заборонено у всіх державних установах і органах самоврядування. Кількість українських народних шкіл у Галичині скоротилося з 2426 у 1921—1922 навчальному році до 352 у 1937—1938 навчальному році. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 30-х рр. залишилося тільки вісім.* Захопивши Львів, поляки відразу ж ліквідували всі українські кафедри університету, залишивши за його стінами українську молодь.

Характер промисловості

У 20—30-х рр. Західна Україна залишалася відсталою аграрною внутрішньою колонією польської держави. Уряд поділяв її територію на дві частини: Польщу «А» (споконвічні польські землі) і Польщу «Б» (так звані «східні креси» — Західна Україна і Західна Білорусія). Стимулюючи розвиток промисловості в Польщі «А», уряд направляв сюди більшу частину капіталовкладень, розвивав транспортну мережу, будував соціально-культурні заклади. У Центральній Польщі знаходилося 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної промисловості. Натомість *окуповані східні території служили ринком збуту продукції іноземної промисловості і джерелом сировини. Відносний розвиток мала лише нафтовидобувна, деревообробна, харчова промисловість. 85% підприємств були дрібними, більшість із них мало кустарний характер.* Польські власті штучно гальмували розвиток продуктивних сил у Західній Україні, проявом чого стала безсоромна експлуатація природних багатств краю.

Аграрні відносини і характер аграрних реформ

Не враховуючи відносного аграрного перенаселення краю, варшавський уряд із 1920 р. стимулював переселення в Галичину і на Волинь польських військових і цивільних колоністів («осадників»), котрі отримували кращі землі і користувалися фінансовими субсидіями. Полякам віддавалася перевага і при проведенні аграрної реформи. При цьому українські селяни продовжували господарювати в умовах хронічного безземелля і скорочення прибутків. Основними рисами аграрних відносин у Східній Галичині цього періоду були приватна власність на землю і малоземелля, а часто — безземелля більшості селянських господарств. *Під тиском селянського руху уряд Польщі оголосив про проведення аграрних перетворень. Суттю аграрної реформи було відокремлення від приватних земель дрібних частин (парцел) і наділення ними селян за викуп.*

Однак, реформа не ліквідувала безземелля, а лише посилила соціальне розшарування на західноукраїнських землях між зубожілим українським селянством і польськими колоністами. У результаті значно скоротилися посівні площі і поголів'я худоби.

«Пацифікація»

Улітку 1930 р. ворожнеча між українським селянством і польськими капіталістами досягла критичної риси. По Галичині прокотилася хвиля підпалів майна польських «осадників», нападів і погромів. Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд переходив до каральних репресивних акцій

відносно українського населення, оголосивши так звану політику «паціфікації» («заспокоєння»). У середині вересня підрозділи польської поліції і кавалерії ввірвалися в українські села, де з нечуваною жорстокістю руйнували житла, просвітницькі заклади, конфіскували майно, фізично знущалися з селян.

Понад 2 тис. українців були заарештовані.

Режим Ю. Пілсудського в 30-ті рр. XX ст. набув ознак військової диктатури. Польський сейм був розпущений, опозиційні парламентські сили, у тому числі і 30 українських депутатів, потрапили до в'язниці. Посилювалися репресії проти національних меншин. У 1934 р. був створений концтабір у Березі Картузькій (нині м. Береза в Білорусі), де більшість політв'язнів склали українці, учасники національно-визвольного руху. У 1935 р. Польща офіційно відмовилася від своїх зобов'язань перед Лігою Націй у відношенні забезпечення прав національних меншин.

Політичні партії в Східній Галичині

У визвольному русі українців проти польського панування визначилися три основні політичні течії: легальні політичні партії, комуністичний рух і радикальне націоналістичне підпілля.

Головною опорою легальних поміркованих політичних сил, які об'єднували у своїх лавах представників інтелектуальних верств населення Східної Галичини, стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Воно виникло в 1925 р. у результаті злиття Української народно-трудова партії (УНТП) і дрібних організацій центристського напрямку Галичини і Волині. На чолі міжпартійного об'єднання стояли Степан Баран, Дмитро Левицький, Василь Мудрий та ін. Неофіційним органом УНДО стала найбільш впливова українська газета «Діло».

Програмні установки об'єднання проголошували боротьбу за самостійну і соборну Українську державу легальними засобами на демократичних засадах. «Легалісти» сповідали ідею мирного вирішення проблеми, широко використовуючи парламент, легальну пресу, демонстрації і відкидаючи терористичні, насильницькі засоби боротьби. На початку 30-х рр. XX ст. УНДО висунуло вимогу автономії українських земель у межах Польщі. Пізніше воно виступило ініціатором «нормалізації» польсько-українських відносин. Індикатором польської лояльності до УНДО стало запрошення провідних українських діячів до співробітництва в структурах влади. Так, один із лідерів партії В. Мудрий був обраний віце-маршалком сейму Речі Посполитої.

Легальний демократичний рух був представлений також Українською соціалістичною радикальною партією (УСРП) і Українською соціал-демократичною партією (УСДП), які у боротьбі за незалежну Україну знаходилися під впливом соціалістичних ідей, при цьому рішуче відкидаючи більшовицький тоталітарний режим.

Впливовим табором національно-визвольного руху західних українців, особливо в 20-ті рр. XX ст, стала комуністична опозиція. Організаційним центром прорадянських сил на окупованій Польщею українській території стала Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Заснована ще в лютому 1919 р. як Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), вона з осені 1923 р. поширила свою діяльність і на Волинь, Полісся, Холмщину, Підляшшя, після чого була перейменована на Комуністичну партію Західної України. Керівниками партії були А. Бараль (В. Савка), С. Букатчук, О. Гаврилюк, М. Заячковський (Косар). За рішенням Комінтерну КПЗУ була проголошена складовою частиною Компартії Польщі (КПП), але мала широку автономію. Головним гаслом комуністів Західної України було возз'єднання всіх етнічних українських земель у межах радянської України. Оскільки в Польщі комуністична діяльність була заборонена, КПЗУ працювала в підпіллі, але при цьому застосовувала як нелегальні, так і легальні методи боротьби.

КПЗУ була ліквідована в 1938 р. за рішенням Виконкому Комінтерну під приводом, нібито керівництво в ній захопила фашистська агентура.

Головною силою націоналістичного підпілля ще з 1920 р. стала Українська військова організація (УВО), що об'єднала колишніх солдатів УНР. Очолив УВО колишній командир січових стрільців полковник Євген Коновалець. Спочатку УВО була суцільно військовою організацією, метою якої була збройна боротьба проти окупантів, підготовка майбутнього антипольського повстання. Із середини 20-х рр. XX ст. керівники організації вели напружену роботу для консолідації всіх націоналістичних сил.

ОУН

У результаті у Відні з 27 січня по 3 лютого 1929 р. працював I конгрес українських націоналістів. На основі злиття різних угруповань (УВО, Групи української національної молоді, Легіону українських

націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді та ін.) було проголошене створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ставши найвпливовішою в західноукраїнському політичному житті, вона розгорнула згодом боротьбу за самостійність і соборність України. Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) був обраний Є. Коновалець.

Лави ОУН за короткий час вирости насамперед за рахунок учнівської і студентської молоді. Членами цієї організації стали талановиті поети-емігранти Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга та ін. Найбільш відомою акцією ОУН стало убивство 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. У 1938 р. ОУН розкололася на дві ворогуючі течії — «поміркованих» на чолі з багаторічним помічником Є. Коновальця А. Мельником та радикалів на чолі з С. Бандерою. Це значно послабило її вплив на подальші соціально-політичні процеси.

Політика румунського уряду відносно українців

Скориставшись розпадом Російської й Австро-Угорської імперій, війська королівської Румунії наприкінці 1918 р. окупували Бессарабію, до складу якої входили українські етнічні землі (Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти), Північну Буковину і частину Мармаросщини (у Закарпатті). Загальна кількість українців на підвладних Румунії територіях складала 790 тис. чоловік. *Румунська влада проводила політику тотальної румунізації, жорстокого тиску на місцеве населення, удаючись до відкритих насильницьких дій.* Так, з 1919 по 1928 рр. на території Буковини зберігався воєнний стан. *Місцевих українців тут не визнавали окремою нацією, оголосивши їх «українізованими румунами».* До 1927 р. всі українські школи були закриті або румунізовані, українська преса була заборонена. *Вживалася спроба румунізувати православну церкву. Окупаційна влада змушувала змінювати українські прізвища за румунським зразком.* На спроби українського населення чинити опір окупантам королівський уряд відповідав жорстокими каральними акціями. Так, *були придушені Хотинське повстання в 1919 р. і Татарбунарське в 1924 р.*

Короткочасна лібералізація румунської внутрішньої політики в 1928—1938 рр. привела до легалізації політичних партій. Частина буковинських громадських діячів, за прикладом галицьких «легалістів» з УНДО, схилилася до компромісу з владою. У 1927 р. вона створила Українську національну партію (УНП) під керівництвом В. Залозецького, що намагалася захищати права українців, зберігаючи лояльність до Румунії.

На протилежних позиціях знаходилися праві і ліві радикали. Останні були представлені прокомуністичними організаціями. Найбільша серед них виникла в 1929 р. на Буковині за назвою «Визволення» і відстоювала ідею приєднання до радянської України.

На початку 30-х рр. на Буковині розгорнувся націоналістичний рух на чолі з І. Григоровичем, А. Забачинським, Д. Квітковським. Буковинські радикали, які здобули великий вплив серед студентських, спортивних, молодіжних організацій, використовували організаційні принципи і методи боротьби оунівців Східної Галичини.

У 1938 р. король Кароль II установив у Румунії військову диктатуру, що призвело до відродження репресивних каральних дій центрального уряду відносно українців.

Закарпаття в складі Чехо-Словаччини

Становище українського населення Закарпаття, що у листопаді 1918 р. добровільно ввійшло до складу Чехо-Словаччини, було значно кращим, ніж у Польщі і Румунії. Чехо-Словацька республіка залишалася єдиною послідовною демократичною державою Центральної Європи, намагалася проводити ліберальну, виважену політику відносно національних меншин.

Переважає більшість українського населення проживало на сході країни (Пряшівщина, Закарпаття) і нараховувало близько 455 тис. чоловік. Особливістю суспільно-політичного розвитку українських земель у складі Чехо-Словаччини була цілковита підпорядкованість українських політичних угруповань чехословацьким партіям. Ідеологічні напрямки їхньої діяльності традиційно розмежовувалися на три табори. *До першого входили закарпатські українці, що продовжували називатися русинами і розглядали себе як частину єдиного російського народу (русофіли). Організаційним ядром їхнього політичного життя стало просвітнє товариство ім. Духновича.* Однак, протягом 20—30-х рр., незважаючи на сприяння празького уряду, русофіли поступово втрачали підтримку місцевого населення.

Менш впливовою була мадярофільська течія «карпаторосів», яких називали мадяронами. Вони стверджували факт утворення в Закарпатті окремої нації русинів («карпаторосів»), відмінної від українців. Гасла русинів про повернення Закарпаття Угорщині маскували проугорські настрої частини суспільства і не користувалися підтримкою серед українського населення.

Найбільш впливовою політичною силою була українофільська течія, що відстоювала ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом. Українофільський табір був представлений декількома організаціями. Серед них найбільш послідовною в захисті прав українського народу була Християнська народна партія, яку очолювали Августин Волошин і брати Брайщаки.

Українські комуністи входили до складу легальної Комуністичної партії Чехо-Словаччини і займали відверто прокомуністичні, прорадянські позиції, наполягаючи на приєднанні краю до радянської України.

Надання автономії Карпатській Україні і проголошення її незалежною державою

У 1938 р. політична ситуація в Закарпатті кардинально змінилася. *Після підписання Мюнхенської угоди почався процес розпаду Чехо-Словацької республіки. 11 жовтня 1938 р. чехословацький уряд оголосив про надання автономії Закарпатській Україні, яка за назвою Карпато-руської держави повинна була знаходитися у федеративних відносинах із Чехією і Словаччиною. Головою закарпатського українського уряду став лідер ХНП А. Волошин. 2 листопада 1938 р. віденський арбітраж прийняв рішення передати Угорщині Південну Словаччину і частину Закарпатської України з містами Ужгород, Берегове і Мукачеве. Уряд А. Волошина переїхав до нової столиці — м. Хуст і активізував дії з політичної консолідації автономії. А. Волошин звернувся до німецького уряду з проханням узяти Карпатську Україну під свій протекторат. Однак, Гітлер вирішив передати край Угорщині, щоб утягнути останню у свої агресивні плани.*

У ніч з 14 на 15 березня 1939 р. німецькі війська почали окупацію Чехо-Словаччини. У той же час Угорщина зі згоди Берліна почала захоплення Закарпаття. *15 березня 1939 р. на засіданні сейму в Хусті Карпатська Україна була проголошена незалежною державою. Її Президентом став А. Волошин. Але вже 18 березня угорські війська після запеклих боїв ввірвалися в Хуст, і знову утворена держава українського народу припинила своє існування.*

Тестові вправи

1. Члени ОУН у своїй діяльності надавали перевагу:

- а) мирним, парламентським формам боротьби;
- б) організованим у рамках закону страйкам, демонстраціям, бойкотам;
- в) терористичним актам, експропріації та саботажу.

2. Вставте пропущені слова і цифри:

У відповідь на колонізацію вищої освіти у Східній Галичині українці заснували у Львові таємний ..., який діяв у ... роках.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Відмова Польщі від своїх зобов'язань перед Лігою Націй з питання забезпечення прав національних меншин;
- б) Скликання 1 конгресу українських націоналістів;
- в) Вбивство ОУН польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького;
- г) Проголошення Карпатської України незалежною державою;
- д) Створення Української національної партії (УНП) під керівництвом В.Залозецького в Буковині, що знаходилася під владою Румунії.

4. Встановіть відповідність:

а) Августин Волошин;	1) Один із лідерів українського національного руху, творець та командир підрозділів січових стрільців. Активний учасник бойових дій у 1918—1919 рр. у складі армій УНР. Ініціатор створення ОУН;
б) Степан Бандера;	2) Учасник українського національно-культурного руху в Закарпатській Україні

- на початку XX ст. Політичний діяч.
Президент незалежної Карпатської
України у 1939 р.;
- в) Євген Коновалець. 3) Активний діяч ОУН, з 1941 р. —
голова Революційного
Проводу ОУН. Після Другої світової
війни керував боротьбою
українського національного
підпілля проти радянської влади.

5. Що означає українською термін «пацифікація» — політика польського уряду по відношенню до українського населення у 30-ті роки?

Відповіді на Тестові вправи до теми 34

- 1: в.
- 2: університет; 1921—25 рр.
- 3: д; б; в; а; г.
- 4: а — 2; б — 3; в — 1.
- 5: «умиротворення, заспокоєння».

§ 35. Україна під час Другої світової війни (1939—1945 рр.) · Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі

Початок Другої світової війни

1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина напала на Польщу. Східний кордон Польщі, котра була створена як буферна держава для забезпечення «санітарного кордону» з більшовиками і готувалася тільки до війни проти СРСР, була неукріпленою. Уряд Польщі, який розглядав гітлерівську Німеччину як союзника (вже у січні 1934 р. Польща першою з європейських держав уклала з Гітлером пакт про дружбу і ненапад, разом з Німеччиною приймала участь у розчленуванні Чехо-Словаччини), не зумів підготувати війська для опору гітлерівській агресії. Протягом 18 днів німецькій армії вдалося розчленувати, оточити і розгромити основне угруповання польських військ. Зв'язані з Польщею союзницькими зобов'язаннями Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччини, США оголосили про свій нейтралітет. Однак правлячі кола Великої Британії і Франції, продовжуючи політику «умиротворення», розглядали польську територію як плацдарм для нападу гітлерівців на СРСР і розраховували, що просування німецької армії на схід приведе до зіткнення Німеччини з Радянським Союзом. Велика Британія навмисно затягувала відправлення експедиційного корпусу на континент. Франція, яка мала 110 дивізій проти 23 німецьких, що знаходилися на західному кордоні Німеччини, також не надала ніякої підтримки Польщі. Її війська одержали розпорядження утриматися від наступу на основні позиції супротивника. Авіації заборонялося бомбардувати Німеччину.

СРСР, незважаючи на тільки що укладений з Німеччиною мирний договір, спочатку запропонував Польщі допомогу зброєю і боєприпасами, однак через негативну реакцію польського уряду, а також бездіяльність військ Англії і Франції фактично відмовився від своєї пропозиції. Після 17 вересня 1939 р. на вимогу Німеччини дотримуватися положень договору частини Червоної Армії зайняли територію західних областей України і Білорусії, які відійшли до Польщі після польсько-радянської війни 1920 р., а також Віленський край, захоплений Польщею в 1918 р. Останній разом з м. Вільнюсом був переданий Литовській державі.

Вступ Червоної армії на територію Західної України і возз'єднання останньої з Українською РСР

17 вересня 1939 р. відповідно до секретних радянсько-німецьких домовленостей Червона армія перейшла польський кордон і зайняла майже всі землі, населені українцями і білорусами (територія загальною площею більше 190 тис. км² і населенням більше 12 млн. чол.). Рішеннями Народних зборів у Львові про возз'єднання з Україною, сесій Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, прийнятими в жовтні—листопаді 1939 р. і серпні 1940 р. західноукраїнські землі були включені до складу УРСР.

Входження Північної Буковини і Бессарабії до СРСР

27 червня 1940 р. радянський уряд направив Румунії ноту з вимогою протягом чотирьох днів звільнити Бессарабію і Північну Буковину від румунських військ і передати ці території СРСР. Уряд Румунії вимушений був прийняти пропозиції Радянського Союзу. Таким чином, радянсько-румунський конфлікт був вирішений мирним шляхом.

28 червня 1940 року о 14 годині частини Червоної армії перейшли через р. Дністер і вступили на буковинську і бессарабську землі. У Бессарабії і Північній Буковині виникли органи радянської влади. Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла закон про створення нової союзної республіки в складі СРСР — Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Північна частина Буковини, Хотинський, Аккерманський і Ізмаїльський повіти Бессарабії були включені до складу Української РСР.

Населення Української РСР після возз'єднання в складі республіки більш 8,1 млн. жителів Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії збільшилося до червня 1941 р. до 41 657 тис. чоловік, а її територія — до 560 тис. км².

Радянізація західних областей України

Після возз'єднання з Україною на західноукраїнських землях були проведені соціально-економічні реформи, що включали в себе:

- конфіскацію поміщицьких і монастирських земель;
- націоналізацію банків і великої промисловості;
- колективізацію сільського господарства;
- реконструкцію і будівництво нового виробництва;
- проведення виборів;
- українізацію, розширення мережі українських навчальних закладів;
- зміцнення системи охорони здоров'я, безкоштовне медичне обслуговування населення;
- створення системи соціального забезпечення тощо.

Однак, ці реформи здійснювалися жорсткими командно-адміністративними методами, не враховували місцевих особливостей, порушували звичний уклад життя західних українців, вели до ліквідації раніше створених структур (заборона політичних партій, арешт і депортація їхніх лідерів, насильницька колективізація, припинення діяльності товариства «Просвіта» тощо). Радянізація західних областей супроводжувалася репресіями, у ході яких було заарештовано і вислано близько 10% населення: службовців старого держaparату, місцевих комуністів, служителів церкви, підприємців, заможних селян, значну частину інтелігенції.

Тестові вправи

1. Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР було прийнято:

- а) Верховними Радами СРСР та УРСР у листопаді 1939 р.;
- б) Верховною Радою УРСР у вересні 1939 р.;
- в) Народними Зборами Західної України у жовтні 1939 р.

2. Вставте пропущені слова в текст:

Після возз'єднання у 1939-1940 рр. з Радянською Україною західноукраїнських земель на них були проведені соціально-економічні реформи, що включали в себе:

- ... поміщицьких і монастирських земель;
- ... банків і великої промисловості;
- ... сільського господарства.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Мюнхенська угода глав урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії;
- б) Підписання СРСР договору з Францією та Чехословаччиною про взаємодопомогу;
- в) Створення «осі Берлін — Рим — Токіо»;
- г) Підписання радянсько-німецького договору про взаємодопомогу і ненапад.

4. Встановіть відповідність історичних подій і дат:

- а) Вступ Червоної Армії на територію Західної України і возз'єднання останньої з Українською РСР; 1) 17 вересня 1939 р.;
- б) Вступ Червоної Армії на територію Північної Буковини та Бессарабії; 2) 1 вересня 1939 р.;
- в) Початок Другої світової війни. 3) 28 червня 1940 р.

5. Наскільки збільшилося населення Української РСР після возз'єднання із Західною Україною?

Відповіді на Тестові вправи до теми 35

- 1: а.
- 2: конфіскація; націоналізація; колективізація.
- 3: б; в; а; г.
- 4: а — 1; б — 3; в — 2.
- 5: на 8,1 млн. чол.

§ 36. Україна в 1941—1945 рр.

Напад Німеччини на СРСР

За планом «Ост» намічалось протягом 30 років виселити з України мільйони людей, заселивши її німецькими колоністами. Частина українських земель намічалось передати союзникам Німеччини.

22 червня 1941 р. в Україну вторглись 57 дивізій і 13 корпусів німецької групи армій «Південь». Їм протистояли 80 дивізій Київського й Одеського округів. Одночасно румунські війська через Молдавію вторглись у південні райони Правобережжя, наступаючи на Крим. У перші години війни на Південно-Західному фронті німці завдали масований бомбовий удар по 66 аеродромам, вивівши з ладу більшість радянських військових літаків. Диверсійні групи завчасно порушили армійський зв'язок і управління військами. Танковими клинами при масованій підтримці авіації були розсічені частини, розташовані в прикордонній смузі. Зайнявши великі міста Західної України, німці підійшли до Києва, Одеси, інших життєво важливих центрів республіки. У полон потрапила велика кількість червоноармійців і командирів, серед них десятки тисяч беззбройних військових будівельників, які споруджували оборонні укріплення та сотні тисяч щойно мобілізованих призовників. Було захоплено багато військової техніки, боєприпасів, продовольства, пального.

Ситуація на фронті ще більше ускладнювалася через розгубленість радянського керівництва. Директивний лист ЦК ВКП(б) партійним і державним органам прифронтових районів було спрямовано тільки на 8-й день війни, Державний Комітет Оборони утворений на 9-й. Й. Сталін виступив перед народом тільки на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися в територію України на 350 км.

Режим воєнного стану

Режим воєнного стану був запроваджений із початком війни в ряді районів СРСР. Він передбачав:

— перебудову державного управління: створення Ставки Головного командування Збройними силами (23 червня) і ДКО (Державного комітету оборони) (30 червня 1941 р.), які наділялися всією повнотою влади в країні. Главою ДКО і Головнокомандуючим став Й. Сталін;

— запровадження військових трибуналів, арешти в тилу всіх «підозрілих осіб», інтернування з території країни громадян держав, що воювали проти СРСР, а також висилка в східні райони громадян СРСР німецького походження;

— перебудову народного господарства на військовий лад (збільшення робочого дня і робочого тижня; скасування чергових відпусток; запровадження карткової системи постачання населення продовольством і товарами першої потреби);

— мобілізацію усіх військовозобов'язаних 1905–1918 рр. народження на території усіх військових округів (крім Середньоазійського, Забайкальського і Далекосхідного), а також формування народного ополчення з добровольців, які не підлягають мобілізації. Уже до 1 липня 1941 р. Збройні Сили СРСР поповнилися на 5,3 млн. чол., однак, значна частина призваних не була забезпечена озброєнням і потрапила в німецький полон у перші місяці війни.

3 липня 1941 р. відбувся виступ Й. Сталіна зі зверненням до народу по радіо, у ході якого війна була оголошена Великою Вітчизняною війною радянського народу.

Евакуація на Схід

24 червня за рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР була створена Рада евакуації. Порядок вивозу людей і майна був визначений спеціальною постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. У серпні 1941 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили «Військово-господарський план на IV квартал 1941 р. і на 1942 р. по районах Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану і Середньої Азії». План передбачав прискорене промислове будівництво на Сході, збільшення виробництва озброєнь, боєприпасів, сировини для військової промисловості, металу, нафти, вугілля тощо. Намічалось переміщення в тиліві райони країни підприємств із прифронтової смуги.

Організовано проводилася евакуація мільйонів людей, великої кількості промислових підприємств, устаткування, матеріальних і культурних цінностей із районів, над якими нависла загроза окупації.

Евакуація відбувалася в міру просування ворожих військ. За перші півроку війни з районів, що знаходилися під загрозою окупації, було вивезено близько 1,5 тис. великих промислових підприємств. Були евакуйовані вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути, культурні установи. На схід країни було відправлено до 1,5 млн. вагонів з устаткуванням, сировиною, паливом, евакуйовано більше 10 млн. чол. Переміщення промисловості і людських ресурсів у таких масштабах було безпрецедентним в історії. Після розгрому німців під Москвою евакуація промисловості була припинена.

На території, тимчасово окупованій ворогом, промислові підприємства випускали до війни 68% чавуну, 58% сталі, 57% прокату чорних металів, 63% вугілля, переважну частину бойової техніки, озброєння, боєприпасів.

Необхідно було заповнити ці втрати і зробити східні райони країни основною військово-промисловою базою. У вирішальному ступені це залежало від швидкого розміщення і введення в дію евакуйованих на схід підприємств і устаткування. У найтяжчих умовах розгортання промислових підприємств було здійснено в небагато короткий термін. Уже навесні 1942 р. більша частина евакуйованих оборонних підприємств почала випускати продукцію.

До середини 1942 р. перебудова економіки на обслуговування потреб війни була завершена. Обсяг валової продукції всієї промисловості перевершив рівень 1941 р. більше ніж у 1,5 рази. У східних районах країни вироблялося понад 25% усієї бойової техніки, озброєння і боєприпасів.

Величезних збитків заподіяла війна радянському сільському господарству. На окупованій території до війни проживало 45% населення СРСР і вироблялося більше половини всієї продукції землеробства і тваринництва. Виробництво і заготівля сільськогосподарських продуктів у 1941 р. значно скоротилися. У країні була запроваджена карткова система на продовольчі і промислові товари. Для відшкодування втрат були вжиті заходи для розширення посівних площ у Поволжі, на Уралі, у Сибіру, Казахстані і Середній Азії.

Бойові дії влітку і восени 1941 р.

Втративши в перших прикордонних боях більшість літаків і танків, частини Червоної армії не могли вже не тільки наступати, але й успішно оборонятися. Маси погано озброєних і ще гірше керованих військ потрапляли в численні «котли».

Керівництво Ставки, яке не володіло обставовкою, в перші дні війни спробувало протиставити німецькій I танковій групі в районі Луцьк — Броди — Рівне — Дубно вісім механізованих корпусів Південно-Західного фронту (позбавлених пального і боєприпасів). У ході великої танкової битви німецька армія зазнала певних утрат, однак, при цьому танкові сили радянського фронту вже до початку липня були практично знищені. На Південному фронті (під Уманню в серпні й у районі Мелітополя в жовтні 1941 р.) потрапили в оточення і були знищені чотири армії.

На різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні (у районі Леско на р. Сянок) частина військ 17-ї німецької армії була зупинена аж до початку липня 1941 р.

У результаті перших місяців війни війська Південно-Західного фронту з величезними втратами залишили Україну. Майже 1,5 млн. червоноармійців і командирів потрапили в 1941 р. у полон.

В результаті оборони навесні і восени 1941 р. стратегічний план німецького керівництва — швидко і безперешкодно захопити Україну був зірваний військами Південно-Західного і Південного фронтів. Німецька армія зазнала втрат, які у 3 рази перевищували сумарні втрати всіх попередніх німецьких кампаній на Заході: у Польщі, Західній, Північно-Східній Європі і на Балканах. До зими 1941 р. ударні угруповання німецької армії були виснажені і змушені були призупинити активний наступ.

Оборона Києва, Одеси і Севастополя

В Україні із середини липня 1941 р. вирішальні бої розгорнулися на київському напрямку. Опір і контрудари радянських військ під Новоградом-Волинським, Житомиром, Бердичевом затримали просування німецької армії. За цей час був приведений у бойову готовність Київський укріплений район, створені нові оборонні рубежі. За допомогою народного ополчення Червона армія більше двох місяців тримала оборону Києва. Але наприкінці серпня супротивник направив із центрального напрямку на південь сильне танкове угруповання, форсував Дніпро на північ і південь від Києва. Над військами, що обороняли Київ, нависла загроза оточення. У цій ситуації командування Південно-Західного фронту звернулося до Ставки Верховного Головнокомандування за дозволом відтягнути війська з напівоточеного Києва. Однак, Сталін наказав «за будь-яку ціну» утримати Київ.

Тільки 17 вересня 1941 р., коли утворився «котел», Ставка дозволила залишити Київ. У київському оточенні припинили існування чотири армії.

Одночасно із наступом на Київ 300-тисячна румунська армія повела широкий наступ на південний схід і південь України.

Більше двох місяців у глибокому тилу ворога продовжувалася оборона Одеси — важливої бази Чорноморського флоту. На її захоплення було кинуте 18 румунських дивізій, що значно перевищувало сили захисників. З 8 серпня до 16 жовтня солдати, матроси і жителі міста відбивали атаки супротивника. Тільки в зв'язку із загрозою захоплення Криму, за наказом Ставки захисники організовано залишили місто. Війська, що покидали місто, вивезли майже усе військове майно і тисячі тонн промислового устаткування. Окрема приморська армія (командуючий генерал І. С. Петров), яка захищала Одесу, була евакуйована до Севастополя, де брала участь у героїчній обороні міста.

У другій половині жовтня 1941 р. гітлерівці ввірвалися в Крим. Їхня спроба з ходу завладіти Севастополем була зірвана захисниками міста. Почалася героїчна оборона, що продовжувалася 250 днів. Ворог неодноразово намагався захопити місто штурмом, вів інтенсивні бомбардування. Захисники Севастополя відбивали всі атаки, скоюючи великі сили супротивника. Під Севастополем супротивник втратив убитими і пораненими близько 300 тис. солдатів і офіцерів. Тільки на початку липня 1942 р. частини Червоної армії залишили Севастополь.

Причини невдач Червоної армії

На рубежі 30—40-х рр. XX ст. Україна в складі СРСР розвивалася під впливом суперечливих, часто трагічних подій і факторів, вплив яких серйозно утруднював зміцнення обороноздатності держави. Основними причинами поразок Червоної армії в перші місяці війни більшість істориків вважає:

1. Прорахунки радянського керівництва в галузі зовнішньої політики, в оцінці дій Німеччини і часу її ймовірного нападу на СРСР;
2. Відсутність реалістичного плану стратегічної оборони («миттєвий контрудар і перенесення війни на ворожу територію»).
3. Помилки Генштабу і Наркомату оборони в розташуванні військ прикордонних округів. Інженерні оборонні споруди на колишньому радянсько-польському кордоні були спішно демонтовані, нова укріплена лінія не була готова. До нового кордону були стягнуті аеродроми й армійські склади, а війська Київського й Одеського округів до червня 1941 р. були дислоковані так само, як і в 1939—1940 рр., залишаючись у глибині території. Таке розташування дозволило супротивникові в перші години війни знищити склади й авіацію, здійснювати глибокі охоплення й оточення значних угруповань радянських військ, позбавивши їх матеріально-технічного постачання.
4. Репресії напередодні війни серед командного складу Червоної армії, у результаті яких командирами великих з'єднань стали офіцери середнього командного складу, які не мали відповідного досвіду управління.
5. Повільне переозброєння і впровадження розробок нової військової техніки.
6. Жорстка централізація управління військами з боку Ставки при відсутності належної системи зв'язку і управління, що позбавило фронтових командирів можливості приймати оперативні рішення, виходячи з конкретної бойової обстановки.
7. Масованість удару німецької армії, перевага супротивника в чисельності й озброєнні на основних напрямках наступ (хоча загальна кількість військ СРСР і Німеччини на початок війни була приблизно рівною).
8. Ослаблення морального духу народу через глибоку невідповідність офіційної пропаганди дружби з Німеччиною після вересня 1939 р. дійсному положенню справ, заборони викриття фашизму, дезорієнтація населення і командного складу армії тезами про «війну тільки на ворожій території». Деморалізація значної частини військовослужбовців у результаті розвалу системи управління військами в перші ж дні війни.

Бойові дії взимку — навесні 1942 р.

Після поразки Німеччини під Москвою (грудень 1941 — січень 1942 р.) Червона армія перейшла в загальний наступ. 18 січня почався наступ радянських військ в Україні. Південно-Західному фронту під командуванням генерала Ф. Я. Костенка і Південному фронту під командуванням генерала Р. Я. Малиновського довелося вести наступ проти ворожої групи армій «Південь», що мала перевагу в живій силі, танках і артилерії. Це позначилося на темпах наступу і його результаті. На харківському напрямку радянські війська прорвали оборону супротивника між Балаклесю і Червоним Лиманом і з запеклими боями заглибилися у ворожу оборону на 90 км, утворивши так званий барвінківський виступ. Далі вони просунулися не змогли, зустрівши різко зростаючий опір супротивника. Його донбаське угруповання отримало підкріплення: у січні — 5, у лютому — 3 і в березні — 4 дивізії.

У ніч на 26 грудня 1941 р. почалася Керченсько-Феодосійська десантна операція на крайньому південному краї радянсько-німецького фронту. Військам, що входили в Закавказький (з 30 грудня — Кавказький) фронт, ставилося завдання деблокувати Севастополь і звільнити Крим. Висадка десанту 51-ї армії на Керченський півострів через непогоду і слабе артилерійське забезпечення пройшла складно, однак, десантники змогли захопити плацдарм у районі Керчі, і зайняти саме місто, після чого радянські війська зайняли Феодосію. Уникаючи оточення, німці відійшли в глиб Криму.

12 травня розгорнулися активні бойові дії в районі Харкова, де перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту. Однак, 17 травня німецькі війська, отримавши значні підкріплення, почали контрнаступ, оточивши значні сили Південно-Західного і Південного фронтів. Боротьба радянських військ в оточенні, що продовжувалася до 29 травня, була дуже важкою: німецька авіація панувала в повітрі, частини відчували гострий брак боєприпасів, пального, продовольства.

Незважаючи на це, вони здійснювали спробу за спробою вирватися з оточення. Окремим загонам із групи військ генерала Ф. Я. Костенка, відрізаної на захід від Сіверського Дінця, удалося пробитися через фронт на

східний берег ріки. Удар ззовні, організований командуванням південно-західного напрямку, дозволив вийти з оточення ще близько 22 тис. бійцям і командирам.

Невдалий кінець Харківської операції позначився на становищі військ усього південно-західного напрямку. Вони втратили важливий оперативний плацдарм південніше Харкова і перейшли до оборони в невідгдних умовах, коли супротивник заволодів ініціативою і отримав перевагу в силах і засобах.

Німецьке командування, розвиваючи наступ на вовчанському і куп'янському напрямках, у червні 1942 р. змусило радянські війська відійти за р. Оскол. Німецький наступ на Півдні України й у Криму поставив радянське угруповання військ, що знаходилося там, перед загрозою оточення, що змусило Ставку віддати наказ про термінову евакуацію. До кінця липня 1942 р. практично вся територія України була окупована німецькими, румунськими та угорськими військами.

Окупаційний режим

У планах завойовників України приділялася роль аграрно-сировинного придатка фашистської Німеччини. Окупанти мали намір знищити високорозвинену промисловість України, а її населення перетворити на рабів. З перших днів окупації усі фабрики і заводи, земля і майно колгоспів і радгоспів оголошувалися власністю гітлерівської Німеччини. Частина підприємств була повернута колишнім власникам. Заробітна плата була дуже низькою.

На базі колгоспів і радгоспів були створені «спільні двори» і державні маєтки з метою забезпечення заготівель хліба та інших сільськогосподарських продуктів для постачання німецької армії і вивозу в Німеччину. Робота тут була обов'язковою для селянства, безкоштовною і тривала повний світловий день.

Крім цього, з населення стягувалася величезна кількість різних податків (за будинок, садибу, двері, худобу, свійських тварин — собак і кішок тощо). Селянин, незалежно від наявності корови, повинен був здати 600—700 л. молока або ж оплатити відповідний додатковий податок. Запроваджувався подушний податок — 120 крб. за чоловіка, 100 крб. за жінку. Крім офіційних податків, окупанти удавалися до прямого пограбування населення, мародерства.

Була запроваджена обов'язкова трудова повинність для всього населення, включаючи підлітків від 14 років. Понад 2 млн. чоловік, переважно молоді, окупанти вивезли на роботи в Німеччину. Багато з них загинули від голоду і непосильної праці.

Населенню міст заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою, аптеками, магазинами, ресторанами, перукарнями. Військовим чинам вермахту, навіть нижчим, надавалося право розстрілу без суду і слідства.

В Україні діяло 180 концентраційних таборів. За роки окупації в Україні були убиті і замучено більше 4 млн. цивільного населення і більше 1,3 млн. військовополонених, а усього вона втратила 17 млн. чол.

Розчленовування України

Завойовники розчленували українські землі. Закарпаття ще до початку Другої світової війни із санкції гітлерівського уряду було окуповане Угорщиною. Буковину, Ізмаїльщину, землі між Бугом і Дністром із центром в Одесі були передані Румунії, що почала створювати тут свою колонію за назвою «Трансністрія», кілька західних областей під назвою «дистрикт Галичина» передали до складу так званого Польського генерал-губернаторства. Прифронтові райони перебували під владою армійського командування, а для управління іншими територіями окупанти створили «рейхскомісаріат Україна» з центром у м. Рівному. На посаду рейхскомісара України А. Гітлер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю і нетерпимістю до слов'ян.

Окупаційний режим залучав до співпраці активістів українського національного руху, сформувавши з них підконтрольне СД «місцеве самоврядування» і поліцію, використовувані для збору податків, боротьби з місцевим підпіллям і знищення євреїв. У західних областях із членів національного руху за активної підтримки уніатської церкви були створені українська дивізія «СС-Галичина», батальйони СС «Нахтігаль» і «Роланд». Однак, будь-які спроби українських національно орієнтованих кіл домогтися від гітлерівського уряду автономії українських земель (так, у червні 1941 р. вони спробували проголосити українську державу під протекторатом Німеччини) негайно придушувалися.

Битва за Лівобережну Україну і Донбас

Розгром німецько-фашистських військ у Курській битві (липень 1943 р.) — створив передумови для наступу Червоної армії по усьому фронту, зокрема, на Лівобережній Україні. Перед Центральним, Воронежським, Степовим, Південно-Західним і Південним фронтами було поставлене завдання визволення Донбасу, Лівобережної України, форсування Дніпра і створення плацдармів на Правобережній Україні. У районі Харкова в результаті великої воєнної операції «Полководець Румянцев» у серпні 1943 р. було знищене велике угруповання німецьких військ. У результаті успішного наступу радянські війська у вересні 1943 р. звільнили Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області, лівобережні райони Київщини і Донбас.

Форсування Дніпра

Наприкінці серпня 1943 р. радянські війська почали стрімкий рух до Дніпра. Використовуючи цю природну перешкоду, гітлерівці намагалися зупинити наступ Червоної армії.

Наприкінці вересня, після завятих боїв звільнивши Лівобережну Україну і Донбас, радянські війська вийшли до Дніпра і з ходу почали форсування ріки одночасно на багатьох ділянках 750-кілометрового фронту. Передові частини на підручних засобах — рибальських човнах, плотах, дошках, порожніх бочках — форсували Дніпро.

Протягом жовтня велися запеклі бої за утримання і розширення плацдармів на західному березі Дніпра. Особливо важкі бої розгорнулися на підступах до Києва. Оборона супротивника була прорвана. 5 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту ввійшли в Київ, і 6 листопада місто було цілком звільнене.

Розвиваючи далі наступ, Червона армія звільнила великі промислові міста півдня України — Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Вихід до нижньої течії Дніпра дозволив радянським військам блокувати супротивника в Криму.

У результаті розгрому німецьких військ під Курськом і виходу Червоної армії до Дніпра завершився докорінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни. Стратегічна ініціатива, захоплена Червоною армією узимку 1942—1943 рр., була закріплена й утримувалася нею до остаточного розгрому фашистської Німеччини.

Визволення Києва

Зазнавши поразки на Лівобережній Україні, гітлерівське командування сподівалося прикритися водним рубежем для переформування своїх пошарпаних військ. Однак радянські війська з ходу форсували Дніпро. На південь від Києва вони закріпилися на Букринському, а на північ — на Лютетському плацдармах.

Неоціненну допомогу Червоній армії надали радянські українські партизанські загони, які ще до приходу військ захопили 25 переправ на Дніпрі, Десні і Прип'яті.

Визволення Києва покладалося на Перший Український фронт, яким командував генерал М. Ватутін.

Ранком 3 листопада 1943 р. радянська артилерія відкрила ураганний вогонь по укріпленнях супротивника. Оборона була прорвана. Танкісти під командуванням Д. Рибалка й А. Кравченка, прикриваючи наступ піхоти, ринулися в прорив. 5 листопада 1943 р. зав'язалися бої біля передмістя Києва — Святошина. 6 листопада Київ був цілком звільнений.

Наступальні операції на Правобережжі й у Криму

Наступ на Правобережній Україні почався ще наприкінці грудня 1943 р. із плацдармів, створених у результаті форсування Дніпра. Він розгорнувся від Полісся до Чорного моря і здійснювався силами чотирьох Українських фронтів.

Гітлерівське командування надавало величезного значення утриманню Правобережної України і сподівалося зупинити на Дніпрі подальше просування радянських військ. Особливо завзято воно трималося за Корсунь-Шевченківський виступ на Дніпрі, розташований у 80 км. південніше Києва, розраховуючи вести з його наступальні операції, щоб вибити радянські війська з плацдармів на Правобережній Україні.

Після успішних наступальних дій війська 1-го Українського фронту (командуючий — генерал М. Ф. Ватутін) із півночі і війська 2-го Українського фронту (командуючий — генерал І. С. Конєв) з півдня оточили 28 січня 1944 р. корсунь-шевченківське угруповання, де знаходилося 10 гітлерівських дивізій. Після того, як оточеними був відхилений ультиматум про капітуляцію, радянські війська 17 лютого знищили

вороже угруповання. Нищівних ударів Червона армія завдала німецьким військам під Бердичевом, Житомиром, Рівним, Луцьком, Нікополем і Кривим Рогом.

У березні—квітні 1944 р. за допомогою масованих танкових ударів радянські війська з ходу форсували ріки Південний Буг, Дністер, Прут і звільнили Херсон, Вінницю, Миколаїв, а на початку квітня — Одесу.

У результаті Житомирсько-Бердичівської, Корсунь-Шевченківської і Рівненсько-Луцької військових операцій чотири Українських фронти вигнали німецькі війська і їхніх союзників із території Правобережжя.

В липні 1944 р. радянські війська нанесли ряд ударів на Рава-Руському і Львівському напрямках, звільнивши від німців Львів, Перемишль, Станіслав (тепер — Івано-Франківськ) та інші міста. В жовтні 1944 р. було повністю звільнене Закарпаття.

Радянське підпілля і партизанський рух

Партизанський рух в Україні був представлений:

— радянськими підпільними організаціями і партизанськими загонами, керівництво якими здійснювали ЦК ВКП(б) і командування радянськими збройними силами. Метою радянського Опору із самого початку війни була активна боротьба з нацистськими окупантами і їхніми союзниками і відновлення радянської влади в Україні. Радянське підпілля і партизанський рух виникли відразу після окупації на більшій частині території України. Однак, через відсутність великих лісових масивів у більшій частині лівобережної лісостепової і степової зонах республіки більшість партизанських загонів у цих регіонах уже до початку зими 1941 р. були розгромлені супротивником. У Криму радянські партизанські бази і диверсійні загоны, залишені після відходу Червоної армії, були практично відразу знищені націонал-ісламістськими загонами представників радикальної частини кримськотатарського населення, які сподівалися на відродження кримськотатарської державності під протекторатом Німеччини. Після цього в степовій і лісостеповій зонах діяли лише невеликі диверсійні групи і міське підпілля. Основна база українського радянського партизанського руху сформувалася в районі Чорного Лісу на півночі України (Чернігівська, Сумська, частково Київська області). Тут були створені великі території, контрольовані партизанами (так звані партизанські краї і зони, а також радянські райони, у яких фактично була відновлена радянська влада). Найбільші партизанські з'єднання діяли під командуванням О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова.

У більшості областей Північної, Східної, Центральної і Південної України діяло радянське підпілля, що здійснювало розвідувальну, диверсійну і пропагандистську роботу.

Основними методами боротьби радянського Опору були активні диверсійні і розвідувальні дії в німецькому тилу, а з 1942 р. — великомасштабні бойові операції (глибокі рейди партизанських з'єднань і планомірне масове руйнування комунікацій, особливо — залізниць). У 1942 р. для централізації керівництва радянським партизанським рухом був створений Український штаб партизанського руху (УШПР) під керівництвом генерала Т. Строчака, підпорядкований безпосередньо КП(б)У. Розрізнені удари по ворожому тилу змінилися планомірним і систематичним виконанням партизанами завдань радянського військового командування. Найбільші за масштабами військові дії проти німецьких військ здійснював радянський партизанський путівльський загін, що згодом виріс у з'єднання під командуванням С. Ковпака. З'єднання пройшло рейдами по Україні 15,4 тис. км., громило на своєму шляху німецькі гарнізони, військові частини, залізничні мости й автодороги. У Чернігівській області діяло з'єднання на чолі з О. Федоровим, у Поліссі і Правобережжі з'єднання О. Сабурова. За рішенням Українського штабу партизанського руху на території Сумської і Брянської областей із декількох загонів було створене з'єднання під командуванням Г. Наумова. У Західній Україні діяли також диверсійно-розвідувальні загоны Д. Медведєва, Ю. Себесяка та інші.

У листопаді 1942 р. почали глибокі рейди в тилу ворога в Україні партизанські з'єднання С. Ковпака й О. Сабурова, знищуючи німецькі гарнізони, тиліві частини, склади і шляхи сполучення. У 1942—1943 рр. радянські українські партизанські загоны проводили великомасштабні диверсійні операції «Рейкова війна» та «Концерт». Під час Сталінградської і Курської битв вони підривали в середньому по 10 ворожих ешелонів на добу, блокуючи доставку на фронт живої сили супротивника, боєприпасів і продовольства. Тільки влітку і восени 1943 р. партизани України знищили більше 20 тис. окупантів, розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 ешелонів із військовим вантажем.

ОУН та УПА у період війни

На початку війни ОУН розраховувала на відновлення української державності на окупованій німецькими військами території. Ще до початку Другої світової війни ОУН співробітничала з гітлерівцями. За допомогою Німеччини керівництво ОУН проводило формування Легіону українських націоналістів для боротьби на радянських землях.

30 червня 1941 р. у Львові скликані з ініціативи С. Бандери Українські національні збори проголосили про утворення Української держави і її уряду на чолі з Я. Стецьком. Однак, уже 9 липня 1941 р. Німеччина відмовилася визнати українську державу. Український уряд був розігнаний, а 15 вересня 1941 р. за наказом А. Гітлера С. Бандера і Я. Стецько були заарештовані.

Після цього ОУН-Б проголосила про свій перехід на шлях збройної боротьби як із радянською владою, так і з німецькими військами. Сформовані з галичан за активної участі ОУН батальйони СС «Роланд» і «Нахтігаль» відмовилися виконувати накази німецького командування і були розформовані. До кінця 1941 р. у Східній Галичині була створена розгалужена підпільна мережа ОУН («похідні групи») із суворою конспірацією і чіткою організацією. Наприкінці 1942 р. прихильники С. Бандери приступили до формування великих партизанських сил. Однак до 1944 р. бандерівці утримувалися від нападів на німецькі гарнізони і комунікації. ОУН-М продовжувала співробітничати з німецьким окупаційним командуванням, надаючи йому активну допомогу у формуванні «місцевого самоврядування» і української міліції.

Таким чином, ОУН розкололася на дві частини: ОУН-М — під керівництвом А. Мельника (який вважав головними ворогами України більшовиків і вважав за можливе боротися проти них «у союзі», а фактично під керівництвом гітлерівської Німеччини) і ОУН-Б («Революційний провід ОУН») — під керівництвом С. Бандери (що ставив за мету боротьбу за незалежність, спираючись тільки на власні сили при «нейтральному» ставленні до німців під час війни). Основним районом дій ОУН і УПА були землі Східної Галичини, де їх традиційно підтримувало місцеве населення. Сподіваючись на взаємне виснаження Німеччини і СРСР у ході війни, керівництво ОУН-УПА планувало розпочати основні дії для звільнення України після закінчення війни. Тому до 1944 р. воно уникало бойових дій проти німецького окупаційного режиму. Основними напрямками діяльності ОУН-УПА в цей період були боротьба з польським населенням Східної Галичини (насамперед, із загонами підпільної польської Армії Крайової) та радянським партизанським і підпільним рухом. Значна частина контингенту УПА на період від кількох місяців до року наймалася за контрактом до підрозділів поліції, що формувалися німецькою окупаційною владою для каральних заходів у Поліссі (в т.ч. й на території Білорусії). За підтримки німецького окупаційного командування у Поліссі була створена т.зв. «Поліська Січ» — іррегулярне формування для боротьби з радянськими партизанами.

Борючися за лідерство у національному русі, загони УПА в середині 1943 р. роззброїли і нейтралізували групи «Поліської Січі» і ОУН-М. Залишки загонів «Поліської Січі» були перейменовані на Українську народну революційну армію (УНРА) і продовжували боротися проти радянських партизанів і німців до кінця 1943 р. Наприкінці 1943 р. УПА залишилася єдиною великою національною військовою організацією. Загони УПА під назвою Українського народного самозахисту, сформовані на Волині й у Галичині, у серпні 1943 р. під Делятином розбили з'єднання Ковпака, яке було ослаблене безперервними жорстокими боями з німцями під час Карпатського рейду.

Завдяки підтримці німецького командування УПА вже до кінця 1943 р. виросла в 40-тисячну армію. Вона дислокувалася на Поліссі, Волині і Галичині. Там вона проводила активні бої проти польської Армії Крайової (АК), що прагнула контролювати Волинь, Полісся і Холмщину. ОУН, яка здійснювала політичне керівництво УПА, ставила за мету очищення цих територій від польського населення. Каральні дії проти польського населення залишалися основною формою діяльності УПА навіть після вступу на територію Волині і Східної Галичини Радянської армії.

Вирішальний внесок Радянського Союзу в розгром Німеччини і її союзників

Радянський Союз зіграв вирішальну роль у перемозі над фашистською Німеччиною. На радянсько-німецькому фронті були знищені основні військові сили фашистської коаліції — всього 607 дивізій. Англо-американські війська розгромили і взяли в полон 176 дивізій. Збройні сили Німеччини втратили на Східному фронті близько 10 млн. чоловік (близько 77% усіх своїх утрат у Другій світовій війні), 62 тис. літаків (62%), близько 56 тис. танків і штурмових артилерійських установок (близько 75%), близько 180 тис. гармат і мінометів (близько 74%). Радянсько-німецький фронт був найбільшим по довжині з фронтів Другої світової війни. Від 62% до 70% діючих дивізій фашистської Німеччини і її союзників (від 190 до 270 дивізій) знаходилося на радянсько-німецькому фронті, у той час як англо-американським військам у Північній Африці в 1941 — 1943 р. протистояло від 9 до 20 дивізій, в Італії в 1943 — 1945 р. — від 7 до 26 дивізій, у Західній Європі після відкриття другого фронту — від 56 до 75 дивізій. На Далекому Сході, де проти союзних збройних сил діяли головні сили японського військово-морського флоту і військово-повітряних сил, основна маса сухопутних військ була зосереджена на кордонах СРСР, у Китаї, Кореї, на Японських островах. Розгромивши в Маньчжурії добірну Квантунську армію, Радянський Союз уніс великий вклад у переможне завершення війни з Японією.

Початок відбудови промисловості, транспорту і сільського господарства

У ході вигнання загарбників із української землі розпочалася відбудова народного господарства, міст і сіл. У першу чергу відбудовувалася важка і військова індустрія, які забезпечували потреби фронту: електростанції, металургійні комбінати, затоплені фашистами шахти, залізниці.

Для відбудови економіки, у першу чергу машинобудівних підприємств, держава надала 18 млрд. крб., тобто 24% загальної суми, виділеної на відбудову радянських територій. Було зруйновано 28 тисяч населених пунктів. Оскільки реєвакація майна підприємств, вивезених у тил 1941—1942 рр., була визнана недоцільною, будувалися нові підприємства, устаткування до яких виготовлялося частково на місці, а частково надходило з регіонів, які не зазнали окупації.

До кінця війни в Україні було відновлено майже 30% довоєнних виробничих потужностей. До жовтня 1945 р. були відбудовані 123 з 306 основних шахт. Збільшувалися темпи випуску металу. Відроджувався транспорт. Із руїн піднімалися міста. Посівні площі в Україні в 1945 р. досягли 76%, а площі під зерновими культурами — 84% довоєнних. Україна стала основною матеріально-технічною базою діючої армії.

Тестові вправи

1. УПА (Українська повстанська армія) була створена у:

- а) жовтні 1942 р.;
- б) жовтні 1943 р.;
- в) жовтні 1944 р.

2. Вставте пропущені слова і дати в біографічний уривок:

Черняхівський Іван Данилович. Народився ... в Умані в сім'ї залізничника. Проявив себе талановитим воєначальником. Наймолодший генерал Радянської Армії. Командував танковим корпусом, 60-ою армією, з квітня 1944 р. — 3-ім ... фронтом. Прославився в боях на Курській дузі, на Україні та у Прибалтиці. Смертельно поранено у ... у Східній Пруссії.

3. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- а) Визволення Харкова від фашистської окупації;
- б) Вторгнення німецьких військ в Україну;
- в) Створення Державного Комітету Оборони;
- г) Окупація німецько-фашистськими військами території України;
- д) Визволення Києва;
- е) Визволення України від німецько-фашистських військ.

4. Встановіть відповідність:

а) О. Федоров;	1) Легендарний командир партизанського з'єднання Сумської області. Двічі Герой Радянського Союзу. Провів 5 рейдів (понад 10 тис. км) по тилам фашистських військ;
б) С. Ковпак;	2) Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання. Двічі Герой Радянського Союзу;
в) О. Сабуров.	3) Організатор партизанського з'єднання в Брянській та Сумській областях. Керівник партизанського з'єднання. З 1942 р. начальник штабу партизанського руху України. Герой Радянського Союзу.

5. Назвіть прізвище льотчика-українця, який в роки війни здійснив 326 бойових вильотів і прийняв участь у 126 повітряних боях. Він особисто збив 62 літаки противника, при цьому його самого не збили ні разу. Тричі Герой Радянського Союзу.

Відповіді на Тестові вправи до теми 36

- 1: а.
- 2: 1906; Білоруський; лютий 1945 р.
- 3: б; в; г; а; д; е.
- 4: а — 2; б — 1; в — 3.
- 5: Іван Кожедуб.

§ 37. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — середині 50-х рр.

Особливості відбудови промисловості

Відбудова народного господарства *проходила в умовах гострого дефіциту машин, механізмів, електроенергії і палива*. Вона мала свої особливості в порівнянні з відбудовним періодом 20-х років. По-перше, вона розпочалася ще в роки війни, з 1943 р., у міру визволення від німецьких окупантів захоплених українських земель. По-друге, країна мала великий промисловий потенціал, створений у 30-ті роки і роки війни в східних районах, які надали значну допомогу Україні у відбудові економіки, *по-третє, відбудова йшла в основному на новому технологічному обладнанні за рахунок демонтованих у Німеччині машин і устаткування, отриманих СРСР як репарацій*. Велику роль зіграли трудовий ентузіазм народу, який здобув перемогу в найтяжчій війні, допомога інших республік. Усе це дозволило виконати плани з відбудови промисловості вже в 1948 р. Наприкінці п'ятирічки промисловий потенціал України зріс у 4,4 рази, а завдання п'ятирічки в галузі розвитку важкої промисловості і машинобудування були перевиконані на 15%.

Однак, виробництво товарів народного вжитку і продовольства відставали від планових показників. Не були виконані завдання п'ятирічки з виробництва одягу, взуття, тканин.

Радянізація західних областей України в 40—50-х роках

Радянізація передбачала проведення індустріалізації, колективізації і «культурної революції» з одночасним посиленням репресій проти незадоволених радянським режимом. Зі східних областей України спрямовувалися спеціалісти, управлінські посади надавалися прибулим переселенцям.

Щоб послабити напруженість у західних областях України, органами радянської влади і Політбюро ЦК ВКП(б) і КП(б)У були *прийняті рішення про пріоритетний розвиток цих районів країни*. Сюди були спрямовані великі капіталовкладення, матеріальні ресурси, сільськогосподарська техніка і кваліфіковані кадри, у т.ч. з Росії. Тут були побудовані нові і реконструйовані старі фабрики і заводи, переведений ряд підприємств з інших регіонів країни. У результаті *темпи розвитку західних областей України значно перевершили темпи розвитку східних, а економічний потенціал регіону в порівнянні з 1940 р. виріс на 320%*. У сільському господарстві здійснювалася *насильницька колективізація, розкуркулювання заможних селян, висилка неугодних у Сибір і Казахстан* (близько 1,5 тис. родин «куркулів»). До початку 50-х років XX ст. колективізація була в основному закінчена і майже 1,5 млн. селянських господарств були об'єднані в колективні господарства.

Велика увага приділялася ліквідації неписьменності населення. Відкривалися нові школи, технікуми і вузи, поліпшувалася їхня матеріально-технічна база. Зростає кількість студентів-українців. У регіоні було запроваджене безкоштовне медичне обслуговування.

У результаті війни серйозний удар був завданий по авторитету греко-католицької церкви, яка обвинувачувалася в підтримці оунівського підпілля і тісних зв'язках із гітлерівським режимом. Результатом стало *скликання в 1946 р. собору греко-католицької церкви, на якому група священників і віруючих оголосила про скасування Берестейської церковної унії 1596 р., розрив із папою римським і підпорядкування УГКЦ Російській Православній церкві*.

Боротьба ОУН-УПА проти радянської влади

Потужним фактором, що ускладнив установа радянського ладу в Західній Україні, став опір новому порядку Організації Українських Націоналістів і її збройних формувань — Української повстанської армії. Її очолював Роман Шухевич (Тарас Чупринка). Оунівці здійснювали терор проти військовослужбовців, співробітників Держбезпеки, а також усіх верств населення, що підтримували радянську владу, у т.ч. проти сільських активістів, колгоспників, учителів, лікарів і т.д. Почастішали каральні експедиції ОУН-УПА проти «радянізованих» сел, які супроводжувались масовими стратами, підпалами громадських будівель (клубів, шкіл, сільрад) та зерносховищ.

Несучи важкі втрати, УПА спробувала пристосуватися до нових умов, розділивши свої загони на невеликі частини. У 1945—1946 рр. боротьба ОУН-УПА з органами МВС-МДБ, військами,

винищувальними загонами і групами самозахисту з місцевих активістів досягла апогею. Однак західноукраїнське селянство, котре було головним джерелом поповнення збройних загонів ОУН-УПА, втомившись від багаторічної і безперспективної боротьби, перестало у своїй основній масі підтримувати ці загоны. У 1947—1948 рр. цей рух пішов нанівець. *На початку 1948 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі через Чехословаччину прорвалися в західну зону Німеччини. Після загибелі в 1950 р. командира УПА Романа Шухевича рух практично перестав існувати,* хоча окремі загоны ще продовжували диверсійну діяльність на території Галичини та Західної Волині аж до середини 50-х рр. ХХ ст.

Операція «Вісла» (квітень-серпень 1947 р.)

У березні 1947 р польський уряд прийняв рішення про повну депортацію українського населення на території колишньої Східної Пруссії, що після війни були передані до Польщі, — Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське воєводства. Генштаб Польщі розробив операцію «Вісла» — депортацію українського населення на захід Польщі. *Метою операції ставилися остаточно ліквідація «української проблеми» у Польщі і знищення соціальної бази ОУН-УПА.* Наприкінці квітня підрозділи польських сил безпеки оточили території компактного проживання українського населення. Одночасно частини НКВС і чехословацької армії заблокували східні і південні кордони Польщі. *Тих, хто відмовлявся від переселення, польські власті відправляли в спеціально створений концтабір «Яволжно».*

До кінця жовтня 1947 р. за польськими даними були переселені 140575 українців, ув'язнені в «Яволжно» 3800 чол., убиті 655 чол., заарештовані 1466 членів УПА.

Намагаючись прискорити асиміляцію переселенців, польські органи влади, як правило, допускали переїзд в одну місцевість не більше 3—4 українських родин. До кінця 1947 р. у місяць, звідки було депортовано українське населення, було переселено близько 14 тис. поляків.

Тестові вправи

- 1. Якого року фактично припинила боротьбу ОУН-УПА проти радянської влади на території Західної України?**
 - а) 1949 р.;
 - б) 1950 р.;
 - в) 1952 р.
- 2. Вставте пропущені слова в текст про досягнення радянських вчених у післявоєнний час:**

У 1949 р. в Радянському Союзі було проведено випробування ..., яке покінчило з ядерною монополією США. У 1953 р. у Києві було споруджено ... через Дніпро за технологією академіка Є. Патона. У 1954 р. почала давати струм перша ...електростанція.
- 3. Встановіть хронологічну послідовність подій:**
 - а) Серпнева сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, початок розгрому генетики;
 - б) Запровадження обов'язкового семирічного навчання дітей в Україні;
 - в) Початок відбудови народного господарства;
 - г) Вхідження Кримської області до складу України;
 - д) Пленум Правління Спілки письменників України, який прийняв рішення про розгортання боротьби з «космополітизмом».
- 4. Встановіть відповідність:**

а) Академік, директор Інституту електрозварювання АН УРСР;	1) В. Сухомлинський;
б) Академік, біолог, голова АН УРСР;	2) Є. Патон;
в) Кібернетик, керівник групи вчених Інституту електротехніки АН УРСР, зусиллями якої була створена МЕОМ;	3) С. Лебедев;
г) Педагог, «творець української школи життя».	4) О. Палладін.
- 5. Як називалася операція по примусовому переселенню українців із східних районів Польщі в Україну у 1947 р.?**

Відповіді на Тестові вправи до теми 37

1. б.
2. атомна бомба; суцільнозварний міст; атомна.
3. в; а; д; б; г.
4. а — 2; б — 4; в — 3; г — 1.
5. операція «Вісла».

§ 38. Україна в 1965—1985 рр.

«Косигінська» реформа і її результати

На Пленумі ЦК КПРС, який відбувся у жовтні 1964 р., республіканські й обласні партійно-державні еліти, незадоволені ослабленням свого впливу в умовах непередбачуваного авторитарного керівництва М. Хрущова, домоглися відсторонення його від влади. *Посаду голови Ради Міністрів СРСР зайняв Олексій Косигін. Він спробував здійснити систему реформ, спрямованих на інтенсифікацію розвитку народного господарства* шляхом переходу на економічно обґрунтовані методи керівництва виробництвом і розподілом, розширення господарської самостійності підприємств і їхньої матеріальної зацікавленості в результатах виробництва, а також за рахунок використання новітніх досягнень НТР. Ці реформи відбувалися в основному протягом 8-ї п'ятирічки.

У промисловості реформи передбачали:

- ліквідацію територіальних раднаргоспів і повернення до галузевої системи управління народним господарством;
- скорочення кількості обов'язкових для підприємств планових показників;
- оцінку діяльності підприємств по обсягу не виробленої, а реалізованої продукції;
- створення на підприємствах фондів додаткового матеріального стимулювання працівників.

До кінця 1968 р. на нові економічні умови роботи були переведені 27 тис. підприємств, що виробляли 72% промислової продукції. *У цілому підсумки 8-ї п'ятирічки за основними показниками розвитку промисловості були виконані, стійко зростала продуктивність праці й інші виробничі показники.*

У сільському господарстві були розпочаті заходи по:

- підвищенню закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію;
- установленню твердих планів сільськогосподарських закупівель і гарантованого мінімуму оплати праці в сільському господарстві;
- перерозподілу бюджетних інвестицій на користь сільського господарства;
- розвитку спеціалізації окремих господарств і міжгосподарської кооперації;
- меліорації земель, використанню в агроінженерії новітніх досягнень хімії, генетики і т.д.;
- насиченню господарств новою технікою і кваліфікованими кадрами, укрупненню колгоспів і радгоспів;
- розвитку соціальної сфери села: створенню мережі асфальтованих доріг, будівництву шкіл, лікарень, будинків культури, будинків побуту, магазинів, окремих і багатоквартирних будинків.

Пожвавлення господарської діяльності колгоспів і радгоспів поліпшило постачання населення сільськогосподарськими продуктами на кінець 60 — початок 70-х рр. XX ст. Реформи сприяли створенню розвинутої сільськогосподарської інфраструктури, однак надалі їх можливості не були використані повною мірою.

На початку 70-х рр. реформи вичерпали свій потенціал в рамках адміністративно-командної системи господарювання. Економіка СРСР знаходилася на підйомі, але для її подальшого розвитку була необхідна відмова від жорсткого адміністративного регулювання всіх сторін господарського життя, і в першу чергу — отримання доходів від економічної діяльності. Однак це привело б до швидкого майнового і класового розшарування радянського суспільства і ліквідації радянського ладу, заснованого на соціально-економічній однорідності громадян. Тому у середині 70-х рр. XX ст. реформи були згорнуті.

СРСР у період «застою»

В другій половині 60-х рр. XX ст. темпи економічного розвитку СРСР стійко зростали, і сповільнилися лише з середини 70-х рр. Т. ч., «застоем» можна вважати час з середини 70-х по середину 80-х рр. XX ст. У цей період темпи приросту промислового виробництва упали в 2 рази в порівнянні з кінцем 60-х рр. Розвиток економіки продовжувався за рахунок екстенсивних факторів: залучення нових джерел сировини і робочої сили, а також за рахунок доходів від продажу на зовнішньому ринку алмазів, золота, стратегічних енергоносіїв — нафти і газу. Сповільнилося впровадження у виробництво досягнень НТР, посилилася бюрократизація в керівництві народним господарством. *Почали знижуватися темпи росту життєвого рівня основної маси міського населення, у той час як реальні доходи осіб, зайнятих у сільському господарстві, продовжували стійко зростати. На початку 80-х рр. посилилася повзуча інфляція, яка у ряді галузей не покривалася ростом заробітної плати.*

Посиленню негативних тенденцій в економіці сприяли зовнішні фактори: непомірні витрати на воєнно-стратегічне протистояння зі США і НАТО, економічна і торговельна дискримінація СРСР із

боку провідних промислово розвинутих держав, витрати на надання допомоги країнам, що розвивалися. З кінця 70-х рр. до цього додалися величезні витрати на ведення війни в Афганістану.

Проте, *протягом 70-х — першої половини 80-х рр. XX ст. здійснювалося все зростаюче масове будівництво дешевих державних квартир і іншого житла для населення (більше 100 млн. кв. м. щорічно), розширювалася сфера культурно-побутового і медичного обслуговування. Була реалізована безкоштовна загальна обов'язкова середня освіта, істотно розширена система вищої освіти, яка теж стала безкоштовною.* Успішно реалізовувалися космічні програми народногосподарського значення.

У порівнянні з попереднім періодом значно збільшилися грошові нагромадження основної маси населення. За рівнем життя населення СРСР у цей період стійко займав місце в п'ятому десятку серед близько 200 країн світу. Реальні доходи в розрахунку на душу населення в Українській РСР у 1983 р. у порівнянні з 1965 р. зросли в 2 рази. Однак, розвитку соціальної сфери заважали залишковий принцип виділення коштів на соціально-культурну сферу, перевага зрівняльності в розподілі і серйозні порушення соціальної справедливості, прогресуюча неузгодженість інтересів різних суспільних верств і груп.

Із середини 70-х рр. XX ст. посилилася безконтрольність партійно-державних і господарських керівників різного рівня. У складі ряду регіональних і галузевих еліт домінує положення зайняли угруповання, що використовували державну владу і право розпорядження матеріальними ресурсами для особистого збагачення. Прикриттю їхньої діяльності слугувала штучно створювана безгосподарність і плутанина на всіх рівнях керівництва. *Центральна влада зберігала своє положення завдяки невтручанню у внутрішні справи регіонів.*

Освіта

В період кінця 60-х—80-х рр. XX ст. прискорилося русифікація навчання. За 20 років кількість українськомовних шкіл зменшилася на 8,7 тис. У Кримській області й у м. Донецьку всі українські школи були ліквідовані. У Київському університеті ім. Т. Шевченка українською мовою викладалося менше половини гуманітарних і менше третини природничих дисциплін.

Однак, при цьому рівень знань і інтелектуальний розвиток учнів і студентів у цілому набагато перевищували показники розвинутих країн Заходу. У 1984 р. була проведена нова реформа загальноосвітньої школи. Було запроваджене навчання дітей із шести років (за бажанням батьків). Затверджувався єдиний тип середньої школи-одинадцятирічки. Професійно-технічні училища різних типів були перетворені на ПТУ, у яких учні здобували і загальну середню освіту і професію.

Наука

Щорічно на науку асигнувалися десятки мільярдів карбованців. Наукові дослідження здійснювалися в академічних установах, установах відомчого підпорядкування й у вищих навчальних закладах.

У 1965 р. управління всією наукою було централізовано під керівництвом Державного комітету науки і техніки. В Україні виникли і регіональні центри управління наукою. У 1965 р. був створений Донецький науковий центр у складі чотирьох установ АН УРСР і Донецького університету, у 1971 р. — ціла мережа центрів: Північно-Східний (Харків), Придніпровський (Дніпропетровськ), Південний (Одеса) і Західний (Львів). Створення наукових центрів сприяло росту потенціалу вузівської науки і її орієнтації на вирішення регіональних проблем.

В АН УРСР здійснювалися успішні дослідження з провідних напрямків фізичної науки — ядерної фізики, фізики твердого тіла і низьких температур, радіофізики, фізики напівпровідників, теоретичної фізики. Очолюваний із 1953 р. Б. Патонем Інститут електрозварювання став найбільш відомим у світі центром науки про зварювання металів на землі, під водою й у космосі. У жовтні 1969 р. на космічному кораблі «Салют-6» було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Велику наукову роботу здійснювали 25 інститутів аграрного профілю, що входили в систему Всесоюзної академії сільськогосподарських наук.

Мистецтво

У цей період було створено чимало талановитих творів, які здобули широке визнання: у літературі — романи О. Гончара «Собор», «Циклон», М. Стельмаха «Дума про тебе», «Чотири

броди», поезія І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка, твори П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Є. Гуцала та ін.; у кіно — фільми «Білий птах з чорною відміткою» (режисер Ю. Ільєнко), «У бій йдуть одні «старі» і «Ати-бати йшли солдати» (Л. Биков), «Вавилон ХХ» (І. Миколайчук); у музиці — опери Г. Майбороди і В. Губаренка, симфонії В. Кірейка й А. Штогаренка, кантати В. Рождественського й О. Філіпенка, пісні П. Майбороди, І. Шамо, В. Івасюка. З початку 70-х рр. щорічне видання творів українських авторів перевищувало за обсягом і тиражем весь обсяг, виданий українською мовою в Україні за період 1991—2004 рр. В УРСР з середини 70-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. майже вся література (за винятком спеціальної) друкувалась українською мовою. Однак, при цьому у сфері культури та мистецтва посилювався ідеологічний диктат із боку партійно-державної бюрократії.

Український дисидентський рух

Український дисидентський рух мав *три основних течії*.

1. **Правозахисна, або демократичне дисидентство**, представлене Українською Гельсінською Спілкою (УГС), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод відносно прав людини, що були підписані СРСР у 1975 р. УГС була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу входили 37 чол., у тому числі О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба. УГС ставила собі за мету ознайомлення українського суспільства з Декларацією прав людини ООН, збір доказів порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики геноциду і насильницької русифікації, домогтися незалежної від СРСР зовнішньої політики України, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями.
2. **Релігійне дисидентство**, що мало на меті боротьбу за відновлення української греко-католицької і автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найбільш яскравими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.
3. **Національно орієнтоване дисидентство**, що засуджувало московський (російський) шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів і їхнє «співробітництво в боротьбі проти входження в СРСР на умовах життя, гідних цивілізованого світу». До цього напрямку належали І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін.

Характерною рисою всіх трьох напрямків дисидентства було залучення до сфери своєї діяльності національного фактора.

Тестові вправи

1. Українська Гельсінгська група була створена у:

- а) листопаді 1976 р.;
- б) вересні 1969 р.;
- в) жовтні 1972 р.

2. Вставте пропущені слова в наступний текст.

У 60—80-ті рр. ХХ ст. в Українській РСР на розвиток науки щорічно асигнувалися...карбованців. З 1965 р. управління усіма науковими установами було централізовано під керівництвом... В Україні існували такі регіональні центри управління наукою:

3. Установіть хронологічну послідовність:

- а) початок «періоду застою» в радянській економічній системі;
- б) введення радянського військового контингенту в Афганістан;
- в) звільнення Петра Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ;
- г) прийняття нової Конституції УРСР.

4. Установіть відповідність.

а) відставка Микити Хрущова;
ЦК КПРС;	1) вересневий 1965 р.	пленум
б) прийняття курсу
на інтенсифікацію
сільськогосподарського виробництва;	2) березневий 1965 р.
пленум ЦК КПРС;	
в) прийняття курсу на «косигінські»
реформи в економіці.	3) жовтневий 1964 р.
пленум ЦК КПРС.	

5. Хто з партійних діячів займав посаду Генерального секретаря ЦК КПРС після смерті Л. Брежнєва?

Відповіді на Тестові вправи до теми 38

1. а.
2. десятки мільярдів; Державного комітету науки і техніки; Донецький, Північно-Східний у Харкові, Придніпровський у Дніпропетровську, Південний у Одесі та Західний у Львові.
3. в (1972); а (з середини 70-х рр. XX ст); г (1978); б (1979).
4. а — 3; б — 2; в — 1.
5. Юрій Андропов, Константін Черненко, Михаїл Горбачов.

§ 39. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України

Спроби оздоровлення громадсько-політичного життя в період проголошеної М. Горбачовим «перебудови»

У березні 1985 року помер Генеральний секретар ЦК КПРС К. Черненко. *Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний Михайло Горбачов. На квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС М. Горбачовим був проголошений курс на «прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства», який задумувався в руслі андроповських заходів щодо посилення відповідальності керівників усіх рівнів, зміцнення трудової дисципліни і соціалістичної законності, а також загальної боротьби з пияцтвом.* Однак збільшення темпів економічного росту на цій основі не відбулося.

Усвідомлення необхідності більш глибоких реформ у суспільстві завершилося проголошенням у 1987 р. нового курсу на «перебудову політичної і соціально-економічної структури радянського суспільства». Цілі перебудови чітко сформульовані не були, її основними ланками називалися боротьба з бюрократизмом, «гласність», демократизація всіх сторін громадського життя, розширення свободи економічної діяльності і т.д. У дійсності «перебудова» виникла під впливом позитивних економічних результатів неоконсервативного внутрішньополітичного курсу, досить ефективно реалізованого у своїх країнах урядами Р. Рейгана і М. Тетчер у першій половині 80-х рр. XX ст.

«Перебудова» тривала до літа 1991 р., коли КПРС була відсторонена від влади, а СРСР був розпущений. Її основними напрямками стали:

1. Різке скорочення державного фінансування ряду соціальних програм (у т.ч. по житловому будівництву, утриманню комунальних служб, оплачуванім відпусткам), відповідальність за виконання яких була перекладена на керівництво окремих галузей, підприємства, органи місцевого самоврядування і т.д.
2. Розширення бази оподаткування за рахунок дозволу кооперативної і т.зв. «індивідуальної трудової», тобто приватнопідприємницької діяльності. Ряд державних підприємств і установ були переведені на госпрозрахунок і самофінансування, державні витрати на їхнє утримання були різко скорочені, а податки — збільшені.
3. Реформа державного управління (уведення З'їздів Рад на рівні СРСР і союзних республік, а також інституту Президента СРСР, надання Верховній Раді СРСР і Верховним Радам союзних республік права розпускати будь-які нижчестоячі ради) і виборчої системи (експериментальні вибори по багатомандатних округах, на альтернативній основі).
4. Реформа системи управління сільським господарством (створення аграрно-промислових об'єднань, обласних і районних аграрно-промислових управлінь і відділів).
5. Штучно запущений урядами Рижкова і Павлова механізм інфляції, яка повинна була сприяти залученню грошових заощаджень населення до інвестування внутрішнього недержавного виробництва і встановленню рівноваги між грошовою і товарною масою. Різке штучне заниження курсу карбованця відповідно долара США, крім цього, повинне було сприяти росту конкурентноздатності вітчизняних товарів на світовому ринку.
6. Відмова від гонки озброєнь і протистояння зі США і НАТО в міжнародній політиці.
7. Уведення ряду репресивних законів, озброєння міліції і створення ОМОН, використання армії при придушенні вуличних заворушень, котрі розпочалися з 1997р.

Однак керівництво країни не мало чіткої концепції реформ і наукового прогнозу їхніх наслідків. У дійсності *невміле використання монетаристських методів впливу на економіку в умовах адміністративно-командної системи супроводжувалося масовим розкраданням народного господарства з боку господарського і партійно-державного керівництва, ростом «тіньової економіки» і різким зниженням життєвого рівня більшості населення.*

«Перебудова» супроводжувалася боротьбою М. Горбачова за зміцнення своєї особистої влади (обрання його на спеціально створену посаду Президента СРСР, усунення з Політбюро опозиційного йому Б. Єльцина і т.д.). Однак спроби установити контроль над діяльністю республіканських і обласних керівників привели до зростання їхнього опору горбачовській політиці. М. Горбачов і угруповання, що його підтримувало, на 1990 р. практично втратили реальне управління країною. Розраховуючи в боротьбі проти регіональних еліт спертися на оновлений партійний апарат і демократичний рух, вони ініціювали ряд резонансних викриттів протизаконної діяльності регіональних партійних і державних керівників («узбецька справа», «краснодарська справа», судові процеси над керівниками МВС). Однак ланцюг викриттів на тлі катастрофічного падіння життєвого рівня населення викликав

неконтрольоване союзним керівництвом наростання антикомуністичних, а в національних республіках — і антиросійських настроїв. Ці настрої були використані регіональними елітами і тіншовим капіталом, який надзвичайно посилювався за часів перебудови, для усунення центральної влади в особі М. Горбачова, а також скасування радянського законодавства в сфері економічних злочинів, що перешкоджало передачі державної власності в приватні руки.

Чорнобильська катастрофа

У ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. відбулася аварія на Чорнобильській АЕС, що стала техногенною катастрофою планетарного масштабу. На станції виникла пожежа. Радіоактивна хмара поширилася над територією Білорусі, Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, скандинавських країн, північно-західної частини Росії. Радіоактивні речовини забруднили землю. З'явилася «зона відчуження» — територія, найбільш постраждала від радіації і заборонна для проживання. Найбільше радіоактивно забрудненими виявилися Житомирська, Київська, Чернігівська області. Причинами вибуху четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС була визнана низька якість проектування й обслуговування станції.

Спроба державного перевороту в Москві й Україні

На 20 серпня 1991 р. намічалася підписання нового Союзного договору, при цьому ряд проектів, що висувався керівниками республік, передбачав заміну СРСР конфедеративними угодами. Керівництво України під тиском Руху відмовилося від участі у формуванні нового Союзу. У цих умовах 19—21 серпня 1991 р. у Москві була здійснена спроба державного перевороту з метою збереження панування партійно-бюрократичних структур і збереження єдності СРСР. Був створений Державний Комітет із надзвичайного стану (ДКНС) на чолі з віце-президентом СРСР Г. Янаєвим, що оголосив про запровадження на території СРСР надзвичайного стану. Було оголошено про те, що Президент СРСР М. Горбачов, який знаходився на відпочинку в Криму, хворий і не може виконувати функції глави держави. Заборонялася діяльність партій (крім КПРС) і політичних рухів, закривався ряд газет. До Москви були уведений військові підрозділи. Однак, проти ДКНС виступили більшість демократичних партій і організацій. Армія і засоби масової інформації не підтримали дії ДКНС. Органи влади більшості регіонів зайняли вичікувальну позицію. 21 серпня змовники визнали свою поразку.

Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук 20 серпня в зверненні до народу заявив, що постанови ДКНС не мають юридичної чинності на території України. Депутати-опозиціонери Верховної Ради УРСР — Народна Рада і представники демократичних організацій України — оголосили дії ДКНС антиконституційними, спрямованими на відновлення необмеженої диктатури КПРС і зажадали негайного виходу України з СРСР.

Президент СРСР М. С. Горбачов, що повернувся з Криму, заявив про складання із себе повноважень Генерального секретаря ЦК КПРС і запропонував Центральному Комітету заявити про саморозпуск КПРС. Керівництво Компартії України було дезорганізовано. Значна частина партійно-державної номенклатури перейшла на позиції націонал-демократії. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України проголосила незалежність України. Діяльність КПУ була заборонена в позасудовому порядку.

У грудні 1991 р. лідери України, Росії й Білорусі підписали угоду про ліквідацію СРСР і створення СНД.

Декларація про державний суверенітет України

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Суверенітет передбачав верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України.

Декларація містила 10 розділів. Нею визнавалося право української нації на самовизначення; держава повинна була захищати й охороняти національну державність українців. Народ визнавався єдиним джерелом державної влади, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені.

У документі говорилося про принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Генеральний прокурор повинен був контролювати дотримання законів.

Територія України оголошувалася недоторканою. Декларація визнавала невід'ємні права і свободи людини.

У розділі про економічну самостійність проголошувалося, що «земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси є власністю українського народу, тобто громадян усіх національностей України».

Декларація поставила за мету забезпечувати національно-культурне відродження українського народу і задовольняти національно-культурні, духовні і мовні потреби українців, що проживають за межами України.

Передбачалося почати створення власних збройних сил. Україна брала зобов'язання не поширювати, не виготовляти і не наражувати ядерну зброю.

Одним із ключових пунктів — «Екологічна безпека» — передбачалося створення національної комісії з радіаційного захисту населення, що було необхідно в зв'язку з аварією на ЧАЕС.

Майбутня зовнішня політика України, визначена «Декларацією», бачилася як нейтральна, першочерговим її завданням проголошувалося забезпечення національних інтересів України.

Декларація про державний суверенітет не мала статусу конституційного акта і тому залишилася планом на майбутнє, побажаннями для майбутньої зовнішньої і внутрішньої політики. Вона стала першим документом, що у 90-ті рр. ХХ ст. відкрив Україні шлях до незалежності.

Вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Кандидатами в Президенти були: Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, голова Львівської обласної ради В. Чорновіл, голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко, заступник Голови Верховної Ради України В. Гриньов, голова Народної Ради в парламенті України академік І Юхновський, голова Української народної партії Л. Табурянський, міністр сільського господарства України О. Ткаченко (на останньому етапі виборів він зняв свою кандидатуру і закликав виборців голосувати за Л. Кравчука). Незважаючи на істотні розходження в їхніх програмах, усі кандидати стояли на платформі незалежності України, проти участі в СРСР.

Першим Президентом України став Л. Кравчук, за якого проголосували 61,6% виборців, що прийшли на виборчі дільниці.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла рішення про проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху до повної ліквідації владних структур СРСР. На референдумі більше 90% громадян України проголосувало за «Акт проголошення незалежності України», незважаючи на те, що на всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. 70% населення України висловилося за збереження єдності СРСР.

Припинення існування СРСР

7—8 грудня 1991 р. на зустрічі в Біловезькій пущі Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і президент Росії Б. Єльцин констатували факт розпаду Радянського Союзу і підписали угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня в Алма-Аті декларацію про утворення СНД підписали керівники Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України. «З утворенням Співдружності Незалежних Держав, — відзначалося в Декларації, — Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». Засновники СНД чітко визначили, що кожна з республік, яка входить до СНД, є цілком незалежною у внутрішній і зовнішній політиці державою, а нове міждержавне утворення не передбачає ніякого центру, ніяких вертикальних структур. Незалежність України стала фактом, визнаним усіма державами, котрі виникли на місці колишнього Союзу РСР.

Тестові вправи

1. Хто з названих політиків не балотувався на пост Президента України на виборах 1991 р.?

- а) Леонід Кравчук;
- б) Леонід Кучма;
- в) В'ячеслав Чорновіл;
- г) Левко Лук'яненко;
- д) Ігор Юхновський.

2. Вставте пропущені слова в наступний текст.

Курс на «перебудову політичної і соціально-економічної структури радянського суспільства» був проголошений М. Горбачовим у...р . Основними ланками перебудови називалися боротьба з..., «гласність»,... всіх сторін громадського життя, розширення свободи... діяльності.

3. Установіть хронологічну послідовність:

- а) обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова;
- б) установчий з'їзд НРУ в Києві;
- в) ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України;
- г) Біловезька угода;
- д) проголошення Акту про незалежність України.

4. Установіть відповідність.

1) жовтень 1991р.;	а) створення Народного Руху України;
2) 1989 р.;	б) утворення республіканської партії;
3) 30 серпня 1991 р.;	в) Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону діяльності КПУ;
4) 1990 р.	г) установчий з'їзд Соцпартії України.

5. Про якого політичного діяча йде мова в біографічному уривку?

Народився на Черкащині у 1937 р. Закінчив Київський державний університет. Працював на телебаченні, на радіо, в газетах. За книгу «Лихо з розуму», видану в Парижі у 1966 р. , був засуджений Львівським обласним судом. В 1970—1972 рр. видавав нелегальний «Український вісник». У 1990 р. був обраний головою Львівського облвиконкому та депутатом Верховної Ради УРСР.

Відповіді

- 1. б.
- 2. 1987 ; бюрократизмом; демократизація; економічної.
- 3. а, б, в, д, г.
- 4. 1 — г; 2 — а; 3 — в; 4 — б.
- 5. В'ячеслав Чорновіл.

§40. Україна в умовах незалежності

Розгортання процесів державного будівництва

Першими важливими кроками в цьому напрямку були:

1. **Установлення державного кордону.** 4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України», що проголосив недоторканність кордонів, визначив порядок їхньої охорони і правила переходу. 12 грудня того ж року з метою гарантування економічної безпеки республіки Президент України підписав Указ «Про утворення державного митного комітету України».
2. **Визначення громадянства.** 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про громадянство України». Відповідно до нього громадянство надавалося усім, хто проживав на території республіки, не був на той момент громадянином інших держав і не протестував проти набуття громадянства України.
3. **Визнання національної символіки як державної.** У січні—лютому 1992 р. Верховна Рада низкою постанов затвердила державним гімном мелодію пісні «Ще не вмерла Україна», державним прапором — синьо-жовтий прапор, а малим гербом України — тризубець.
4. **Запровадження власної грошової одиниці.** З метою виходу з рубльової зони в 1992 р. на території республіки був покладений початок обігу купонів багаторазового використання, а 2 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла національна валюта — гривня.

Визнання України міжнародним співтовариством

Відразу після проголошення незалежності, уже протягом грудня 1991 р. Україну визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія.

25 грудня 1991 р. Україну визнали США. Протягом 1992 р. Україну визнали ще 64 держави. До початку XXI ст. Україну визнали 149 країн. Наша держава є членом 47 міжнародних і міжурядових організацій і бере участь у роботі більше 100 постійних або тимчасових органів, створених у рамках цих організацій. Українські підприємства здійснюють зовнішньоторговельні операції з 162 країнами світу.

Становлення владних структур

З грудня 1989 по березень 1992 р. уся влада в Україні концентрувалася по лінії рад, підпорядкованих по вертикалі Верховній Раді республіки. Виконавча влада здійснювалася виконкомом рад, що мали таке ж вертикальне підпорядкування. При цьому Верховна Рада здійснювала всю повноту влади від імені України: формувала уряд, мала право скасовувати рішення органів виконавчої влади і розпускати місцеві ради всіх рівнів. Таким чином, *поділу трьох гілок влади в Україні фактично не було*, хоча сам принцип розподілу влади був передбачений Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.

Співвідношення виконавчої і законодавчої гілок влади почало мінятися лише після запровадження в Україні посади Президента. У лютому—березні 1992 р. набули чинності Закони «Про Представника Президента України» і «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування». Згідно з цими законами *за Верховною Радою залишалися законодавчі функції і контроль за діяльністю місцевих рад. При цьому вертикальне підпорядкування рад скасовувалося, так само як і вплив законодавців на виконавчу владу – виконкомом й урядом.* Парламент міг тільки погоджувати з Президентом склад Кабінету Міністрів. Крім цього, *при Президенті була створена Державна Дума* з чотирьох колегій – економічної, науково-технічної, гуманітарної і правової політики. Головними завданнями Думи оголошувалися вироблення стратегії державної політики і забезпечення механізмів її реалізації (останнє передбачало необхідність наявності у Думи як законодавчих, так і виконавчих повноважень) а також експертиза прийнятих парламентом законів (що при сприятливому для президентської влади розвитку подій давало б можливість дещо усунути парламентарів від законодавчого процесу). *Президент же, ставши над урядом, одержав у своє розпорядження відокремлену від Верховної Ради вертикаль виконавчої влади в особі Представників Президента, що здійснювали до того ж контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування, прокуратури і були вищими державними посадовими особами на даній території. При цьому Представники Президента одержували у своє відання не тільки місцевий бюджет (що реально вилучало його зі сфери впливу законодавців і місцевого самоврядування), але і функції контролю за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підмінюючи прокуратуру та судову владу і підпорядковуючи їх собі* (останнє, втім, прямо передбачалося законом, де Представники Президента іменувались вищими державними посадовими особами на даній території). Юридична

непевність багатьох сторін нових законів доповнювалася положенням про те, що всі питання діяльності Представників Президента, не передбачені законодавством, повинні були безпосередньо регулюватися безпосередньо актами Президента. *Таким чином, незважаючи на існування рад, реальне управління регіонами перейшло в руки виконавчої влади. При цьому Представники Президента і їхні адміністрації були підпорядковані не Кабінету Міністрів, а Адміністрації Президента України*, яка хоч і не була передбачена законодавством, але фактично стала центральним елементом виконавчої влади в державі.

Однак, *закріплення контролю Президента над виконавчою владою виявилось недовговічним, оскільки на той час Президент не міг спертися на стійку парламентську більшість. Тому, коли у вересні 1993 р. Верховна Рада ухвалила провести дострокові президентські вибори, тодішній Президент Л. Кравчук пішов на поступки, ліквідувавши інститути Представників Президента і місцевих адміністрацій, а також відновивши діяльність виконкомів місцевих рад.*

Наступний Президент Л. Кучма, який переміг на виборах 1994р., форсовано почав відроджувати вертикаль самостійної виконавчої влади.

Першим його кроком на цьому шляху було *підпорядкування собі голів районних і обласних Рад (Указом Президента від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях»)*. Указ цей був не конституційним, оскільки голови обиралися на свої посади всім населенням регіону і Президент не мав законних повноважень ні на їх усунення, ні на керівництво їхньою діяльністю.

Тому незабаром було здійснено і другий крок у цьому напрямку. *8 червня 1995 р. між Президентом і Верховною Радою був укладений Конституційний Договір* – унікальний з правової точки зору документ, відповідно до якого і Конституція і все законодавство в цілому могли застосовуватися лише остільки, оскільки вони не суперечили цьому Договорові.

Відповідно до Конституційного Договору *Верховна Рада цілком позбавлялась поточного контролю за діяльністю не тільки Кабінету Міністрів і органів державного управління, але і місцевих Рад, котрі у свою чергу позбавлялися майже всіх своїх повноважень і ставилися під керівництво глав місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто Президентом. Формально самоврядування зберігалось лише на рівні населених пунктів, де залишалися виконкоми Рад, а їхні голови обиралися загальним голосуванням населення.* До того ж було передбачено, що головою обласної (районної) Ради і главою відповідної державної адміністрації є одна й та ж особа, причому обрана як голова Ради загальним голосуванням. З одного боку, це ставило Ради під контроль Президента, але з іншого – могло в перспективі призвести до деякої самостійності глав місцевих адміністрацій. До того ж у Верховній Раді залишався такий важливий інструмент контролю за виконавчою владою – як у центрі, так і на місцях – як формування державного бюджету.

Тому як доповнення до Конституційного Договору через парламент було проведено ще два документи: Указ Президента від 21 серпня 1995 р. «Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації» та Указ Президента від 30 грудня 1995 р. «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомам сільських, селищних і міських Рад», по котрим *місцева держадміністрація одержала право вносити зміни в бюджет і встановлювати місцеві податки.* Згідно світової практики конституційного права такі повноваження є прерогативою законодавчої гілки влади і навіть теоретично не можуть належати владі виконавчій.

З огляду на те, що ще 28 травня 1995 р. нова редакція Закону «Про бюджетну систему України» внесла додаткові обмеження на формування і використання власних бюджетних ресурсів місцевими Радами, місцеве самоврядування було вже тоді реально поставлено під контроль президентської влади.

Дана структура державної влади в Україні остаточно була встановлена з прийняттям Конституції 28 червня 1996 р., котра стала компромісом між Президентом і парламентом у питанні впливу на виконавчу гілку влади.

Відповідно до Конституції *парламент давав згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджував програму уряду, а також один раз протягом парламентської сесії міг відправити уряд у відставку* (за умови, що з часу схвалення Верховною Радою програми діяльності уряду пройшло не менше року). Проте, навіть такий урізаний вплив законодавців на верхівку виконавчої влади пом'якшувався тим, що *значна частина функцій по керівництву органами державного управління реально виконувалася не Кабінетом Міністрів, а Адміністрацією Президента* – органом, не передбаченим Конституцією а відтак абсолютно не підконтрольним парламенту. При цьому парламент не впливав на призначення і відставку окремих членів уряду. *Президент же отримав право в будь-який момент відправити у відставку як будь-кого з членів кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому, без погодження з парламентом. Силові міністерства і відомства (МО, МВС, МНС, СБУ, ДПАУ, Генеральна прокуратура та ін.) напряму підпорядковувались Президенту* як голові Ради національної безпеки і оборони. Хоча фактично уся вертикаль виконавчої влади виявилась підпорядкованою Президенту, він не несе відповідальності за її діяльність (утім, як і парламент).

Реально парламент також не міг не тільки проконтролювати виконання прийнятого ним бюджету, але і притягти до відповідальності винних за його невиконання. При цьому в розпорядженні виконавчої влади

знаходилися різноманітні позабюджетні фонди. Таким чином, **законодавча влада виявилася фактично відстороненою від скільки-небудь значного впливу на прийняття найважливіших державних рішень.**

Судова ж влада, відповідальна за контроль за виконанням законодавства, значною мірою виявилася пов'язаною з Президентом уже тим, що згідно Конституції саме останній видав призначенням тих суддів, які займали цю посаду вперше.

Значну роль у посиленні президентської влади відіграла система виборчих комісій. **Територіальні та дільничі виборчі комісії, які формувались контрольованими президентом місцевими адміністраціями та органами місцевого самоврядування, а також призначувана Президентом за поданням парламента ЦВК стали інструментом впливу правлячої верхівки країни на виборчий процес.**

Сформувавши в самому парламенті значну групу пропрезидентських фракцій, об'єднаних у «стійку більшість» (а це, у свою чергу, давало можливість впливу і на Конституційний Суд, одну третину якого призначає сам Президент, другу – парламент і третю—призначає колегія суддів) **правляче угруповання політичної еліти сконцентрувало у своїх руках усю повноту фактичної влади в державі.**

Представники виконавчої влади ще в ході президентської виборчої кампанії восени 1999 р., посиляючись на те, що протистояння між президентською владою і Верховною Радою «запрограмовано» чинною Конституцією України, декларували необхідність перерозподілу владних повноважень із метою зменшення їх парламентської «частки».

Свій другий президентський термін Л. Кучма розпочав з активних дій, спрямованих на реформування політичної системи. **16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту.** На всенародне голосування винесли **чотири питання:**

– про право Президента на розпуск Верховної Ради, якщо протягом місяця в ній не було сформовано постійно діючої більшості або якщо вона не затвердить державний бюджет; про скасування депутатської недоторканності;

– про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300;

– про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів.

Усі ці питання були підтримані переважною більшістю голосів громадян України, однак як і раніше значну роль при цьому відіграло уміле використання адміністративного ресурсу одним з найближчих на той час радників Президента народним депутатом, лідером Демсоюзу О. Волковим, який фактично очолював кампанію з проведення референдуму.

На заваді реалізації результатів референдуму стала політична криза, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. – у першій половині 2001 р. У цей період найпотужніші бізнес-групи завдяки надаваному їм доступу до пільгової приватизації та отриманню ренти від використання державних монополій зосередили в своїх руках концентрацію ресурсів, достатню для вирішального впливу на прийняття державних рішень. Це дозволило їм у політичній площині поступово переорієнтуватися з боротьби за вплив на Президента (який усе ще контролював процес великої приватизації та розподіл ренти від використання державних ресурсів, однак різке скорочення державного сектору економіки суттєво звузило обсяг останніх) на боротьбу за доступ до реальної державної влади.

Питання про реформування політичної системи знову було підняте Л. Кучмою у 2004р., коли політична обстановка в Україні повністю виключила для нього можливість зайняти президентське крісло на третій термін. На цей раз сутністю реформи стало обмеження владних повноважень Президента та передача їх до парламенту і створюваного останнім уряду. **8 грудня 2004р., в результаті компромісу між опозицією та тодішнім Президентом парламент прийняв Закон «Про внесення змін до Конституції України», котрий суттєво розширював повноваження парламенту щодо формування уряду та контролю за діяльністю виконавчої влади.**

Труднощі формування національної економіки і прорахунки в її реформуванні

Ринкові реформи в Україні, яка була тісно пов'язана з російською економікою, почалися як реакція на лібералізацію цін у Росії на початку 1992 р. Ріст цін на енергоносії призвів до гіперінфляції. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 р. — у 103 рази. **Випуск грошей, не забезпечених товарною масою, закономірно обумовив негайне їхнє знецінення. Прагнучи знайти фінансові ресурси для видаткової частини бюджету, уряд збільшив податки, що призвело до росту «тіньової економіки» і згорання виробництва.**

Падіння життєвого рівня населення, неспроможність уряду успішно розв'язувати соціально-економічні проблеми та питання соціального захисту вилилися у страйки та масові виступи населення, що призвело до відставки у квітні 1991 р. уряду Віталія Масола, а 1 жовтня 1992 р. і наступного уряду, очолюваного Вітольдом Фокінім.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила на посаді прем'єр-міністра Леоніда Кучму, колишнього директора найбільшого військового заводу «Південмаш». У листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід із рубльової зони. Україні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак у своїй політиці Л. Кучма акцентував увагу на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ: відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження спекуляційних надприбутків. У перші місяці року намітилось деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте за рахунок посилення кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70 % на місяць. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада вдовольнила прохання Л. Кучми, який так і не зумів знайти спільну мову з тодішнім Президентом Л. Кравчуком, і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра.

Уряд очолив сам Президент Л. Кравчук, а виконуючим обов'язки прем'єр-міністра став колишній директор однієї з найбільших у Донбасі шахти ім. Засядька та голова Донецької міськради — Юхим Звягільський, який був одним з ініціаторів масових акцій протесту шахтарів проти політики уряду Л. Кучми.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляцій і податків. Вона зробила майже неможливою нормальну економічну активність, оскільки податки становили від 40 до 90 % прибутків населення. Така ситуація вела або до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. У той же час правляча державна, господарська та банківська еліта могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів (у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10200 % і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі).

У 1994 р. економіка країни опинилася на межі краху. ВВП навіть порівняно з попереднім роком впав на 23 %, виробництво промислової продукції — на 27,8 %, сільськогосподарської — на 16,5 %. Капітальні вкладення за 1992—1994 рр. знизились на 57 %. *Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою.* У жовтні 1994 р. дефіцит бюджету досяг 18,5 % ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі (станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США на місяць). В умовах різкого падіння довіри до владних структур було вирішено провести дострокові парламентські і президентські вибори навесні — влітку 1994р.

У 1994 р. Національний банк України почав жорстку політику боротьби з інфляцією й у липні того ж року домігся найнижчого (2,1 %) рівня інфляції за попередні роки. Але *короткочасне приборкання інфляції досягалося за рахунок штучної затримки виплати заробітної плати, пенсій та інших соціальних витрат і ростом неплатежів за товари і послуги в народному господарстві.*

Проголошена новим Президентом Л. Кучмою в жовтні 1994 р. стратегія економічних реформ передбачала лібералізацію цін і валютного курсу, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи, відновлення економічних зв'язків із Росією (перерваних у значній мірі з ідеологічних мотивів).

У результаті приватизації до кінця 90-х рр. ХХ ст. питома вага державної власності в Україні скоротилася з 96 до майже 40 %. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. У результаті, темпи зростання цін зменшилися з 400 % в 1992 р. до 40 % у 1996.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти по відношенню до долара. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його гривнею. Разом з тим *було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів.* Усунуто таке породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит. Були укладені нові угоди про допомогу США, ФРН та міжнародних фінансових організацій Україні в здійсненні економічних реформ. Серед країн, що одержували допомогу від США, Україна посіла третє місце у світі після Ізраїлю і Єгипту.

Згадані заходи дали деякі позитивні результати. Насамперед це знайшло відображення в *зменшенні темпів падіння ВВП (валового внутрішнього продукту).* Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р, вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. У 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися — 3,2 % проти 10,1 % в 1996 р. *Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більше ніж у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1 %.*

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. уряді галузей, *економічну кризу подолати не вдалося*. І без того непросто фінансове становище України значно погіршилося через наслідки фінансових криз у Південно-Східній Азії (1997 р.) і Росії (1998 р.). Орієнтація на отримання Україною зовнішніх кредитів, які допомагали, зокрема, розплатитися з Росією і Туркменістаном за енергоносії, призвела до величезної зовнішньої заборгованості держави і росту її економічної залежності не тільки від міжнародних фінансових організацій (МВФ — Міжнародний валютний фонд, МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку) і США, але і від тієї ж Росії. Вже *на 1999 р. зовнішній борг України перевищив 12 млрд дол. США при ліквідних валютних резервах у 768 млн дол.* (на час набуття незалежності Україна не мала зовнішнього боргу, оскільки всі міжнародні зобов'язання СРСР після його розпаду взяла на себе Російська федерація взамін за визнання себе на міжнародній арені правонаступницею Радянського Союзу). Сюди додавалося *зростання внутрішньої заборгованості з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн. у 1994 р. до 12 млрд грн. у 1999 р.* За оцінкою Рахункової палати, лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було затрачено майже 10 млрд грн., тобто 95 % усіх доходів держбюджету.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави протягом 1990-х років не мала стратегічної основи. Уряди у різних складах виявилися нездатними забезпечити необхідне управління економічними процесами, проявляли недостатньо ініціативи, значною мірою сприяли «тінізації» української економіки, нерідко відлякували зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. Як наслідок, *майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений Євген Марчук, у травні 1996 р. його замінив Павло Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив Валерій Пустовойтенко)*. Усе це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило несприятливий економічний режим у країні. Якщо у 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол. США, то у 1998 р.— лише 40,8 млрд дол. *Рівень падіння ВВП склав 74,2 %, причому на 1994—1998 рр. припало 51,4 %.*

Після перемоги Л. Кучми на президентських виборах 1999 р. реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет міністрів, який з 22 грудня 1999 р. очолив колишній Голова Правління Національного банку України Віктор Ющенко. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву «Реформи заради добробуту».

Уряду В.Ющенка *вдалося уникнути дефолту, реструктуризувати й скоротити на 17 % (на 2,8 млрд дол. США) обсяг зовнішнього державного боргу, який протягом 1993—1999 рр. щорічно збільшувався в середньому на 64 % і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол. США; зберегти життєздатність енергетичної системи і зупинити наростаючий процес «віялових» відключень електроенергії; перейти до політики збалансованого державного бюджету; здійснити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні; замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима; утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків* (за даними ДПАУ (Державної податкової адміністрації України), за підсумками 2000 р., надходження до бюджету зросли проти попереднього року більш як на 5 млрд грн.), що дало змогу *майже на третину скоротити заборгованість по заробітній платі* (у бюджетній сфері на 52 %: з 540,6 млн грн. до 262,7 млн грн.), а пенсії навіть підвищити на 10 %.

Якщо протягом 1992—1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60 %, то протягом 2000 р. він вперше за десятиріччя зріс на 6 %. Реформування промисловості на ринкових засадах дало змогу не тільки зупинити спад виробництва, а й забезпечити його реальне зростання. *За підсумками 2000 р., темп приросту промислового виробництва становив 12,9 %.* Поліпшились фінансові результати діяльності галузей промисловості.

Однак вирішення більшості соціальних завдань розвитку, викладених в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», відбувалося повільно. Уряду В.Ющенка у 2000 р. *не вдалося створити безпечні й стабільні умови для національного капіталу, домогтися значного зниження податків, встановити необхідний порядок у державному секторі економіки* тощо. Крім того, діяльність віце-прем'єра уряду з питань паливно-енергетичному комплексу Ю. Тимошенко, направлена на жорсткий контроль за законністю приватизації обласних енергогенеруючих компаній (обленерго) та за розрахунками в паливно-енергетичній сфері наразилася на *активний спротив з боку ряду впливових представників фінансово-промислових кіл* (зокрема, Г. Суркіса, який контролював у Верховній Раді фракцію СДПУ(о)).

26 квітня 2001 р. на сесії Верховної Ради було прийнято рішення про недовіру уряду В. Ющенка.

Новий Кабінет Міністрів, який з 29 травня 2001 р. очолив керівник Української спілки промисловців і підприємців, близький до Президента Анатолій Кінах, поставив своїм завданням продовження курсу на укріплення вітчизняної економіки. Проте, на думку експертів, уряд А.Кінаха не зумів ефективно використати і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р.

практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК (Аграрно-промислового комплексу). За перші шість місяців 2002 р. порівняно з тим самим періодом минулого року зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, знизилася темп зростання ВВП (за шість місяців 2002 р. реальний ВВП зріс на 4,3 %, тоді як за такий же період минулого року — на 9,4 %) та скоротилися обсяги експортно-імпорتنних операцій. Значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Наповнення держбюджету за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4 % запланованого. 16 листопада 2002 р. уряд А.Кінаха було відправлено у відставку.

Новим, *прем'єр-міністром 21 листопада 2002 р. став* колишній голова Донецької облдержадміністрації *Віктор Янукович*. Значну роль у діяльності уряду відігравав *перший віце-прем'єр, колишній голова ДПАУ М.Азаров* (протягом кампанії по виборам Президента України 2004—2005 рр. він фактично очолював уряд). У період діяльності уряду В. Януковича *темпи зростання економіки України, за офіційними даними, були найвищими в Європі (за перші 7 місяців 2004 р. — 13,5 %). Номінальний ВВП за 2004 р. виріс у порівнянні з минулим роком на 25 %, реальний — на 12 %. Прибутки населення у 2004 р. зросли на 19,7 %, середня заробітна платня з кінця 2002 р. по кінець 2004 р. збільшилась на 42 %, мінімальні пенсії — на 55,5 %. З 1 січня 2002 р. прогресивне оподаткування прибутків було замінено єдиним податком у 13 %.*

У той же час *інфляція сягнула 9%. Заборгованість по зарплаті перед бюджетними установами на 1 липня 2004 р. склала 1,2 млрд грн.* (включаючи борги попередніх урядів). Серйозний удар по іміджу уряду В. Януковича нанесла його неспроможність подолати *«бензинову кризу» влітку 2004 р., яка спровокувала різке підвищення цін у всіх сферах. Стримування інфляції і дотація неприбуткових галузей — сільськогосподарства, сфери комунальних послуг і громадського транспорту за рахунок зовнішніх займів збільшили зовнішній борг України на 9,3 %. Скасування урядом ряду пільг по сплаті ПДВ і жорсткий контроль за сплатою податків, встановлення фіксованої верхньої межі цін на деякі продукти широкого вжитку (зокрема, хліб) викликали невдоволення переважної більшості підприємців політикою Азарова — Януковича.* Однак, *у цілому у 2003—2004 рр. темпи зростання прибутків основної маси населення України вперше перевищили темпи інфляції.*

Вибори 1994 р. до Верховної Ради України

18 листопада 1993 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про вибори народних депутатів України», який базувався на мажоритарному принципі. Був установлений 50% поріг явки виборців на виборчі дільниці — у разі, якщо до урн приходило менше половини зареєстрованих виборців, вибори визнавалися такими, що не відбулися, і повинні були проводитися нові — з новими кандидатами, передвиборчою кампанією і т.д. Для перемоги кандидат повинен був набрати абсолютну більшість голосів виборців (50% + 1 голос). Одними з головних нововведень закону були положення про допущення політичних партій до виборчого процесу і про роботу нового парламенту на постійній основі із заборорою суміщення депутатського мандата з іншою роботою.

Перші в умовах незалежності *вибори до Верховної Ради відбулися 27 березня 1994 р.* У голосуванні взяли участь близько 28,8 млн громадян, або 75,6% внесених до списків виборців. Усього весною було заповнено тільки 338 з 450 передбачених депутатських місць. *Після останніх довиборів 7 квітня 1996 р. склад ВР налічував 423 депутати.*

Серед політичних партій *найбільшою підтримкою виборців користувались комуністи (їх фракція склала чверть парламенту). Народний Рух України отримав 5,9% депутатських місць, Селянська партія України (СелПУ) — 5,34%, Соціалістична партія — 4,15%.* З часом у парламенті консолідувались центристські сили, які репрезентували групи *«Центр» (38 депутатів), «Реформи» (27), «Єдність» (25), «Державність» (25), Міжрегіональна депутатська група (25).*

На посаду Голови Верховної Ради було висунуто 9 кандидатів. Оскільки в парламенті кількісно переважали ліві групи і фракції, легку перемогу здобув лідер СПУ О. Мороз.

Вибори Президента України 1994 р.

Дострокові президентські вибори 1994 р. засвідчили різке падіння довіри виборців до націонал-демократичних сил, лідери яких — В. Чорновіл та Л. Лук'яненко — навіть не виставляли свої кандидатури. Кандидатами було зареєстровано 7 осіб. *У першому турі виборів, який пройшов 26 червня 1994 р., ніхто з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, як того вимагало виборче законодавство. Найбільше голосів набрали Л. Кравчук (37,68%) та Л. Кучма (31,25%).* Із значним відривом за ними йшли О. Мороз (13,09%) та В. Лановий (9,38%). Інші кандидати всі разом набрали менше 6% голосів. На 10 липня

було призначено другий тур, в якому змагались діючий на той час Президент Л. Кравчук та Л. Кучма. Передвиборча кампанія Л. Кучми будувалася на різкій критиці «корумпованого режиму» попереднього Президента. Л. Кучма обіцяв запровадити «чесну та порядну владу», припинити розкрадання державного майна та незаконну приватизацію, розорення підприємств банківськими та комерційними структурами, що призвело до різкого зубожіння основної маси населення. Л. Кравчук в ході виборів намагався використати адміністративний ресурс, однак керівники регіонів не надали йому необхідної допомоги.

У другому турі виборів у результаті протестного голосування більшості населення, невдоволеного політикою Л. Кравчука, переміг Л. Кучма, який набрав майже 14 млн 660 тис. голосів (52%), в той час як Л. Кравчук — 12 млн 100 тис. голосів (45%).

Результати виборів до Верховної Ради України в 1998 р.

24 вересня 1997 р. Верховна Рада України прийняла *Закон «Про вибори народних депутатів України»*, підписаний Л. Кучмою 24 жовтня, зміни до нього були внесені 30.12.1997 р. Верховною Радою і Президентом.

Новий закон ввів в Україні змішану мажоритарно-пропорційну виборчу систему. Згідно статті 2 закону усього обиралося **450 депутатів**. З них 225 обиралися в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Голосування в загальнодержавному окрузі за пропорційною системою проходило за твердими партійними списками. Законом передбачалося запровадження 4 % виборчого порогу для партій. Сума виборчої застави для партій, що фігурували в бюлетені багатомандатного загальнодержавного округу, склала 17 тис. грн. Застава поверталася лише партіям, що набрали більше 4 % голосів виборців.

Стаття 4 Закону «Про вибори народних депутатів...» скасувала поріг явки виборців.

Необхідний чотиривідсотковий бар'єр подолали вісім партій і блоків:

Комуністична партія (лідер — П.Симоненко) — 24,7 %;

Рух (В.Чорновіл) — 9,4 %;

Виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій «За правду, за народ, за Україну» (О.Мороз, С.Довгань) — 8,6 %;

Партія зелених (В.Кононов) — 5,4 %;

Народно-демократична партія (А.Матвієнко) — 5 %;

«Громада» (П.Лазаренко) — 4,7 %;

Прогресивна соціалістична партія (Н.Вітренко) — 4,05 %;

Соціал-демократична партія (об'єднана) (В.Онопенко) — 4,01 %.

Відповідно до поданих голосів КПУ отримала в парламенті 124 депутатських місця, Рух — 45, СПУ-СелПУ — 35, НДПУ — 23, «Громада» — 20, ПЗУ — 19, ПСПУ — 16, СДПУ(о) — 16. Решта місць дісталася безпартійним депутатам. Головою парламенту після затяжних дебатів, які тривали з 15 травня до 7 липня було обрано лідера Селянської партії Олександра Ткаченка. Однак після президентських 1999 р. виборів розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил, зазнала кардинальних змін. Депутати-мажоритарники були залучені до існуючих провладних та націонал-демократичних фракцій та до створення нових. 13 січня 2000 р. одинадцять парламентських фракцій (частина з яких виникла завдяки залученню до них депутатів-мажоритарників) заявили про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді та прагнення до конструктивної співпраці з Президентом і урядом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Новим головою парламенту обрали Івана Плюща. До кінця скликання у складі в парламенту перестали існувати опозиційні фракції СПУ-СелПУ, ПСПУ та Громада», частина депутатів яких була перекуплена іншими фракціями.

Результати виборів Президента України в 1999 р.

31 жовтня 1999 р. в Україні відбулися чергові президентські вибори, у яких взяли участь 32 претендента, але лише 15 з них були зареєстровані як кандидати у Президенти.

Найбільш впливовими кандидатами в президенти були діючий президент Л. Кучма, колишній голова Верховної Ради лідер соцпартії О. Мороз, колишній прем'єр-міністр Є. Марчук, лідери КПУ П. Симоненко,

Прогресивної соціалістичної партії Н. Вітренко, Селянської партії О. Ткаченко, голови Народного Руху України (НРУ) Г. Удовенко і Всеукраїнських Зборів Руху Ю. Костенко.

31 жовтня 1999 р. відбувся I тур виборів Президента України. Його переможцями стали Л. Кучма (36,49 % голосів) і П. Симоненко (22,26 % голосів). **14 листопада 1999 р. був призначений II тур виборів Президента України,** у якому перемогу здобув Л. Кучма, набравши більше 56,25 % виборців, що з'явилися на дільниці.

Вибори до Верховної Ради України 2002 р.

31 березня 2002 року відбулося голосування на виборах до Верховної Ради України. За результатами голосування по загальноукраїнському багатомандатному округу до Верховної Ради України пройшли 6 партій та виборчих блоків: виборчий блок політичних партій «Блок В.Ющенка «Наша Україна», який набрав 23,55 % голосів виборців, КПУ — 20,01 %, виборчий блок політичних партій «За єдину Україну!» — 11,19 %, виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Ю.Тимошенко» (БЮТ) — 7,25 %, СПУ — 6,87 %, СДПУ(о) — 6,27 %.

Головою Верховної Ради при активній підтримці пропрезидентських сил **був обраний** колишній голова Адміністрації Президента України — **Володимир Литвин**.

Розподіл політичних сил у парламенті не був статичним, він постійно змінювався, депутати постійно переходили з фракції до фракції. Так, на основі блоку «За єдину Україну!» уже у червні 2002 р. було створено блок 8 парламентських фракцій і депутатських груп. Значно змінювалися і інші фракції-переможці.

Вибори Президента України 2004—2005 рр.

Із 26 зареєстрованих Центральною виборчою комісією (ЦВК) кандидатів на пост Президента України на початок виборів залишилися 24 чоловіки.

31 жовтня 2004 р. відбувся перший тур виборів, офіційні результати якого були оприлюднені ЦВК лише 10 листопада. У другий тур, призначений на 21 листопада, вийшли Віктор Янукович, який набрав 39,26 % голосів виборців (11 008 731 голос) і Віктор Ющенко — 39,90% (11 188 675 голосів).

Зразу після першого туру виборів штаб В. Ющенка подав до ЦВК скаргу, в якій вимагалось провести перерахунок голосів у базових областях В. Януковича — Донецькій та Луганській, де проживало близько 10% всіх виборців.

У період між першим та другим туром голосування передвиборча агітація набула агресивного характеру. Все це відбувалося на фоні численних мітингів та страйків на підтримку кандидата в Президенти В. Ющенка.

У понеділок 22 листопада ЦВК оголосила попередні результати другого туру. За даними, що їх офіційно оголосила ЦВК, переміг Віктор Янукович з результатом 49,42% голосів. Віктор Ющенко одержав 46,7%. Явка виборців була дуже високою і склала 80,78%.

22 листопада у Києві на майдані Незалежності, а також у ряді обласних центрів почалися масові мітинги на підтримку В. Ющенка. В той же день міські ради Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Вінниці висловили недовіру ЦВК, підтримавши В. Ющенка. В Україні почалася т. зв. «Помаранчева революція» яка подавалася засобами масової інформації як масовий рух проти фальсифікацій на виборах та в підтримку В. Ющенка. У реальності масові акції та їх інформаційна підтримка ЗМІ були організовані периферійними бізнес-угрупованнями, що об'єдналися навколо В. Ющенка у боротьбі за доступ до влади.

23 листопада В. Ющенко визнали Президентом Львівська, Чернівецька, Волинська, Івано-Франківська обласні ради, міські ради цих міст та Тернополя, Хмельницького і ряду районних центрів. Впродовж декілька днів до них прилучилися Рівненська та Хмельницька обласні ради. У Києві прихильники В. Ющенка взяли в облогу приміщення Адміністрації Президента і Кабінету Міністрів, заблокували приміщення Верховної Ради, ЦВК, телецентру. Київська міська влада активно підтримувала дії «помаранчевих революціонерів».

24 листопада ЦВК прийняла постанову «Про результати виборів Президента та обрання Президента України». Опозиція не дала опублікувати цю постанову і заявила про намір оскаржити її в суді. Представники урядів Канади, Німеччини, Польщі, США та Великої Британії заявили про невизнання результатів другого туру виборів. Євросоюз закликав діючого Президента Л. Кучму провести переговори з обома кандидатами. Опозицією був створений **Комітет національного порятунку, який взяв на себе відповідальність за захист демократії в країні.** **25 листопада Надзвичайний всеукраїнський з'їзд депутатів місцевих рад — прихильників В. Ющенка створив Всеукраїнський центральний виконком місцевих рад.** В ухваленій з'їздом резолюції вказувалося, що

в умовах фактичної втрати легітимності органами та вищими посадовцями державної влади, відповідальність за забезпечення Конституції переходить до місцевих рад. 25—27 листопада Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська та Одеська обласні ради на своїх засіданнях прийняли рішення про те, що в умовах фактичного розвалу державної влади вони повертають собі ті повноваження, які у 1996 році були передані від них до облдержадміністрацій і підпорядковують собі всі державні установи на території даних областей.

27 листопада 2004 р. парламент України ухвалив постанову про вихід з політичної кризи. Вибори були визнані такими, що не відбулися, було висловлено недовіру ЦВК і прийнято рішення про зміну її складу.

Однак 28 листопада в м. Севєродонецьку відбувся з'їзд депутатів рад усіх рівнів Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської областей та Криму, на якому законно обраним президентом визнався В. Янукович. На з'їзді було прийнято рішення у разі, якщо опозиція здійснить «державний переворот», провести 12 грудня *референдум з питання заміни централізованого унітарного територіального устрою України федерацією регіонів*, звучали заклики до створення Південно-Східної автономної республіки. Прихильниками В. Ющенка це було сприйнято як заклики до сепаратизму, вони почали масову кампанію протесту проти спроб розчленування України. Після цього *ряд рад південних та східних областей скасували свої попередні рішення. На сторону В. Ющенка фактично стали Харківська, Дніпропетровська і Луганська міські ради.*

3 грудня Верховний суд зобов'язав Центральну виборчу комісію організувати повторне голосування по виборам Президента України, яке було призначене на 26 грудня 2004 р.

10 січня 2005 р. ЦВК офіційно оприлюднила результати повторного голосування 26 грудня 2004 року по виборам президента України.

За інформацією ЦВК, В. Ющенко одержав 15 115 712 голосів виборців, що склало 51,99% від загального числа тих, що проголосували. В. Януковича підтримали 12 848 528 чоловік, тобто 44,2%.

Постановою ЦВК В. Ющенко був оголошений президентом України.

4 лютого 2005 р. Верховна Рада України затвердила на посаді Прем'єр-міністра України Юлію Тимошенко. Був сформований уряд (т. зв. «уряд народної довіри»), до якого ввійшли представники тих політичних сил, які відіграли активну роль у перемозі «помаранчевої революції».

Політична реформа 2004 р.

Результатом відкритого політичного конфлікту, який охопив найпотужніші бізнес-групування та очолювану Л.Кучмою вертикаль державної влади стала політична реформа, започаткована Законом "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 р., який передбачав парламентську модель формування уряду. У результаті зміни політичної системи можливості розподілу ренти через президентський пост суттєво обмежилися. Це й означувало організаційне оформлення третього етапу формування системи державної влади, яка надавала найпотужнішим бізнес-групам можливість вирішувати проблеми розподілу ресурсів через Верховну Раду, а не через кулуарні змагання за доступ до Президента.

Згідно Закону «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. *Президент*, який обирається терміном на п'ять років, є вищою посадовою особою в державі і верховним головнокомандуючим Збройними Силами України. Він зберіг *право вето* у відношенні прийнятих Верховною Радою України законів та право призначати голів обласних державних адміністрацій, ряду інших посадових осіб.

Згідно нового закону Президент *отримав право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо:*

- протягом одного місяця у Верховній Раді України не буде сформована коаліція депутатських фракцій;
- протягом 60 днів після відставки уряду не буде сформований персональний склад нового Кабміну;
- *пленарні засідання Ради не зможуть розпочатися протягом 30 днів однієї чергової сесії*

Термін повноважень Верховної Ради України за новим законом був подовжений з чотирьох до п'яти років. Обрання депутатів передбачено лише за списками політичних партій чи їх блоків. Невходження депутата до складу парламентської фракції своєї партії чи блоку, або вихід із неї передбачало позбавлення депутатського мандату.

У Верховній раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формувалася коаліція депутатських фракцій, до складу якої повинна ввійти більшість народних депутатів України від конституційного складу парламенту. Саме ця коаліція отримала право вносити *пропозиції Президенту*

України щодо кандидатури Прем'єр-міністра та складу Кабінету Міністрів України. Відповідно до нового закону Кабінет міністрів складав повноваження не перед новообраним Президентом, як це було раніше, а перед новообраною Верховною Радою України. **Парламент отримав також право здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України.**

Верховна Рада також отримала право призначати на посади і звільняти з посад голів Служби безпеки України (по представленню Президента), Антимонопольного комітету, Державного комітету телебачення і радіомовлення, Фонду держмайна, Національного банку України (НБУ), а також половину складу Ради НБУ, членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного суду; давати згоду на призначення на посаду і звільнення від посади Президентом генерального прокурора України, висловлювати недовіру Генеральному прокуророві України.

Закон від 8 грудня 2004 р. вступив у дію з 1 січня 2006 р. У жовтні 2010 р. Конституційний суд визнав порядок прийняття даного закону таким, що не відповідає Конституції України.

Положення в Україні в 2005 р.

Після перемоги «помаранчевої революції» бізнес-угруповання, що керували її ходом, розподілили між собою владні повноваження в державі шляхом розділу найважливіших органів державної влади й управління. Однак боротьба за перерозподіл власності й ресурсів між ними привела до ряду голосних політичних скандалів. У вересні 2005 р. корупційні скандали у вищих ешелонах влади привели до відставки прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. За 8 місяців діяльності її уряду темпи росту економіки, згідно з офіційними даними, упали в 2,5 р. у порівнянні з періодом діяльності попереднього уряду, заборгованість по компенсації ПДВ досягла 2,6 млрд. грн., рівень інвестицій в українську економіку в порівнянні з аналогічним періодом 2004 р. знизився на 14,4 %.

Політична криза на початку 2006 р.

Політична криза розпочалася як конфлікт між виконавчою (Президент Віктор Ющенко, прем'єр-міністр Ю. Схануров і Кабінет Міністрів), з одного боку, і законодавчою владою (більшість депутатів Верховної Ради). 10 січня Верховна Рада, заслухавши звіт прем'єр міністра Ю.Сханурова про нову угоду з Росією по поставках газу, що передбачали істотне підвищення ціни на російський газ для України й прихід на український ринок посередника в торгівлі газом-зареєстрованої у Швейцарії компанії RosUkrEnergo, відправила уряд у відставку, обвинувативши його в «невмінні відстоювати національні інтереси».

В. Ющенко заявив, що відставку кабінету вважає незаконною і оголосив про намір ініціювати референдум для скасування політичної реформи, затвердженою Верховною Радою 8 грудня 2005 року, що на думку Президента, привела до кризи влади.

Парламентські вибори 2006 р.

26 березня 2006 р. в Україні пройшли парламентські вибори. На відміну від попередніх, цього разу вибори проходили винятково по партійних списках (пропорційна система), виборчий бар'єр був знижений до 3%. У результаті виборів у Верховній Раді зложилися наступні фракції:

1. Партія регіонів — 186 місць (32,14% голосів виборців, що прийшли на вибори),
2. Блок Юлії Тимошенко — 129 місць (22,29%),
3. Народний Союз «Наша Україна» — 81 місць (13,95%),
4. Соціалістична партія України — 33 місць (5,69%),
5. Комуністична партія України — 21 місць (3,66%).

Після опублікування результатів голосування В.Ющенко привселюдно визнав поразку пропрезидентських сил. Провівши консультації з керівниками парламентських партій, Президент підтримав створення т.зв. «помаранчевої» урядової коаліції (БЮТ, Наша Україна й СПУ), у якій провідне місце належало б БЮТ.

Парламентська криза (квітень-серпень 2006 г.)

Розбіжності між партнерами по коаліції навіть через три місяці після парламентських виборів не дали їй сформувати уряд.

А. Мороз відкликав свій підпис під угодою про створення коаліції, що, таким чином, припинила своє існування, не проіснувавши й двох тижнів. 7 липня 2006 р. була підписана угода про створення нової, «антикризової» коаліції парламентської більшості, у яку ввійшли 238 депутатів: Партія регіонів (183 депутати), Соціалістична партія України (29 депутатів) і Комуністична партія України (21 депутат), а також 2 депутати блоку «Наша Україна», 4 депутата із блоку БЮТ і 1 незалежний депутат.

11 липня 2006 р. В. Янукович був офіційно висунутий Верховною Радою кандидатом у прем'єр-міністри України. Однак В. Ющенко весь відпущений йому по Конституції строк відмовлявся вносити в парламент цю кандидатуру. У цей період Президент неодноразово загрожував розпуском Верховної Ради, однак результати соціологічних досліджень показали, що у випадку проведення нових виборів пропрезидентські чинності навіть із урахуванням застосування адмінресурсу не зможуть набрати більше 10-12% голосів, а Партія регіонів зможе набрати голосів більше, ніж об'єднаний блок «Нашої України» і БЮТ.

В. Ющенко змушений був піти на компроміс. Він запропонував всім парламентським партіям підписати т.зв. «Універсал національної єдності», яким були б закріплені принципи діяльності нового уряду. В. Ющенко до останньої хвилини намагався торгуватися з обома своїми головними конкурентами— В. Януковичем і Ю. Тимошенко, прагнучи обмовити для себе найбільш сприятливі умови можливого політичного альянсу. Зрештою він погодився на умови В.Януковича. 3 серпня 2006, після підписання «Універсалу» Президент вніс у парламент кандидатуру В. Януковича, що 4 серпня 2006 р. був вибраний прем'єр-міністром. Перед голосуванням по кандидатурі Януковича Верховна рада повністю сформувала Конституційний суд, що було однією з умов В.Ющенко, однак на тім же засіданні Рада прийняла спеціальний закон про заборону перегляду політичної реформи й Президент змушений був його підписати. Виходячи із цього документа, Конституційний суд не має права піддавати ревізії зміни, внесені в Конституцію Законом від 8 грудня 2004 р.

Універсал національної єдності

3 серпня 2006 р. у Секретаріаті Президента був урочисто підписаний Універсал національної єдності — документ, що, на думку В. Ющенка, повинен був стати основою програми діяльності уряду «антикризової коаліції». В.Янукович фактично змусив В.Ющенко погодитися на всі свої виправлення по принципових проблемах. З документа була виключена вимога про відмову від федералізації. У пункті про державний статус української мови зникло слово «єдиний» (ПР виступає за додання російській мові статусу другого державного). А в пункті, що декларує прагнення України до вступу в НАТО, з'явилися слова про обов'язковий референдум, проти чого Ющенко категорично заперечував. У документ також був включений пункт про участь України в Єдиному економічному просторі (ЕЗП).

Універсал підписали лідери всіх парламентських фракцій, крім лідера БЮТ Ю.Тимошенко, що обвинуватила В. Ющенко в «капітуляції помаранчевого табору».

Політична криза 2007 р.

Вона була викликана боротьбою за контроль над виконавчою гілкою влади між Президентом В. Ющенко й прем'єр-міністром В. Януковичем. Уже незабаром після виборів стали виникати конфлікти між керівництвом опозиційних партій (фракцій) — «Наша Україна» і БЮТ — і бізнесменами, включеними в їхні списки за фінансування виборчої кампанії, але згодом позбавленими права самостійно голосувати в парламенті (зокрема, від членів фракції БЮТ зажадали передати картки для голосування керівництву фракції). Виконавча влада виявилася в «антикризової коаліції», а тому на сприяння в бізнесі також важко було розраховувати. У міру загострення відносин між правлячою коаліцією й опозиційними фракціями, депутати-спонсори почали схилитися до співробітництва з парламентською більшістю. У березні 2007р. «антикризова» коаліція початку активно розширюватися за рахунок депутатів опозиційних фракцій. При продовженні цього процесу парламентська коаліція могла б одержати конституційну більшість, що дозволило б їй переборювати президентське вето й вносити зміни в Конституцію — а цього Віктор Ющенко не міг допустити. Цей процес викликав занепокоєння й у фінансово-промислових груп, що підтримують президента.

У цій ситуації бізнес-оточення Ющенко й Тимошенко спільно виступило проти групи Р. Ахметова. 2 квітня 2007 р. Президент підписав указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради» і призначив позачергові вибори народних депутатів на 27 травня. Кабінету Міністрів було доручено забезпечити фінансування виборів, а Центвиборчкому — їхнє проведення.

Верховна Рада відмовилася визнати законність цього указу, а уряд — виділяти кошти на проведення дострокових виборів. 25 квітня В. Ющенко підписав новий указ про розпуск Верховної Ради, перенісши дострокові вибори на кінець червня. У ніч із 26 на 27 травня після 12-годинних переговорів була досягнута тристороння домовленість між Президентом, прем'єр міністром і Ю. Тимошенко як «лідером опозиції», на підставі якої 5 червня 2007 р. був виданий третій президентський указ про позачергові вибори Верховної Ради України.

31 липня 2007 р. Президент видав ще один указ — про внесення змін у попередній указ, у якому уточнив мотивацію й призначив конкретну дату початку виборчого процесу позачергових виборів.

Позачергові парламентські вибори 2007 р.

30 вересня 2007 р. в Україні пройшли позачергові парламентські вибори. У результаті у Верховну раду ввійшли Партія регіонів, що набрала 34,37% голосів, Блок Юлії Тимошенко (30,71%), Блок «Наша Україна — Народна Самооборона» (14,15%), Комуністична партія України (5,39 %) і Блок Литвина. БЮТ і НУНС 29 листопада створили коаліцію парламентської більшості (228 мандатів з 450), і 18 грудня обрали прем'єр-міністром Ю. Тимошенко.

Вибори Президента України 2010 р.

У 2010 р. відбулися чергові вибори Президента України. Спочатку вони були призначені Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 р., але ця дата була оскаржена у Конституційному Суді чинним Президентом Віктором Ющенком. Після того, як Конституційний Суд визнав таке рішення протиправним, Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р.

Центральною виборчою комісією України було зареєстровано 18 кандидатів у Президенти, Наталії Вітренко було відмовлено у реєстрації, оскільки вона не змогла зібрати обумовлені законом про вибори 2,5 млн. грн. грошової застави. Вибори проходили у два тури: перший за мажоритарною системою абсолютної більшості (для перемоги необхідно було набрати 50% +1 голос виборців, що прийшли на голосування). В результаті першого туру виборів, що відбувся 17 січня 2010 р., діючий Президент В. Ющенко набрав лише 5.45% голосів тих, хто прийшов на вибори. Його значно випередили лідер опозиції В. Янукович (35.32 %), чинний прем'єр міністр Ю.Тимошенко (25.05%), а також «нові лідери» С. Тігіпко (13.06%) і А. Яценюк (6,96%). Керівник КПУ П. Симоненко набрав лише 3,5%, що стало свідченням різкої втрати позицій лівими силами. Натомість почала набувати ваги, особливо в молодіжному середовищі, правонаціоналістична організація «Свобода», лідер якої О. Тягнибок зайняв восьму сходинку в рейтингу кандидатів. Оскільки жоден з кандидатів у Президенти не зміг перемогти в першому турі виборів, 7 лютого 2010 р. був проведений другий тур за мажоритарною системою відносної більшості, в якому взяли участь два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів. Його переможцем став В. Янукович, який набрав 48.95% голосів тих, що прийшли на вибори. Ю Тимошенко, котра отримала 45.47% голосів, не визнала результатів голосування, заявила про масові фальсифікації «в цілому по Україні на понад 1 млн. голосів за різними технологіями» і сказала, що оскаржуватиме результати виборів у суді. Ю. Тимошенко виступила з заявою про фальсифікації на засіданні суду у прямому ефірі, проте не змогла назвати конкретних фактів, а через деякий час відкликала свою позовну заяву.

Активність виборців у першому турі становила 66,76%, а в другому — 69,15%. Проти обох кандидатів проголосувало 4,36% громадян. Вибори-2010 коштували державному бюджету України 1 млрд. 532 млн. грн.

Становище в сфері культури

Після проголошення незалежності одним із головних напрямків діяльності держави було проголошене відродження національної культури. На початку 1992 р. Верховна Рада схвалила «Основи законодавства про культуру», де розвиток культури розглядався як один із найважливіших факторів національного відродження, подолання соціально-економічної і політичної кризи, збереження національної самобутності українців і національних меншин, що населяють Україну.

Разом із тим, характерною рисою культурного життя в Україні була надмірна ідеологізація культури, обумовлена, насамперед, протистоянням «україномовного» і «російськомовного» анклавів населення. Особливої гостроти в цей період набуло питання про національно-мовний статус республіки, оскільки органи самоврядування ряду регіонів (у першу чергу Криму, Донбасу, Одеси) прийняли рішення про використання російської мови поряд з українською у державному управлінні й освіті. У той же час держава в умовах гострої економічної кризи різко зменшила інвестиції в сферу культури, у результаті чого ринковий попит на межі ХХ–ХХІ ст. майже витіснив україномовну художню літературу і кіно-відеопродукцію з масового вжитку.

Проблема міжконфесійних відносин

Ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. загострилася боротьба між різними православними конфесіями (церковними організаціями) в Україні а також Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ, уніатами) за володіння храмами і приходами. У Львові, перемігши на виборах до обласної і міської ради 1989 р., націонал-демократи на чолі з В. Чорноволом протегували відновленню організації УГКЦ, передаючи в її розпорядження храми і майно.

У червні 1990 р. була відновлена ліквідована на території України після Громадянської війни Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з патріархом Мстиславом (Скрипником), що повернувся з еміграції до США. Однак, кількість її парафіян бути незначною. У тому ж році церковний собор православних ієрархів, що проходив у Москві, прийняв рішення про створення в Україні помісної церкви (тобто місцевої територіальної організації, що зберігає підпорядкування Московському патріархату) – Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ-МП) на чолі з багаторічним митрополитом Київським Філаретом (Денисенком). Однак, після проголошення незалежності України митрополит Філарет, який прагнув створити єдину українську автокефальну церковну організацію, ініціював об'єднання УПЦ і УАПЦ (об'єднавчий собор обох церков пройшов у червні 1992 р.) в Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП). При цьому більшість ієрархів УПЦ і частина священників УАПЦ не визнала об'єднання, зберігши свої старі церковні організації.

Таким чином, на території України одночасно діяли три конкуруючі між собою три православні конфесійні структури: УПЦ-МП (близько 8,5 тис. приходів), УПЦ-КП (близько 2,5 тис. приходів) і УАПЦ (кілька сотень приходів). Під прямим керівництвом Ватикану діють УГКЦ (3,2 тис. приходів) і католицька церква, що мають вплив переважно в західних регіонах. Крім того, активну діяльність розгорнули громади протестантського напрямку (баптисти, Церква Ієгови, та ін.), різноманітні напрями ісламу та іудаїзму. Держава лояльно ставиться до цих організацій, зокрема до ісламської общини Криму, яка поступово набуває все більшого значення в житті країни.

Відповідно до Конституції, Україна є світською державою (у 1991 р. був прийнятий Закон України «Про свободу совісті і релігійних організацій»). Однак уряд і місцеві органи влади надають релігійним організаціям значну допомогу, в тому числі й за рахунок бюджетних коштів. Так, за період незалежності у власність церковних організацій було передано більше 3,4 тис. храмів (які раніше перейшли у власність держави) і побудовано більше 3 тис. нових культових споруд. Не втручаючись у міжконфесійні відносини і конфлікти, держава підтримувала ідею створення єдиної автокефальної помісної церкви в Україні.

На початку 2005 р., майже зразу після перемоги на виборах, Президент України В. Ющенко провів особисті переговори з константинопольським вселенським патріархом, отримавши від нього офіційне визнання того, що створення у XVI ст. Московського патріархату не було санкціоновано константинопольською патріархією. На підставі цього рішення константинопольського патріарха керівництво УПЦ(КП) та УАПЦ зробило ряд заяв про те, що діяльність УПЦ (МП) не може бути юридично визнаною, а її майно підлягає поверненню «справжній українській церкві». Їх підтримали ряд представників державної влади. Після президентських виборів 2010 р. новий глава держави В. Янукович змінив орієнтацію на Московський патріархат, підтримуючи ідею єдності православ'я у східнослов'янських народів.

Проблеми зовнішньої політики

Основними завданнями зовнішньополітичного курсу України є:

- утвердження держави як суб'єкта міжнародної політики;
- устанавлення кордонів із сусідніми державами і розв'язання взаємних територіальних претензій шляхом переговорів;
- створення сприятливих умов для економічного співробітництва з іншими державами і міжнародними організаціями;

- залучення в Україну закордонних інвестицій;
- участь України в міжнародних проектах із транспортування енергоносіїв (нафти і газу);
- забезпечення безпеки держави.

Одним з важливих факторів формування зовнішньополітичної ситуації навколо України є унікальна енерготранспортна мережа, котра проходить через її територію і забезпечує постачання в Європу нафти і газу з Росії (понад 90%) та Середньої Азії. Боротьба транснаціональних корпорацій за володіння цією системою, яка потенційно забезпечує стратегічний контроль над економікою одночасно і Росії (де понад 80% капіталів створюється саме в сфері видобутку і експорту нафти і газу), і держав Євросоюзу (який в останні роки ХХ ст. розпочав змагання із США за світове економічне лідерство, однак майже не має власних енергоресурсів), стала одним з визначаючих чинників світової політики на межі ХХ–ХХІ ст.

У 1996 р. керівництвом США було неофіційно запропоновано Україні передати свою мережу газопроводів в обмін на компенсацію в сумі 5 млрд дол. (щорічний прибуток від експлуатації мережі складав на той час 2,5–3 млрд дол.). Відмова українського керівництва викликала помітне охолодження американо-українських відносин. У 1997 р. США, обвинувативши Україну в незаконній торгівлі металами на міжнародному ринку, домоглися відсторонення від влади пов'язаного з цим тодішнього прем'єр-міністра України П. Лазаренка. У 2001–2003 рр. урядом США на адресу вищого українського політичного керівництва неодноразово висувалися обвинувачення в торгівлі стратегічною сировиною, зброєю і засобами зв'язку, корупції, порушенні авторських прав, відсутності в країні демократичних свобод і т.д.

У свою чергу, Росія, ще починаючи з 1992р., активно використовувала свою монополію на постачання газу і нафти в Україну і багаторазово підвищувала ціни на них, намагаючись затягти її в боргову яму. Стратегічною метою цього курсу було, насамперед, встановлення контролю над енерготранспортною системою України.

Восени 1998 р. в Україні вперше на державному рівні були прийняті рішення про пошук джерел енергоресурсів, альтернативних російським – у основному за рахунок казахських, узбецьких і азербайджанських постачальників, та про будівництво відповідних енерготранспортних коридорів. Крім цього, як Україна, так і Росія намагалися використати у своїх інтересах газовий потенціал відрізаної від європейських споживачів Туркменії. Для України у випадку успіху це дозволяло істотно знизити ціну на російський газ, і навіть при повній відмові від його закупівель, вимагати від Росії високої грошової оплати за транзит газу в Європу. Однак Росія, випередивши Україну, домовилася з Туркменістаном про покупку його газу на багато років уперед.

Наприкінці літа 2002 р. лідери України і Росії заявили про створення спільного газотранспортного консорціуму для здійснення з видобутку і транзиту природного газу з Росії через Україну в країни Західної Європи. Третьою стороною в цьому консорціумі виступила Німеччина. Однак на той час цей проект не був реалізований, оскільки проти нього рішуче виступили США, які побачили в цьому порушення своїх стратегічних інтересів.

У березні 2005 р. з приходом до влади В.Ющенка було вдруге проголошено про створення консорціуму по спільному управлінню українською системою транзиту нафти і газу за участю України, Росії та Німеччини, що повинно сприяти подальшому розвитку співробітництва як з Росією, так і з Євросоюзом. Президент В. Ющенко перед депутатами Європарламенту прямо заявив про тверду орієнтацію України на вступ до європейських економічних, політичних та військових структур. У квітні 2005 р. Президент В. Ющенко в ході свого візиту до США, проголосивши про початок нової ери в україно-американських відносинах, пообіцяв президентові та конгресу США якнайактивнішу допомогу України у «поширенні демократії у всьому світі», насамперед – у Білорусії, Киргизстані та Кубі. Було скасовано візовий режим в'їзду в Україну для громадян США, американським бізнесменам запропоновано найвигідніші умови співпраці, що на думку українських урядовців повинно було сприяти швидкому припливу великої кількості інвестицій у вітчизняну економіку.

У 2006 р. США присвоїли Україні статус країни з ринковою економікою, який Росія і Казахстан отримали ще в 2002 р. В 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі, поступившись при цьому рядом прерогатив, що забезпечували її продукції конкурентоздатність на світовому ринку. В 2010 р. нове керівництво країни на чолі з Президентом В. Януковичем уклало ряд довготермінових угод із Росією, в т.ч. про подовження базування в Криму Чорноморського флоту РФ та про співробітництво в газовій сфері. У відносинах із Євросоюзом на даний момент питання про входження України до його складу знято, натомість найближчою метою проголошено отримання безвізового режиму з країнами ЄС. Втім прийнятий у 2010 р. Закон про основи внутрішньої і зовнішньої політики України передбачає поглиблення співпраці з Європейським Союзом із метою отримання членства в майбутньому.

Військова доктрина України

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада затвердила концепцію оборони і перебудови Збройних Сил України. У цьому документі констатовалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою. Українські Збройні Сили створювалися шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій і Чорноморського флоту. Чисельність Збройних Сил визначалася не більш ніж 0,8–0,9% від чисельності населення України (420–440 тис. чол.), а військові асигнування – до 5% державного бюджету.

6 грудня 1991 р. був прийнятий Закон «Про Збройні Сили України», у якому Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права офіційно проголосувала створення власних Збройних Сил.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Військову доктрину України, у якій проблеми перебудови Збройних Сил визначалися в трьох площинах: військово-політичній, технічній і військово-економічній. Характеризуючи завдання і зовнішні функції української армії, Президент України підкреслив, що «хоча ми ні на кого не збираємося нападати, нікому не загрожуємо, але ми повинні бути готовими захистити свою державу і свій народ».

До початку 1994 р. Україна, виконуючи узяті на себе міжнародні зобов'язання, вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю, перейшовши в розряд без'ядерних держав.

У 1994–1999 рр. Україна приймала участь у військовій програмі НАТО «Партнерство заради миру», в ході якої здійснювались військові маневри підрозділів країн – учасниць НАТО на території України, а український підрозділ отримав змогу взяти участь у військових навчаннях на території США.

У 2001–2005 рр. українські військові підрозділи взяли участь у діях НАТО на території Іраку та в Африці.

У січні 2005 р. керівництво України офіційно проголосило метою зовнішнього курсу активну підготовку до вступу країни до НАТО, що означало відмову від позаблокової орієнтації та військового нейтралітету. Однак в 2010 р. після приходу до влади В.Януковича було прийнято Закон про основи внутрішньої і зовнішньої політики України, який передбачає позаблоковий статус України. При цьому керівництво країни зазначає, що позаблоковий статус не означає нейтралітету, тому Україна буде й надалі «співпрацювати у військовій сфері з усіма своїми сусідами і стратегічними партнерами».

Підсумки соціального та економічного розвитку України в період незалежності

За період 1992–2010 рр. населення України щорічно скорочується приблизно на 500 тис. чоловік. За рівнем доходів населення Україна займає передостаннє місце в Європі, уступаючи лише Молдавії, однак при цьому власники найбільших фінансово-промислових груп країни входять у сотню найбагатших людей континенту.

На 2010 р. індекс людського розвитку в Україні становив 0,796, тобто був найнижчим не лише в Європі (в економічно розвинених країнах він склав 0,932), але й серед країн СНД (0,821). При цьому рівень індексу підтримувався лише за рахунок рівня освіти (вищого ніж у Швейцарії, Великобританії та Японії).

В той же час за роки незалежності в Україні різко скоротилася середня тривалість життя. Якщо навіть у 1960 р. за цим показником Україні займала 7-е місце в світі, то зараз вона займає передостаннє місце серед країн Центральної і Східної Європи, а за рівнем смертності серед працеспроможного населення — перше місце в світі. Це стало відображенням політики розкрадання економічного потенціалу країни, яка проводиться фактично з 1990 р. Для покриття видатків, пов'язаних із неефективним управлінням використовуються зовнішні займи, що приводить до стрімкого зростання державного боргу. Так, за даними Міністерства фінансів у період діяльності уряду Ю. Тимошенко лише з грудня 2007-го по лютий 2010-го державний і гарантований державою борг України виріс більш ніж утричі і досягнув 316 млрд грн (що склало становить близько 35% ВВП. За перші шість місяців діяльності кабінету М.Азарова він зріс ще на 46 млрд. грн. (в основному за рахунок необхідності виплати кредитів та в результаті отримання першого траншу нового кредиту МВФ).

Кошти цього кредиту, що складає 15,15 млрд. доларів, фактично спрямовані на сплату боргу попереднього кредиту МВФ, який було взято урядом Юлії Тимошенко 2008 р. (на початок 2010 р. український уряд мав перед Фондом понад 12,6 млрд доларів фінансових зобов'язань). В бюджетній резолюції на 2011 р. уряд визначив обсяг державного боргу вже на рівні 40% ВВП. Внаслідок цілеспрямованого розвалу економіки критична ситуація склалася і з соціальними виплатами: при загальній чисельності працюючих в 14 мільйонів, число пенсіонерів (більшість із яких, утім, є такими, що працюють)

досягло понад 13,5 мільйонів. Дефіцит Пенсійного фонду в 2009 р. становив понад 17 млрд гривень і продовжує зростати стрімкими темпами.

Економічна стратегія держави спрямована на подолання затьожної економічної кризи шляхом одержання коштів від приватизації державного сектора економіки й землі, а також вивозу сировини (у тому числі реекспорту російського й середньоазіатського газу й нафти). Ілюзія стабільності при непрацюючому виробництві підтримується шляхом посиленого імпорту товарів народного споживання. Тенденція до прискорення темпів інфляції носить системний характер і обумовлена тим, що темпи різного роду грошових виплат (не тільки соціальних виплат і зарплати, але й споживчих банківських кредитів, а також інших банківських операцій) істотно перевищують темпи росту продуктивності економіки. Податкова система України визнана міжнародними економічними організаціями однією із самих неефективних у світі.

Сьогодні першочерговою проблемою не тільки економіки, але й національної безпеки стало питання збереження статусу України як високотехнологічної країни. Національне господарство вимагає великих і цілеспрямованих інвестицій для створення нових центрів росту, формування нового сучасного ринку висококваліфікованої праці, однак приватний бізнес, орієнтований на прискорене одержання прибутку, не здатний фінансувати довгострокові проекти.

Тестові вправи

1. Коли і де було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО?

- а) у Парижі 30 травня 1995 р.;
- б) у Мадриді 30 травня 1997 р.;
- в) у Лондоні 30 травня 1999 р.

2. Вставте пропущені слова у витяг із тексту Конституції України (Розділ І. Загальні засади).

Зі Статті 1. Україна є суверенна і незалежна,.....,.....державна.

Зі Статті 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність, безпека визнаються в Україні...

Зі Статті 3. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є...

3. Установіть хронологічну послідовність:

- а) запровадження власної грошової одиниці—гривні;
- б) визнання національної символіки як державної;
- в) визнання громадянства України;
- г) встановлення державного кордону.

4. Установіть відповідність:

1) прийняття Закону «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV;	а) 23 листопада 2004 р.;
2) початок «помаранчевої революції»;	б) 8 грудня 2004 р.;
3) створення опозицією Всеукраїнського центрального виконкому місцевих рад і прийняття резолюції про втрату легітимності органами державної влади та вищими посадовцями в Україні;	в) 25 листопада 2004 р.;
4) з'їзд депутатів усіх рівнів у м. Северодонецьку і прийняття резолюції про захист конституційного ладу в Україні;	г) 22 листопада 2004 р.;
5) складання В. Ющенком присяги Президента України після оголошення результатів другого туру виборів Президента України 2004 р.	д) 28 листопада 2004 р.

Відповіді на Тестові вправи до теми 40

1. б.
2. демократична, соціальна, правова; найвищою соціальною цінністю; народ.
3. г; в; б; а.
4. 1 — б; 2 — г; 3 — в; 4 — д; 5 — а.

Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. — Харків: Оберіг, 2016. — 440 с.

Відповідальна за випуск: Л. В. Кравченко Редактор: В. Є. Іванов Коректор: Л. Я. Бугулова В

Підписано до друку 10.09.2010. Формат 60x84/16. Папір газетний. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 19,55. Обл.-вид. арк. 25,58. Наклад 2000 прим. Зам. № 22.09.8

Видавництво «Оберіг» 61039, Харків, вул. Щорса, 13/12 Свідоцтво про видавничу діяльність: серія ДК № 3391 від 13.02.2009
Видруковано у друкарні ПП Стеценко І.І.